

HUGONIS GROTII

ANNOTATIONES

IN

NOVUM TESTAMENTUM.

DENUO EMENDATIUS EDITAE.

VOLUMEN II.

CONTINENS ANNOTATIONES

AD

MATTH. XIV—XXVIII.

GRONINGAE,
Ex officina W. ZUIDEMA, Bibliopolae.
MDCCCXXVII.

VERVOLG OP DE NAAMLIJST

DER

INTEEKENAREN.

A.

d'Almaras, (F. H. C. Exalto) Theol. Stud. te Utrecht.
Ameren, (I. van) Predikant te Oudcarspel.

B.

Bachiene, (Jac.) S. S. Theol. Stud. te Utrecht.
Barends, (T.) Boekhandelaar te Harderwijk, *twee exempl.*
Benten, (A. van) Boekhandelaar te Leyden.
Bentford, Theol. Stud. te Leyden.
Benthem, (S. van) Boekhandelaar te Middelburg, *twee exempl.*
Berg, (I. G.) Theol. Cand. te Leyden.
Bierhaus, (J. G. G.) S. S. Theol. Cand. te Utrecht.
Blussé en Van Braam, Boekhandelaars te Dordrecht.
Boekeren, (W. van) Boekhandelaar te Groningen, *zeven exempl.*
Boers, (B.) S. S. Theol. Stud. te Utrecht.
Bogaard, (F.) te Weesp.
Boland, (G. W.) Litt. Hum. Stud. te Deventer.
Bosch, (A. ten) Predikant te Vlaardingen.
Bouten, (H.) Theol. Stud. te Utrecht.
Brave Jr., (W.) Boekhand. te Amsterdam, *twee exempl.*
Bruins, (B.) Boekhandelaar te Delft.
Buscher, (G.) Theol. Stud. te Groningen.

C.

C.

Cardinaal, (Cs.) Litt. Hum. Stud. te Amsterdam.
Cate, (S. B. ten) Student te Amsterdam.
Claasen, (H.) Theol. Cand. te Utrecht.
Cloux, (A. P. A. du) Litt. Hum. Stud. te Groningen.
Colenbrander, (H.) Theol. Stud. te Utrecht.
Conradi, (W. C. Slingerland) S. S. Theol. Stud. te Utrecht.
Covell, (I.) Predikant in de beide Avezaathen.

D.

Damsté, (J. S.) S. S. Theol. Stud. te Groningen.
Dermout, (J.) Predikant aan de Vuursche.
Doedes, (D.) Predikant te Ingen.

F.

Feenstra, (J.) S. S. Theol. Stud. te Franeker.
Florison, (P. Conradi) Predikant te Oosterwierum.
Folpmers, (F.) S. S. Theol. Stud. te Groningen.

G.

Geer, (B. R. Baron de) Hoogleeraar te Franeker.
Gelderman, (G. J.) Predikant te Lopiker-Kapel.
Gerritzen, (S. H.) Theol. Stud. te Utrecht.
Gewin, (H. Ledeboer) Theol. Stud. te Utrecht.
Goeman, (M.) Theol. Stud. te Groningen.
Gooszen, (H.) Theol. Stud. te Groningen.
Groebe, (T. B.) Boekhandelaar te Amsterdam.

H.

Haak en Comp., Boekhandelaars te Leyden, *twee en twintig exempl.*
Hazelhoff, (A.) Boekhandelaar te Groningen.
Hazenberg Jr., (H. W.) Boekh. te Leyden, *zes exempl.*
Heldringh, (O. G.) te Utrecht.
Henrij, (I. F.) Predikant te Sluis in Vlaanderen.

Hen-

Henrij, (I. M.) S. S. Theol. Stud. te Utrecht.
Hissink, (A.) Theol. Cand. te Utrecht.
Hoeve, (A. H. van der) Theol. Stud. te Utrecht.
Hoffman, (A.) Predikant te Velsen.
Homan, (M.) Landbouwer te Noordhorn.
Hoog, (I.) Theol. Doct. en Predikant te IJsselmonde.
Hoogstraten Jr., (A. van) Boekhandelaar te 's Gravenhage.
Houten, (M. C. van) Theol. Stud. te Leyden.
Hubner, (W. D.) te 's Gravenhage.
Huisinga, (E. J.) Predikant te Eexta (in den Oldampte).
Huizingh, (H. V.) Boekhandelaar te Winschoten.

I.

Idema, (E.) Litt. Hum. Stud. te Groningen.
Immink, (P.) Predikant te Ootmarssum.
Janssonius, (T.) Predikant in den Andel.
Jong, (Arns de) te Leeuwarden.

K.

Kamp, (E. van der) Boekhandelaar te Groningen.
Kasteel, (J. van) Boekhandelaar te Utrecht, *drie exempl.*
Kemink en Zoon, Boekhandel. te Utrecht, *twee exempl.*
Kerkhoff, (J. P.) S. S. Theol. Stud. te Utrecht.
Klein, (K.) S. S. Theol. Stud. te Groningen.
Koning, (K. de) S. S. Theol. Cand.
Koning, (R. I.) S. S. Theol. Stud. te Utrecht.
Kruijt, (S. F.) Theol. Cand. te Leyden.

L.

Lagerweij, (J.) Theol. Stud. te Utrecht.
Lam, (A.) Predikant te Marssum.
Lambrechts Bz., (I. R. T.) Theol. Stud. te Utrecht.
Ledeboer, (L. G. C.) Theol. Stud. te Leyden.
Leeuwen, (J. W. van) Boekhandelaar te Leyden, *zeven exempl.*
Lieftinck, (I. W.) Theol. Stud. te Groningen.
Linden, (J. Over de) Boekhandelaar te Enkhuizen, *zes exempl.*

Lix-Raaven, (W. G. S.) Theol. Stud. te Utrecht.
Lobrij, (L. M.) Predikant te Zwammerdam.
Loeff, (A. Schim van der) Predikant te Groningen, *twee exempl.*
Loon, (H. M. van) Theol. Stud. te Leyden.
Lorichs, S. S. Theol. Stud. te Utrecht.

M.

Maas, (Gerard Brandt) Remonstr. Predikant te Zwammerdam.
Metelerkamp, (J. J.) Theol. Stud. te Utrecht.
Middelhoven, (M. G.) S. S. Theol. Stud. te Utrecht.
Moerchew, (C.) Theol. Stud. te Leyden.
Molengraaff, (G. I.) Theol. Stud. te Utrecht.
Molenkamp, (G.) Theol. Stud. te Utrecht.
Müller en Comp., (J.) Boekh. te Amsterdam, *drie exempl.*

N.

Noman, (J.) Boekhandelaar te Zalt-Boemel.

P.

Paré, (C.) S. S. Theol. Stud. te Utrecht.
Paré, (J.) S. S. Theol. Stud. te Utrecht, *twee exempl.*
Patijn, (D. T. F.) Theol. Stud. te Leyden.
Pauw, (H. J.) S. S. Theol. Stud. te Utrecht.
Peters, (B.) Theol. Stud. te Leyden.
Peters, (P. R.) Predikant te Gaastmeer.
Pigeaud, (D.) Theol. Stud. te Leyden.
Pijzel, (D.) Theol. Stud. te Utrecht.

R.

Radink, (I.) Boekhandelaar te Amsterdam.
Reigersberg, (L. A. C.) S. S. Theol. Stud. te Groningen.
Reitsma, (A. T.) Theol. Stud. te Utrecht.
Remij, Student te Utrecht.
Reneman, (A.) Boekhandelaar te Groningen.
Rodenburg, (R.) Predikant te IJlst.
Roemer, (Van de) S. S. Theol. Stud. te Utrecht.

Römelingh, (J.) Boekhandelaar te Groningen.
Roo, (D. W. de) S. S. Theol. Stud. te Leyden.
Rösingh, (G.) S. S. Theol. Stud. te Utrecht.
Roy, (C. le) S. S. Theol. Stud. te Utrecht.
Ruitenschild, (E.) Theol. Stud. te Leyden.

S.

Saar, (Wedw. D. du) Boekhandelares te Leyden, *twee en twintig exempl.*
Saffrie, (J.) S. S. Theol. Stud. te Utrecht.
Schalekamp van de Grampel, Boekhandel. te Amsterdam.
Schetsberg, (H. C.) Boekhandelaar te Leeuwarden.
Schevichaven, (J. van) Theol. Stud. te Utrecht.
Schierbeek, (R. J.) Boekhand. te Groningen, *twee exempl.*
Schipper, (J.) Theol. Stud. te Utrecht.
Sluijter, (J. G.) Predikant te Lage.
Smetzer, (S. C.) S. S. Theol. Stud. te Leyden.
Snethlage, (H. C. S.) Theol. Stud. te Utrecht.
Soelen, (J. van) Theol. Stud. te Utrecht.
Spandaw, (P.) Student te Groningen.
Suringar, (G. T. N.) Boekhandelaar te Leeuwarden.

T.

Talma, (S.) Predikant te Leermens.
Tenckink, (I.) Predikant te Renswoude.
Terveen, (J. G. van) Boekhandelaar te Utrecht.
Thomas, (I. R.) Evang. Lutersch Predikant te Utrecht.
Tonkens, (I. L.) Theol. Stud. te Groningen.

V.

Velden, (P. van) V. D. M. te Oldemarkt.
Veldwijk, (H. J.) Candidaat.
Verhoeven, (H. P. Timmers) Theol. Stud. te Leyden.
Vermande, (Jan) Boekhandelaar te Hoorn, *vier exempl.*
Visser, (S. de) Boekhandelaar te 's Gravenhage.
Voltelen, (H. J. H.) Theol. Stud. te Groningen.
Vorstman, (M. A. G.) S. S. Theol. Cand. te Leyden.

W.

Waller, (G.) Predikant te Bolsward.
Wansleven, (W. C.) Boekhandelaar te Zutphen.
Weijers, (H. E.) Theol. Cand. te Leijden.
Weijers, (I. H.) Predikant te Bennebroek.
Weijland, (C.) Theol. Stud. te Utrecht.
Wesselink, (S.) Theol. Stud. te Utrecht.
Westerhoff, Cand. in de H. Godgeleerdheid.
Wetter, (J. F.) S. S. Theol. Stud. te Utrecht.
Wilde, (H. de) Predikant te Spankeren.
Willigen, (F. de) Predikant te Vlaardingen.
Winter, (J. E.) Predikant te Zuidhorn.
Wintgens, (J. P. A.) Predikant te Groningen.
Wolff, (F. H. E.) Theol. Stud. te Leyden.

IJ.

IJsseldijk, (E. van) S. S. Theol. Stud. te Amsterdam.

Z.

Zaalberg, (P. I.) S. S. Theol. Cand. te Leyden.
Zillesen, (W. I.) Rector der Latijnsche School te Amsterdam.

ANNOTATIONES

IN EUANGELIUM

ΚΑΤΑ ΜΑΤΘΑΙΟΝ

[SECUNDUM MATTHAEUM].

CAPUT XIV.

1. Ἐν ἐκείνῳ τῷ καιρῷ, *illo tempore*] Qui tam sero Herodi Iesus innotuit? Nimirum raro tyrannis dicuntur quae audire eos non iuvat. Sed credo pleraque Christi miracula contigisse dum Herodes in Romano esset itinere. Mox Arabici belli negotia illum distinuere.

Ὁ τετράρχης, *Tetrarcha*] Distinguuntur interdum Reges a Tetrarchis; ut Horatio:

——— *Modo Reges atque Tetrarchas,*
Omnia magna loquens.

modo Tetrarchae ipsi; ut Deiotarus Ciceroni; *Reges* appellantur. Sic et Marc. 6: 14. Origo nominis ex Galatia, cuius tres partes singulae quatuor habebant Principes. Inde ad alios gentis alicuius parti imperantes nomen transiit.

Τὴν ἀκοήν] Ita Hellenistae transferunt Hebraeum שמע, quod *famam* significat, ut apparet Exod. 23: 1. Neque tantum audienti sed et famam vulganti ea vox aptatur, ut Esai. 53: 1. Simili ferme modo *auditionem* pro *fama* dixit Tacitus.

2. *Τοῖς παισὶν αὐτοῦ, pueris suis*] Aulae mancipiis haec dixit liberius, neque asseverans, sed dubitans an quod quidam dicebant, Iohannem revixisse verum esset. Non temere dictum illud a Virgilio:

Omnibus umbra locis adero: dabis, improbe, poenas.

Et apud Euripidem Orestes exclamat:

Ὦ μῆτερ, ἱκετεύω σε, μὴ 'πίσειέ μοι
Τὰς αἱματωποὺς καὶ δρακοντώδεις κόρας.
[Ah parce mater, nec mihi precor incute
Illas cruentas ore vipereo Deas.]

Dubitari non debet quin sanctissimi et innocentissimi viri per scelus trucidati imago noctu diuque Herodis animo oberraverit. Conscientiae stimulis accessit comes indivulsus tyrannorum metus. *Eo quoque tempore*, inquit Seneca, *quo non captantur peti se iudicant, nullumque momentum immune a metu habent.* Utramque coniungit Sapiens Hebraeus 17: 11. *Δειλὸν γὰρ ἰδίῳ πονηρία μάρτυρι καταδικαζομένη· ἀεὶ δὲ προσείληφε τὰ χαλεπὰ συνεχομένη τῇ συνειδήσει [Timida res est nequitia, interno damnata teste; semperque saeva praesumit, conscientia vexante].*

Ὁ Βαπτιστής, Baptista] Ita et Iosephus *Ἰωάννου τοῦ ἐπικαλουμένου Βαπτιστοῦ [Iohannis eius qui dicebatur Baptista]* נטבל Hebraeis: nam quin ibi Niphal sit positum pro Piel, ut a Rabbinis saepe, dubitari non debet: ita apud Zachariam, 9: 9, נושע LXX vertunt *σώζων [salvator]*. Vocant eundem Iohannem Hebraeorum Magistri כהן הגדל [*Sacerdotem Magnum*], undo arbitrari liceat Zachariam fuisse familiae suae principem: sed cum nunquam id dicat Sacra historia, imo contrarium potius indicet, cum sortito Zachariae *λειτουργίαν [ministerium]* dicit obtigisse, inducor ut credam Iohannem כהן, id est, *Sacerdotem* dictum *καταχρηστικῶς [per abusionem]*, ut intelligeretur excellens Dei minister, quomodo et Moses in Psalmo כהן vocatur. Nam et Chaldaeus Paraphrastes haud dubie ex Iudaeorum consuetudine Eliam et Ieremiam vocat *Sacerdotes Magnos*, Eliam quidem in paraphrasi Cantici Salomonis, Ieremiam autem in titulo Threnorum.

Αὐτὸς ἠγέρθη ἀπὸ τῶν νεκρῶν, ipse surrexit a mortuis] Inter varias Hebraeorum de anima sententias credo antiquitus fuisse (nam nunc a multis Cabalistis id defendi

non

non dubium est), qui transitionem in alia corpora docerent, atque inde haustum Pythagoricum δόγμα παλιγγενεσίας [*placitum renascentiae*]. Nam quod quidam Iohannem satis sibi notum (erat enim e gente Sacerdotali) cum adhuc viveret esse putarunt Eliam, alii Ieremiam, non potest me iudice ad ἀνάστασιν [*resurrectionem*], aut etiam ad spiritus similitudinem referri, sed ostendit creditam animarum μετενσωμάτωσιν [*transincorporationem*]. Quin et Hebraeorum nonnulli tradiderunt Phineae et Eliae eandem fuisse animam; alii eandem Adami, Davidis, et Messiae, atque eam quam Graeci vocant μετεμψύχωσιν ipsi apellant גלגול נשמות [*volutationem animarum*]. Iosephi tamen locum eo trahendum non arbitror: agit enim non de quibusvis ex plebe Iudaica, sed de Pharisaeis, qui, ut et scriptis Apostolicis alibi docemur, crediderant non παλιγγενεσίαν sed ἀνάστασιν. Ipse Iosephus alibi ita eorum dogma exprimit: *Ἀθάνατόν τε ἰσχὺν ταῖς ψυχαῖς πίστις αὐτοῖς εἶναι, καὶ ὑπὸ χθονὸς δικαιώσεις τε καὶ τιμὰς οἷς ἀρετῆς ἢ κακίας ἐπιτήδευσις ἐν τῷ βίῳ γέγονε· καὶ ταῖς μὲν εἱργμὸν ἀΐδιον προστίθεσθαι, ταῖς δὲ ῥᾳστώνην τοῦ ἀναβιοῦν* [*Credunt animis vim esse aeternam, et pro studio virtutis aut vitii in hac vita sub terra praemia et poenam; his quidem carcerem perennem, illis vero facultatem rursum vivendi*]. Videtur igitur Iosephus ita accepisse mentem Pharisaeorum, non eadem corpora animis reddi, sed alio eas corpore a Deo vestiri, non ut hic vivant, sed in locis nostram notitiam fugientibus. Et hoc esse quod dicit, *ψυχήν δὲ πᾶσαν μὲν ἄφθαρτον, μεταβαίνειν δὲ εἰς ἕτερον σῶμα τὴν τῶν ἀγαθῶν μόνην* [*omnem animam immortalem; sed solas bonorum animas in alia transire corpora*]. Quod etiam manifestius facit Belli Iudaici libro III, ubi περὶ τῆς αὐτοχειρίας [*de sui interfectione*] disputans ita populares suos alloquitur: *Ἆρα οὐκ ἴστε ὅτι τῶν μὲν ἐξιόντων τοῦ Θεοῦ χρέος ἐκτινόντων, ὅταν ὁ δοὺς κομίσασθαι θέλῃ, κλέος μὲν αἰώνιον, οἶκοι δὲ καὶ γενεαὶ βέβαιοι, καθαραὶ δὲ ἐπήκοοι μένουσιν αἱ ψυχαὶ χῶρον οὐρανοῦ λαχοῦσαι τὸν ἁγιώτατον, ἔνθεν ἐκ περιτροπῆς αἰώνων ἁγνοῖς πάλιν ἀντενοικίζονται σώμασιν;* [*An nescitis morientium qui Deo debitum exsolvunt repetenti quod dederat, laudem esse aeternam; domum subolemque firmam: animae autem*

purae ac felices manent in sanctissima coeli parte, unde per seculorum lapsus rursum mittuntur ad habitanda corpora sancta?]. Et libro altero adversus Appionem: Ὅτι τοῖς τοὺς νόμους διαφυλάξασι, κἂν εἰ δέοι θνήσκειν ὑπὲρ αὐτῶν, προθύμως ἀποθανοῦσιν, ἔδωκεν ὁ Θεὸς γενέσθαι τε πάλιν καὶ βίον ἀμείνω λαβεῖν ἐκ περιτροπῆς [*Iis qui leges servarunt et pro iis, si ita res ferat, mortem oppetierunt dat Deus nasci iterum et ex temporum intervallo vitam adipisci meliorem*]. Sic ex sua et aliorum quorundam sententia David Kimchi ad Malach. 4 Eliam ait venturum in novo corpore, vetere pridem resoluto. Caeterum illa Herodis atque etiam aliorum e vulgo opinio (nam ab aliis ortam docet nos Lucas) ad παλιγγενεσίαν pertinere non potest, quia ex illa sententia animae non iam adultis sed nascentibus insinuantur. Sequitur igitur ut crediderint Iohannis animam aut novum assumsisse corpus, aut etiam rediisse in corpus illud quod a discipulis erat sepultum. Neque id novum adeo videri debet, cum resuscitatorum ab Elia et Elisaeo corporum veteres historiae exstarent. Suspicionem hanc auxit quod audiretur idem esse κήρυγμα [*praedicatio*] Iesu quod Iohannis fuerat, de poenitentia et Regno coelesti.

Διὰ τοῦτο, ideo] Scilicet quia Deus eo modo testatam velit Iohannis innocentiam et Herodis sceleratum facinus.

Αἱ δυνάμεις, virtutes] Ita vocantur hic non ipsa miracula, ut saepe, sed dona miraculorum effectricia.

Ἐνεργοῦσιν] *Vim suam exserunt.* Ita enim ἀμεταβατικῶς [*intransitive*] haec vox usurpatur Gal. 2: 8., Eph. 2: 2.

3. *Ὁ γὰρ Ἡρώδης, Herodes enim*] Est παρεμβολὴ [*sermo interiectus*] ex occasione narrans quod ante erat gestum, ὕστερον πρότερον, Ὁμηρικῶς [*dictum non suo ordine, more Homerico*], ut inquit Cicero; quam figuram Rhetores etiam una voce πρωθύστερον [*Praeposterum*] vocant. Neque dubium est quin multa passim sint talia in Veteris et Novi Federis scriptura, etsi non ubique tam conspicua; ut non immerito dixerint Iudaei in sacris literis non esse τὸ πρότερον καὶ τὸ ὕστερον [*prius et posterius*], hoc est, ordinem illum temporum non exacte observari, sed multa narrari ut se tulit occasio. Minus autem obscurita-

tatis inesset figuris talibus, si haberent Hebraei discrimina transacti temporis, ut habent Graeci et Latini imperfectum, perfectum et plusquamperfectum. Nunc illa omnia apud ipsos eundem habent sonum. Hic etiam noster Interpres vice plusquamperfecti posuit ἀόριςον [*tempus indefinitum*]. Sic Gen. 12: 1 ויאמר vertendum *dixerat*, apparet ex eo quod praecesserat 11: 31 et ex loco Act. 7: 3. Sic et Ps. 33: 7, Iob. 28: 8.

Διὰ Ἡρωδιάδα, propter Herodiadem] *In eius gratiam*. Quanquam Iosephus alteram causam refert, quod metuerit Herodes defectionem populi, non arbitror quod Iohannem hominem seditiosum crederet, cuius tota vita ad pietatem erat composita, sed quia oderunt et metuunt mali Principes quicquid vitiis inimicum est. *Boni*, inquit ille, *quam mali suspectiores sunt, semperque aliena virtus formidolosa est*. Ita videmus a pessimis quibusque Imperatorum pulsos urbe Iudaeos, Christianos, etiamque sapientiae professores, ne quid usquam honestum oculis occurreret. Nam ut viri boni quam maxime taceant, quod tamen non semper fas est, tamen ipsa illorum vita tyrannis sua flagitia exprobat. Cui rei non aliud inveniunt remedium quam ut magna odia magno metu compescant.

Φιλίππου] Cum nomen hoc extet in Marci exemplaribus omnibus, in antiquissimis etiam Matthaei et Lucae, atque omnibus istis locis apud Syrum et Latinum Interpretem, et in Latino Marci, sollicitanda lectio non est. Neque errare hic potuisse eos Scriptores facile, ut arbitror, vel a non Christiano evicerim. Primum enim consentiunt tres Scriptores qui illis ipsis temporibus, aut certe propius ea tempora quam quisquam alius, rem istam non obscuram neque ignobilem sed, ut res sunt Regum, omnibus notissimam memoriae mandarunt. Adde quod Iudaeorum non unus huius feminae maritum Philippum nominet. Iosephi autem summa fides et diligentia et quae passim in eo apparet intima cognitio rerum familiae istius meretur, ne quid temere contra eum pronuntiemus. Quare verissimum credo inter Herodis Magni filios, qui novem fuere, duos appellatos fuisse *Philippos*; sed horum alterum, qui natus erat ex Simonis Pontificis

filia, dictum fuisse *Philippum Herodem*, quomodo et iste de quo haec narratur historia *Antipater* aut *Antipas Herodes* dicebatur; atque isto additamento Philippum hunc minorem distinctum ab altero maiore, qui Trachonitidis fuit Tetrarcha. Neque duos in tot liberûm numero dictos fuisse Philippos magis mirum videri debet quam duos itidem eodem in numero dictos *Antipatros* c unam *Antipatri* et *Antipae* idem est nomen. Neque dubito quin inter Herodis Magni progenitores Philippus aliquis fuerit, unde id nomen in multos eius gentis propagatum est.

4. Οὐκ ἔξεςί σοι] *Nefas est tibi*, utpote circumciso ac proinde obligato ad observationem Legis per Mosem datae. Ius Romanum Principem legibus solutum pronuntiat; at Mosis Lex Regi non magis quam privato sui gratiam facit: quanquam illud Herodis flagitium, tunc certe cum patrari coepit, non Mosis tantum sed et naturae legibus adversabatur, quae omnes utique gentes et gentium Reges tenent. Bene Euripides:

Οὐ τοὺς κρατοῦντας χρὴ κρατεῖν ἃ μὴ χρεών.

[Non fas potentes posse quod facere est nefas.]

Ἔχειν αὐτὴν, *habere eam*] Ἔχειν significat hic *habere in matrimonio*, quod expressit Syrus, non ut ἔχειν *Λαΐδα* [*habere Laidem*], et, *Quis heri Chrysidem habuit?* Nam Herodes

Coniugium vocat: hoc praetexit nomine culpam.

Id enim et aperte Iosephus et Marcus significant. Scriptor τῶν μετὰ τὰς κατηγορίας [*Eorum quae post praedicamenta*] inter opera Aristoteles: *Λέγεται καὶ ὁ ἀνὴρ γυναῖκα ἔχειν, καὶ ἡ γυνὴ ἄνδρα· ἔοικε δὲ ἀλλοτριώτατος ὁ νῦν ῥηθεὶς τρόπος· οὐδὲν γὰρ ἄλλο τῷ ἔχειν σημαίνομεν ἢ ὅτι συνοικεῖν* [*Dicitur et vir uxorem habere et uxor virum; sed minime proprium est hoc loquendi genus: nihil enim aliud habere hic significat nisi cohabitare*]. Atqui minor est abusio cum vir dicitur mulierem habere quam cum mulier virum. Nam plerarumque gentium legibus atque institutis uxor in manu est mariti, certe Hebraeorum iure qui propterea maritum בעל vocant, ut κύριον [*dominum*] Attici. Causam cur nefas Herodi fuerit Marcus explicat, cum ita Iohannem loquentem facit: Οὐκ ἔξεςί σοι ἔχειν

τὴν

τὴν γυναῖκα τοῦ ἀδελφοῦ σου [*Non licet tibi habere uxorem fratris tui*]. Quibus verbis cum digitum intendere videatur Baptista in legem eam quae exstat Lev. 18: 16, quam LXX hunc in modum verterunt: Ἀσχημοσύνην γυναικὸς ἀδελφοῦ σου οὐκ ἀποκαλύψεις [*Turpitudinem uxoris fratris tui non revelabis*], facile adducor ut credam maritum Herodiadis cum ista Iohannes diceret defunctum fuisse. Videmus enim etiam in Lege γυναῖκα [*uxorem*] dici eam quae non amplius sit ὕπανδρος [*sub viri potestate*], relatione facta ad id quod fuerat. In abducenda Herodiade duplex fuit Herodis Tetrarchae παρανομία [*transgressio legis*]. Nam viventi marito uxorem, non ab ipso dimissam, abducere raptus atque adulterium erat, hoc insigniore iniuria quod in fratrem committebatur. Accedebat adulterio crimen incesti ex lege Mosis quam diximus. Nam ea lex unam duntaxat habebat exceptionem: Si maritus mortuus esset illiberis. Herodiadis autem maritus et vivebat eo tempore, et filiam ex ipsa habebat Salomen, cuius hic fit mentio. Breviter utrumque delictum perstrinxit Iosephus cum dixit: Μεθ' ἣν (Σαλώμης) τὰς γονὰς Ἡρωδιὰς, ἐπὶ συγχύσει φρονήσασα τῶν πατρίων (legem Levitici indicat), Ἡρώδῃ γαμεῖται τοῦ ἀνδρὸς τῷ ὁμοπατρίῳ ἀδελφῷ διαστᾶσα ζῶντος [*Post cuius (Salomes) nativitatem illa spretis patriae legibus Herodi nubit fratri viri sui prioris, a quo vivo discesserat, fratri inquam ex patre eodem*]. Apparet hoc ex loco falli Tertullianum et qui eum sunt secuti, cum existimant Herodiadem Tetrarchae Herodi nupsisse post mortem demum mariti prioris. Videntur praeterea illa verba διαστᾶσα ζῶντος [*a quo vivo discesserat*] hoc innuere, maritum priorem non diu supervixisse isti divortio. Et sane Iohannes non initium accusat, sed ipsum τὸ ἔχειν. David contra Legem uxorem Uriae usurpaverat; at mortuo Uria uxorem eam habuit optimo iure: quia soluto matrimonio priore nulla lex erat alia quae nuptias impediret. At hic etiam mortuo marito priore, aut etiam dum viveret testato se eam uxorem sibi esse nolle, obstabat lex alia, ea nempe quae vetat ἔχειν τὴν γυναῖκα τοῦ ἀδελφοῦ [*habere uxorem quae fratris fuerit*]. Adversus hanc legem facere erat συγχεῖν τὰ πάτρια [*in-*

fringere patrias leges], quod nec Regi licebat, ut iam diximus. Notat idem crimen in Archelao Iosephus qui fratris Alexandri mortui uxorem duxit Glaphyram liberos habentem, ἀπώμοτον ὂν Ἰουδαίοις γαμετὰς ἀδελφῶν ἄγεσθαι [*cum apud Iudaeos res detestanda sit fratris habere uxorem*]. Addit Lucas reprehensum fuisse Tetrarcham a Baptista non huius tantum delicti nomine sed περὶ πάντων ὧν ἐποίησε πονηρῶν [*de omnibus malis quae faciebat*].

5. Θέλων αὐτὸν ἀποκτεῖναι, *volens illum occidere*] Non definita voluntate, sed ambiguus animi. Oderat liberum castigatorem; nam, ut verissime dixit Iosephus, βαρὺ τοῖς ἀδικεῖν ἐθέλουσι τὸ συνεχῶς νουθετεῖν [*grave male agere volentibus reprehensor assiduus*]. Praeterea famae ipsius invidebat. Sed nondum pervenerat ad ultimam improbitatis lineam quae voluptatem ponit in magnitudine infamiae. Reverebatur populi de se iudicia si talem virum occideret; reverebatur suam quoque conscientiam, solitus olim ipsius monitis auscultare, antequam illicitus amor mentem transversam ageret. Ita in dubio fluctuantem animum leve momentum in partem peiorem impulit.

Ὡς προφήτην αὐτὸν εἶχον] *Ut hominem a Deo missum.* Ita enim haec vox infra explicatur 21: 25, 26.

6. Γενεσίων δὲ ἀγομένων τοῦ Ἡρώδου, *die autem natali Herodis*] More Regum Orientis. Herodotus: Τοῦτο δὲ δεῖπνον παρασκευάζεται ἅπαξ τοῦ ἐνιαυτοῦ ἡμέρῃ τῇ ἐγένετο βασιλεύς [*Tale epulum semel anno instruitur qua die natus fuit Rex*]. Antiquissimum exemplum eius moris in Aegypto habemus, Gen. 40: 20. Iosephus de Rege Agrippa: Ἡμέραν οὖν ἑορτάζων αὐτοῦ γενέθλιον, ὅτε πᾶσιν ὧν ἦρχεν εὐφροσύναις καθίσταντο θάλειαι [*Cum diem celebraret natalem, quo omnibus qui sub eius erant imperio laeta convivia agitabantur*]. Videtur Scriptor secundi Maccabaeorum dicere ab Antiocho actum natalem non quotannis, ut mos erat aliis, sed quot mensibus.

Ὠρχήσατο, *saltabat*] *Motibus Ionicis*, ut inquit Horatius; non rudi illo atque incomposito saltandi genere quod in publicis gaudiis matronis virginibusque Iudaeis antiquitus usurpatum diximus. A finitimis Regnis mos iste in aulam Iudaicam pervaserat. Sic in Aegyptii Regis convivium introductam ὀρχήστριδα εὐπρεπῆ [*pulchram sal-*

ta-

eatricem] narrat Iosephus Originum XII. Dion. de Rege Edessae Traiani temporibus: *Καὶ εἱστίασεν αὐτόν· ἔν τε τῷ δείπνῳ παῖδα ἑαυτοῦ ὀρχησάμενον βαρβαρικῶς πως παρήγαγεν* [*Et convivio eum excepit: et dum coenatur filium suum introduxit barbarico ritu saltantem*].

Ἐν μέσῳ] *Inspectantibus convivis*, ut recte interpretatur Syrus.

Καὶ ἤρεσε, et placebat] Sic in veteri Inscriptione: *Saltavit et placuit.*

7. *Μεθ' ὅρκου ὡμολόγησεν*] *Iurato promisit.* Vide quo tandem iurandi facilitas evaserit, non iam apud profanas dico gentes, sed apud eos ipsos qui Mosis legibus teneri se profitebantur, Philo libro *Περὶ τῶν ἐν εἴδει νόμων* [*de legibus specialibus*]: *Εἰσὶ γὰρ οἳ ὀμνύουσιν ἐὰν τύχῃ κλοπὰς καὶ ἱεροσυλίας, ἢ μοιχείας καὶ φθορὰς, ἢ τραύματα καὶ σφαγὰς, ἤ τι τῶν ὁμοιοτρόπων κακῶν ἐργάσασθαι, καὶ ἀνυπερθέτως αὐτὰ δρῶσι, ποιούμενοι πρόφασιν τοῦ εὐορκεῖν* [*Sunt qui iurant, si ita res tulerit, furta et sacrilegia, aut adulteria et virginum corruptelas, aut vulnera et caedes, aut alia eiusmodi mala se facturos, et statim exsequuntur hoc praetextu, ut iusiurandum servent*]. Ubi etiam exemplum addit divitis adolescentis, qui iuraverat se de facultatibus suis nemini quicquam benefacturum. Tales et illi erant Act. 23: 12, qui diris se obstrinxerant ni Paulum interficerent.

Ὃ ἐὰν αἰτήσηται, quodcunque postulasset] Sic apud Ovidium:

——— *Elige, ait, nullam patiere repulsam*,

Metamorph. III. Sic Philippus Macedo Satyro histrioni *διεβεβαιώσατο πᾶν ὅ τι ἂν αἰτήσῃ χαρίσασθαι* [*promisit se ei praestiturum quicquid petiisset*] apud Diodorum Siculum libro XVI. Sic Syrus quidam Rex Musonio, *ἀντὶ τούτων, ἔφη, αἴτησον ὅ τι βούλει με* [*pro hac re, inquit, pete me quicquid volueris*]. Paria verba hic Marcus exprimit: *Ὃ ἐάν με αἰτήσῃς δώσω σοι, ἕως ἡμίσους τῆς βασιλείας μου* [*Quidquid petieris dabo tibi, licet dimidium Regni mei*]. Quod loquendi genus sciendum est esse proverbiale Regibus usitatum, ubi liberrimam optandi facultatem cuiquam faciunt. Vide Estheris historiam 5: 3, ubi LXX eadem habent verba *ἕως ἡμίσους τῆς βασιλείας μου* [*usque ad dimidium Regni mei*].

9.

19. Ἐλυπήθη, *contristabatur*] Exemplum ἀκρασίας [*incontinentiae*]. Dictat ratio non occidendum innocentem. Ab altera parte memoria liberae castigationis iram instigat: accedit amor hoc fervidior quod veritus: illa inimicum ulcisci, hic uxori morem gerere imperat. Rei inhonestae speciem aliquam honesti addit indefinita pollicitatio et pudor ne metuere plebem videretur. Ita animus dudum assuetus sequi peiora, eiecto rationis fraeno permisit se raptandum concitatis affectibus. Notarunt Christiani veteres admodum diligenter in Poëtis horum motuum descriptiones. Celebre prae caeteris illud Medeae:

> *Καὶ μανθάνω μὲν οἷα δρᾷν μέλλω κακά·*
> *Θυμὸς δὲ κρείσσων τῶν ἐμῶν βουλευμάτων.*
> [*Nec me latet nunc quam cruenta cogitem;*
> *Sed vincit ira sanitatem pectoris.*]

Quod ita expressit Ovidius:

> ——— *Video meliora proboque,*
> *Deteriora sequor.*

Eiusdem est:

> *Odi, nec possum cupiens non esse quod odi:*
> *Heu quam quod studeas ponere ferre grave est!*
> *Nam desunt vires ad me mihi iusque regendi:*
> *Auferor ut rapidâ concita puppis aquâ.*

Senecae autem ex Phaedrae persona:

> ——— *Quae memoras scio,*
> *Vera esse, nutrix: sed furor cogit sequi*
> *Peiora: vadit animus in praeceps sciens,*
> *Remeatque, frustra sane consilia appetens.*
> *Sic cum gravatam navita adversâ ratem*
> *Propellit undâ, cedit in vanum labor*
> *Et victa prono puppis aufertur vado.*

Solent ad excusanda facinora eiusmodi multa homines praetexere, modo Deum, ut ille:

> *Αἲ αἲ τὸ δ' ἤδη θεῖον ἀνθρώποις κακὸν,*
> *Ὅταν τὶς ἴδῃ τ' ἀγαθὸν, δράσῃ δὲ μή.*
> [*Eheu malum illud advenit Divinitus,*
> *Cum quis videt meliora nec sequitur tamen.*]

modo naturam, ut alter:

> *Λέληθεν οὐδὲν τῶν δέ μ' ὧν σὺ νουθετεῖς·*
> *Γνώμην δ' ἔχοντα μ' ἡ φύσις βιάζεται.*

[*Quae*

[Quae me mones honesta nil me horum fugit;
Sed sentientem me ista, natura abripit.]

Sed causam non aliam vult agnosci Clemens Alexandrinus quam quod ipsi nos prodimus *ἐνδόντες σφᾶς αὐτοὺς ἐπιδόντες θυμῷ τε καὶ ἐπιθυμίᾳ* [*dedentes nosmet ipsos irae et cupidini*]. Caeterum quomodo alternis ratio et affectus huc atque illuc hominem trahant optime mihi in eius quam dixi Medeae persona descripsisse videtur Tragicus Neophron:

Εἶεν, τί δράσεις, θυμέ; βούλευσαι καλῶς
Πρὶν ἢ 'ξαμαρτεῖν, καὶ τὰ προσφιλέστατα
Ἔχθιστα θέσθαι· ποῖ ποτ' ἐξῇξαι τάλας;
Κάτισχε λῆμα καὶ σθένος θεοστυγές·
Καὶ πρὸς τί ταῦτ' ὀδύρομαι, ψυχὴν ἐμὴν
Ὁρῶσ' ἔρημον καὶ παρημελημένην
Πρὸς ὧν ἐχρῆν ἥκιστα; μαλθακοὶ δὲ δὴ
Τοιαῦτα γιγνόμεσθα πάσχοντες κακά.
Οὐ μὴ προδώσῃς, θυμέ, σαυτὸν ἐν κακοῖς.
Οἴμοι, δέδοκται· παῖδες ἐκτὸς ὀμμάτων
Ἀπέλθετ'· ἤδη γάρ με φοινία μέγαν
Δέδυκε λύσσα θυμόν· ὦ χέρες, χέρες,
Πρὸς οἷον ἔργον ἐξοπλιζόμεσθα; φεῦ
Τάλαινα τόλμης, ἣ πολὺν πόνον βραχεῖ
Διαφθεροῦσα τὸν ἐμὸν ἔρχομαι χρόνῳ.
[Quid adeo properas, anime? consulta antequam
Tam foeda peragis, capitaque haec carissima
Tibi sumis hostes. Misera quo tendas vide;
Saevi furoris reprime conatum impium.
Sed, heu! quid ista pectori moesto queror,
Deserta et his contemta, praesidium mihi
Quos decuit esse? Cordis ignavi est nimis
Flagitia tanta posse inulta perpeti.
Sed, anime, ne tu te quoque his prode in malis.
Proh constitutum est! fugite conspectus meos,
Iam fugite, pueri: pectus implevit mihi
Cruenta rabies. O manus, ambae manus,
In quale facinus noster armatur furor?
Audacia ó miseranda, quam longos meos
Perdo labores ipsa momento brevi!]

Con-

Confer cum iis quae sunt apud Senecam Medeae actu quinto: ut recte intelligas quale sit hoc λυπεῖσθαι [*contristari*] de quo hic agitur. Est autem saepe etiam in hominibus non tam rationis cum affectibus quam affectuum inter se pugna, qualem in Herode Magno circa Mariamnen prudenter notat Iosephus.

Διὰ δὲ τοὺς ὅρκους, propter iuramentum autem] Erant, ut dixi, causae veteres: sed haec quoque species arrepta est, infirmissima alioqui per se. Nam quid facilius dictu quam iuramenti verba generaliter enuntiata ita esse interpretanda ut illiciti nihil comprendant. Neque dubito quin ita votum suum interpretatus sit Iephthes, eoque filiam non mactaverit ut quidam volunt, sed ut rem sacram Deoque dictam ab hominum commercio seposuerit. Deinde vero quid si διαῤῥήδην [*diserte*] pollicitus esset Herodes insontis caedem? nonne cogitare debuit id quod per se illicitum est interposito iureiurando licitum fieri non posse? Praetermittere non possum quin hic apponam disertissimi scriptoris Philonis locum insignem de id genus iuramentis: *Ἴστω δὲ πᾶς ἐνωμότως ἄδικα δρῶν, ὅτι εὐορκήσει μὲν οὔ, τὸν δὲ πολλῆς φυλακῆς καὶ ἐπιμελείας ἄξιον ὅρκον ἀνατρέπει, ᾧ τὰ καλὰ καὶ δίκαια ἐπισφραγίζεται· προςίθεται γὰρ ὑπαίτια ὑπαιτίοις ἐν οὐ δέοντι γινομένοις ὅρκοις, οἷς πολὺ βέλτιον ἦν ἡσυχάζεσθαι, πράξεις παρανόμους· ἀπεχόμενος οὖν τοῦ ἀδικοπραγεῖν ποτνιάσθω τὸν Θεὸν, ἵνα μεταδῷ τῆς ἵλεω δυνάμεως αὐτῷ συγγενοῦς ἐφ' οἷς ἀβουλίᾳ χρησάμενος ὤμοσε· διπλάσια γὰρ αἱρεῖσθαι κακὰ, δυνάμενον τὴν ἡμίσειαν αὐτῶν ἀποφορτίσασθαι, μανία καὶ φρενοβλάβεια δυσίατος* [*Norit quisquis iuratus mala patrat, non se observantem esse iurisiurandi, sed a se iusiurandum, rem magna diligentique cura dignam et ad obsignanda iusta et honesta repertam, everti. Addit ergo culpam culpae ad iuramentum illicitum, quo abstineri oportuit, actus iniustos. Potius cavens sibi ab actione mala Deum precetur ut misericordiam, sibi naturalem, ipsi impertiat de iuramento improvide facto. Nam dupla sumere mala, cum dimidio defungi liceat, dementia est et insania immedicabilis*]. Neque hoc ignoratum viro sapientissimo Iosuae in mentem mihi potest venire, quanquam video Augustinum atque alios quosdam ita existimare, per-

permotum iurisiurandi religione fecisse eum contra legem Divinam quae Chananaeae possessores internecioni devovebat. Plane enim verissimum puto, quod dixi ad caput 5, legem illam collatione legis alterius quae in Deuteronomio est ita temperandam, ut in eos demum valeret qui bello rite denuntiato dedere se Hebraeis in servitutem recusassent.

Καὶ τοὺς συνανακειμένους, et eos qui pariter recumbebant] Qui, ut mos est aulae, captantes Herodiadis gratiam, labantem Herodis animum impellebant. Similis historia apud Herodotum, ubi Amestris Xerxis uxor in convivio petit a marito Masistis uxorem. Addit scriptor invitum annuisse Regem, *ὅτι ἀτυχῆσαι τὸν χρῄζοντα οὔ σφι δυνατόν ἐςι βασιληίου δείπνου προκειμένου* [*quod preces a se in mensa regali non debuerint repudiari*].

10. *Πέμψας ἀπεκεφάλισε*] *Misit per quem decollaret.* Ita enim Hebraismi vim recte exprimi puto: ita supra 2: 16, *ἀποςείλας ἀνεῖλε, misit per quos occideret*, infra 27: 19, *ἀπέςειλε λέγουσα, misit per quem diceret.* Theophanes in Vita Iustini Imperatoris, *πέμψας ἀπεκεφάλισεν αὐτόν* [*cum misisset decollavit eum*]. Sed in Hebraeo haud dubie fuit *misit et decollavit*, *misit et occidit*, *misit et dixit.* Nam ita Hebraei loquuntur, sequentibus etiam LXX, ut Ps. 57: 4, *ἐξαπέςειλεν ἐξ οὐρανοῦ καὶ ἔσωσέ με*, id est, *misit e coelo qui me liberaret.* Ps. 105: 20, *ἀπέςειλεν βασιλεὺς καὶ ἔλυσεν αὐτόν, misit per quem eum eximeret vinculis.* Arrianus Epicteto IV. 10, *οὐ πέμπεις καὶ ἄλλην καινὴν ἀγοράζεις* [*non mittis ut aliam novam emas*].

Ἐν τῇ φυλακῇ, in carcere] Apparet Machaerunte celebratum hoc convivium. Trucidatur vir sanctus ne iudiciorum quidem ordine servato. Nam sontes populo omni inspectante plecti lex Mosis iubet. Romae Flaminius accusatus est imminuti magistratus crimine, quod hominem haud dubie nocentem non more maiorum sed in convivio iussisset interfici.

13. *Ἀκούσας ὁ Ἰησοῦς, cum audisset Iesus*] Ex diverticulo redit unde abierat. Audivit, inquit, Iesus qui de se sermones in aula haberentur.

Ἐκεῖθεν, inde] Ex locis Galilaeae frequentioribus in so-

solitudinem secessit, ut sine ullo dispendio mandati muneris imminentem sibi Herodem evitaret. Vide quae supra dicta sunt ad cap. 13.

14. *Ἐσπλαγχνίσθη, misertus est*] Amant uti Hellenistae hac voce, ut exponant Hebraeum verbum רחם, cuius origo est a nomine רחם quod *σπλάγχνα* [*viscera*] significat, quanquam plerumque pro *utero* ponitur. Lucas, 1: 78, *σπλάγχνα ἐλέους* [*viscera misericordiae*] dixit, Esaiam secutus apud quem מעיך, id est, ad verbum *τὰ σπλάγχνα σου* significat *οἰκτιρμοὺς* [*miserationes*], ut vertunt LXX. Estque idem usus vocis *σπλάγχνων* apud Euripidem et in fabulis Aesopeis: *ἐσπλαγχνίσθη* autem ideo hic est additum quia Christus quietem refovendo corpori quaesitam illorum causa neglexit.

15. *Ὀψίας δὲ γενομένης, vespere autem facto*] Cum infra post cibum sumtum et secessum Christi iterum legamus *ὀψίας δὲ γενομένης*, negari non potest duas fuisse *ὀψίας* Hebraeis, hoc est, ערבים, inter quas duas *ὀψίας* edi debuit Pascha, ut in Exodo et Levitico legimus. Caeterum non debere duas istas *ὀψίας* crepusculi spatio definiri ex hoc loco mihi videtur apertissimum. Nam quae narrantur hic facta post priorem et ante posteriorem *ὀψίαν* aliquot horarum spatium exigunt. Quare certissimum puto *ὀψίαν* priorem incipere simul atque sol a meridie ad occasum coepit vergere maiore diei parte exacta, posteriorem autem a sole occaso: ita illud בין הערבים [*inter vesperas*] interpretantur Rabbini Sadaias, Simeon filius Iohai et Salomo. Quin et in Mechilta legimus hanc esse *παράδοσιν* [*traditionem*] antiquissimam, a qua recedendum non puto. Precandi igitur tempus vespertinum medium ferme fuit inter initium prioris vesperae et vesperam posteriorem.

Ἡ ὥρα ἤδη παρῆλθεν, tempus iam praeteriit] Prandii tempus scilicet.

19. *Ἀνακλιθῆναι*] *Collocari*, nempe a discipulis, Marc. 6: 39, Luc. 9: 14, Ioh. 6: 10.

Ἐπὶ τοὺς χόρτους] *Per herbam*, ut saepe Poëtae. Nam id quoque *χόρτου* voce significatur, ut alibi annotandum est: et Marcus explicat dicens *χλωρὸν χόρτον* [*viride foenum*].

Εὐ-

Εὐλόγησε, benedixit] *Εὐχαριστήσας* [*gratias egit*] inquit Iohannes. Probat Christus ut alios ritus Iudaicos a Sapientibus introductos ita et hunc benedicendi cibis. Vide quae dicenda sunt infra ad cap. 26.

20. *Ἔφαγον πάντες, comederunt omnes*] Ut ostenderetur signo conspicuo adesse iam tempus quo impleretur illud Es. 55: 1.

Τὸ περισσεῦον, reliquias] והותר 2 Reg. 4: 43. Plus hoc est quam aut Moses in manna impetraverat, aut in farina Elias.

Δώδεκα κοφίνους, duodecim cophinos] Singuli Apostoli, ut videtur, cophinum attulerant, more Iudaeis usitato, quoties longius ab oppidis iter facerent. Ita cum cophino ibant Iudaei Roma ad proseuchas, quae erant in nemore Aricino ad decimum lapidem, et quidem cum foeno quod esset lecti vice. Vide Iuvenalis satyram tertiam et ibi Scholiasten. In his cophinis aut etiam sportulis ferre secum panem solebant, ut apparet infra 16: 7, Marc. 8: 14. LXX Interpretes דוד Hebraeum, quod alibi *κάλαθον* vertunt, in Ps. 81: 7 verterunt *κόφινον*. Est haec vox et apud Pollucem.

22. *Ἠνάγκασεν, compulit*] Quod alibi dixit *ἐκέλευσεν ἀπελθεῖν* [*iussit ire*], 8: 18. Noluit Christus discipulos suos in partem venire eius molitionis qua plebs Regnum ipsi destinabat.

24. *Μέσον τῆς θαλάσσης ἦν βασανιζόμενον*] *In alto iactabatur*, ut ad lacum transferamus quod dici de mari solet.

25. *Τετάρτῃ δὲ φυλακῇ τῆς νυκτὸς, quartâ autem vigiliâ noctis*] Iudaei veteres dum penes ipsos ius armorum fuit noctem in ternas vigilias diviserunt, quod a Davide Kimchi aliisque recte est notatum; Romani in quaternas: cui mori iam a Pompeii temporibus Iudaei assueverant, Graecorum vetustiore exemplo: nam *τετράμοιρον νυκτὸς φρουρὰν* [*quaternam noctis vigiliam*] Euripides dixit. Quare quod hic dicitur ex Romano non ex Iudaico more interpretandum.

Περιπατῶν ἐπὶ τῆς θαλάσσης, ambulans super mare] Gravitatem corporis inhibente vi Divina, an solidato aquae summo, an natura quadam inconspicua inter corpus

pus aquamque interposita, etiam veteres ostendunt sibi non constare. Videturque mihi rerum eiusmodi libera esse coniectura, definitio autem temeraria. Caeterum hoc quoque facto insigniter Christus Divinam suam potentiam ostendit. Nam de Deo dictum est; Iob. 9: 8, *ὁ περιπατῶν, ὡς ἐπὶ ἐδάφους, ἐπὶ θαλάσσης* [*qui graditur super mare, velut super pavimentum*]. Et sane pleraque de Deo dicta in libris Prophetarum Christus visibiliter implevit.

26. *Φάντασμά ἐςιν, phantasma est*] *Εἴδωλον* [*spectrum*], ut alii appellabant. Vide Ciceronis epistolam ad Cassium libro V. Opinio haec ex Pharisaeorum disciplina, qui Spiritus ut existere per se putabant; ita et indutos humana figura hominibus apparere. Quia autem mali Spiritus noctu potius quam interdiu ostentare se creduntur, inde sibi metuebant Apostoli. Hebraeis spectrum nocturnum לילית dicitur: de quo non minus protentosa fabulantur quam de Strige Latini veteres.

30. *Καταποντίζεσθαι, mergi*] Sic Graeci vertunt טבע Exod. 15: 4.

31. *Ὀλιγόπιςε, εἰς τί ἐδίςασας, parum fidens, quare dubitasti?*] Opponitur hic *διςάζειν τῷ πιςεύειν* [*dubitare credendo*]; quomodo apud Iacob. 1: 6 et infra 21: 21; 22 *πίςις* [*fides*] opponitur *τῷ διακρίνεσθαι* [verbo *haesitare*]. Id ipsum quod Rabbini dicunt הרהר post Chaldaeum Paraphrasten Num. 16: 39. Clemens in epistola: *Οἱ δίψυχοι καὶ διςάζοντες περὶ τῆς τοῦ Θεοῦ δυνάμεως εἰς κρῖμα καὶ εἰς σημείωσιν πάσαις ταῖς γενεαῖς γίνονται* [*Alternantes et haesitantes de potentia Divina in iudicium et signum omnibus seculis fiunt*]. Sic et Philo libro De herede rerum Divinarum: *Τὸ μὲν γὰρ ἀπορεῖν ἐνδοιάζοντος; τὸ δὲ μηκέτι ζητεῖν πεπιςευκότος ἔργον εἶναι* [*Dubitare haesitantis, nihil ultra quaerere credentis est*]. Idem *περὶ φυτουργίας* [*De plantatione*] sic ait: *Τὰ δὲ δόγματα οὐκ ἐπαμφοτεριζόντων ταῦτ᾽ ἐςιν, ἀλλὰ τῶν βεβαίᾳ πίςει κατεσχημένων* [*Haec sunt dogmata non alternantium, sed firma praeditorum fide*]. Et alibi: *Πῶς γὰρ οὐκ ἔμελλεν, εἰ τοσαῦτα καὶ τηλικαῦτα θεασάμενοι, πρὸς μὲν τὰς πιθανὰς καὶ εὐλόγους φαντασίας ἀδύνατα πραχθῆναι, τελειωθέντα δ᾽ εὐμαρῶς ἐπιφροσύναις θείαις, οὐκ ἐνδοιάζουσι μό-*

μόνον; ἀλλὰ καὶ ἀπιςοῦσιν, οἱ δυσμαθέςατοι πάντων [*Quidni? cum ii qui tot ac talia conspexerant, quae secundum probabiles opiniones habebantur factu impossibilia, attamen facile effecta erant Divinis consiliis, illi non haesitabant tantum, sed et manebant increduli, omnium hebetissimi*]. Idem ergo διςάζειν, διακρίνεσθαι, ἐπαμφοτερίζειν, ἐνδοιάζειν [*dubitare, fluctuare, alternare, haesitare*]. Unde intelligimus credere nihil hic esse aliud quam potentiae Dei in Christo confidere: quod cur Christus plerumque ante beneficia sua exegerit, coeptum est dici ad cap. 8. Insigne fiduciae suae argumentum Petrus dederat, cum ostendit credere se, solo Christi verbo fieri posse quod per naturam fieri non poterat; sed quod de se nesciebat promtus ille semper et calens animus, non parum adhuc sibi deesse ad plenum fidei robur, id Christus ipsum experimento discere voluit: ut quod deerat, supplici prece ac nisu impetrare contenderet. Hanc ὀλιγοπιςίαν [*tenuitatem fidei*] multis in locis discipulis suis Christus obiicit, quae comparata ad solidam fidem ἀπιςία [*incredulitas*] etiam nominatur, ut ab illo qui dicebat: Πιςεύω, Κύριε, βοήθει μου τῇ ἀπιςίᾳ [*Credo, Domine, adiuva incredulitatem meam*], Marc. 9: 24. In libro qui Ecclesiasticus dicitur et Hebraeorum veterum sententias Graece expressas continet ita legimus, 1: 28. Μὴ ἀπειθήσῃς φόβῳ Κυρίου ἐνδεὴς ὤν, καὶ μὴ προσέλθῃς αὐτῷ ἐν καρδίᾳ δισσῇ [*Ne sis incredulus timori Domini, si quo egeas, et ne accesseris ad eum duplici corde*], ubi καρδία δισσὴ est καρδία διςάζουσα inter fidem ac diffidentiam fluctuans. In Clementis Constitutionibus VII. 12. Μὴ γίνου δίψυχος ἐν προσευχῇ σου, εἰ ἔςαι, εἰ οὔ [*Ne sis alternans in prece tua, an res sit futura, nec ne*].

32. Ἐκόπασε, *cessavit*] Aut שכך, ut alii notarunt, aut etiam שקע. Nam ita quod in Numeris est 11: 2, ותשקע האש versum est a LXX ἐκόπασε τὸ πῦρ [*cessavit ignis*]. Verbum hoc de lacu usurpat Scriptor Problematum quae exstant sub Aristotelis nomine XXIII. 34.

33. *Οἱ δὲ ἐν τῷ πλοίῳ, qui autem in navicula erant*] Nautae ipsi.

Θεοῦ υἱὸς εἶ, Filius Dei es] Apparet hoc cognomen vulgo Messiae datum. Nam Nathanael, Ioh. 1: 50; Rab-

Rabbi, inquit, *tu es Filius Dei*, *tu es Rex ille Israelis*. Nimirum ex Psalmo secundo, quem Hebraei veteres κατὰ τὸ μυςικώτερον [*secundum abstrusiorem sensum*] de Messia interpretabantur. Itaque infra ubi apud Matthaeum Iesus a Petro dicitur esse *Christus Filius Dei viventis*, Marcus et Lucas contenti fuerunt *Christi* vocabulo. Adde quae infra 26: 63 et Hebr. 5: 4, 5.

34. *Γεννησαρὲτ*, *Gennesaret*] Origenes ad hunc locum: *Pervenerunt ad terram* Gennesaret, *cuius interpretationem si cognosceremus*, *et hinc nonnihil iuvaremur ad huius interpretationem loci:* ad inveniendas scilicet ἀλληγορίας [*locutiones aliud innuentes*], quarum supra modum foecundus est. Hoc ipsum puto voluisse Hieronymum cum dixit: *Si sciremus quid in nostra lingua sonaret* Gennesereth, *intelligeremus quomodo Iesus per typum Apostolorum et navis*, *Ecclesiam de persecutionum naufragio liberatam transducat in littus*. Hoc est: Si notum esset τὸ ἔτυμον [*origo*]; ita ut id Latine possimus interpretari. Fatetur igitur ignorare se vocis istius originem. Neque id mirum, non est enim Hebraeum vocabulum, sed prava pronuntiatione corruptum ex Hebraeo כנרת [*Cinnereth*]: quod nomen multi inditum lacui putant ex eo quod *citharae* imaginem referret, quasi ex lacu terra deinde nomen acceperit; contra sentiente Iosepho qui ita ait: Ἡ δὲ λίμνη Γεννησὰρ μὲν ἀπὸ τῆς προσεχοῦς χώρας καλεῖται [*Lacus autem Gennesar ab adiacente terra nominatur*]. Sed maxime probabile est tum lacui tum regioni nomen factum ab antiquissima urbe quae in Iosuae libro modo plurali numero כנרות [*Ceneroth*] vocatur, ut cap. 11: 2, modo כנרת [*Cenereth*] cap. 19: 35. Lacus vocabulum postera aetas emolliens *Ginosär* maluit dicere, quod apud Chaldaeum Interpretem Veteris Instrumenti aliquoties occurrit pro Hebraeo כנרת. *Γεννησὰρ* scribit auctor primi Maccabaici.

36. *Τοῦ κρασπέδου*, *fimbriam*] Vide supra 9: 20.

Ὅσοι ἥψαντο, *quicunque tetigerant*] Cum fiducia recipiendae sanitatis. Ita enim ex circumstantiis restringendae sunt particulae universales.

CA-

CAPUT XV.

1. *Οἱ ἀπὸ Ἱεροσολύμων γραμματεῖς καὶ Φαρισαῖοι, Hierosolymis Scribae et Pharisaei*] Non missi a Synedrio; sicut nec discipuli illi Pharisaeorum et Herodianorum, quorum infra fit mentio 22: 16, a Synedrio erant missi. Nusquam enim legimus in Synedrio fuisse Herodianos; et, ut fuerint, constat maiorem fuisse Sadducaeorum quam illorum auctoritatem. Atqui a Sadducaeis nemo mittitur. Fuit igitur privata exploratio, sed ab illis instituta qui Scholarum habebant principatum. Nam doctissimi quique, ut diximus, γραμματεῖς vocabantur. Horum autem auctoritatem sequebatur Pharisaeorum familia hoc tantum distincta a caeteris, quod super communia praecepta peculiares sibi ἐθελοθρησκείας [*cultus sponte susceptos*] iniunxerat. Ideo autem ab Hierosolymis venerunt, quia in primaria urbe habitabant nobilissimi Magistrorum et partium istarum duces.

2. *Τὴν παράδοσιν, traditionem*] *Παράδοσις* nihil aliud est quam quod Graeci Philosophi vocant δόγμα [*placitum*], Christus ipse, infra 16: 12, διδαχὴν [*doctrinam*]; nam παραδιδόναι [*tradere*] est διδάσκειν [*docere*], ut et Latinis *tradere*: velut cum Caesar ait, *Druides multa de Deorum vi ac potestate iuventuti tradere*: unde et *traditionis* vocem effinxit Gellius ad exemplum Graeci vocabuli παραδόσεως. Ita Paulus et verbum παραδιδόναι et nomen παραδόσεως usurpat agens de dogmatis Christianismi, 1 Cor. 11: 2, 13. 15: 3, quod alibi explicat dicens παραδόσεις ἃς ἐδιδάχθητε [*traditiones quas didicistis*], 2 Thess. 2: 15, παρεδόθητε [*traditam accepistis*] dixit Rom. 6: 17. Sic Iudae παραδοθεῖσα πίστις [*tradita fides*]. Et ἀντίστροφον [*reciprocum*] huic est קבלה λῆψις [*acceptio*] pro dogmate quatenus admittitur. Sic Ovidius:

——— *Pro magno teste vetustas*
Creditur: acceptam parce movere fidem.

Δόγματα cum dico non ita stricte accipio vocem, quomodo sumi solet cum opponitur ταῖς παραινέσεσιν [*hortationibus*], sed ita ut eas quoque comprehendat. Tam

enim quae agenda quam quae credenda praescribuntur eo nomine veniunt, ut apparet dictis locis, addito eo qui est 2 Thess. 3: 6. Commenta ergo mere humana vox ista per se non significat, sed eo quoque vocis istius, ut et *δογμάτων*, latitudo se extendit. Ideo addi plerumque aliquid solet, ut cum dicuntur *παραδόσεις ἀνθρώπων* [*traditiones hominum*], Coloss. 2: 8, aut *τῶν πρεσβυτέρων* [*Seniorum*], ut hic atque alibi. At Hebraei posteriores קבלה [*traditionem*] dixerunt non quamvis *παράδοσιν*, sed *ἄγραφον* [*non scriptam*]. Nunc autem ne omnis quidem *ἄγραφος παράδοσις* sed ea demum quae est *μυστικώτερος* [*magis mystica*] hoc vocabulo appellatur. Alioquin origo vocis latius patet: est enim a קבל, id est, *παραλαμβάνω* [*accipio traditum*], quod *ἀντιστρέφεται τῷ παραδιδόναι* [*reciprocum est voci* tradere], ut apparet 1 Cor. 11: 23, 15: 1, 3, Galat. 1: 9, 12, Philipp. 4: 2, Coloss. 2: 6, 1 Thess. 2: 13. 4: 1, 2 Thess. 3: 6. Sed et veteres Christiani laxius usurpant; ut Cyprianus: *Unde est ista traditio, utrumne de Dominica et Euangelica auctoritate descendens, an de Apostolorum mandatis atque Epistolis veniens? Ea enim facienda esse quae scripta sunt Deus testatur.* Mox: *Si ergo aut in Euangelio praecipitur, aut in Apostolorum Epistolis aut Actibus continetur, observetur etiam et haec sancta traditio.*

Τῶν πρεσβυτέρων, Seniorum] *Πρεσβυτέρους* cur hic non arbitrer dici Senatores magni Synedrii haec causa est, quod Synedrii erat iudiciis praesidere, non docere populum aut leges plane novas constituere. Legis enim, quo tempore regnabantur Hebraei, constitui solebant a Regibus, ut apparet 1 Sam. 30: 25. Libera autem Republica *παρὰ τῆς ἐκκλησίας*, *a populi conventu*, quomodo instituta sunt *τὰ ἐγκαίνια* [*Festum Templi instaurati*] 1 Macc. 4: 59, et alter dies festus mense Adar 7: 49. Neque dubium est quin eodem modo instituta fuerint ieiunia illa tempore exsilii, quorum Zacharias meminit. Nam et in exsilio Iudaei, quatenus illis *αὐτονομίαν* [*libertatem regiminis*] aliquam Reges externi concesserant, eodem iure usi sunt. Nam dies Purim, quem Hellenistae vocarant *Amania*, institutus est communi gentis consensu, ut apparet Esth. 9: 20, etc. Quanquam non negem *συναγωγὴν μεγάλην* [*Sy-*

[*Synagogam magnam*], de qua egimus alias, quasi compendium populi, locum implesse Conventûs, praesertim subsecuta populi totius approbatione. Docere autem populum non erat aut Synedrii totius, aut cuiuslibet e Senatu, sed eorum qui eximium eruditionis nomen apud populum erant consecuti, sive Senatores essent sive privati. Nam sicut Romae olim de iure respondere non pro beneficio impetrabatur, sed licebat eis qui fiduciam sui habebant eam artem profiteri: ita et apud Iudaeos. Hi dicebantur החכמים [*eruditi*]. Sed et *πρεσβύτεροι* non male vocantur, seu quia id nomen omnibus aut dignitate aut etiam sola auctoritate eminentibus dari solebat, quomodo et nomen *πατέρων* [*patrum*], sive quia antiquitus Sapientes, praesertim aliquo post mortem tempore, apud Hebraeos vocabantur הקדמנים [*veteres*], inde illud 1 Sam. 24: 14, כאשר יאמר משל הקדמני [*sicut et proverbio veterum dicitur*], quod proprie idem est cum eo quod Theocritus itidem de proverbio aliquo agens dixit, *ὡς σοφὸς εἶπεν* [*ut sapiens dixit*]. Estque nunc etiam liber Hebraeus continens veterum institutorum recitationem, cui libro titulus est משל קדמני [*Sententiae veterum*]. Sic et Plato *γνώμην* [*sententiam*] vocat *παλαιὸν λόγον*; Plautus et Terentius *verbum vetus*. Horum igitur *πρεσβυτέρων δόγματα* [*seniorum dogmata*] sive *παραδόσεις* [*traditiones*] ut diversi erant generis, ita non omnes uno ordine nobis sunt habendae. Quaedam enim interpretationem continebant eorum quae in Lege ambigua videbantur, ut quod diximus *περὶ δυοῖν ὀψιῶν* [*de duabus vesperis*]. Philo principio libri I De vita Mosis: *Τὰ γὰρ λεγόμενα τοῖς ἀναγινωσκομένοις ἀεὶ συνύφαινον* [*Quae enim ore tradebantur cum iis quae leguntur semper coniungebant*], Seniores nimirum de quibus ibi agit. Alia definiebant id quod Lex Divina viri boni arbitrio permiserat, quale illud erat de itinere quod Sabbato facere fas esset. Alia erant quae ipsi vocabant *sepimenta Legis*, id est, cautiones quibus muniti homines a Lege violanda longius arcerentur: quomodo canonas Ecclesiasticos Iustinianus dixit *παραφυλακὰς τοῦ θείου νόμου* [*propugnacula legis Divinae*]. Exempli causa, cum quadragenas plagas infligi sontibus neque plures Lex permitteret, illi unam detraxere, ut in-

infligerentur duntaxat triginta novem: ita et Azymorum et Sabbati tempus antevertere docuerunt. Haec ita obstringebant populum si doctorum sententiae a Synedrio essent approbatae, ut diximus ad Deut. 17: 8 et sequentibus. Caetera pro consiliis primum habita, postquam ad auctoritatem usus aliquis dies accesserat, coeperunt a nonnullis in praecepta verti; neque in talia tantum praecepta quibus externa societas contineretur, sed quae etiam nemine inspectante animum obstringerent. Iosephus de Pharisaeis: Ὧν τε ὁ λόγος κρίνας παρέδωκεν ἀγαθῶν ἕπονται τῇ ἡγεμονίᾳ, περιμάχητον ἡγούμενοι τὴν φυλακὴν ὧν προαγορεύειν ἠθέλησε, τιμῆς γε τῆς ἡλικίας προήκουσι (hi sunt οἱ πρεσβύτεροι הקדמונים) παραχωροῦσιν, οὐδὲν ἐπ' ἀντιλέξει τῶν εἰσηγηθέντων ταῦτα θράσει ἐπαιρόμενοι [*Quae ratio iudicavit bona ac tradidit, eorum regulam sequuntur; tuenda omni modo censentes quod illa praescripsit, honorem autem tribuunt maioribus natu, nec iis quae illi docent audent contradicere*]. Contra idem Scriptor Sadducaeis notat in laude positum dubitare de Maiorum institutis: Φυλακῆς δ' οὐδαμῶν τινων μεταποίησις αὐτοῖς ἢ τῶν νόμων, πρὸς γὰρ τοὺς διδασκάλους (ita exprimit Hebraeum החכמים) σοφίας, ἣν μετίασιν, ἀμφιλογεῖν ἀρετὴν ἀριθμοῦσι [*Observare praeter leges nihil curant, ac virtutis putant contradicere magistris eius quam sectantur sapientiae*]. Idem Scriptor XIII Originum: Νόμιμα πολλά τινα παρέδοσαν τῷ δήμῳ οἱ Φαρισαῖοι ἐκ πατέρων διαδοχῆς, id est, מקבלת הקדמונים [*Multa praecepta populo tradiderunt Pharisaei accepta a Patribus*]. Sadducaeos autem ait ἐκεῖνα δεῖν ἡγεῖσθαι νόμιμα τὰ γεγραμμένα (in Lege Mosis nempe), τὰ δ' ἐκ παραδόσεως πατέρων μὴ τηρεῖν [*observanda putare praecepta quae scripta sunt, non observanda ea quae ex traditione sunt*]. Ex nimia illa Magistrorum reverentia veniunt illae sententiae: *Si dixerint Scribae* (id est, Doctores) *dexteram esse sinistram, et sinistram esse dexteram, audi eos.* Habet hanc Rabbi Bachai. Item: *Quicquid Sapientes vetant palam fieri, id etiam in penetralibus vetitum est.* Nec aequare contenti sunt sua commenta Divinis legibus, tandem etiam praeponere coeperunt. Ita enim aiunt: *Plus est in verbis Scribarum quam in verbis Legis.* Ha-

Habes hoc in titulis Thalmudicis Baba Metzia, Berachoth, Chagiga et de Synedrio; et R. Iacob in Caphthor. Adultae superstitioni color ex mendacio quaesitus. Persuasum enim credulae plebi, ista instituta non esse quidem perscripta in Lege, attamen a Deo Mosi data, deinde a Mose Iosuae eiusque assessoribus, a quibus porro ad Prophetas manarint, a Prophetis autem tradita sint Esdrae et qui cum eo erant, deinceps vero parentum commemoratione transierint ad posteros, unde hanc praeceptorum congeriem תורה שבעל פה hoc est τὸν ἐν ϛόματι νόμον [*legem in ore positam*] appellant. Neque dubitant Iudaei quin ea ipsa praecepta nunc in Thalmudicis libris contineantur, scripturae scilicet mandata, ne oblivione atteri possent. Docet autem nos Epiphanius in Dissertatione adversus Ptolemaitas, Hebraeorum traditiones alias a Mosis venisse aevo (quod de melioribus quibusdam negandum non est, ut de Lege ter in hebdomade legenda in Synagogis, de precibus ante cibi sumtionem, et si qua sunt similia), alias a Rabbi Akiba, alias ab Adda qui et *Iudas*, alias ab Asmonaeis: quo ex loco emendandi codices eiusdem Scriptoris titulo περὶ γραμματέων [*De Scribis*], ubi ἀνδᾶν scriptum est pro Ἀδδᾶν, et adversus Marcionem, ubi corrupte scribitur τοῦ μὲν Δαβὶδ pro τοῦ μὲν Ἀδδᾶ: ex quo loco etiam discimus Akibam illum fuisse antiquiorem exsilio Babylonico, Addan autem post tempora postliminii exstitisse.

Νίπτονται, lavant] Proprie: nam, ut Pollux docet, νίπτεσθαι est ante cibum, ἀπονίπτεσθαι [*abluere*] post cibum. Haec autem lotio Iudaica, quam Marcus accurate describit, non erat rusticitati opposita, cuius non exigua pars est ἡ ἀλουσία [*illuvies*], sed fiebat definitis gestibus καὶ ὁσίας χάριν [*dicis causa*]. Causa haec erat, quod arbitrarentur Hebraeorum Magistri (caeci nimirum caecorum duces, ut nos mox docebit Christus) si quis ἀλλόφυλος [*extraneus*] aut alioqui iuxta Legem impurus aut cibum ipsum potumve attigisset, aut quicquam quod cibum potumve contingeret (puta ipsorum manus quibus cibum sumturi erant, quae pars corporis maxime ad contactum patet), aut vasa in quibus obsonium coqueretur, aut pocula e quibus erant poturi, eum cibum po-

potumve talis inquinamenti contagium ad corpus primum suum, deinde ad animum immittere: quapropter καθαρισμὸν [*purificationem*] (ut Iohannes vocat) repererant, accurata lotione, nimirum inanis metûs inane remedium, ut lepide dixit Menander, cuius versus non possum non apponere paulo quam legi solent emendatiores:

—— Εἰ μέν τι κακὸν ἀληθὲς ἔχες, Φειδία,
Ζητεῖν ἀληθὲς φάρμακον τούτου σ' ἔδει.
Νῦν δ' οὐκ ἔχεις· εὕρηκα κενὸν τὸ φάρμακον
Πρὸς τὸ κενόν· οἰήθητι δ' ὠφελεῖν τί σε.
Περιμαξάτωσάν σ' αἱ γυναῖκες ἐν κύκλῳ,
Καὶ περιθέτωσαν ἀπὸ τριῶν κρουνῶν ὕδωρ·
Τούτῳ περιῤῥάναι, ἐμβαλὼν ἅλας, φακούς.
Πᾶς ἁγνός ἐσθ' ὁ μηδὲν οἱ συνιδὼν κακόν.

[—— *O Phidia, vero si laborares malo,*
Nimirum vero opus esset et medicamine:
Nunc id cum non sit, inane medicamen dabo
Ad morbum inanem: tu tibi crede id profore.
Ergo te abstergant undequaque mulieres,
Aquamque asportent, sed tribus de fontibus,
Qua perfundaris sale permixta et lentibus.
Sat ille purus nullius sceleris sibi
Qui conscit.]

Huius Pharisaicae opinionis non leve vestigium est in Apostolis, cum Christi dictum de fermento ita interpretantur quasi nefas esset vel a Pharisaeis vel a Sadducaeis cibum comparare. Et notant Hebraeorum Magistri Iudaeos Samaritis, Samaritas Iudaeis obviis proclamasse, *Noli attingere.* Iosephus de Essenis notat, provectiores a minus provectis contactos abluere se solere quasi a contactu ἀλλοφύλων. Velarunt haud dubie hanc suam sententiam Divinae legis auctoritate, quae quorundam corporum contactu corpora impurari voluit, ita ut etiamsi id postea resciseeretur, purgamentum aliquod esset adhibendum; quomodo et Esseni Iosepho teste crediderunt pollui se levata alvo, καίπερ φυσικῆς οὔσης τῆς ἐκκρίσεως [*quanquam naturalis est ista excretio*], sed aqua sumta purgari. At ne illis quidem rebus quas Lex Dei impuras vocat culpam contrahebat animus, nisi post neglectum Divinae iussionis. Neque ista Deus προηγουμένως [*prae-*

ci-

cipuo loco] praeceperat, sed ut populum nimis amantem ceremoniarum istis ritibus distineret, quibus res etiam meliores signabantur. Dogma autem illud quod hic Apostolis Christi obiiciunt Legisperitorum et Pharisaicae sectae legati, plane falsa nitebatur persuasione. Existimabant enim primum aliquos contactus immundos esse sui natura, de quibus lex Dei nulla exstabat; deinde etiam ignorantis animum affici ea impuritate; postremo autem elui posse maculam animo inustam ritu, quem Deus non imperaverat sed ipsi erant commenti. Ex simili stultitia ortum habuit τῶν ἡμεροβαπτιςῶν [*quotidie baptizantium*] superstitio, quam Mahumetes, ut multa alia undique corrasa, in legem suam transtulit.

3. *Διὰ τί καὶ ὑμεῖς παραβαίνετε, quare et vos transgredimini*] Christus antequam de illa quam obiiciebant traditione disputet, convellit fundamentum ipsum cui tota illorum ratiocinatio innitebatur. Pro certo enim ponebant, standum sine ulla exceptione receptis Sapientum sententiis, ut quorum consensio esset ἀναμάρτητος [*falli nescia*], quod falsum esse Christus ostendit exemplo evidentissimo recepti dogmatis quod cum lege Divina ἀσπόνδως [*sine medio conciliandi*] pugnabat.

4. *Τίμα, honora*] Vox Hebraea est כבר, qua comprehenditur etiam officium honeste alendi parentes. In quem sensum vox τιμῆς [*honoris*] etiam a Paulo usurpatur et verbum τιμᾷν 1 Tim. 5: 3, 17. Itaque id quod hic sequitur καὶ οὐ μὴ τιμήσῃ τὸν πατέρα [*et non honorabit patrem*], Marcus exponit οὐκ ἔτι ἀφίετε αὐτὸν οὐδὲν ποιῆσαι τῷ πατρὶ [*non permittitis eum quicquam facere patri*], ubi ποιεῖν est ἀγαθοποιεῖν [*benefacere*]. Neque aliter exponunt Hebraeorum eruditissimi Num. 24: 11, et qui eorum hoc ipsum praeceptum explicant aiunt, cibi, potus et vestimenti praebitionem eo contineri. Quin Graecorum quoque et Romanorum leges idem praecipiunt. Et verbum τιμᾷν ita explicat etiam Hierocles: *Εἰς δὲ τὰ ἄλλα πάντα γονέας τιμήσωμεν ὑπερβαλλόντως, σώματος ὑπηρεσίαν καὶ χρημάτων χορηγίαν αὐτοῖς ὑπέχοντες ὅτι μάλιςα προθυμοτάτην* [*In caeteris rebus eximio in honore habebimus parentes, exhibentes eis animo quam promtissimo corporis ministerium et facultatum auxilia*].

Ὁ κακολογῶν, qui maledixerit] Verbum Hebraeum קלל, quod in Exodo et Levitico reperitur directe opponitur verbo כבד. Nam ut כבד sua origine est *pondus addere*, ita קלל est *pondus detrahere*. At LXX Interpretes, quos noster hic verbotenus sequitur, notissimo exemplo rem declarantes dixerunt *ὁ κακολογῶν*, in quem sensum certum est vocem Hebraeam, quanquam latius patentem, saepissime accipi. Non frustra autem et hoc Christus adiecit. Constat enim inter Dei praecepta ea esse maximi ducenda quae capitali poena sanciantur. Ostendit ergo Christus non quodlibet praeceptum Legisperitorum auctoritate violari, sed tale quod inter praecipua habendum Deus ipse testaretur.

5. *Ὃς ἂν εἴπῃ, quicunque dixerit*] Non puto esse hic *ἀποσιώπησιν* [*reticentiam*], ut multi arbitrantur, sed potius redundare Hebraeo more *καὶ*, ut infra 28: 9, Marc. 13: 34, Luc. 2: 15 et 21 et 27, 28. Item Luc. 5: 35, 9: 51, 13: 25, 14: 1, quod semel dico, ne testimonia repetere cogar. Itaque sic interpreter: *Vos autem docetis, Qui dixerit patri suo aut matri suae, Δῶρον ὃ ἐὰν ἐξ ἐμοῦ ὠφεληθῇς* [*Donum sit quod ex me habiturus esses*], *ne alat patrem aut matrem suam*. Et apud Marcum: *Vos autem docetis hunc in modum, Si quis patri matrive dixerit, Κορβᾶν, ὃ ἐξ ἐμοῦ ὠφεληθῇς* [*Corban, quod ex me habiturus esses*], *non permittitis eum quicquam ultra patri matrive praestare*. *Λέγειν* utrobique est *docere*. Ita enim in Scholis Hebraicis usurpari solet אמר, hoc est, *ἔφα* [*dixit, praecepit*].

Δῶρον, munus] Vocem ipsam posuit Marcus *κορβᾶν*, et Syrus hîc קרבני, unde discimus non quodvis *δῶρον* hic significari, sed id quod Deo sacratur, quomodo vocem *δῶρον* usurpari vidimus et quinto capite. Atque hinc est quod Veterum quidam hunc locum citantes non *δῶρον* nude ponunt, sed *δῶρον τῷ Θεῷ* [*munus Deo debitum*]. Formula haec ex Hebraeis Magistris citatur in hunc modum, קרבן שאתה נהנה לי [*Corban quicquid a me utilitatis habiturus esset*], et sic etiam קרבן כל מה דתהנא מנו, unde non longe abit Syrus qui hoc loco ita posuit, קרבני מרם דתתהנא מני. Videamus quid sit *ὃ ἐὰν ἐξ ἐμοῦ ὠφεληθῇς*, deinde quid hic velit *κορβᾶν ὃ ἐξ ἐμοῦ ὠφεληθῇς*.

In-

Interpretes eius quam dixi formulae totidem prope verbis exprimunt מה שאתה נהנה ממני et nomen הנאה [*utilitatis*] aiunt tam late patere ut et alimenta et omne id quod homo ab homine iuvari potest comprehendat. Ea vis melius exprimi non potuit quam Graeco verbo ὠφελεῖσθαι [*utilitatem capere*]. Est autem illud ὠφεληθῇς hic δυνητικὸν [*modi potentialis*], quare Latine ita licet exprimere, *quicquid est quo a me iuvari possis.* In codice Nedardin invenitur: קונם שאני עושה על פי אבא וכו׳ אינם יכול להפר. Quod ita interpretatur Maimonides: שכל מה שאע שה לא יאכל ממנו אבה מאנמה ר״ל שלא יהנה בו, *Quod quicquid paravero, ex illo non comedet pater meus quicquam, id est, quod utilitatem inde non percipiet.* Ad alteram vocem קרבן quod attinet, solet ea apud Hebraeos, ut et חרם [*anathema*], quoties sola ponitur includere vim verbi substantivi: quare κορβᾶν valet κορβᾶν ἔστω, id est, *Deo dicatum esto.* Quod autem ita Deo dicatum erat, id credebatur omnino esse extra hominum potestatem atque commercium. Hinc illud קרבן in hac formula non male Hebraei interpretes exponunt אסיר עליך, id est, *prohibitum* sive *praeclusum esto tibi.* Liber Caph Nacal ita explicat hoc genus voti: הקרש יהא כל מה שאני עושה מלבו על פי אבא, *Sacrum erit quicquid paravero in futurum ad os patris.* Rabbi Nissim hoc modo: כל שאני עושה לפי אבא יקונם אינו יכול להפר, *Quicquid paravero patri meo, sacratum esto. Qui sic vovit non potest irritum facere votum.* Et quia in nomine κορβᾶν Dei mentio erat incusa (nam קרבן est, ut diximus, *res Deo sacra*, unde Iosephus de iis qui se Deo devovent, *οἱ κορβᾶν αὐτοὺς ὀνομάζοντες* [*qui semet Corban vocant*]) ideo hoc votum non esse nudum sed iurisiurandi religionem et translationem complecti credebatur. Hinc Tyrii cum vetarent τοὺς ξενικοὺς ὅρκους [*externa iuramenta*], speciatim nominarunt τὸν ὅρκον καλούμενον κορβᾶν [*iuramentum quod dicitur Corban*], auctore Theophrasto libro De legibus, cuius iuramenti mentionem et Matthaeus infra facit 23: 18. Plane frequens fuisse Iudaeis ut non voto tantum sed et iureiurando se obstringerent ne huic aut illi benefacerent, tum ex Hebraeorum Magistris discimus, tum ex Philone, cuius haec verba sunt notatu ad hanc rem digna: *Εἰσὶ δ'*

δ' οἱ τὴν φύσιν ἄμικτοι καὶ ἀκοινώνητοι δι' ὑπερβολὴν μισανθρωπίας γεγονότες, ἢ καὶ, ὑπ' ὀργῆς οἷα χαλεπῆς δεσποίνης ἐκβιασθέντες, ὅρκῳ τὴν ἀγριότητα πιςοῦνται τῶν ἠθῶν· οἵτινες οὔ φασιν ὁμοτράπεζον ἢ ὁμορόφιον ἕξειν τὸν δεῖνα, ἢ πάλιν τῷ δεῖνι μὴ ῥέξειν ὠφέλειάν τινὰ, ἢ παρ' ἐκείνου τινὰ λήψεσθαι, καὶ μέχρι τελευτῆς [*Sunt quidam qui ex immensa feritate ingenium habentes durum atque insociabile aut coacti ab ira, molesta sane hera, morum suorum asperitatem iureiurando firmant, dicendo, se hunc aut illum nunquam habituros consortes tecti aut mensae, aut rursum ei se nihil facturos boni, vel nihil ab eo se accepturos, vel ad mortem usque*]: ubi aperte describit id votum quod Hebraei נדר הנאה, hoc est, *εὐχὴν τῆς ὠφελείας* [*votum utilitatis*] vocant. Hoc autem votum quo firmius sanctiusque esset, solebat, ut ex Matthaeo Marcoque discimus, adiici consecratio rei in eum casum si quando *τῷ δεῖνι* [*illi homini*] quicquam daretur. Quod si is qui votum tale nuncupasset, postea immutata voluntate largiri aliquid vellet *τῷ δεῖνι*, Sacerdotes, quorum pars magna erant Pharisaei, rem ex voti lege sacro aerario vindicabant. Eius autem aerarii obventiones, partim in opera Templi, partim in usus pauperum, partim in ipsos Sacerdotes ac Levitas erogabantur. Quo magis credibile est Pharisaeos, qui erant *φιλάργυροι* [*avari*], ut Lucas nos docet 16: 14, contumaciter adfuisse utilitatibus aerarii contra quorumvis hominum iusta. Nam vota etiam iure Romano homines ita obligabant, ut votum implere cogerentur. Caeterum quod Origenes hic narrat ab Hebraeo se didicisse etiam creditores saepe nomina transcripsisse gazophylacio, ut debitoribus suis duriorem adversarium obtruderent, ut verum credo, ita huc proprie non pertinet.

6. *Ἠκυρώσατε τὴν ἐντολὴν τοῦ Θεοῦ*] *Irritum fecistis Dei praeceptum*, quantum in vobis est. Merito accusat hoc Legisperitorum dogma Legis Divinae optimus vindex. Nitebantur illi hoc argumento, in quo latius quam par est extendendo et alibi eos lapsos vidimus, quod praecepta Deum spectantia iis essent anteferenda quae ad hominum utilitatem pertinerent. In illo autem genere po-

ponebant vota ac iuramenta, in hoc autem omnia beneficentiae munia. Sed non animadvertebant homines misera superstitione fascinati vota et iuramenta modos esse quibus obligemur; omnem autem obligationem ex iure eo quod nobis competat debere proficisci: quare materiam obligationis esse non posse id quod ante ademtum sit nostrae libertati, ut est Parentes non alere. Nam et naturalis aequitas et lex per Mosen edita efficiebant ne id liceret. Lex autem, quae vota ac iuramenta servari vult, intelligenda haud dubie est de votis ac iuramentis legitimis, hoc est, quibus id vovetur aut iuratur quod honestum est, quodque est in voventis aut iurantis potestate. Quare hoc casu lex illa obiici non potest: debet ergo valere lex altera quae pietatem in parentes praecipit. Pertinet huc Gangrensis Synodi canon 16. *Εἴ τινα τέκνα γονέων, μάλιϛα πιϛῶν, ἀναχωροίη προφάσει θεοσεβείας, καὶ μὴ τὴν καθήκουσαν τιμὴν τοῖς γονεῦσιν ἀπονέμοι, προτιμωμένης δηλονότι παρ' αὐτοῖς τῆν θεοσεβείας, ἀνάθεμα ἔϛω* [*Si qui liberi parentes, et maxime fideles, deserant praetextu pietatis, et debitum honorem parentibus non dedant, tanquam pietatis praelatione, anathema sunto*]. Imo, ut recte contra populares quosdam suos Philo pronuntiat, nec si adversus alterum quemvis, qui neque parens sit, neque sanguine proximus, conceptum sit tale votum et iureiurando consecratum valere debet, cum hominem alterum alteri opem ferre, praecipue vero qua potest egestatem eius sublevare, Deus et natura imperent.

7. *Προεφήτευσε, vaticinatus est*] Verba quidem Esaiae primo spectare videntur ea tempora quae Babylonicam obsidionem antecesserunt, sed ita ut non minus, imo etiam magis, quadrent Christi temporibus; quod manifesto constabit si inspiciatur tota *περικοπὴ* [*pars orationis contexta*]. Dicit enim Deus effecturum se ut Iudaei, praesertim vero Hierosolymitae, sacra Prophetarum effata legentes non intelligant; idque in poenam corruptae religionis, quam a vera pietate ac dilectione ad inanes et commentitios ritus traduxissent. Itaque futurum, ut ipsi Magistri qui omnium sapientissimi habebantur, in foedos errores incidant. Ecquid potuit in istos homines aptius dici? Scien-

Sciendum est, quod saepe notatum est, posse unum idemque vaticinium plus semel impleri, ita ut et huic et illi tempori conveniat, non solo eventu sed Divina etiam verborum directione.

8. *Ἐγγίζει μοι*] *Amicum se mihi praebet:* Iac. 4: 8.

9. *Μάτην δὲ, frustra autem*] Ita et LXX, quos apparet pro ותהי, quod nunc legimus, legisse ותהו, et accepisse תהו pro eo quod plerumque dicitur לתהו, id enim est *μάτην* aut *εἰς μάταιον* [*frustra*], ut iidem LXX transferunt Es. 49: 4. Apparet autem non hoc tantum sed multis aliis ex locis, in veteri scriptura Hebraica Vau et Iod literas vix potuisse discerni, sed et hoc, non omnes discrepantes lectiones a Masoretis fuisse annotatas: quod apertissimum facit codex Samaritano charactere descriptus collatus cum exemplaribus quibus Iudaei utuntur: item Psalmi duo alphabetici 37 et 145, in quorum priore initium versus incipientis ab ע, in altero initium versus a נ deest, quo loco vulgata Latina versio ostendit pleniores codices ibi quidem habuisse שלים et aliquas voces alias, hîc vero et Graeca et Latina ostendit fuisse נאמן et aliquid praeterea, quanquam tacente hic Masoretarum diligentia. Verum utro modo hic legas nihil refert. Necesse est enim frustra Deum colant quorum cultus Deo displicet.

Σέβονταί με, colunt me] Hebraice יראתם אתי, hoc est ad verbum, *τὸ σέβας αὐτῶν πρός με ἐςί* [*cultus eorum ad me est*]. Nam יראה quoties ad Deum refertur est ipse cultus Divinus. Itaque optime hoc versum est.

Διδάσκοντες διδασκαλίας, ἐντάλματα ἀνθρώπων, docentes doctrinas, mandata hominum] Verbum *διδάσκοντες* adiecerunt LXX ut commodior esset constructio: et quod hic est *προσθετικῶς* [*per appositionem*], *διδασκαλίας ἐντάλματα ἀνθρώπων*, ibi est *συνθετικῶς* [*cum copula*], *ἐντάλματα καὶ διδασκαλίας*. In Hebraeo est מצות אנשים מלמדה, ad verbum *ἐντολὴν παρ' ἀνθρώπων δεδιδαγμένην* [*praeceptum quod homines docent*], hoc autem est, dogmata quae in faciendo consistunt. *Humana* autem *dogmata* dicuntur Esaiae et Christo, neque sola quae pugnant directe cum lege Divina (neque enim hoc oraculo Christus utitur tantum ad confirmationem eius quod iam di-

dixerat, sed etiam ut viam sternat ad sequentia, quibus Apostolis ostendit non recte accusatos), neque omnia quae homines docent facienda, puta probabili interpretatione eius quod ambiguum est, aut definitione aequa eius quod in arbitrio relictum est, aut fideli consilio circa ea quae ad pietatem aut charitatem pertinent; sed ea quae fundamentum habent in persuasione non Divinitus tradita sed humana ac futili: qualia sunt illa de quibus nunc agebatur, ut mox explicatius ostenditur.

10. *Τὸν ὄχλον*] *De plebe homines*, quos Legisperti ut indoctos, Pharisaei ut parum religiosos, prae se fastidiebant.

Ἀκούετε καὶ συνίετε, audite et intelligite] Attentionem desiderat Christus, quia plerumque homines nolunt

Quae iuvenes didicere, senes perdenda fateri.

11. *Οὐ τὸ εἰσερχόμενον εἰς τὸ στόμα κοινοῖ τὸν ἄνθρωπον, non quod intrat in os inquinat hominem*] *Κοινοῦν* טמא opponitur *τῷ ἁγιάζειν* [verbo *sanctificare*], et merito: nam quae sancta sunt Deo quasi separantur. Caetera sunt velut extra Dei peculium. Haec cum ad animum referuntur, ut hoc loco *τὸ ἁγιάζειν* culpae immunitatem, *τὸ κοινοῦν* culpam contractam significat. *Μολύνειν* [*polluere*] pro *κοινοῦν* dixit Porphyrius, hunc locum aut certe hoc Christianorum dogma respiciens. Sic enim ait De abstinentia ab animalibus primo: *Οὐ γὰρ ἡμᾶς μολύνει, φασὶ, τὰ βρώματα* [*Neque enim, aiunt, alimenta nos polluunt*]. Addit, eundem Christianorum sensum exsequens, *Ἐὰν εὐλαβηθῶμεν βρῶσιν, ἐδουλώθημεν τῷ τοῦ φόβου φρονήματι, δεῖ δὲ πάνθ' ἡμῖν ὑποτετάχθαι* [*Si vitemus edere, iam servi facti sumus affectûs timoris: oportet autem cuncta nobis subiici*]. Putabant, ut diximus, Pharisaei ita immunda esse quaedam natura sua ut per se, non ex instituto, animum polluerent. Docet hoc praeter caeteros Iudaeus Scriptor libri *περὶ αὐτοκράτορος λογισμοῦ* [*De imperio rationis*], qui Iosepho asscribitur, ubi haec sunt verba: *Ὁ τοῦ νόμου κτίστης τὰ μὲν οἰκειωθησόμενα ἡμῶν ταῖς ψυχαῖς ἐπέτρεψεν ἐσθίειν, τὰ δὲ ἐναντιωσόμενα ἐκώλυσε σαρκοφαγεῖν* [*Legis Lator quae profutura erant animis nostris ea edere permisit, quae vero carnium erant nociturae, vetuit edere*]. Id Christus hic negat:

τὸ

τὸ εἰσερχόμενον εἰς τὸ στόμα igitur hic ex subiecta materia intelligi debet, quod ita ingreditur ut nihil vitii accedat ab humana voluntate. Ideo Marcus dixit *ἔξωθεν τοῦ ἀνθρώπου εἰσπορευόμενον εἰς αὐτόν* [*extra hominem introiens in eum*]. Nihil igitur hic Christus docet contra legem ciborum discriminatricem; neque enim tempus advenerat: quanquam oblique, dum ostendit nihil esse natura immundum, contra quam Pharisaei existimabant, simul significat legem illam non esse immutabilem. Nam et Paulus eodem argumento utitur, *ὅτι πᾶν κτίσμα Θεοῦ καλὸν* [*quia omnis creatura Dei bona est*] 1 Tim. 4: 4. Ita aequa interpretatio legis de ciborum discrimine, ut et ante de Sabbato, earundem legum antiquationi viam molliter praestruxit. Valde enim eo pertinebat intelligi materiam istarum legum per se esse *ἀδιάφορον* [*in rebus mediis*], et quod praeceptum erat non esse praeceptum *προηγουμένως* [*principaliter*], sed data occasione, aut alterius rei causa.

Ἀλλὰ τὸ ἐκπορευόμενον ἐκ τοῦ στόματος, sed quod exit ex ore]. Generalius apud Marcum *τὰ ἐκπορευόμενα ἐκ τοῦ ἀνθρώπου* [*sed quae de homine procedunt*], hoc est, ea quae ex voluntate procedunt. Sed quia eorum multa solent aut ore peragi, ut *διαλογισμοὶ πονηροί, ψευδομαρτυρίαι, βλασφημίαι* [*cogitationes malae, falsa testimonia, blasphemiae*], aut certe non sine oris adminiculo, quemadmodum ex rixis *φόνοι* [*caedes*], ex impudicis colloquiis et lenociniis nascuntur *μοιχεῖαι, πορνεῖαι* [*adulteria, fornicationes*], et *κλοπαὶ* [*furta*] plerumque coniunctum habent mendacium, ideo hoc exempli causa Christus addidit, quo evidentior esset *ἀντίθεσις* [*oppositio*]. Simillima est oppositio eorum quae per os intrant atque exeunt apud Platonem in Timaeo, forte ex barbara Philosophia, unde multa in eo sunt libro: *Τὴν δὲ δὴ τοῦ στόματος ἡμῶν δύναμιν ὀδοῦσι καὶ γλώττῃ καὶ χείλεσιν ἕνεκα τῶν ἀναγκαίων καὶ τῶν ἀρίστων διεκόσμησαν οἱ διακοσμοῦντες, ᾗ νῦν διατέτακται, τὴν μὲν ἔσοδον τῶν ἀναγκαίων μηχανώμενοι χάριν, τὴν δὲ ἔξοδον τῶν ἀρίστων· ἀναγκαῖον μὲν γὰρ πᾶν ὅσον εἰσέρχεται τροφὴν διδὸν τῷ σώματι, τὸ δὲ λόγων νᾶμα ἔξω καὶ ὑπηρετοῦν φρονήσει κάλλιστον καὶ ἄριστον πάντων ναμάτων* [*Qui corporis humani fuere fabricatores, oris*

nos-

nostri formam, qualis apparet, fecere instructam dentibus et lingua et labiis, ad usus partim optimos, partim necessarios; introitum enim repererunt ad res necessarias, exitum ad optimas; necessaria enim sunt ea unde corpus alitur, et sermonum fluenta quae exeunt optima sunt fluentorum et pulcherrima prudentiae ministeria] Quem locum ita παραφράζει [*fusius explicat*] Plato Iudaeus, Philo scilicet: Στόμα τί; δι' οὗ γίνεται θνητῶν μὲν, ὡς ἔφη Πλάτων, εἴσοδος, ἔξοδος δ' ἀφθάρτων· ἐπεισέρχεται μὲν γὰρ αὐτῷ σιτία καὶ ποτὰ, φθαρτοῦ σώματος φθαρταὶ τροφαί· λόγοι δ' ἐξίασιν ἀθανάτου ψυχῆς ἀθάνατοι νόμοι, δι' ὧν ὁ λογικὸς βίος κυβερνᾶται [*Quid os dicam? per quod fit, ut dixit Plato, introitus rerum caducarum, exitus vero rerum immortalium. Intrant enim per os cibi et potus, caduci corporis caduca alimenta; at exeunt sermones, vitae immortalis leges immortales, per quas rationalis vita gubernatur*].

12. Ἐσκανδαλίσθησαν, *offensi sunt*] Quia Pharisaei maximi faciebant traditiones Sapientum, et in observatione tum earum traditionum tum rituum quorundam, quos sibi ipsi imperaverant, maximam Divini cultus partem constituebant. Nam ad promiscuos ciborum omnium usus tracta ab ipsis Christi verba credibile non est; cum omnia undique crimina conquirentes nunquam hoc illi obiecerint.

13. Πᾶσα φυτεία, *omnis planta*] Ostendit Christus ita vitanda esse offendicula (de quo monuerat antehac saepius), ut tamen non eo minus libere docerentur quae ad solidam pietatem facerent, etiam cum refutatione dogmatum quae pietatis profectui obstarent. Dogmata enim vocantur φυτεία eadem ratione qua appellantur semen. A Deo autem non sunt dogmata quae fundamentum non habent in revelatione Divina rectaeque rationis usu. Ignatius quod de dogmatis Christus dixerat ad dogmatum auctores transfert sensu salvo, epistola ad Trallenses: Οὗτοι οὐκ εἰσὶ φυτεία πατρὸς, ἀλλ' ἔγγονα κατηραμένα· πᾶσα δὲ, φησὶν ὁ Κύριος, φυτεία ἣν οὐκ ἐφύτευσεν ὁ πατήρ μου ὁ ἐπουράνιος, ἐκριζωθήτω· εἰ γὰρ ἦσαν τοῦ πατρὸς κλάδοι, οὐκ ἂν ἦσαν ἐχθροὶ τοῦ ςαυροῦ τοῦ Χριςοῦ [*Hi non sunt Patris planta, sed devota sobole. Omnis*

sic autem planta, *inquit Dominus*, *quam non plantavit Pater meus coelestis evellatur*, *num si essent Patris surculi*, *non essent inimici crucis Christi*].

Ἐκριζωθήσεται] Id est, *oportet eam evelli*. Nempe ducendo homines ad veri cognitionem, ut ex sequentibus apparet.

14. *Ἄφετε αὐτοὺς*, *sinite illos*] Quomodo dicimus:

——— *Iubeas miserum esse lubenter*.

Significat Christus eorum offensas tanti non esse ut propterea deserenda sit causa facientis ad salutem veritatis.

Ὁδηγοί εἰσι τυφλοὶ τυφλῶν, *caeci sunt duces caecorum*] Videtur mihi hic esse sensus atque connexio: Si illi consuli sibi nolunt, at plebi consulamus, quae alioqui tam caecis ductoribus usa ipsa quoque caeca in exitium ruet. Similis comparatio est apud Sextum Empiricum II adversus Mathematicos: *Ὅμοιον γὰρ ὡς εἴ τις λέγοι, τὸν βλέποντα ὑπὸ τοῦ πεπηρωμένου ὁδηγεῖσθαι* [*Perinde id est ac si quis dicat*, *eum qui videat caeco uti duce*]. Horatius dixit:

——— *Ut si*

Caecus iter monstrare velit.

Erat autem vetus traditio apud Hebraeos quae exstat in Midras Thillim Ps. 146, doctores caecos fore quo tempore Deus inter ipsos habiturus esset tabernaculum. Vide Esai. 42: 7 et infra 23: 24.

Εἰς βόθυνον ἐμπεσοῦνται, *in foveam cadunt*] Respicitur locus Esai. 3: 6, 8.

15. *Τὴν παραβολὴν ταύτην*, *parabolam istam*] Id est, *γνώμην* [*sententiam*], illam scilicet de eo quod in os intrat, quodque ex ore proficiscitur. Nihil enim necesse est aliter hic accipere *παραβολῆς* vocem, cum saepissime apud Hebraeos ita sumi משל supra ostensum sit.

16. *Ἀκμὴν καὶ ὑμεῖς*, *adhuc ne et vos*] Vos qui iamdudum a me discere debuistis quae sint illa in quibus vera pietas consistit.

17. *Εἰς τὴν κοιλίαν χωρεῖ*, *καὶ εἰς ἀφεδρῶνα ἐκβάλλεται*, *in ventrem vadit*, *et in secessum emittitur*] Nullam esse in cibo naturalem immunditiam quae ad animum possit penetrare dilucide Christus explicat. *Ὑποτίθεται* [*summit*] autem id quod constabat inter Iudaeos, cor sedem esse animi, eius praesertim partis qua volumus, ex qua tul-

culpa nascitur. Unde sequitur, si a cibo immunditia ad cor non pertingit, ne ad animum quidem pertingere. At cibus dum adhuc permixtus est suis faecibus, non ad cor defertur sed εἰς κοιλίαν, in partem ventris depressiorem in qua est ventriculus. Deinde purgatur cibus, et quicquid natura sua immundum est, ac proinde homini alendo non idoneum, id per alvum deiicitur. Apparet ergo nec ante purgationem nec post purgationem quod in cibo est naturaliter immundum ad cor pervenire, multoque minus ad animum. Hunc sensum nos Marcus docet cum dicit, καθαρίζον πάντα τὰ βρώματα [*purgans omnes escas*]. Ergo quod hic dicitur, πᾶν τὸ εἰσπορευόμενον εἰς τὸ στόμα εἰς ἀφεδρῶνα ἐκβάλλεται, intelligendum est pro ratione subiectae materiae, nempe quatenus in eo dici posset aliquid esse immundi. Ita commodissime solvitur id quod Christo hac in parte obiectum narrant Hieronymus et Zacharias.

19. *Διαλογισμοὶ πονηροί*] *Pravae cogitationes*, quas effectu non secuto Iudaei ne apud Deum quidem in crimine poni putabant, ut alibi observatum est. Dixit autem διαλογισμοὺς πονηροὺς etiam Dionysius Halicarnassensis sensu simili.

Πορνεῖαι, *fornicationes*] Obiter hic Christus ostendit non μοιχείαν [*adulterium*] tantum, ut crassiores Iudaei existimabant, sed et πορνείαν lege Divina eaque perpetua interdici; cum alioqui nusquam hoc ex professo demonstret, quia scilicet Magistri Hebraeorum meliores ea in re non hallucinabantur. Hessenorum ἐγκράτειαν [*temperantiam*] a Iosepho laudatam exponit Abraham Zachuth: *Custodiebant seipsos a scortatione.* Imo congressum cum scorto ita impurum habent ut proverbii loco usurpent, veluti cum dicunt: *Panem edere illotis manibus perinde est atque cubare cum scorto.* Ad quam sententiam forte hic Christus allusit, ut quae illi comparabant ea multum inter se differre ostenderet. Quomodo autem haec dicantur ex ore proficisci, supra diximus.

20. *Ἀνίπτοις χερσὶ φαγεῖν οὐ κοινοῖ τὸν ἄνθρωπον*, *illotis autem manibus edere, non coinquinat hominem*] Ex consequenti antecedens vult intelligi. Ideo enim ad puritatem animi nihil referebat manus lavarent

necne, quia id quod illi lavando putabant emundari tale non erat ut animum bene sibi conscium posset inquinare.

21. *Εἰς τὰ μέρη Τύρου καὶ Σιδῶνος, versus partes Tyri et Sidonis*] *Εἰς* hic est *versus*, ut transtulit Syrus. Nam *εἰς τὰ μεθόρια* inquit Marcus, id est, *ad confinia Tyri et Sidonis*. Neque enim videtur exiisse Christus terrae Hebraeorum fines.

22. *Χαναναία, Chananaea*] Quin idem sit quod apud Marcum *Συροφοίνισσα* [*Syrophoenissa*], ne dubitari quidem debet. Nam *Χαναναῖοι* Hebraeis dicti stricte ac peculiariter hi qui Sidonem et Tyrum et quod adiacet orae maritimae habitabant. *Chananaeus habitans ad mare*, inquit Moses Num. 13: 30. Et diserte Tyri cives *Chananaeos* vocat Esai. 23: 8. Rursum Sidonii accensentur Chananaeis Iud. 1: 31, et Procopius ad Genesin *Chananaeos* explicat *Sidonios*, et Stephanus, *Χνᾶ, οὕτως ἡ Φοινίκη καλεῖται* [*Chna, sic dicitur Phoenice*], ubi *Χνᾶ* est כנע omissa litera *ν*, quam *παραγωγικὴν* [*adiectitiam*] Hebraei fatentur. Sic et Byblius ex Sanchoniathone apud Eusebium libro I Praepar. cap. 10: *Ἀδελφὸς Χνᾶ τοῦ πρώτου μετονομασθέντος Φοίνικος* [*Frater eius Chna qui primus transnominatus fuit Phoenix*]. Hi autem sunt *Φοίνικες* itidem proprie dicti Straboni, Plinio, aliis. Et ut *Φοίνικες* Homero omnibusque eum secutis celebrantur ex navigatu et mercatu, ita Salomoni, Esaiae, Oseae, Zachariae Chananaei. Quare sicut LXX, quod est in Hebraeo Ios. 5: 1 מלכי הכנעני verterunt *βασιλεῖς τῆς Φοινίκης* [*Reges Phoenices*], et Iob. 40: 25 *Chananaeos Φοινίκων ἔθνη* [*Phoenicum gentes*], et quod Gen. 46: 10 est *υἱὸς τῆς Χανανίτιδος* [*filius Chananitidis*] id est *τῆς Φοινίκης* [*Phoenissae*] Exod. 6: 15, parique modo nomina *Φοινίκης* et *Φοινίκων* posita habes Exod. 16: 35, Ios. 5: 12, Prov. 31: 24, ubi in Hebraeo *Chanaan* et *Chananaei*: ita hoc loco quod Matthaei Interpres dixerat *Χαναναίαν*, Marcus posuit *Συροφοίνισσαν*, qua in voce *Syri* adiectio, ut saepe apud Poetas, nihil aliud quam Phoenicas Asiae *αὐτόχθονας* [*indigenas*] a colonis ipsorum Africanis Phoenicibus distinguit, ut pridem recte est observatum. Hinc Syrus Interpres dicto Marci loco *διακριτικῶς* [*per distinctio-*

etionem] dixit *Punicam Syriae.* **Nec aliter interpretandum** Horatii illud:

——— *Et uterque Poenus*
Serviat uni:

Syrophoenices scilicet et Libyphoenices. Ipsi quoque in Africa Phoenices *Chananaeos* se vocabant. Nam Augustinus libro Expositionum epistolae ad Romanos ait, rusticos Afros Hipponae vicinos si interrogarentur qui essent, Punice respondisse, *Chanaani.* Vocis autem *Phoenicis* originem frustra viri eruditi ex Syriaco quaerunt. Neque enim a seipsis ita vocabantur sed *Chananaei. Phoenicas* autem Graeci dixere, ut Aristoteles refert De mirandis narrationibus, quod latrocinantes ut in quamque oram appulerant homines occiderent. Nam veteribus Graecis αἱμάξαι [*sanguinem fundere*] dicebatur φοινίξαι, quod et Aristophanis interpres ad Acharnenses notavit. Eademque de causa etiam Cares dicti φοίνικες [*homicidae*] Bacchylidae et Corinnae. Quod autem Ἑλληνὶς [*Graeca*] haec mulier Marco dicitur, significat nec Hebraeam fuisse gente, nec Ἰουδαΐζουσαν [*Iudaicae religionis*]. Neque tamen sequitur fuisse idolorum cultricem. Nam et in Iudaea et in vicinis regionibus et alibi erant viri feminaeque εὐσεβεῖς, σεβόμενοι τὸν Θεὸν [*religiosi, colentes Deum*], extra professionem Iudaismi, qualis Cornelius, Lydia, atque alii, de quibus videre est Act. 10: 2, 17: 4, 17. Atque hoc sensu Ἕλληνα [*Graecum*] saepe dixit Paulus, omne humanum genus in Graecos et Iudaeos dispertiens. Haec autem femina ex Sidoniis aut Tyriis finibus ad Christi famam processit; Deo eventus ita disponente ut quomodo antecedens disputatio antiquationem Legis ritualis, ita haec adoptionem Gentium adumbraret.

23. *Οὐκ ἀπεκρίθη αὐτῇ λόγον, non respondit ei verbum*] Ita Lucilius:

——— *Non audet dicere muttum.*

Nam *muttum* est *verbum*, ut recte ad Persium Scholiastes, qui mos loquendi manet in lingua Romanensi Francorum.

Ἀπόλυσον αὐτήν] Verterim, *Absolve hanc;* quomodo Terentius aliique hanc vocem usurpant.

24. *Οὐκ ἀπεστάλην, non sum missus*] Hoc mandatum, in-

inquit, a Patre accepi, tanquam ab eo missus ut Iudaeis proponam verba salutaris doctrinae et miraculis consignem. Nam semen illud numerosum ex Gentibus Christo promissum erat demum post mortem, cum iam non amplius futurus esset Legatus, sed Rex assidens dextrae Patris. Neque tamen hoc obstabat quominus intra Iudaeae fines ἀλλοφύλῳ [*extraneo*] uni atque alteri benefaceret. Sed Christus veri partem enuntians, partem reticens, perseverantem feminae fiduciam testatam facere voluit in opprobrium Iudaicae gentis.

Τὰ πρόβατα τὰ ἀπολωλότα, oves quas periere] Vide supra 9: 36.

26. *Οὐκ ἔστι καλόν*] Id est, οὐ πρέπει [*non decet*]. Syrus [illegible]. Alibi pro συμφέρει [*expedit*], ut infra 18: 8, 9, Marc. 14: 21, 1 Cor. 7: 1.

Τοῖς κυναρίοις, caniculis] Verum est canes Hebraeis et Graecis veteribus dici solere eos quos contemnimus. Sed vox κυναρίου ei significationi non convenit. Ita enim appellari vulgo solebant canes qui in deliciis erant, quales Melitenses. Tantum ergo indicatum voluit Christus discrimen quod ad id tempus erat inter τὰ τέκνα τῆς ἐπαγγελίας [*filios promissionis*], et extraneos.

27. *Ναὶ, Κύριε, etiam, Domine*] Quanquam non valde refragor viro doctissimo qui putat ναὶ esse obsecrantis particulam, tamen simplicissimus mihi sensus esse videtur si interpretemur pro nota assensûs, hoc modo: *Verum dicis, Domine, panes filiorum catellis non obiici: contenti enim catelli esse debent micis de mensa cadentibus*; quasi dicat, et ego nec multa nec magna nimium beneficia postulo, sed unum, quod obiter et sine aliorum detrimento concedi mihi potest. Nam hoc supplere facillimum est ex similitudine a Domino proposita, quam persequitur. Reliquias canibus dari receptum ubique, Euripides Cressis:

——— *Νόμος δὲ λείψαν' ἐκβάλλει κυσίν.*
[——— *Reliquias mos habet canibus dari.*]

Phaedrus:

——— *De mensa sua*
Dat ossa Dominus.

Apuleius: *Reliquiis coenae canes inescatos.* Narrat Plutar-

tarchus Persarum Regibus in more fuisse etiam canibus quod ederent in sua mensa ponere. Apud Quintilianum est: *Etiam canem pascit.* Philostratus Vita Apollonii: *Πλησίον τοῖς κυσὶ πράττειν, τοῖς σιτουμένοις τὰ ἐκπίπτοντα τῆς δαιτός* [*Facere eos itidem ut canes, qui pascuntur iis quae de mensa cadunt*]. Aristoteles secundo De Generatione animantium, cap. 6: *Ἐν δὲ ταῖς οἰκονομίαις τῆς γενομένης τροφῆς ἡ μὲν βελτίςη τέτακται τοῖς ἐλευθέροις· ἡ δὲ χείρων καὶ τὸ περίττωμα ταύτης ἔοικεν οἰκέταις· τὰ δὲ χείριςα καὶ τοῖς συντρεφομένοις δίδοασι ζώοις* [*In re familiari de alimentis optima dantur ingenuis, quod peius de his superest famulis, pessima dantur domesticis animalibus*].

28. *Μεγάλη σου ἡ πίςις, magna est fides tua*] Fides vere Israelitica in extranea muliere. Nam Iacobo cum ei *Israelis* nomen inderetur dictum est כי שרית עם אלהים ועם אנשים ותוכל [*Nam ut principem te geris apud Angelos et homines et praevales*] Gen. 32: 28, quod optimo iure huic feminae dici poterat. Insigne praesagium *τῆς τῶν ἐθνῶν κλήσεως* [*vocationis Gentium*].

30. *Κυλλούς*] Cum vox haec Graecis, et quidem usitatissime, *mutilum* significet, atque ita extra controversiam sumatur infra et apud Marcum, neque alio significatu in his libris appareat, et Syrus eum in modum interpretetur, non video quid obstet quominus et talia corporis vitia a Christo sanata credamus, quanquam alibi nihil tale legitur: ita *ὑγιεῖς* [*sanos*] infra sumendum erit pro *ἀρτίους* [*integros*].

31. *Ὥςε τοὺς ὄχλους θαυμάσαι, βλέποντας τοὺς κωφοὺς λαλοῦντας, ita ut turbae mirarentur, videntes mutos loquentes*] Videntes impleri vaticinium Esai. 35: 5.

35. *Ἀναπεσεῖν, ut discumberent*] Supra *ἀνακλιθῆναι*. Plane nihil differt *ἀναπίπτειν, ἀνακλίνεσθαι* et *ἀνακεῖσθαι*, ubi de conviviis agitur; neque refert humine an in lectis discumbatur: ut ab aliis notatum est. Canon Synodi Ancyranae quintus de iis agens qui in idoleo coenaverant: *Ὅσοι δὲ ἀνῆλθον μετὰ ἐσθῆτος πενθικῆς καὶ ἀναπεσόντες ἔφαγον*, id est, *ἀνακείμενοι* [*Qui autem ivere in veste lugubri et cum discubuissent, ederunt*], sequitur enim *μεταξὺ δ' ὅλης τῆς ἀνακλίσεως δακρύοντες* [*toto discubitûs tempore flentes*].

36.

36. *Εὐχαριστήσας*] Idem est quod *εὐλογήσας* [*benedictione facta*], ut supra vidimus.

37. *Σπυρίδας*, *sportas*] Distinguitur infra *sporta* a *cophinis*. Forte ad iter quod diuturnius fore putabant sportas potius quam cophinos assumserant.

39. *Μαγαδὰν*, *Magadan*] Ita olim habuit Graeca lectio, ut ex Hieronymo et Augustino apparet, atque etiam nunc optimae notae codices; ita et Latinus vetus. Quare cum etiam nunc exemplaria quaedam *Μαγαδὰν* habeant, ea scriptura pluribus testimoniis niti videtur. Adde quod in Marco pro *Δαλμανουθὰ* quidam codices habent *Μαδεγαδὰ*, et olim haud paucos codices ibidem habuisse *Μαγαδὰ* commemorat Augustinus. Quod mihi quidem non sufficit ut lectionem quae apud Marcum est sollicitem: nam ex tabula Iudaeae, quam Iudaei dederunt, discimus eundem esse tractum in quo vici Magadan et Dalmanutha, ita ut ab utrovis denominari is tractus potuerit, sicut idem est tractus Gadarae et Gergesae, ut supra dictum est. Sed cum id quod in quibusdam est Marci codicibus interpretamentum esse arbitrer ex hoc Matthaei loco desumtum, videtur mihi hoc quoque ad caetera testimonia eius quam dixi lectionis *Μαγαδὰν* accedere. Neque tamen nego fuisse locum qui *Μαγδαλὰ* appellaretur, unde *Magdalenae* nomen fuerit: imo ex eius nominis vicinitate errorem natum arbitror. Suadeo, et hic et ubicunque lectiones discrepant, vetustissimos codices consulant, si quibus nanciscendi est copia.

CAPUT XVI.

1. *Πειράζοντες*] *Quaerentes calumniae occasionem*: ita vox eadem infra sumitur 19: 3, 22: 18 et alibi.

2. *Εὐδία*, *serenum*] Auster serenus, ex Africa.

3. *Πυῤῥάζει στυγνάζων*] *Subnigrum rubet.*

Ὑποκριταὶ, *hypocritae*] Pharisaeos saepe hoc nomine compellat. Cur et Sadducaeos, qui negando vitam alteram vim religionis aperte satis evertebant? Nimirum videri volebant *φιλοπάτριδες* [*amatores patriae*], et legum publicarum acerrimi custodes. Iosephus de Sadducaeis:

Ε'αὶ

Εἰσὶ περὶ τὰς κρίσεις ὠμοὶ παρὰ πάντας τοὺς Ἰουδαίους [*Sunt circa iudicia asperi supra omnes Iudaeos*], atque hac ratione summos honores adipiscebantur, ut alibi notat.

Διακρίνειν, *diiudicare*] Id est, ita discernere ut inde praedicatis quae immineat tempestas, atque ad ea praesagia, sive, ut Graeci vocant, *διοσημεῖα*, componatis res vestras. Sic astra a Deo in suas significationes discreta dicit Aratus:

Αὐτὸς γὰρ τάγε σήματ' ἐν οὐρανῷ ἐστήριξε
Ἄστρα διακρίνας.
[*Ipse etiam in magno distinxit sidera mundo*
Signa futurorum.]

Τὰ δὲ σημεῖα τῶν καιρῶν οὐ δύνασθε, *signa autem temporum non potestis*] Recte *σημεῖα*: nam prognostica, quae causas ex qualitate coeli trahunt, ad signorum genus referri notavit et Quintilianus V. 10. *Τῶν καιρῶν*, *huius temporis*, ut vertit Syrus, et Lucas singulariter dixit *τὸν καιρόν*. Sensus hic est: Si Divina providentia tam benigna fuit in homines ut sereni, venti, pluviae signa quaedam praemitteret (quomodo idem ille Aratus dicit *ἐν διοσημείοις* [*in Prognosticis*]:

Ἐκ Διὸς ἤδη πάντα πεφασμένα πάντοθι κεῖται·
[*Omnia, dante Deo, totum patuere per orbem*]);

quanto aequius credi est ab eadem providentia data esse signa imminentis adventus Messiae, cum ea res sit infinito maioris momenti, non ad susceptionem dilationemve itineris alicuius, sed ad vitam omnem instituendam pertinens? Sed vos ad illa signa consideranda satis estis diligentes; de adventu autem Messiae signa poscitis, quasi nulla sint data, cum data sint et multa et certissima, sed ad quae vobis aut non vacat aut non lubet attendere. Nam si Prophetarum oracula tam sollicite inspiceretis quam aliquo profecturi coeli faciem intuemini, agnosceretis haud dubie instare finem hebdomadum Danielis, ablatum Syriae et Aegypto Regni decus, populi mores depravatissimos, ipsos doctores populi, qui vos estis, aut extinguere pietatis ignem ademta spe vitae melioris, aut omnem religionem in frigidas ceremonias convertere; contra a me proponi doctrinam conspicuae puritatis: accedere signa, non quae animi gratia fiant, sed quibus ho-

homines inventur, caecis reddi visum, claudis gressum, aegrotis sanitatem: quae omnia certissima sunt signa Regni Messiae. — Quod autem dicit Christus οὐ δύνασθε? Sensus est: Qui fit ut videre nequeatis, nisi quia videre non vultis? ὅτι οὐ δοκιμάζετε τὸν καιρὸν [*quod tempus hoc non probetis*], ut est apud Lucam. Est autem comparatio non omnino dissimilis apud Plutarchum: Ἄτοπον γάρ ἐςι κοράκων μὲν λαρυγγισμοῖς καὶ κνωσμοῖς ἀλεκτορίδων καὶ συσὶν ἐπὶ φορυτῷ μαργαινούσαις, ὥς ἔφη Δημόκριτος, ἐπιμελῶς προσέχειν σημεῖα ποιουμένους πνευμάτων καὶ ὄμβρων· τὰ δὲ τοῦ σώματος κινήματα καὶ σάλους καὶ προπαθείας μὴ προλαμβάνειν μηδὲ προφυλάττειν, μηδὲ ἔχειν σημεῖα χειμῶνος ἐν ἑαυτῷ γενησομένου καὶ μέλλοντος [*Est enim perabsurdum crocitum corvorum et gallorum clamores et suum festinationem ad lutum, ut aiebat Democritus, diligenter observare, ut inde signa sumantur ventorum et imbrium; corporis autem motus et agitationes et impetus non antevertere et cavere, neque signa habere tempestatis in nobis nascentis aut futurae*]. Caetera quae huc pertinent explicata sunt supra ad cap. 12. Notemus interim res easdem plus semel a Christo dictas factasque: quod cum saepe ex unius Scriptoris narratione appareat, eo minus laborandum est nobis sicubi Scriptores diversi interdum rebus eisdem diversa loca aut tempora aut circumstantias assignant.

5. Ἐλθόντες οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ εἰς τὸ πέραν] Id est, *Cum in ulteriorem ripam proficiscerentur*. Saepe enim ἔρχεσθαι in his libris est non *venire* sed *ire*, ut bis iterum hoc capite 13 et 24, apertissime vero Luc. 15: 20. Sed et Luc. 2: 44. Hieronymo enim assentior qui ex Marco colligit hos sermones in ipso itinere atque adeo in navi habitos. Nam quae apud Lucam est historia cap. 12 ab hac diversam esse arbitror. Hic de fermento et Pharisaeorum et Sadducaeorum agitur, ibi de fermento Pharisaeorum duntaxat; hic discipulos solos Christus alloquitur, ibi totam populi multitudinem: ut iam taceam ibi potius de malis exemplis agi, quae ζύμην [*fermentum*] etiam Paulus vocat 1 Cor. 5: 6, hic de ipsis dogmatibus. Natura fermenti est vim suam late spargere: ideo supra vera doctrina fermento comparata est. Hic et apud Paulum

Iam ad Galatas falsa dogmata fermento comparantur eandem ob causam, sed et praeterea ob saporis amaritiem, et quia fermentatio corruptio quaedam est. Alibi, ut dixi, mala exempla, quae et ipsa nocent transitione; praesertim vero ea quae sunt hominibus inflandis. Plutarchus Quaestionibus Romanis: Ἡ ζύμη γέγονεν ἐκ φθορᾶς αὐτὴ, καὶ φθείρει τὸ φύραμα μιγνυμένη· γίνεται γὰρ ἄτονον, καὶ ὅλως ἔοικε σῆψις ἡ ζύμωσις εἶναι [*Fermentum ex corruptione nascitur et rursum massam corrumpit: fit enim ea inde flaccidior: planeque videtur fermentatio esse quaedam putrefactio*]. Rabbini malos appetitus fermentum vocant.

6. *Σαδδουκαίων, Sadducaeorum*] Atqui Marcus Sadducaeis praeteritis nominat ζύμην Ἡρώδου [*fermentum Herodis*]: credo quod Sadducaeorum nonnulli simul erant Herodiani, hoc est, Herodem Magnum esse dicebant Siloh a Iacobo promissum. Quod recte a Tertulliano de Herodianis esse proditum docere nos potest etiam Persius et vetus ad eum annotator; ut plane immerito id negarit Hieronymus ad caput huius Scriptoris 22, qui tamen ipse contra Luciferianos scribens idem affirmaverat. Idem de Herodianis tradit Epiphanius, nisi quod ad Herodem Baptistae interfectorem trahit id quod ad Herodem Magnum pertinebat. Non erat autem talis opinio aliena ab illis qui in huius vitae felicitate et florenti reipublicae statu spes omnes collocabant. Nam Regni gloria intermissa ab excidii Babylonici temporibus in Herode demum Iudaeis erat restituta, qui ita comiter observabat Romanam maiestatem ut interim plena haberet regni iura. Quare mirum non est si vivente et regnante Herode Sadducaei ad dignitates maximas pervenerunt, quod Iosephus notat. Duo igitur dogmatum genera sollicite vitanda Christus docet, ea quae praecipuam pietatem ponunt in externa rituum, praesertim ab hominibus repertorum, observatione, et ea quae religionem transformant in regnum huius mundi.

7. *Ἐν ἑαυτοῖς, inter se*] Non tacitos tantum cogitasse, sed inter se collocutos, non est verisimile tantum sed certissimum ex Marci verbis 8: 16.

Ὅτι ἄρτους οὐκ ἐλάβομεν, quia panes non sumsimus] Sub-

Subaudi *ideo scilicet hoc dixit:* qualis ἔλλειψις [*defectus*] est et in sequenti commate, et apertissimo infra 25: 9. Existimabant Iesum cum sciret deesse illis panes, monere eos in tempore ne panem sibi ab hominibus Pharisaicae aut Sadducaicae sectae compararent, plane quasi is panis ipsos esset inquinaturus. Tam cito illis Christi praecepta exciderant, quibus docuerat nullam esse vim in rebus istiusmodi ad animum inquinandum. Simul autem ne panis penuria laborarent anxie metuere coeperunt, praesertim circumscripta, ut existimabant, et in magnas angustias redacta emendi libertate.

8. *Ὅτι ἄρτους οὐκ ἐλάβετε, quia panes non sumsistis*] Id est, quid existimatis hoc a me ea de causa dictum quod panum copiam non habeatis, quasi scilicet necesse sit vobis aut fame perire, aut ab hominibus panes accipere, sed cavendum omnino ne a Pharisaeis aut Sadducaeis eos accipiatis? An non ego vos possum pascere etiamsi a nemine homine panem comparetis? Itaque non erat quod vobis eo nomine tam sollicite Sadducaeorum et Pharisaeorum commercia interdicerem.

11. *Εἶπον ὑμῖν προσέχειν, dixi vobis ut caveretis*] Iterum ἔλλειψις [*defectus*] pro εἶπον ὑμῖν, ὅτε εἶπον προσέχειν [*dixi vobis, cum dixi ut caveretis*]. Quam constructionem qui non intellexerunt, addiderunt προσέχετε δὲ [*cavete autem*].

13. Ἐλθὼν δὲ Ἰησοῦς] Ἐλθὼν hic iterum est *cum proficisceretur*, non *cum venisset*. Habiti enim sunt hi sermones ἐν ὁδῷ [*in via*], ut ait Marcus: quo non significatur habitos in via publica (nam contra ex Luca discimus habitos in secessu quodam ubi Christus precabatur), sed antequam ad itineris finem perventum esset.

Καισαρείας τῆς Φιλίππου, Caesareae Philippi] Id additum, ne intelligeretur Caesarea quae ἁπλῶς [*simpliciter*] sic dici in Actis solet, ab Herode condita, cui nomen vetus *Stratonis Turris.*

Τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου, Filium hominis] Id est, me, inquam, qui omni paratu exteriore nihil praeter de plebe hominem praefero.

14. Ἰωάννην τὸν βαπτιστὴν, *Iohannem Baptistam*] Cur hoc ad παλιγγενεσίας [*renascentiae*] opinionem referri neque-

queat supra diximus. Multi Hebraeorum putabant eos demum resurgere qui ob Legem Divinam mortem oppetissent, ut ex Tacito alibi notavimus: quo et illud pertinere videtur 2 Macc. 7: 9, Ὁ δὲ τοῦ κόσμου βασιλεὺς ἀποθανόντας ἡμᾶς ὑπὲρ τῶν αὐτοῦ νόμων εἰς αἰώνιον ἀναβίωσιν ζωῆς ἡμᾶς ἀναστήσει [*Rex Mundi defunctos nos pro suis legibus in aeternae vitae resurrectione suscitabit*]. Certe de his firmior quam de caeteris fuit persuasio. Quare quibusdam etiam in hoc seculo repraesentari resurrectionis tempus crediderunt.

Ἡλίαν, *Eliam*] Hoc neque ad παλιγγενεσίαν [*renascentiam*] neque ad ἀνάστασιν [*resurrectionem*] proprie referendum. Nam quia Elias corpore sursum raptus legitur, ideo is ipse rediturus putabatur, et quidem ante Messiae tempora. Quam receptam fuisse Magistrorum sententiam, nimirum ex male intellecto Malachiae vaticinio, infra docemur 17: 10. Exstant eius sententiae vestigia in Hebraeorum libris; quorum tamen nonnulli venturum eum volunt in alio corpore, ut David Kimchi notavit ad Malachiam.

Ἱερεμίαν, *Ieremiam*] Hoc potest ad παλιγγενεσίαν referri. Nam Hebraei exspectabant reditum Ieremiae, ut ex Gorionide apparet. Imo quidam animam Ieremiae renatam in Zacharia existimabant, quomodo animam Phineae in Elia. Sed potest et de resurrectione accipi, ut quod sequitur.

Ἢ ἕνα τῶν προφητῶν, *aut unum ex Prophetis*] Qui scilicet nunc resurrexerit, Luc. 9: 8. Haec autem qui opinabantur eos apparet nihil audivisse de natalibus Iesu, primamque de eo famam ex miraculis, et quidem nuper admodum, accepisse. Possis etiam interpretari ἕνα τῶν προφητῶν Prophetam novum sed veteribus parem, cuius opinionis Marcus meminit 6: 15.

16. Σίμων Πέτρος, *Simon Petrus*] Quem *os Apostolorum* non male vocant Chrysostomus et Augustinus. Vide Ioh. 6: 68. Videtur autem arripuisse sermonem magis διὰ τὸ πρόθυμον [*propter animi promtitudinem*], quod in eo ubique elucet, quam iure προστασίας [*praestantiae*], ob ea quae narrantur infra 18: 1 atque aliis in locis. Quare quod in recensu Apostolorum additur illi nomen

primi, hoc est, *πρωτοστάτης*, credibile est esse *πρόληψιν* [*anticipate dictum*], quia cum ista scriberentur eum honorem obtinebat, olim a Christo ipsi destinatum, aperte vero datum post Christi resurrectionem: quod ex loco Act. 1: 15 aliisque ita manifestum puto ut extra controversiam poni debeat.

Τοῦ ζῶντος, *vivi*] חי cognomen Dei antiquissimum, ut discimus Gen. 16: 14, quo Iudaeos frequenter usos apparet infra 26: 63, Rom. 9: 26, 2 Cor. 3: 3, 6: 16, 1 Thess. 1: 9, 1 Tim. 3: 15, 4: 10, Hebr. 3: 12, 9: 14, 10: 31, 12: 22. Videtur autem eo nomine Deus verus discerni a Diis Gentium, qui revera non vivebant sed hominum erant commenta. Vide Act. 14: 15.

17. *Σίμων Βαριωνᾶ*, *Simon Bariona*] Sicut *Σίμων* haud dubie est שמעון *Συμεὼν*, quomodo etiamnum id nomen scribitur in Petri quae dicitur secunda, ita *Βαριωνᾶ*, ut ex collatione aliorum locorum recte ab aliis est demonstratum, valet *Βαριωαννᾶ* [*filius Iohannis*], detrita more eius seculi litera gutturis, ibi ע, hic ח. Ita Luc. 3: 30 *Ἰωνὰν* videtur esse יוחנן [*Iuchanan*]. Nomen autem *Barionae* non alia de causa hic adiectum reor quam quod ita vulgo appellari soleret antequam se in Christi disciplinam daret. Moris enim erat apud Hebraeos ut nomini paulo communiori discriminis gratia adderetur *πατρωνυμικὸν* [*paternum*], ut videre est in Veteri Federe multis locis et in his libris alicubi, ut supra 10: 3, infra 23: 35, Marc. 2: 14, Ioh. 6: 42. Quoties autem nomen alicui mutatum legimus ibi videmus et prioris et postea dati nominis fieri mentionem, ut discrimen appareat, ut Gen. 17: 5 et 32: 28. Ad id exemplum Christus cum primum novum nomen Petro inderet meminit veteris, ut apud Iohannem est 1: 43, *Σὺ εἶ Σίμων ὁ υἱὸς Ἰωνᾶ, σὺ κληθήσῃ Κηφᾶς* [*Tu es Simon filius Iona, tu vocaberis Cephas*]. Id Christus hic repetit, quippe rationem redditurus mutati nominis.

Ὅτι σὰρξ καὶ αἷμα οὐκ ἀπεκάλυψέ σοι, *quia caro et sanguis non patefecit tibi*] *Caro et sanguis* quoties Deo opponuntur hominem significant in Hebraismo. Ita Paulus, Gal. 1: 16, post revelationem sibi a Deo factam negat se *contulisse consilia cum carne et sanguine*, id est,

cum

cum homine quoquam. Ostendit Christus hac oppositione caetera quae Apostoli dixerant vulgo de Christo iactari, esse commenta hominum; illud vero quod Apostoli per Petrum profitebantur esse ipsissimam veritatem nunc a Deo Patre velut in antecessum revelatam, brevi per Spiritum revelandam.

18. *Κἀγὼ δὲ, et ego*] Ego vicissim pro illa tua libera confessione hoc tibi repono. Similis locutio Luc. 22: 28, 29.

Ἐπὶ ταύτῃ τῇ πέτρᾳ, et super hac petra] Christus cum hoc diceret non semetipsum sed Petrum digito aut nutu designavit: id enim conveniebat proposito reddendae rationis impositi nominis. Ita de Abrahamo dictum: *Nomen tuum erit Abraham; quia patrem multarum gentium te constitui.* Iacobo: *Israel erit nomen tuum: nam ut principem te geris apud Angelos et homines.* Ita Christus: *Petrus a me nominatus es, quia eris quasi petra.* Vide Philonem De Nominum mutatione. Bene autem Matthaei Interpres vocis Hebraeae genus mutavit, quia neque vir πέτρα dici salva Graeci sermonis regula poterat, neque πέτρος id usitate significabat quod Christus volebat indicatum: nempe saxum tale super quo aliquid aedificari soleat.

Οἰκοδομήσω μου τὴν ἐκκλησίαν, aedificabo ecclesiam meam] Ἐκκλησίας vox adeo nobilis in Christianismo hoc primum loco occurrit, quam Syrus optime vertit עדה, quod significat, ut nos docent Hebraeorum Magistri, *coetum οὐ τὸν τυχόντα* [*non qualemcunque*] sed eum *qui ex certo constet hominum genere*, cum קהל *coetum qualemcunque* denotet. Sed solent istae voces in usu permisceri, neque LXX distinxerunt. Prov. 5: 14, ubi est בתוך קהל ועדה, LXX habent *ἐν μέσῳ ἐκκλησίας καὶ συναγωγῆς* [*in medio ecclesiae et synagogae*]. At in Ps. 26: 5 קהל מרעים vertunt *ἐκκλησίαν τῶν πονηρευομένων* [*ecclesiam malignantium*]: ut et 1 Par. 13: 2 לכל קהל ישראל interpretantur *τῇ πάσῃ ἐκκλησίᾳ Ἰσραήλ* [*omni ecclesiae Israelis*]. Rursus Levitici 4: 13, 14, ubi in Hebraeo est primum עדה deinde קהל, LXX utroque loco posuerunt *συναγωγήν*. Et Scriptor libri qui *Ecclesiasticus* vocatur *collectionem promiscuam turbae* vocat *ἐκκλησίαν ὄχλου*. Sed plerumque ἐκ-

ἐκκλησία nihil aliud est quam populus Israel, quomodo עדה sumitur dicto Levitici loco. Ita vocem ἐκκλησίας usurpat Stephanus Act. 7: 38. Ita Caleb dicitur ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ *accepisse hereditatem*, 1 Macc. 2: 56. Et apud Ecclesiastici Scriptorem pro eodem ponitur λαὸς et ἐκκλησία 24: 1 et 44: 15, ita πᾶσαν ἐκκλησίαν Ἰσραὴλ [*omnem ecclesiam Israelis*] dixit idem Scriptor 50: 15 et 22, itemque Scriptor Maccabaicae historiae I. 4: 59 et cap. 3: 13, et tabulae federis dicuntur recitatae ἐνώπιον τῆς ἐκκλησίας [*in conspectu ecclesiae*] 14: 19, ubi mox ἐκκλησία explicatur voce δήμου [*populi*] 21: 25. Neque dubitandum est quin haec significatio huic loco optime conveniat. Nam populus ille Israeliticus una in regione habitans multitudinis Christianae per totum orbem dispersae gessit imaginem. Ideo multitudo Christiana passim λαοῦ nomine appellatur, ut videre est Act. 15: 14, Rom. 9: 25, 2 Cor. 6: 16, Tit. 2: 14. Idem autem est, ut diximus, λαὸς et ἐκκλησία. Eximie autem hunc Christi locum illustrat Paulus 2 Cor. 6: 16, Ὑμεῖς γὰρ ναὸς Θεοῦ ἐςε ζῶντος· καθὼς εἶπεν ὁ Θεός· Ὅτι ἐνοικήσω ἐν αὐτοῖς, καὶ ἐμπεριπατήσω· καὶ ἔσομαι αὐτῶν Θεὸς καὶ αὐτοὶ ἔσονταί μοι λαός [*Vos enim templum estis Dei vivi, sicut dicit Deus: Inhabitabo in illis et inambulabo inter eos, et ipsi erunt mihi populus*]. Nam quod de Israelitico populo dictum fuerat aptat Christianorum multitudini, simulque *templum Dei* eos nominando explicat quid hîc sit οἰκοδομεῖν. Nec dubito quin haec ipsa Christi verba respexerit ille quem hîc Christus alloquitur Petrus, cum dicit 1 Epist. cap. 2: 5, Καὶ αὐτοὶ ὡς λίθοι ζῶντες οἰκοδομεῖσθε οἶκος πνευματικὸς [*Et ipsi tanquam lapides vivi aedificamini domus spiritualis*], eosdem mox vocans λαὸν εἰς περιποίησιν [*populum peculii*]. Sic credentes Θεοῦ οἰκοδομὴν [*Dei aedificationem*] vocat Paulus 1 Cor. 3: 9, quomodo autem *super Petro aedificentur* credentes obscurum non est cum Paulo iidem dicantur ἐποικοδομηθέντες ἐπὶ τῷ θεμελίῳ τῶν ἀποςόλων καὶ τῶν προφητῶν [*aedificati super fundamento Apostolorum et Prophetarum*] Eph. 2: 20, et in Apocalypsi Dei civitas dicatur habere duodecim fundamenta in quibus inscripta sint nomina duodecim Apostolorum.

rum. Neque enim obstat quod alibi Deus *petra* dicitur, et Christus *unicum fundamentum*, cum novum non sit easdem similitudines ad diversas res diverso modo significandas solere adhiberi. Nam et alibi Paulus se *architectum* vocat, quod officium Christus hic sibi vindicat. Neque vero aliter *petrae* aut *fundamenti* nomen tribuitur Apostolis quam τὸ σώζειν [*salvos facere*] Rom. 11: 14. Cum autem dicit Christus οἰκοδομήσω, tempus illud respicit quo Petrus fidem nactus solidissimam missi Spiritus auxilio, primus omnium (quod recte observat Tertullianus libro De Pudicitia cap. 21, et Basilius contra Eunomium II) Iudaeis, Act. 2: 14, deinde et alienigenis, Act. 10 et 15: 7, erat annuntiaturus id ipsum quod hic profitebatur, nempe *Iesum esse Christum et unigenam Dei Filium*, postquam nimirum Deus hoc ipsum apertissime declarasset hunc ipsum Iesum in vitam resuscitando: quo invictissimo argumento Petrus huius suae professionis veritatem probat dictis Actorum locis. Ideo Christus paulo post haec dicta ex omni Apostolorum numero Petrum cum duobus alteris, qui una cum Petro *columnae* Ecclesiae vocantur Gal. 2: 9, testem esse voluit ut antehac excitatae Iairi filiae in suae resurrectionis quasi arrhabonem, ita tunc suae μεταμορφώσεως [*transformationis*] quae futurae gloriae erat praesagium; et post resurrectionem Discipulis universis et nominatim Petro imperavit ut in Galilaeam irent ibi ipsum conspecturi. Et Paulus specialiter etiam extra coetum Apostolorum Christum dicit Petro apparuisse, 1 Cor. 15: 5. Resurrectionem igitur Iesu, cui consequens est eum esse Christum et Dei Filium, crediderunt et Iudaei et Gentes tum communi Apostolorum tum peculiari etiam Petri testimonio, qui hoc ipsum suum testimonium sparsum per omnem Iudaeam perque omnem Iudaeorum διασποράν [*dispersorum regionem*] confirmavit vitae sanctimonia, miraculis, postremo etiam tolerata morte et quidem in Urbe mundi principe. Per hunc modum Petrus factus est *petra* sive *fundamentum* populi Christiani, στερεὰ τῆς πίστεως πέτρα [*firma fidei rupes*], ut Chrysostomus loquitur. Ac simul apparet quomodo quae sequuntur cum his cohaereant.

Πύλαι ᾅδου οὐ κατισχύσουσιν αὐτῆς, portae Orci non praevalebunt adversus eam] De Diaboli aut etiam de improborum molitionibus tanto consensu hunc locum exponi valde miror. Nusquam enim reperio ᾅδου vocem neque apud Hellenistas neque apud Novi Federis Scriptores in alia significatione quam aut *mortis*, aut *status post mortem*, quae sunt inter se affinia. Ab Interpretibus quos hac in parte sequuntur Apostoli שאול verti ᾅδην a multis demonstratum est. *Mortem* ᾅδης significat Sap. 1: 14, Eccl. 9: 17, et in historia Maccabaeorum aliquoties, ubi et προπέμπειν εἰς τὸν ᾅδην [*mittere ad infernum*] invenias, quod Graecis Poetis familiare est: quomodo et Scriptor Baruchi dixit καταβαίνειν εἰς ᾅδου [*descendere ad infernum*], quod itidem apud Graecos usitatissimum est. *Statum* potius *mortuorum* quam *mortem* ipsam designat eadem vox Eccl. 41: 7. Reperias saepe et θάνατον [*mortem*] et ᾅδην inter se coniuncta tum in priore illo tum in posteriore significatu, ut Es. 28: 15, Eccl. 48: 5 et 51: 8, Sap. 2: 1, nec minus in Apostolicis libris, ut 1 Cor. 15: 55, Apoc. 1: 18, 20: 13, 14. In eadem autem Apocalypsi 6: 8 dicitur ᾅδης sequi θάνατον, ubi θάνατος ipsum *moriendi actum* aut eius *causam* significat, ᾅδης *statum sequentem*, qui et ipse alias saepissime vocatur θάνατος. Act. 2: 27 et 31, vocem ᾅδου respondere Hebraicae שאול notissimum est. Supra autem 11: 23 et Luc. 10: 15 ostendimus figuratam esse locutionem, quae *mortis* aut *sepulcri* nomine maximas miserias denotat, sicut et pericula gravia ᾅδου voce appellantur. Restat unicus locus Luc. 16: 23, ubi is qui est ἐν βασάνοις [*in tormentis*] dicitur esse ἐν τῷ ᾅδῃ. Sed ne ibi quidem ᾅδης per se τὸ βασανιστήριον [*locum tormentorum*] significat, ut ostendemus cum eo ventum erit. Vocem autem ᾅδου de Angelorum defectorum sede aut statu, aut de improbis mortalem hanc vitam agentibus usurpatam neminem esse puto qui legerit. Nec quid hic significent πύλαι ᾅδου difficilis est coniectura, cum eadem locutio reperiatur in carmine Regis Ezechiae quod apud Esaiam est 38: 10, ubi in Hebraeo est אלכה בשערי שאול, in Graeco πορεύσομαι ἐν πύλαις ᾅδου [*vadam ad portas inferni*]. Opponitur autem ibidem τῷ ᾅδῃ ἡ γῆ ζώντων [*inferno, terra vi-*

viventium]. Sic et Ps. 9: 14 et 107: 18 et Sap. 16: 13. Non sunt aliud πύλαι ᾅδου quam quod βασίλειον ᾅδου [*inferorum regnum*] dixit Scriptor libri Sapientiae, κράτος θανάτου [*mortis imperium*] Hebr. 2: 14. Graeci ut πέμπειν εἰς ᾅδου [*mittere ad inferos*], καταβαίνειν εἰς ᾅδου [*descendere ad inferos*], ita et πύλας ᾅδου dixere a Syris edocti, quorum locutiones passim ab Homero exprimi a viris doctissimis recte est annotatum. Notissimo Homeri loco adiungi potest iste veteris Comici:

Χρυσὸς δ' ἀνοίγει πάντα, κ' ἀΐδου πύλας.

[*Aurum cuncta aperit etiam portas inferas.*]

et ille incerti auctoris:

Φύντα δ' ὅπως ὤκιστα πύλας ἀΐδαο περῆσαι.

[*Aut iamiam genitum demitti protinus Orco.*]

Reperias ᾅδου πύλας et in Euripidis Alcestide et in Agamemnone Aeschyli. Themistius Theodosium laudans quod eos qui in eum deliquerant a morte liberasset, ἐπαναγαγεῖν, ait, εἰς τὸν ἥλιον ἐκ τῶν πυλῶν τοῦ Ἀχέροντος [*reduxisse ad solem ex portis Acherontis*]: et postea, εἴδομεν ἀνθρώπους ἐκ τῶν τοῦ ᾅδου προθύρων εἰς τὸ ζῆν ἐπανιόντας [*vidimus homines ex Orci vestibulo reduces ad vitam*]. Etiam Pythagoras, recitante Laertio, fabas, eo quod nihil de se gignant, similes dicebat ᾅδου πύλαις. Apud Plutarchum De superstitione: Ἀΐδου τινες ἀνοίγονται πύλαι βαθεῖαι [*Aperiuntur profundae quaedam inferorum portae*] Lucianus Menippo Magos ait ἀνοίγειν τοῦ ᾅδου τὰς πύλας [*aperire portas inferorum*]. Sicut ergo de Christo capite dictum est a Paulo, Θάνατος αὐτοῦ οὐκέτι κυριεύει [*Mors illi ultra non dominatur*] Rom. 6: 9, et a Petro, Οὐκ ἦν δύνατον κρατεῖσθαι αὐτὸν ὑπὸ τοῦ θανάτου [*Fieri non poterat ut teneretur a morte*] Act. 2: 24, ita hic Christi corpori, id est, populo credentium, promittitur fore ut Mors ipsa, cuius maximum et insatiabile est regnum, non eas vires habeat ut eos detinere possit sub suo iure ac potestate. Nam *qui credit transiit de morte in vitam*, Ioh. 5: 24, 11: 25, 26, nunc quidem spe ac fiducia, eventu autem olim cum ultimus hostis triumphabitur, cum dicere licebit: Ποῦ σοῦ, ᾅδη, τὸ νῖκος; [*Ubi est, Inferne, victoria tua?*] 1 Cor. 15: 55, cum Christus eandem hanc ἐκκλησίαν de qua hic agitur

 πα-

παραστήσει ἑαυτῷ ἔνδοξον [*sistet sibi gloriosam*], Eph. 5: 25. Nisi forte de Ecclesia hic agitur universim, non partitim, et eius perpetua duratio promittitur, iuxta dictum Hebraeorum: כל כנסיא שהי לשם שמיים סופה להתקים *Omnis ecclesia quae fit propter Deum firma permanebit.* Confer Act. 5: 39. Hunc in sensum Chrysostomus ᾅδου πύλας interpretatur *pericula exitio proxima*, oratione ὅτι Θεὸς ὁ Χριστὸς [*Christum esse Deum*]. Sic πρὸς πύλας ᾅδου καθεστῶτας [*ad portas inferni positos*] Macc. III. Sic *sepulchri ianuam et fores interitus* dixit Ovidius Tristium III. 2.

19. Τὰς κλεῖς, *claves*] Non illas Propheticas, quas sibi creditas Hebraeorum Magistri abdiderant, et quantum in ipsis erat aditum hominibus praecluserant ad Regnum coeleste, id est, ad gloriam illam aeternam (vide Luc. 11: 52), sed Apostolicas, quarum pars magna consistit in illo quod diximus testimonio de Christi resurrectione; qua nota Apostolicum munus describit ipse Petrus Act. 1: 22.

Καὶ ὃ ἐὰν δήσῃς ἐπὶ τῆς γῆς, et quodcunque ligaveris in terris] Δεῖν est κρατεῖν [*retinere*], λύειν [*solvere*] est ἀφιέναι [*dimittere*], ut apparet Ioh. 20: 23. Utrumque proprie tribuitur Deo Patri et Christo, ut videre est Eph. 4: 32, Col. 3: 13, Matth. 9: 6, Marc. 2: 10, Luc. 5: 24, Apostolis ita ut σώζειν [*salvum facere*], nimirum ob eam qua funguntur legationem quae est διακονία τῆς καταλλαγῆς [*ministerium reconciliationis*] 2 Cor. 5: 18, 19, 20, 21. Remisit hoc modo Petrus peccata τοῖς πιστεύουσι [*credentibus*], retinuit τοῖς προσκόπτουσι τῷ λόγῳ [*his qui offendunt verbo*], ut ipse nos docet Epistola priore, cap. 2: 7, 8. Vide et Act. 2: 38 et 10: 43. Haec legatio *in terris* peragitur, id est, per homines mortalem vitam viventes (quomodo eadem locutio usurpatur citatis modo Matthaei, Marci et Lucae locis) rata autem est *in coelo*, id est, apud Deum. Hebraei similiter Legis interpretibus tribuunt אסר δέειν et התיר vel פטר λύειν, sed illi tam male erant functi hoc officio ut multos ab illis ligatos solvere debuerint Apostoli, et solutos ligare: quia religionem veram in superstitiosa commenta verterant.

20.

20. *Ἵνα μηδενὶ εἴπωσιν, ὅτι αὐτός ἐστιν ὁ Χριστός, ut nemini dicerent, ipsum esse Christum*] Ita omnino legendum, quomodo habet Syrus, vetustissimaque tum Graeca tum Latina exemplaria. Et apparet non aliter legisse aut olim Origenem aut postea Ambrosium aut serius Theophylactum. *Iesus* nomen est proprium, quo apud omnes noscebatur; *Christus* nomen est dignitatis: quare quod nonnulli codices hic habent Ἰησοῦς haud dubie interpretamentum fuit. Apparet ex hoc loco Apostolos in legatione, cuius antehac facta est mentio, notam omnibus fecisse Iesu sanctimoniam et miracula, agendam poenitentiam, et non longe esse Regnum coelorum; Iesum autem esse Christum, hoc est, Regni illius Regem id non esse ab ipsis publicatum, sed eius rei enuntiationem reservatam ipsi Domino pro ratione locorum et temporum dispensandam. Vide Ioh. 5: 18, 8: 58, 10: 30, 11: 27, Marc. 14: 61. Multo enim maiore cum fructu promiscue ad omnes perferri ea fama potuit postquam Christus possessionem Regni sui erat adeptus, idque ipsum testatus erat resurrectione, adscensu in coelum et missione Spiritus Sancti, non ultra obnoxius humanis infirmitatibus, quarum respectus a recta veneratione ipsius avellere homines poterat. Eodem facit quod infra est 17: 9.

21. *Ὅτι δεῖ αὐτὸν, oportere eum*] Puto optime interpretari Syrum *quod futurum esset*. Neque enim hic aut de praefinito Dei consilio aut de utilitate rei agitur, ut alibi, sed res futura nude praedicitur. Atque ideo Petrus Christo conatur persuadere ut hoc ipsum evitet, quod vix credibile est facturum fuisse si eo ipso momento intellexisset hoc esse praefinitum Dei consilium. Qui diligenter attenderit ad multa loca Novi Federis, inveniet δεῖ ita non raro poni ut nihil aliud quam rem futuram significet, ut infra 24: 6, Marc. 13: 7, Apoc. 1: 1, 4: 1, 22: 6, Act. 4: 12. Ita infra 17: 10 δεῖ ἐλθεῖν [*oportet venire*] de Elia, quod supra 11: 14 erat μέλλει ἔρχεσθαι [*venturus est*].

Πρεσβυτέρων] *Πρεσβύτεροι* hic sunt *Senatores*, Hebraeis זקנים: unde συνέδριον [*Synedrium*] ipsum non raro πρεσβυτέριον vocatur, Act. 22: 5, Luc. 22: 66, ut et alibi γερου-

ϱουσία significatu eodem. Ita epistola Spartiatarum inscribitur Τοῖς πρεσβυτέροις καὶ τοῖς ἱερεῦσι καὶ τῷ λοιπῷ δήμῳ [*Senioribus et Sacerdotibus et universo populo*] 1 Macc. 14: 20. Et Ionathan dicitur convocasse τοὺς πρεσβυτέρους τοῦ λαοῦ [*Seniores populi*] 1 Macc. 12: 35. Alibi diximus hos plerumque vocari τοὺς πρεσβυτέρους τοῦ λαοῦ ad discrimen eorum qui erant πρεσβύτεροι τῶν πόλεων [*Seniores oppidorum*], Iudices scilicet minorum causarum, quales erant non in aliis tantum oppidis sed et in urbe Hierosolymorum. Quanquam autem in eodem Senatu plerumque erant et Sacerdotum Principes, tamen solent hi peculiariter nominari ob eminentem auctoritatem. Γραμματεῖς [*Scribae*] autem tanquam adsessores aderant Senatui. Tria haec hominum genera videmus ordine promiscuo in his libris nominari quoties Synedrii coacti fit mentio.

Καὶ τῇ τρίτῃ ἡμέρᾳ ἐγερθῆναι, et tertio die resurgere] Nimirum ut sic etiam κατὰ πόδας [*verbotenus*] impleretur quod μεταφορικῶς [*figurate*] dictum erat ab Osea 6: 2, et praesignificatum in Isaaco, qui die tertio quasi in vitam fuit restitutus, Gen. 22.

22. *Προσλαβόμενος*] Cum προσλαμβάνεσθαι Graece inter caetera *complecti* significet, videtur mihi ea significatio huic loco melius convenire quam altera *seorsim abducendi*, quae multis placet. Hoc enim gestu summum suum amorem in Christum testari Petrus voluit. Neque aliunde ducta videtur translatio quae Rom. 15: 7 aliisque in locis apparet.

Ἵλεώς σοι, Κύριε· οὐ μὴ ἔσται σοι τοῦτο, absit a te, Domine: ne fiat tibi hoc] Subaudiri vocem Θεὸς [*Deus*], neque aliter intellectum hunc locum a Syro, tam perspicuis testimoniis ab aliis demonstratum ut nullus sit dubitandi locus. Ita LXX Gen. 43: 23, Ἵλεως ὑμῖν· μὴ φοβεῖσθε [*Propitius vobis: ne timete*], nam quod sequitur ὁ Θεὸς ὑμῶν [*Deus vester*] ad sequentem sensum pertinet, secus quam habet vulgata distinctio. 1 Sam. 14: 45, Ἵλεως ζῇ Κύριος [*Propitius vivat Dominus*], et quae sequuntur. 2 Sam. 20: 20, Ἵλεώς μοι, ἵλεώς μοι, εἰ καταποντιῶ καὶ διαφθαρῶ [*Propitius mihi, propitius mihi, quam ut submergam et perdam*], ubi εἰ positum est pro

quam

quam ut. Scriptor Maccabaeorum primi, cap. 2: 21, Ἵλεως ἡμῖν καταλιπεῖν νόμον καὶ δικαιώματα [*Propitius nobis relinquere Legem et iustitias*], ubi praeter Θεὸς subauditur ὥςε μή [*quam ut*]. Quod autem sequitur οὐ μὴ ἔςαι σοι τοῦτο est huius locutionis ἐξηγητικὸν [*explicatio*]. Futurum enim more Hebraeo positum est pro optativo. Tantundem ergo hoc est quasi dicas μὴ γένοιτο [*ne fiat*], quomodo LXX saepe vertunt חלילה, quod locis iam citatis e Samuele et alibi verterunt ἵλεως, ut 1 Sam. 26: 11, Ios. 22: 19. Pro eodem ponitur μηδαμῶς ἐμοὶ [*nequaquam mihi*] 1 Sam. 14: 7. Et ubi illi habent ἵλεως aliorum versiones Graecae habent μὴ γένοιτο. Ita Latine tantundem valent *Avertat Deus*, et *absit*, quod hic non inerudite posuit Latinus Interpres. Iosephus pro eodem dicit ἀπίη ἡ πεῖρα τοῦ λόγου [*absit dicti experimentum*].

23. Στραφεὶς] Videtur hic ςραφεὶς denotare vultum ad maiorem severitatem compositum. Ita Luc. 9: 55, ςραφεὶς δὲ ἐπετίμησεν αὐτοὺς [*conversus increpavit illos*]. Nam ibi quoque nulli alii erant quos alloqueretur quam Discipuli; ut et hic: neque vero Petrum solum sed Discipulos omnes intuitus est Christus cum haec diceret, ut ex Marco discimus. Ita et apud Iohannem 20: 16 ςραφεῖσα animi aut vultus immutationem indicat. Vide et supra 7: 6. Solet easdem significationes habere Hebraeum פנה quod hic posuit Syrus.

Ὕπαγε ὀπίσω μου, *vade post me*] Vide supra 4: 10. Ὀπίσω μου, id est, *extra conspectum meum.*

Σατανᾶ, satana] Apparet iam Christi seculo enuntiatam hanc vocem Συριςὶ [*Syriaco more*]. Nam Hebraeum est שטן, quod LXX modo ἐπίβουλον [*insidiatorem*], ut 2 Sam. 19: 22, 3 Reg. 5: 4, modo διάβολον [*calumniatorem*] reddiderunt, ut Ps. 109: 6. Hebraeam vocem retinuerunt eodem quo hic ponitur significatu 3 Reg. 11: 14. Καὶ ἐξήγειρε Κύριος σατὰν τῷ Σολομῶντι τὸν Ἄδερ τὸν Ἰδουμαῖον [*Et suscitavit Deus Satan Salomoni Ader Idumaeum*], quem locum ex Graeco citans Tertullianus adversus Marcionem III, *Suscitavit enim illi Satan*, inquit, *id est, hostem.* Quare mirum non est a Matthaei Interprete retentam vocem Hebraeam, cum esset ea et Hel-

lenistis in usu. Ostendit Christus Petrum, amoris specie, revera sibi esse adversatorem, causamque reddit, *ὅτι οὐ φρονεῖς τὰ τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ τὰ τῶν ἀνθρώπων* [*quia non sapis ea quae Dei sunt, sed ea quae hominum*]. Nam *τὸ φρόνημα τῆς σαρκὸς ἔχθρα εἰς Θεὸν* [*sapientia carnis inimica est Deo*], Rom. 8: 7.

Σκάνδαλόν μου εἶ, *offendiculum es mihi*] Quantum in te est horrorem mihi ignominiae, cruciatuum et mortis iniicis: quem horrorem in Christi carne modo maiorem modo minorem fuisse apparet. Vide infra 26: 38, Hebr. 2: 18, 4: 15. Est autem hoc *σκάνδαλόν μου εἶ* explicatio vocis *σατανᾶ*. Nam et sic qui Iudaeos a Legis observatione abducebant dicuntur facti *εἰς διάβολον τῷ Ἰσραὴλ* [*in diabolum Israeli*] 1 Macc. 1: 36, quod ibidem exponitur *εἰς παγίδα, εἰς ἔνεδρον*, et 5: 4, *εἰς παγίδα καὶ εἰς σκάνδαλον*.

Ὅτι οὐ φρονεῖς τὰ τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ τὰ τῶν ἀνθρώπων, quia non sapis ea quae Dei sunt, sed ea quae hominum] Quem iam modo beatum praedicaverat, ei nunc quam sit adhuc infirmus demonstrat, ut morbum agnoscens a Deo remedium expeteret. *Φρονεῖν* autem et hoc et aliis in locis non arrogantiam sed animi studium significat. Ita Graece dicimus *φρονῶ σοι φίλα, φρονῶ σοι κακὰ, φρονεῖν τὰ δέοντα* [*volo tibi bene, volo tibi male, curare quae oportet*], neque aliter Hellenistae. Ita *φρονεῖν τὰ ἡμῶν* [*sentire nobiscum*] dixit Scriptor Maccabaeorum primi, cap. 10: 20. Iosephus *φρονεῖν τὰ Ῥωμαίων* [*studere Romanis*] XIV Originum, 10. *Φρονεῖν τὰ τῶν ἀνθρώπων* est quod Paulus dixit *φρονεῖν τὰ τῆς σαρκὸς* [*sapere quae sunt carnis*], ea curare magnique facere quae ad vitae huius commoda pertinent, posthabitis Dei negotiis, quae nobis omnibus commodis esse debent potiora, ut sequentibus verbis Christus explicat.

24. *Ὀπίσω μου ἐλθεῖν*, *post me venire*] Id est, *πορεύεσθαι* [*ire*]. Nam *ὀπίσω πορεύεσθαι* [*post aliquem ire*] dicunt Hellenistae pro *ἀκολουθεῖν* [*sequi*], ut Ier. 2: 25, et alibi passim. Vide supra 10: 38. Quare in hoc commate duabus locutionibus, altera Hellenistica, altera Graeca, res eadem exprimitur. Sensus enim est: Qui me sequi vult, se abdicet, crucemque in humeros suos tollat, ut vere sequi me possit.

Ἀπα-

Ἀπαρνησάσθω ἑαυτὸν, abneget semetipsum] Translatio sumta ab iis qui partes alicuius deserunt, idque palam profitentur. Ita ἀρνεῖσθαι [*abnegare*] de tali desertione quae non verbis quidem sed re ipsa fit figurate usurpatur, 2 Tim. 2: 12 et 3: 5, Tit. 1: 16, Hebr. 11: 24, 2 Petr. 2: 1, Iud. 4. Est ergo hic ἀπαρνεῖσθαι ἑαυτὸν מאס, quod apud Lucam μισεῖν τὴν ἑαυτοῦ ψυχὴν [*odisse animam suam*], 14: 26. Loquitur autem Christus ex vulgi opinione, quam deinde refellit. Nam is vulgo *desertor sui suique prodigus* dicitur qui vitae commoda vitamque ipsam non omni studio conservat. Φιλαύτους καλοῦσιν, inquit Aristoteles De moribus IX cap. 8, τοὺς ἑαυτοῖς ἀπονέμοντας τὸ πλεῖον ἐν χρήμασι καὶ τιμαῖς καὶ ἡδοναῖς ταῖς σωματικαῖς· τούτων γὰρ οἱ πολλοὶ ὀρέγονται [*Sui amantes vocant, qui sibimetipsis plus tribuunt in pecuniis et honoribus et corporis voluptatibus: talia enim plerique appetunt*]. At ipse contra disputat hominem dici debere τὸ κυριώτατον, quod in homine praecipuum est: καὶ τὸν τοῦτο ἀγαπῶντα καὶ τοῦτο χαριζόμενον μάλιστα φίλαυτον εἶναι, κἂν δέῃ ὑπεραποθνήσκειν [*et qui hoc amat plurimique facit eum verissime sui esse amantem, etiamsi mori ob eam rem sit necesse*]. Quae sententia an recte defendi possit a Philosopho nulla agnoscente praemia poenasve post hanc vitam, non immerito dubitatur. Augustinus certe sublatis illis praemiis poenisque verum staturum ait a partibus Epicuri. Ipse Apostolus, post tot accepta a Deo dona: *Si in hac vita tantum*, inquit, *in Christo spem nostram habemus repositam, omnibus hominibus miseriores sumus.* Laudant multi dictum illud Antigoni, unde ortus dicitur Sadducaismus: neque nego potuisse illum rectius sentire quam qui hoc dicto abusi sunt. At misericors Deus, sicut mancipiorum esse ait solâ poenae praesentis formidine malis absterreri, et ingeniorum satis vilium spe rerum caducarum officium facere, ita veram illam coelestem atque aeternam mercedem perpetuo nobis ob oculos ponit. Imo divinus ad Hebraeos Scriptor religionis ipsam velut substantiam in eo locat ut agnoscamus ὅτι Θεός ἐςι, καὶ ὅτι τοῖς ἐκζητοῦσιν αὐτὸν μισθαποδότης γίνεται [*Deum existere et inquirentibus ipsum esse remuneratorem*]. Christus quoque

hoc loco nos ad faciendam rerum mortalium vitaeque ipsius, si opus sit, iacturam hoc argumento invitat, quod in ea iactura maximum situm sit lucrum.

Ἀράτω τὸν ϛαυρὸν αὐτοῦ] *Suscipiat crucem suam:* quo sensu supra dictum est *λαμβάνειν ϛαυρὸν*, 10: 38, alibi *βαϛάζειν*, hoc est, ne detrectet mala quae ipsi inferuntur ob causam pietatis. Nam de hoc malorum genere proprie hic agitur.

25. *Ψυχὴν, animam*] Qua notione *ψυχὴν* hic putemus accipiendam diximus ad sententiam similem 10: 38.

26. *Τὴν δὲ ψυχὴν αὐτοῦ ζημιωθῇ, animae vero suae detrimentum patiatur*] Cum de iudiciis agitur dicunt Graeci *ζημιοῦν θανάτῳ* [*mulctare morte*], non autem *ζημιοῦν τὸν βίον* [*mulctare vitam*]. Nihil mihi videtur certius quam *ζημίαν* [*detrimentum*] hic simpliciter opponi *τῷ κέρδει* [*lucro*], ut apud Aristotelem De moribus V cap. 7. Idem valet נוחסר apud Syrum. Bene ergo vertit vetus Interpres.

Ἢ τί δώσει ἄνθρωπος ἀντάλλαγμα τῆς ψυχῆς αὐτοῦ, aut quam dabit homo commutationem pro anima sua] In Hebraeo fuerit מחיר, aut etiam כפר, pro quo LXX solent ponere *ἐξίλασμα* [*propitiationem*] aut *λύτρον* [*redemtionem*]. Nam sicut LXX pro pretio redemtionis dicunt interdum *ἐξίλασμα*, ita vicissim Scriptor Eccl. 44: 17 *ἀντάλλαγμα* dixit ubi proprie dicendum erat *ἐξίλασμα*. Sunt enim haec vicinae significationis. Proverbium est haud dubie tritum eo seculo, et, ut puto, sumtum ex illo Iobi, וכל אשר לאיש יתן בעד נפשו, ubi LXX, *καὶ πάντα ὅσα ὑπάρχει ἀνθρώπῳ ὑπὲρ τῆς ψυχῆς αὐτοῦ ἐκτίσει* [*cuncta quae habet homo rependet pro anima sua*], ubi verbo *ἐκτίσει* recte expresserunt vim *τοῦ ἀνταλλάγματος*. Notandus et Hebraismus in illo *τί δώσει* nam et futurum est loco *δυνητικοῦ* [*potentialis modi*], ut in illo Iobi loco; et *τί* est *ἐρώτημα αὐξητικὸν* [*interrogatio augens*], ut cum dicitur Ps. 8: 2, מה אדיר שמך, ubi LXX, *ὡς θαυμαϛόν τι ὄνομά σου* [*quam magnum nomen tuum!*] Ergo *τί δώσει* est *πόσα ἂν δώσῃ* [*quanta daret*]. Quam multa ac magna libenter daret homo in mortis periculo constitutus sui conservandi gratia? Optime autem Christus proverbium hoc suo instituto aptat: argumen-

mentatur enim a vita hac temporaria ad vitam illam aeternam. Nam si omnia quae possidemus arbitramur recte impendi ut nosmetipsos in hac vita servemus, certe multo magis eadem omnia, ipsaque haec mortalis vita, impendenda sunt, ut ad vitam immortalem perveniamus, quae infinito amplius hanc vitam superat quam vita haec omnia quae possidemus. Dubitandum non puto quin haec sit verissima huius loci interpretatio quae optime monstrat sequentium cohaerentiam. Huic Hebraeorum γνώμη [*sententiae*] exstant similes apud Graecos; ut:

Ψυχῆς γὰρ οὐδὲν ἐςὶ τιμιώτερον.
[*Vita profecto nulla res pretiosior.*]

Et illud Sophoclis:

Τὸ ζῆν γὰρ, ὦ παῖ, παντὸς ἥδιςον γέρας.
[*O nate, vita munus est suavissimum.*]

Et Quinti Smyrnaei:

Οὐ γάρ τι ψυχῆς πέλει ἀνδράσι φίλτερον ἄλλο.
[*Nec generi est hominum vita res carior ulla.*]

27. Ἐν τῇ δόξῃ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ, *cum gloria Patris sui*] Eadem gloria vocatur et Christi gloria, Matth. 25: 31, et Patris gloria, quia est a Patre, Ioh. 17: 5. Atque ita forte interpretandum illud Ioh. 1: 14, δόξαν ὡς μονογενοῦς παρὰ πατρὸς, ut subaudiatur δοθεῖσαν [*datam*], *Vidimus gloriam eius talem qualem parentes dare solent filiis unicis* Vide quae ibi.

Μετὰ τῶν ἀγγέλων αὐτοῦ, cum Angelis suis] Solebant Hebraei Deum de rebus magnis agentem describere ad exemplum Regis considentis in coetu procerum, ut 1 Reg. 20 et apud Chaldaeum Paraphrasten ad primum Iobi caput videre est. Et sic quidam ἀνθρωποπαθῶς [*quae hominis sunt Deo affingentes*] explicant illud, *Faciamus hominem.* Vide et Deut. 33: 2 et Dan. 7: 10.

Κατὰ τὴν πρᾶξιν αὐτοῦ, secundum opera eius] כמעשהו Ps. 62: 13, κατὰ τὰ ἔργα Rom. 2: 6, κατὰ τὸν ἴδιον κόπον [*secundum suum laborem*] 1 Cor. 3: 8, πρὸς ἃ ἔπραξεν, εἴτε ἀγαθὸν, εἴτε κακὸν [*prout gessit sive bonum sive malum*] 2 Cor. 5: 10, qui loci, praesertim vero ille 1 Cor. 3: 8, non tantum differentem exitum bonorum malorumque videntur ostendere, sed et gradus non minus prae-

praemiorum quam poenarum. De poenarum gradibus illustres sunt loci supra 11: 22, 24. De praemiorum gradibus intelligi solet quod est apud Paulum 1 Cor. 15: 41. Clemens Alexandrinus Strom. IV. *Εἰσὶ γὰρ παρὰ Κυρίῳ καὶ μισθοὶ καὶ μοναὶ πλείονες κατὰ ἀναλογίαν βίων* [*Sunt apud Dominum et mercedes et habitationes multae pro vitarum gradibus*]. Nec dubium est quin ea constans fuerit omnium veterum Christianorum sententia. *Πρᾶξιν* autem hîc intelligere debemus omnem hominis actum in quo bonitas aut malitia locum habeat, internum praecipue, externum quatenus interno congruit.

28. *Οὐ μὴ γεύσονται θανάτου, non gustabunt mortem*] Idem esse *γεύεσθαι θανάτου* et *θάνατον θεωρεῖν* [*mortem videre*] apparet Ioh. 8: 51, 52. Nimirum quia טעם [*gustare*] Hebraeis est *experiri*, Ps. 34: 9, Prov. 31: 18. Adde Hebr. 2: 9.

Ἐν τῇ βασιλείᾳ αὐτοῦ, in Regno suo] Marcus exponit *ἕως ἂν ἴδωσι τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ ἐληλυθυῖαν ἐν δυνάμει* [*donec videant Regnum Dei veniens potenter*], quae verba satis clare, ni fallor, indicant agi hîc de resurrectione, adscensu in coelum, missione Spiritus Sancti et propagatione Euangelii per signa et miracula; quibus certissimis testimoniis cognoscebatur Christum iam regnare. Messiae autem Regnum et Hebraeorum Magistris *Regnum Dei* dicitur, et nostris Scriptoribus passim. Vide Luc. 22: 18. Atque adeo quae de Regno Messiae dicuntur in Ps. 110, ad ea quae dixi tempora refert Petrus Act. 2: 33, 34, 35, 36. Neque id superioribus male cohaeret. Ut enim credant quod dixerat, se iudicem humani generis fore, dicit propediem adfutura signa conspicua Regni sui; tunc scilicet praecipue cum sceptrum ipsius, Lex Novi Federis, ex Sione esset exitura. Quanquam enim quorundam populorum institutis distingui solent, ipsa tamen rerum natura inter se cohaerent *βασιλεία, νομοθεσία, κρίσις* [*Regnum, Legis latio, et Iudicium*]. Vide Iac. 2: 8, 4: 12. Merito igitur iubentur iudicem credere quem visuri sunt Legis conditorem.

CA-

CAPUT XVII.

1. *Μεθ' ἡμέρας ἕξ, post dies sex*] Matthaeus designatum tempus posuit: Lucas satis habuit παχυμερῶς [*crassius*] loqui, ut solemus cum a mensura aliqua celebriore non longe absumus; ut si dicam *mensis est*, recte dixisse intelligar etiamsi absint dies aliquot. Quod enim Lucas dicit, ὡσεὶ ἡμέραι ὀκτὼ [*fere dies octo*], tale est quale cum vulgo dicimus *post septimanam circiter*. Nam Iudaeos *octo dies* appellasse id quod ab uno Sabbato est ad alterum, apparet Ioh. 20: 26. Iosephus Ant. VII cap. 9 cum dixisset ἐπὶ ἡμέρας ὀκτὼ [*per dies octo*], statim explicat ἀπὸ σαββάτου ἐπὶ σάββατον [*a Sabbato ad Sabbatum*].

Τὸν Πέτρον καὶ Ἰάκωβον καὶ Ἰωάννην, Petrum et Iacobum et Iohannem] Non dubito quin de duodecim Apostolis hi tres plurimos Christo discipulos collegerint: unde Petro vocabulum illud de quo ante egimus datum est, et caeteris duobus *Tonantium* nomen. Hos ergo Christus assumsit, ut non duorum tantum, sed abundanter, trium scilicet testimonio res tanta constaret. Et sicut futura Christi gloria tres habere testes debebat de coelo et de terra totidem, 1 Ioh. 5: 7, 8, ita et hoc eius gloriae rudimentum tres quasi de coelo testes habuit, Deum Patrem, Mosen, Eliam; tres itidem de terra, Petrum, Iohannem et Iacobum; Petrum Apostolici coetus προεστῶτα [*praesidem*]; Iacobum qui primus Apostolorum sanguine testimonium erat obsignaturus; Iohannem qui post omnes Apostolos superstes testimonium hoc ad sequentem aetatem viva voce erat transmissurus. Cum autem appareat Iacobum hunc Zebedaei fuisse filium, errant qui Syrorum Epistolis Iacobi, Petri et Iohannis hunc praefigunt titulum: *Tres Epistolae trium Apostolorum ante quorum oculos Dominus noster se transfiguravit*: nisi illam forte Epistolam Iacobi Zebedaidae crediderunt, contra quam veteres omnes sentiunt, qui Iacobo Alphaei aut etiam Iacobo Episcopo Hierosolymorum (quem a Iacobo Alphaei diversum faciunt) eam assignant, haud dubie temporum rationi con-

congruentius. Similis est Augustini immemoria, qui ad hunc Iacobum, testem τῆς μεταμορφώσεως [*transformationis*], trahit id quod est ad Galatas; et Ambrosii, qui huic eidem tribuit cathedram Hierosolymorum.

Ἀναφέρει, sursum ducit] עלה ἀνάγειν et ἀναφέρειν vertunt Graeci.

Εἰς ὄρος ὑψηλὸν, in montem excelsum] Itabyrium haud dubie, ut et vetus traditio habet, et ab aliis demonstratum est. Neque obstare huic sententiae Marci locum 9: 30, apertum fiet cum eo erit ventum.

2. *Μετεμορφώθη, transfiguratus est*] *Μορφὴ* saepe Graecis est ὄψις, θέαμα, *facies rei exterior*, quam εἶδος vocavit Lucas. Ita Cicero: *Formam quasi ipsam et tanquam faciem honesti vides*. Et alibi *formam* et *figuram*, quanquam distinguunt Grammatici, promiscue usurpat.

Ἔλαμψε τὸ πρόσωπον αὐτοῦ ὡς ὁ ἥλιος, resplenduit facies eius sicut sol] *Tanquam fulgur* dixerat Daniel 10: 6. *Splendor eius ut lux*, Abac. 3: 4.

Λευκὰ ὡς τὸ φῶς, candida sicut lux] Id est, ut lux solis, non in sole sed alio corpore excepta, sicut vestes Christi ex ipso Christi corpore lucem accipiebant. Talis autem lux solet candida apparere. Sic et Angeli passim nobis describuntur vestibus et candidis et coruscantibus. Confer quod infra 28: 3, Marc. 16: 5, et Ioh. 20: 12 cum Luc. 24: 4. Hoc est quod Herodes Agrippa imitari voluit veste illa argentea de qua Iosephus: Ἔνθα ταῖς πρώταις τῶν ἡλιακῶν ἀκτίνων ἐπιβολαῖς ὁ ἄργυρος καταυγασθεὶς θαυμασίως ἀπέστιλβε, μαρμαίρων τι φοβερὸν καὶ τοῖς εἰς αὐτὸν ἀτενίζουσι φρικῶδες [*Deinde illapsu solis radiorum illustratum argentum miro modo refulsit, rutilans sit ut horrorem incuteret oculos in id defigentibus*,] quo conspecto populus illum Deum vocavit, id est, Angelum, κρείττονα θνητῆς φύσεως [*superiorem natura humana*], ut Iosephus explicat. Similis apud Graecos Salmonei dementia:

—— Qui nimbos et non imitabile fulmen
Aere et cornipedum cursu simulabat equorum.

Propius etiam accedit factum Clearchi Heracleensium Tyranni, de quo Memnon Historicus haec prodidit: Τὸ πρό-

πρόσωπον μὴ ἀνέχεσθαι ταῖς ἐκ φύσεως χρωματίζεσθαι βαφαῖς, ἄλλαις δὲ καὶ ἄλλαις ἰδέαις ποικιλλόμενον ἐπὶ τὸ ςιλπνόν τε καὶ ἐρευθὲς τοῖς ὁρῶσιν ἐπιφαίνεσθαι· ἐξαλλάττειν δὲ καὶ τοὺς χιτῶνας ἐπὶ τὸ φοβερόν τε καὶ ἁβρότερον [*Non sivisse eum faciem suam nativis tingi coloribus, sed aliis atque aliis variatam formis in splendorem ac ruborem immutasse; variasse et vestes ut et magnificentior et terribilior appareret*].

3. *Μωσῆς καὶ Ἠλίας, Moses et Elias*] Alter Legis promulgator, alter Prophetarum nobilissimus, quos etiam in XL dierum ieiunio Christus expresserat, in hoc adsunt ut ostendant, quod Lucas indicat, perpessiones Christi, tum Legis ritibus figuratas, tum Prophetarum oraculis praedictas. Vero autem ac suo corpore, in fidem resurrectionis et Christi et nostrae, eos apparuisse eo credibilius est quia haec corpora videri possunt a Deo in hunc usum asservata. Nam Eliae corpus in superna raptum est, Mosis autem corpus non inventum, et custoditum Angelico ministerio, ne perveniret in potestatem Diaboli *τοῦ ἔχοντος τὸ κράτος τοῦ θανάτου* [*habentis mortis imperium*], ut Scriptor ad Hebraeos loquitur 2: 14, quem *Angelum mortis* Hebraei vocant, et cuius imperio aiunt corpus in pulverem dissolvi; quod ut recte intellectum a vero non abit, ita ab illis magno fabularum cumulo involvitur. Sed quod dixi a putredine asservatum Mosis corpus, id indicare videtur in Epistola Iudas. Iosephus autem de Mose agens eum ait *ἀφανισθῆναι* [*ablatum conspectui*], quomodo et de Enocho et de Elia loquitur. Ita ergo de perpessionibus Christi egerunt, ut simul resurrectionem ei suam in ipsorum corporibus praefiguratam ob oculos ponerent. Apparuerunt autem horum quoque corpora *ἐν δόξῃ* [*cum claritate*], sed minore haud dubie quam illa erat Christi, quantum scilicet sidera soli cedunt 1 Cor. 15: 41. Atque haec tum gloria illis quasi pro mutuo data est, proprium solidumque ius adepturis postea. Nondum enim eo tempore acceperant *τὴν τελείωσιν τῆς ἐπαγγελίας* [*promissorum consummationem*].

4. *Καλόν ἐςιν ἡμᾶς ὧδε εἶναι, bonum est nos hic esse*] Quid de coena coelesti existimandum est, cuius promulsis adeo Petro allubescebat? Haec omnia eo pertinebant

ut

ut adversus futuras calamitates spe meliorum animi munirentur. Nam falli arbitror qui aliovorsum trahunt Petri verba.

5. *Νεφέλη φωτεινὴ, nubes lucida*] Nubes signum Divinae praesentiae, ut Exodi 40: 34, lucida, ad discrimen legis veteris quae data in nube densa ac caliginosa, quo diversa temporum *οἰκονομία* [*dispensatio*] datur intelligi.

Οὗτός ἐςιν ὁ υἱός μου ὁ ἀγαπητὸς, hic est Filius meus dilectus] Filius, non servus, ut Moses Hebr. 3: 5, 6, et Prophetae caeteri, Hebr. 1: 2. Vide et quae supra 3: 17. Discit hîc Moses plus quam praedixerat Deut. 18: 18.

Αὐτοῦ ἀκούετε] Ἐμφατικῶς [*significanter admodum*]. *Hunc audite* supra Mosen, supra Prophetas, ut complementum Mosis verba אליו תשמעון Deut. 18: 15, quae ita de Iesu filio Nun, forte etiam de Prophetis eum secutis, dicta sunt ut Divina directione multo magis atque excellentius in hunc Iesum, Dominum ac Principem Prophetarum, quadrent; quemadmodum Petrus, optimus Dei verborum interpres, nos docet Act. 3: 22. Et notanda sunt quae sequuntur apud Mosen; quasi dicatur: Postulastis ipsi ne Deus vobiscum signis illis ad terrorem facientibus ageret. Praestat Deus quod voluistis: *Verbum caro factum est: Inanivit se et servi formam induit.* En illum qui, quum vehementia τοῦ ζήλου [*zeli*] in domum Dei Eliam vincat, simul mansuetudine Mosen superat. Non illi tonitrua, non caligo, non ignis de coelo testimonium praebent, sed blanda lux et comitas vocis paternae.

6. *Ἔπεσον ἐπὶ πρόσωπον αὐτῶν, καὶ ἐφοβήθησαν σφόδρα, ceciderunt in faciem et timuerunt valde*] Non tam horror hic erat quam stupor ob magnitudinem miraculi. Ideo Marcus in re simili dixit ἐξεθαμβήθησαν [*obstupuerunt*] 16: 5, ubi Lucas ἐμφόβων δὲ γενομένων [*cum timerent*]. Quod autem praecedit, ἔπεσον ἐπὶ πρόσωπον αὐτῶν, ad hunc ipsum stuporem potius quam ad venerationem referendum est. Perculsi enim Apostoli et de statu mentis deiecti, ut alii Scriptores nos docent, nihil aut loquebantur aut faciebant animi iudicio. Sicut autem lux subita efficit ut oculos in terram deiiciamus, cuius rei ex-

exemplum est Luc. 24: 5; ita mirum non est si maior consternatio corpora ipsa in terram deiiciat. Ita de se Daniel 8: 17 inquit, נפלתי על פני [corrui in faciem meam], ubi LXX eadem locutione πίπτω ἐπὶ πρόσωπόν μου. Praecesserat autem ἐθαμβήθην [obstupebam], qui locus hunc manifeste explicat. Neque videntur mihi quae hic sequuntur aliam interpretationem pati. Confer locum Num. 16: 22.

9. Τὸ ὅραμα] Vertere liceat *spectaculum*, quia *visum* magis est φάντασμα, ut nos Cicero atque alii docent: quod tamen et ipsum ὅραμα saepe Sacris Scriptoribus Interpretibusque. Lucas quod hic est ὅραμα aliquoties dixit ὀπτασίαν. Utraque vox exprimit Hebraeum מראה; quod est apud Prophetas et Danielem.

10. *Τί οὖν οἱ γραμματεῖς λέγουσιν ὅτι Ἠλίαν δεῖ ἐλθεῖν πρῶτον, quid ergo Scribae dicunt, Eliam prius venturum*] Adde ex sequenti commate καὶ ἀποκαθιστάναι πάντα [*et instauraturum omnia*]. Nam utrumque tradebant Magistri Hebraeorum, et venturum Eliam, et omnia curva correcturum. Imo et Eliam fore dicebant qui Messiam esset uncturus in Regem eumque populo notum facturus; quod pro certo affirmat Tryphon in disputatione contra Iustinum. Quin hodieque Iudaei ad omnes quaestionum nodos solent dicere quod de Messia Samaritis: Ὅταν ἔλθῃ Ἠλίας ἀναγγελεῖ ἡμῖν πάντα [*Ubi venerit Elias explicabit nobis omnia*]. Occasio huius dicti Apostolorum non aliunde petenda est quam quod Eliam vidissent quidem, sed ita ut iterum abiisset e conspectu. Atqui, inquiunt, ex recepta eruditiorum sententia venire debebat non abiturus sed omnia emendaturus, docturus populum, monstraturus Messiam: πρῶτον autem hic est *ante manifestationem Messiae*. Tryphon dicto loco de Messia ita loquitur: *Οὐδὲ ἔχει δύναμίν τινα μέχρις ἂν ἐλθὼν Ἠλίας χρίσῃ αὐτόν [Neque ullam habet facultatem priusquam Elias eum unxerit]*.

11. *Ἔρχεται πρῶτον καὶ ἀποκαταστήσει πάντα, venturus est primum et instauraturus omnia*] Liquidum mihi videtur verba haec eodem spectare quo ea quae sequuntur, ad Iohannem Baptistam scilicet. Nam finita omni hac oratione subiicitur: *Τότε συνῆκαν οἱ μαθηταὶ ὅτι περὶ Ἰωάν-*

του τοῦ Βαπτιςοῦ εἶπεν αὐτοῖς [*Tunc intellexerunt Discipuli de Iohanne Baptista illum id locutum esse ad ipsos*]. Quod autem futuro tempore dicitur ἀποκαταςήσει (quomodo et ἔρχεται recte explices per ἐλεύσεται) eo factum est, quia ostenditur veram fuisse veterem illam παράδοσιν [*traditionem*] recte acceptam de venturo Elia; non quod venturus adhuc esset cum Christus loqueretur. Plane simile est quod cap. 11: 14 dixit Christus de eodem Baptista: *Αὐτός* ἐςιν Ἠλίας ὁ μέλλων ἔρχεσθαι [*Ipse est Elias qui venturus est*], non enim tum erat venturus: imo cursum suum ferme absolverat morti vicinus. Sed ὁ μέλλων ἔρχεσθαι est ὃς ἔμελλεν ἔρχεσθαι [*qui erat venturus*], ita hic ἔρχεται καὶ ἀποκαταςήσει, aut, ut Marcus loquitur, ἐλθὼν ἀποκαθιστᾷ [*veniens instaurabit*], nihil est aliud quam ἔμελλεν ἔρχεσθαι καὶ ἀποκαθιςάναι [*erat venturus et instauraturus*], quomodo et supra 2: 4, ποῦ γεννᾶται [*ubi nascitur*], id est, μέλλει γεννᾶσθαι [*ubi nascetur*], et 11: 3, ὁ ἐρχόμενος [*veniens*] est ὃς ἔμελλεν ἔρχεσθαι [*qui venturus erat*], Luc. 24: 44, ὅτι δεῖ πληρωθῆναι [*necesse est impleri*] pro ἔδει πληρωθῆναι [*necesse erat impleri*]. Verissimum hoc esse apparebit si considerare libeat unde sumta sit vox ista ἀποκαθιςάναι. Mihi pro certo est sumtam ex Malachia, cuius postremum comma ita verterunt LXX: Ὃς ἀποκαταςήσει καρδίαν πατρὸς πρὸς υἱὸν καὶ καρδίαν ἀνθρώπου πρὸς τὸν πλησίον αὐτοῦ [*Qui reponet cor patris ad filium et cor hominis ad proximum eius*]: ubi apparet השיב Hebraeum versum esse per ἀποκαταςήσει καρδίαν, non male: nam ἀποκαθιςάναι inter caetera est *reponere in verum et naturae congruentem statum.* Ita membrum ἀποκαθίςαται cum sanatur, supra 12: 13, et mores cum emendantur. At hunc ipsum Malachiae locum Angelus ita interpretatur ut eum ostendat in Iohanne Baptista impletum iri: *Αὐτὸς*, inquiens, προελεύσεται ἐνώπιον αὐτοῦ ἐν πνεύματι καὶ δυνάμει Ἠλίου, ἐπιςρέψαι καρδίας πατέρων ἐπὶ τέκνα [*Ipse praecedet ante eum spiritu et virtute Eliae, ut convertat corda patrum in filios*], nimirum τὸ ἀποκαθιςάναι exponens per verbum ἐπιςρέψαι et quod hic est πάντα fusius ex Propheta explicans. Haec ergo ἀποκατάςασις consummata est cum doctrinam poenitentiae publicavit Iohannes et baptismo obsignavit, κατ-

ευ-

εὐθύνων τοὺς πόδας εἰς ὁδὸν εἰρήνης [*dirigens pedes in viam pacis*], ut pater ipsius in carmine sacro loquitur. Nam in verbis huiusmodi saepe non tam fructus operae quam opera ipsa respicitur, quanquam et opera Iohannis fructu magno non caret. Angelo igitur contradicunt qui negant ista Malachiae verba Baptistae posse aptari. Fateor ac do libenter, non solos Magistros Hebraeorum qui Christi vivebant tempore, sed et eos qui aliquot ante fuerunt seculis verba ista κατὰ τὸ ῥητὸν [*secundum id quod sonant verba*] accepisse. Nam et LXX ad vocem Ἡλίαν addiderunt Θεσβίτην, et Ecclesiastici Scriptor verba illa Malachiae ἐπιςρέψαι καρδίαν πατρὸς πρὸς υἱὸν ad eundem Thesbiten refert. Sed pleraque vaticinia ita sunt concepta ut ante eventum intelligi vix queant. Neque dimovere nos ab hac verborum Malachiae coelesti interpretatione debet mentio ibidem facta *diei magnae et terribilis* ante quam venturus sit Elias, et quod subiungitur, *Ne percutiens feriam terram anathemate.* Haec enim non ad commune de mundo iudicium, ut multi putant, sed ad eas poenas referenda sunt quae Iudaeos non emendatos manebant, quas Titi manu Deus exegit. Vide supra 3: 10 et Act. 2: 17. Scio obiici veterem παράδοσιν [*traditionem*] de redituro Elia ante mundi exitum. Sed non quicquid Tertullianus credidit et aliis persuasit utique Apostolica traditio habenda est. Irenaeus a discipulis Apostolorum manasse ait hanc traditionem: *Enochum et Eliam in Paradisum esse translatos. Ibi eos manere usque ad consummationem, coauspicantes incorruptelam*, id est, ut in Graeco fuisse suspicor, προκαταρχομένους τῆς ἀφθαρσίας, quomodo et alibi de Enocho dixit, *conservari eum testem iusti iudicii Dei.* De reditu aut Enochi aut Eliae nihil, ne ibi quidem ubi tractat indicia adventus Antichristi. Si posteriores Scriptores consulere volumus, quorum in aestimandis traditionibus non potest par esse auctoritas, dissentit Procopius, dissentit Primasius, dubitat Nazianzenus; quod satis est ut liqueat nunquam hoc ita creditum quasi dissentire nefas esset. Ego vero arbitror persuasionem istam ab Hebraeis ortam, in quorum libris reperimus Eliam post tempora Messiae occultatum iri, iterumque

se patefacturum in diebus Gog et Magog. Nam quia Apocalypsis quoque meminit τοῦ Γὼγ καὶ Μαγὼγ [*Gogi et Magogi*], ideo quicquid aut in Prophetis dictum est de Gog et Magog, aut quicquid ad Prophetas adiecit Hebraea credulitas, solent Christiani Scriptores ad Antichristi tempora referre; quod multis exemplis probari posset, nisi ea tractatio rectius alii loco reservaretur. Neque tamen nego esse et in ipsa Apocalypsi quod huic opinioni favere videatur; ubi nempe de duobus illis testibus agitur, quos alii Enochum et Eliam, Hilarius, ut mihi videtur probabilius, Mosem et Eliam vult intelligi; quia sicut illud, *Ignis exibit de ore eorum* ad Eliam videtur pertinere, ita altero illo, *Potestatem habent super aquas convertendi eas in sanguinem*, Moses videtur significari. Sed etiamsi ipsa Mosis et Eliae nomina ibi exstarent, ut apud Malachiam exstat nomen Eliae, possemus, duobus maximis auctoribus, Christo et Angelo Dei, vaticinium illud interpretari de veri Doctoribus venturis in spiritu Mosis et spiritu Eliae. Sed de hac re accuratius agemus ad ipsam Apocalypsin.

12. Ὅσα ἠθέλησαν] *Quicquid ipsis collibitum est*, Deo non impellente, sed sapienter permittente. Deest autem nominativus, qui diversis modis suppleri potest. Mihi intelligendum videtur *Iudaei*, quae vox tam Herodem et Galilaeos proceres, quam Pontifices, Senatores et Legisperitos, illos Baptistae, hos Christi interfectores comprehendit.

14. Γονυπετῶν αὐτῷ] Ita γονυπετής Euripidi *qui in genua procumbit*, Arato ὁ ἐν γόνασι, Latinis *nixus*. LXX de Salomone 2 Paral. 6: 13, ἔπεσεν ἐπὶ τὰ γόνατα αὐτοῦ [*in genua procidit*]. Γονυπετεῖν modo est *genibus advolvi*, quod dicitur προσπίπτειν τοῖς γόνασι, ut Luc. 5: 8, qua de re diximus supra ad initium capitis octavi; modo *in genua procidere:* qui gestus diversi sunt. De advolutione ad genua passim multa apud Homerum, Euripidem, Latinosque tum Poetas tum historiarum Scriptores. *Hominis genibus*, inquit Plinius, *religio quaedam inest observatione gentium: haec supplices attingunt.* Ad flexionem genuum pertinet illud eiusdem Scriptoris: *Regem adorant, genua submittunt.*

Et

Et Ovidii istud:

Et genibus pronis supplex similisque roganti.

Dicunt autem Hellenistae γονυπετεῖν τινι, ut hic, et γονυπετεῖν τινα, ut Marc. 1: 40, 10: 17, pro eo quod est γονυπετεῖν ἔμπροσθέν τινος [*genu ante aliquem flectere*], ut infra 27: 29. Lucas quoque pro γονυπετεῖν aliquoties dixit τιθέναι γόνατα. Marcus τιθέντες τὰ γόνατα προσεκύνουν αὐτῷ [*positis genubus adorarunt eum*], et Paulus γόνατα κάμπτειν [*flectere genua*]. Hoc quidem loco τὸ γονυπετεῖν posteriore significatu Syrus et Latinus Interpretes accipiunt.

15. Σεληνιάζεται, *lunaticus est*] Vide quae supra ad cap. 4. Causam huius morbi fuisse Daemonium apparet infra comm. 18. Solent autem Daemones, qua pollent scientia, etiam naturales causas ad suam vim adiungere. Ita hic Daemon ea tempora occupare solebat quibus cerebrum est infirmius, quod Lunaribus intervallis contingere solet. Vide Avicennam libro III De morbis melancholicis. Eadem Pselli sententia.

17. Εἶπεν, Ὦ γενεὰ ἄπιςος καὶ διεςραμμένη, *ait, O natio incredula et perversa*] Non in Apostolos haec dicta sunt, quorum tamen ὀλιγοπιςία [*fidei tenuitas*] infra reprehenditur, sed in patrem aegroti eiusque amicos, ut ex Marco liquet, ita tamen ut ex eorum exemplo commune Iudaicae gentis vitium accusaretur. Sunt autem sumta haec verba ex Deut. 32: 20, ubi LXX: Ὅτι γενεὰ ἐξεςραμμένη ἐςὶ, υἱοὶ οἷς οὐκ ἔςι πίςις ἐν αὐτοῖς [*Natio enim perversa est et infideles filii*]. Γενεὰν διεςραμμένην dixit Paulus Phil. 2: 15. Discimus ex his verbis et quae sequuntur, Deum, ut miracula benefica hominibus praestet, ἐπιτοπολὺ [*plerumque*] duo requirere, fiduciam in eo qui signum sit editurus, et fiduciam in eo cui signum sit profuturum; ita tamen ut magna atque excellens fiducia horum alterius supplere possit quod alteri deest. Neque id mirum, cum omnia haec eo tenderent ut commendaretur vis verae in Deum fiduciae, per quam beneficia aeterna creduntur et credendo impetrantur, ut alibi explicatum est.

Ἕως πότε ἔσομαι μεθ᾽ ὑμῶν; ἕως πότε ἀνέξομαι ὑμῶν, *quousque ero vobiscum? quo usque feram vos*] Ostendit

 Chris-

Christus ultima Divinae erga Iudaeos patientiae tempora nunc agi, tacite respiciens quod in Deuteronomio sequitur de Gentium surrogatione.

20. *Ἀπιστίαν, incredulitatem*] *Ἀπιστίαν* vocat *τὴν ὀλιγοπιστίαν* [*fidei tenuitatem*], comparate scilicet ad eam quam pro ratione diuturnae institutionis et impositi muneris habere debebant fiduciam. Notandum autem voces *πιστὸς* et *ἄπιστος* aliter sumi apud Graecos Scriptores, aliter apud Iudaeos Hellenistas. Graecis *πιστὸς* est *qui stat promissis*, ac proinde *dignus cui fidem habeas; ἄπιστος, perfidus:* quibus significationibus eas voces et in his libris reperire est. At illud Hellenistarum proprium *πιστὸν* dicere *eum qui credat alicui atque confidat*, *ἄπιστον* qui aliter sit animatus. *Ἀπιστίαν* convenienter huic loco definit Clemens Alexandrinus *ὑπόληψιν τοῦ ἀντικειμένου ἀσθενῆ ἀποφατικήν* [*suspicionem contrarii imbecilliter negativam*].

Ὡς κόκκον σινάπεως, sicut granum sinapis] Proverbium inter Hebraeos celebre exigit ut ad quantitatem hoc non ad qualitatem referatur, quomodo et supra grani sinapis tanquam rei minimae facta est mentio. Latine diceremus *δεικτικῶς* [*ostensive*], *Si vel tantillum haberetis fiduciae:* quod cum dicit Christus, non negat esse aliquam Apostolis fiduciam, sed, ut dixi, habita temporis et muneris ratione, dicit eam fiduciam esse minima minorem, hoc est, perquam exiguam.

Ἐρεῖτε τῷ ὄρει τούτῳ, Μετάβηθι ἐντεῦθεν ἐκεῖ, diceretis monti huic, Transi hinc illuc] Et hoc proverbiale est, ut apparet ex Paulo 1 Cor. 13: 2. Sensus ergo est: Res difficillimas praestaretis. Neque pugnant verba Christi qui *montes transferre* exiguae fidei attribuit, et Pauli, qui ad maximam fidem hoc ipsum videtur referre. Nam illa exigua fides quam Christus exigit eius est mensurae quae miraculis quibusvis sufficiat; supra quam si quid accedat id miraculorum efficientiam ad plenitudinem perductam augere non potest. Porro non agere hic Christum *περὶ τοῦ χαρίσματος τῶν σημείων* [*de dono signorum*], inde evincitur, quod eo carere *οὐκ ἔστι τῶν ψεκτῶν* [*non est inter culpanda*], sed habere potius rarae est felicitatis. Itaque fides haec potius conditio est requisita ad

usum

usum doni. Haec autem ipsa fides aptata beneficiis aeternis ea est quae dilectione accedente ad salutem proficit, ut dicto loco Paulus demonstrat. Nam nisi dilectio accedat erit quidem illa fides, sed non viva, non efficax. Fit autem viva atque efficax ubi diligenter expendimus non tantum quid Deus possit ac polliceatur, verum etiam quid a nobis exigat. Neque vero negarim etiam *κατὰ τὴν κυριολεξίαν* [*secundum proprietatem locutionis*] interdum impletum quod hîc dicitur, cum Nonnosi precibus ingentis molis saxum ad Soracte translatum Martyrologia prodant; et idem ab Episcopo Armenio praestitum instante Calipha Babylonio, anno millesimo ducentesimo quinto et vicesimo; haud spernendi auctores sint. At sensus allegoricus est, nihil fore tam excelsum quod non ad eorum preces evanescat.

Οὐδὲν ἀδυνατήσει ὑμῖν, nihil non fieri poterit a vobis] Graecis *ἀδυνατεῖν* sumitur active, ut apud Epicharmum:

Ἀδυνατεῖ δ' οὐδὲν Θεός.

[*At Deus nil non potest.*]

At nostris Scriptoribus etiam passive, ut et Luc. 1: 37, *Οὐκ ἀδυνατήσει παρὰ τῷ Θεῷ πᾶν ῥῆμα* [*Non fieri non poterit apud Deum quaevis res*]. At quod hîc Apostolis dicitur, restringendum est ad subiectam materiam: Nihil non poteritis, eorum scilicet quae ad testimonium doctrinae et conciliandam muneri vestro auctoritatem pertinebunt.

21. *Τοῦτο δὲ τὸ γένος, hoc autem genus*] Hoc genus malorum Spirituum quod in poenam facinorum et quidem graviorum immittitur. Hanc enim veram esse huius loci interpretationem existimo. Nec obstat quod apud Marcum est, vexatum hunc fuisse a malo Spiritu *παιδιόθεν*. Neque enim certum est verti debere *ab infantia*, cum *παιδία* [*pueri*] Graecis dicantur etiam qui ad aetatem vitiorum capacem pervenerunt. Syro igitur assentior qui isto loco eam posuit vocem quam adolescentiae potius quam infantiae convenire collatio loci alterius, qui est 18: 4, declarat.

Ἐν προσευχῇ καὶ νηστείᾳ, per orationem et ieiunium] Supra dixerat Christus fiducia opus esse ad haec praesertim notae maioris miracula. Nunc ostendit quomodo

ea parari possit, precibus nimirum fervidis. Ieiunium ideo adiungit, quia ad preces imprimis requiritur animus demissus, cui rei inservit ieiunium. Unde plerumque coniungi videmus νηςείαν et δέησιν sive προσευχὴν, Luc. 2: 37, Act. 10: 30, 14: 23, 1 Cor. 7: 5. Vide si libet Iachiaden ad Dan. 10: 3. Utinam vero nunc quoque inter Christianos neque vilescant ieiunia, neque εἰς τὸ θεατρικὸν καὶ παρατράγωδον [*in rem theatralem et tragicam*] degenerent. Certe Diabolos vitiorum gerere imaginem passim apparet. Quare sententia quam Christus hac occasione in perpetuum valituram est elocutus, hoc significat, esse quaedam tam gravia aut tam adulta vitia quae nisi magno nisu humilis precationis nequeant expugnari.

22. Ἀναςρεφομένων] *Versantibus:* nam *revertentibus* hic locum habere non potest, cum quae hactenus narrata sunt appareat gesta esse in descensu a monte Itabyrio, qui est in Galilaea. Gesta haec igitur in itinere a partibus Nazaretae vicinis lacum versus. Vide quae ad Marcum.

Παραδίδοσθαι, tradi] Varius in hac re usus est huius vocabuli. Nam et Pater dicitur Filium tradidisse, quia eum malorum hominum potestati permisit; et Filius sese, quia volens mortem subiit; et Iudas eum tradidisse Pontificibus et Legisperitis, et Pontifices ac Legisperiti Pilato, et Pilatus militibus. Ego, cum hic simpliciter dicatur εἰς χεῖρας ἀνθρώπων [*in manus hominum*], putem de Patre haec intelligenda, qui Filium ita hominibus tradiderit ut ei fecerint quod ipsis est collibitum, ut supra Christus loquebatur comm. 12. Neque absurdum forte sit si eodem modo interpretemur id quod supra est 4: 12, ὅτι Ἰωάννης παρεδόθη [*quod Iohannes traditus esset*]. Nam *Dei* nomen in verbis subintelligi satis usitatum est.

24. Οἱ τὰ δίδραχμα λαμβάνοντες, *qui didrachma accipiebant*] Non Publicani Romanorum; nusquam enim inter Romana tributa didrachmum invenies; sed missi a Sacerdotibus quos שליחים [*missos*] Hebraeis, Hellenistis ἀποςόλους aut ἀποδοχέας [*receptores*] vocari alibi diximus. Nam δίδραχμον hoc a Iudaeis pensitatum est in usum Templi ad ipsa Vespasiani tempora; de quo miror dubitari, cum clara sint Iosephi verba de Vespasiano: Φόρον

δὲ

δὲ τοῖς ὁπουδήποτ' οὖσιν Ἰουδαίοις ἐπέβαλε, δύο δράχμας ἕκαςον κελεύσας ἀνὰ πᾶν ἔτος εἰς τὸ Καπετώλιον φέρειν, ὥσπερ πρότερον εἰς τὸν ἐν Ἱεροσολύμοις νεὼν συνετέλουν [*Tributum autem viventibus ubicunque Iudaeis imposuit drachmas duas, quas quotannis Capitolio penderent, quantum ante Templo Hierosolymitano inferre solebant.*] Notavit idem Maimonides libro cui *Manus* nomen, lectione III, titulo septimo, qui est de Siclo; Suetonius quoque Domitiano et Dion Cocceius. Appianus Syriacis φόρον σωμάτων [*tributum corporum*] vocat. Ita quod ultro pendebant Iudaicae religionis homines, in necessitatem ususque longe alios versum est: quomodo Theodosius quoque et Valentinianus aurum coronarium, quod dare Iudaei Patriarchis suis solebant, compulsu exigi et suis largitionibus inferri iusserunt. Neque dubium quin de didrachmo hoc Vespasianeo agat Martialis cum τὴν τῶν Ἰουδαίων περιτομὴν [*Iudaeorum circumcisionem*] obscoenius eloquens *damnatam* ait *tributo*. Et haec est, ni fallor, *calumnia fisci Iudaici sublata* postea, ut nummi veteres testantur. Nullum enim aliud onus impositum peculiariter τοῖς Ἰουδαΐζουσι [*Iudaizantibus*] legimus. Ortum habuit τὸ δίδραχμον ex ipsa Mosis lege. Nam Deus per Mosen iusserat in usum Tabernaculi capitatim pendi σίκλου τὸ ἥμισυ [*dimidium sicli*], inquit Iosephus, addens: Ὁ δὲ σίκλος νόμισμα Ἑβραίων ὢν δέχεται δραχμὰς τέσσαρας [*Siclus autem nummus Hebraeorum continet drachmas quatuor*], nempe Atticas, quod ipse alibi adiicit. Quod apud LXX est: Δώσουσι τὸ ἥμισυ τοῦ διδράχμου κατὰ τὸ δίδραχμον τὸ ἅγιον [*Dabunt dimidium didrachmi iuxta sacrum didrachmum*], verbis differt, re idem est; nam LXX ubique drachmis utuntur duplaribus, id est, Alexandrinis: Iosephus autem ut et hic Matthaeus de drachma Attica agunt. Quanquam vero plerique Hebraeorum putant, legem illam Mosis fuisse perpetuam, mihi tamen magis placet eorum sententia qui temporariam fuisse existimant, sed temporibus ita exigentibus repetitam. Nam quoties decimae caeteraeque obventiones Leviticae, accedente etiam Regum liberalitate, ut videre est 1 Paral. 26: 26, 27, ad Templi necessitates sufficiebant, quid opus erat tributo didrachmi? At post defectionem De-

cem Tribuum multum imminutis reditibus Levitarum, coepit iterum ad exemplum legis antiquae didrachmum imperari, 2 Paral. 24: 6, 9. Nehemias vero rationem, ut credibile est, habens praesentis paupertatis, et onerum quibus populus premebatur, pro semisse sicli imperavit trientem, quod Graeci Interpretes vocant *τρίτον τοῦ διδράχμου* [*tertiam partem Didrachmi*], nempe Alexandrini. Sed postea ad didrachmum commune reditum ex Iosepho vidimus; atque id pensitatum non modo ab his qui sub Synedrii qualicunque potestate vivebant, sed etiam in Galilaea, imo et per totum terrarum orbem, sed ab his sponte ac religione privata. Et Hierosolymis quidem colligebatur didrachmum in ipso Templo XXV die mensis Adar a mensariis ei negotio praepositis. In aliis partibus idem factum per alios. Locus est insignis et ad horum verborum interpretationem perutilis apud Iosephum Originum XVIII. 12, ubi de Iudaeis agens qui erant *τῆς Βαβυλωνικῆς διασπορᾶς* [*in Babylonia dispersi*], et de urbe Nisibi, *Ἰουδαῖοι*, inquit, *τῇ φύσει τῶν χωρίων πεπιστευκότες τὸ δίδραχμον, τῷ Θεῷ καταβάλλειν ἑκάστοις πάτριον, ταύτῃ κατετίθεντο* [*Iudaei freti locorum ingenio didrachmum, quod a singulis Iudaeis Deo pendi mos habet, ibi deposuerant*]. Maimonides in urbe Nehardea idem factum memorat. Quare aut ad *δίδραχμον* proprie pertinet, aut certe *δίδραχμον* etiam comprehendit, quod Cicero pro Flacco ait, *aurum Iudaeorum nomine quotannis ex Italia et ex omnibus Romanis provinciis exportari solitum;* et quod Tacitus ait *tributa et stipes Hierosolyma congeri solita;* et Philonis locus II De Monarchia: *Σχεδὸν παρὰ πᾶσαν πόλιν ταμεῖον τῶν ἱερῶν χρημάτων ἐστὶν, εἰς ὃ παραγενομένοις ἔθος ἀπάρχεσθαι· καὶ χρόνοις ὡρισμένοις ἱεροπομποὶ τῶν χρημάτων εἰσὶν ἀριστίνδην ἐπικριθέντες* [*Ferme in quavis urbe arca est sacrarum pecuniarum, in quam mos est accedentes singulos aliquid inferre: deinde sacri legati certis temporibus veniunt, delecti ex optimis*] Item edicta illa tum Augusti, tum Praesidum Romanorum, quorum apud Philonem et Iosephum frequens mentio, quae Iudaeis permittunt colligere pecunias et Hierosolyma deferre.

Οὐ τελεῖ τὰ δίδραχμα, non solvit didrachma] Non pro im-

imperio agunt, ut aut Romanorum aut Regis Herodis publicani, sed quaerunt an solvere soleat. Credibile est multos, quia non cogebantur, id onus detrectasse. Norbanus in edicto ad Sardianos ex Augusti imperio permittit Iudaeis ea colligere quae tribuebantur *ἐκ τῆς ἰδίας προαιρέσεως, εὐσεβείας ἕνεκα τῆς πρὸς τὸ Θεῖον* [*sponte sua ex pietate in Deum*]. In his erat *τὸ δίδραχμον*, ut iam diximus.

25. *Οἱ βασιλεῖς τῆς γῆς ἀπὸ τίνων λαμβάνουσι τέλη, Reges terrae a quibusnam accipiunt tributa?*] Similitudinem a Regibus terrae ad coeli Regem deducit hoc modo: Videmus passim a Regibus immunes tributorum haberi, si non et alios, certe filios suos; Philo plus dicit: *Τοῖς βασιλέων ἑταίροις ἄξιον μὴ μόνον ἐλευθερίαν, ἀλλὰ καὶ ἀρχὴν συνομολογεῖν* [*Regum amicis aequum non libertatem tantum sed et imperium aliquod tribui*]. At hoc *δίδραχμον* nomine Dei exigitur: quis igitur dubitet quin Deus me Filium suum unicum, qui נגיד, id est, *Princeps*, Dan. 9: 25, 26, velit hoc onere sublevatum? Imo Filius maior est Templo, supra 12: 6, non solet autem maior minori tributum pendere. Ex mente igitur ipsius Dei, cuius negotium se agere Sacerdotes dicebant, liberum se Christus probat. Plurali numero utitur non quod ad alios eam extendat libertatem, sed quod comparatio id exigebat sumta non ab unius sed ab omnium Regum more ac consuetudine. Dei nomine exactum hoc tributum ex Iosepho vidimus, qui dicit *τὸ δίδραχμον τῷ Θεῷ καταβάλλειν* [*didrachmum Deo persolvere*]. Tum illud huc potissimum pertinet, quod Titus apud Iosephum obsessis commemorat: *Δασμολογεῖν ὑμῖν ἐπὶ τῷ Θεῷ ἐπιτρέψαμεν* [*Sub Dei nomine tributa vobis colligere permisimus*]: quod ipsum evidenter ostendit mansisse hunc morem ad excidii tempora. Tributum ab Augusto indictum, quod non Iudaeorum erat proprium onus sed commune omnium provinciarum, ut iam dicere coepimus, non est huius loci; multoque minus id quod Agrippa remisit non Iudaeis sed Hierosolymitis, id enim non personarum sed domuum erat onus.

Κῆνσον, censum] Vox apud Hebraeos posteriores frequens, coepta apud ipsos usurpari a Pompeianis temporibus.

bus. Ita autem vocantur onera quaevis aut personarum aut praediorum, ut ex titulo Digestorum De censibus apparet.

26. *Ἀλλοτρίων, alienis*] *Ἀλλότριοι* hic opponuntur filiis familiarum. Ita in Iure Romano sumitur vox *extranei heredis*.

27. *Σκανδαλίσωμεν, offendamus*] Ne dicant a me Templum contemni. Docet nos Christus exemplo suo etiam cum dispendio aliquo, si ita opus sit, redimere sinistras suspiciones.

Εὑρήσεις στατῆρα, invenies staterem] Videntur verba magis id innuere, notum Christo in eo pisce esse staterem quam factum ut stater in pisce existeret. Cum autem stater valeret *τετράδραχμον* [*drachmas quatuor*], arrepta a Christo est haec occasio Petrum simul sublevandi. Credibile omnino est exactum *δίδραχμον* eo loci ubi quisque larem habebat. Christum Capharnaumi habitasse extra controversiam est. Vide supra 4: 16. Petrus olim Bethsaidae habitaverat; sed ex quo rebus relictis Christo assiduus comes haeserat, in ipsius familia censebatur.

Ἀντὶ ἐμοῦ καὶ σοῦ] Id est, *meam tuamque vicem*. Nam hoc est Graecis *ἀντὶ*, et Syris חלף.

CAPUT XVIII.

1. *Ἐν ἐκείνῃ τῇ ὥρᾳ, illo tempore*] Etiam alias, ut ex collatione Scriptorum videtur colligi, hac de re egerunt, sed tunc praecipue, audita toties resurrectionis mentione; qua peracta, velut hostibus devictis, Christi Regnum non mere spirituale, verum etiam adspectabile, quale Iudaei omnes sperabant, inchoatum iri arbitrabantur. Vide Act. 1: 6.

Τίς ἄρα μείζων ἐστὶν ἐν τῇ βασιλείᾳ τῶν οὐρανῶν, quis maximus esset in Regno coelorum] Quis ipsorum scilicet, ut Lucas indicat: et *μείζων* est *maximus*, ut alibi notatum est: *ἐν βασιλείᾳ τῶν οὐρανῶν* idem est quod *ἐν τῇ βασιλείᾳ* aut *ἐν τῇ δόξῃ τοῦ Χριστοῦ* [*in gloria Christi*] infra 20: 21, Marc. 10: 37. Non dubitabant quin praecipua regni munia ad ipsos ut domesticos Regis essent

per-

perventura; sed inter ipsos quis principem, quis deincipem locum esset obtenturus aemulantes inter se disputabant. Nam quod paulo post exigit Zebedaei uxor ut sui liberi a dextra sinistraque Christo assideant, nihil est aliud quam ut duo prima regni munia ipsis dentur, qualia erant in Synedrio munia eius qui נשיא [*Princeps Senatus*] et eius qui אב בית דין [*Pater curiae*] vocabantur.

2. *Προσκαλεσάμενος παιδίον, advocans puerum*] Illud *προσκαλεσάμενος* ostendit fuisse maiusculum, ut qui ambulare posset. טליא est apud Syrum. Hac autem adhibita conspicua imagine sententiam quae sequitur altius imprimit animis ac memoriae.

3. *Ἐὰν μὴ στραφῆτε καὶ γένησθε ὡς τὰ παιδία, nisi conversi fueritis et similes facti pueris*] Destricte satis Christus Apostolis imperat istud eminendi studium ex animo evellere. Aristoteles virtutibus annumerat *τὴν μεγαλοψυχίαν* [*magnanimitatem*], qua qui sit praeditus *τιμῆς* [*honore*], ut ipse loquitur, *ἑαυτὸν μάλιστα ἀξιοῖ* [*semet maxime dignum ducit*]. Addit *τὰς δυναστείας διὰ τὴν τιμὴν εἶναι αἱρετά* [*imperia expeti honoris causa*]. Negat etiam eum, talis qui sit, libenter iturum *οὗ πρωτεύουσιν ἄλλοι* [*ubi alii priores obtinent partes*]. At contra *μικροψυχίαν* [*pusillum animum*] in vitio ponit, ut per quam bono quo quis dignus sit ipse se privet. Et ex hoc praescripto vixisse apparet Graecos Romanosque pene omnes, etiam qui maxime laudantur. Melius Plato De republica primo, imperium ait esse procurationem rei alienae; neminem autem esse qui alienis negotiis immiscere se studeat nisi propter mercedem: mercedem autem aut in pecunia aut in honore consistere: cum vero vir bonus ac sapiens neque *φιλάργυρος* [*pecuniae appetens*] sit, neque *φιλότιμος* [*honorum appetens*], sequi ut publicos honores ne cupiat quidem, nisi forte mali alicuius gravioris evitandi causa, utpote si alioqui videret in malorum hominum potestatem perventuram rempublicam. *Εἴ τις ἐπισκοπῆς ὀρέγεται*, inquit Paulus, *καλοῦ ἔργου ἐπιθυμεῖ* [*Si quis Episcopatum cupit, bonum opus cupit*], sed iis temporibus, cum Praefectura Ecclesiastica onus esset gravissimum, mille periculis expositum, et frequentissimum habens exitum mortis violentae. Quod si tum nemo

mo se studuisset ei muneri reddere idoneum, secutura erat vastities Ecclesiarum cum magno dispendio veritatis. At qui rebus secundis ac placidis munera civilia aut Ecclesiastica studiose affectant, vix est ut absint ab hoc φιλαρχίας [*ambitus*] vitio, quod quam saluti sit contrarium discimus ex Christi verbis. Imo saepe ad φιλαρχίαν etiam φιλαργυρία [*habendi cupido*] accedit et cupido vitae paulo mollius transigendae. Id vero iam non cum Christi tantum regulis sed cum naturali etiam aequitate pugnat, tutelam alienae rei sibi deposcere non hoc maxime voto ut alteri prosis, sed ut tibi; quod, ut alia omnis absit iniuria, ipsum per se satis iniustum est. Puero autem similes vult fieri Christus sectatores suos, quod ea aetas longissime absit ab isto studio, quod ne ad iuventam quidem sed ad virilem et robustam aetatem referri solet. Nam, ut Horatius ait,

Conversis studiis aetas animusque virilis
Quaerit opes et amicitias, inservit honori.

Οὐ μὴ εἰσέλθητε εἰς τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν, non intrabitis in Regnum coelorum] Tantum abest ut primas sedes habituri sitis, ne partem quidem habebitis in Regno coelesti. Discipuli voce *Regni coelestis* intelligebant cum Hebraeis caeteris regnum adspectabile, sed de coelo datum. Christus veram Regni sui naturam explicandam aliis temporibus reservans, agit de gloria post resurrectionem, quae et ipsa *Regnum coeleste* et quidem excellentissime dici solebat. Ita saepe a pane huius vitae ad panem vitae alterius nos revocat.

4. *Ὡς τὸ παιδίον τοῦτο, sicut puer iste*] Ἔλλειψις [*defectus*]. Subauditur enim ταπεινόν ἐςι [*ambitus expers est*]. In Psalmo 131 quo manifestum est Christum respicere eadem est ἔλλειψις. LXX sic habent: *Εἰ μὴ ἐταπεινοφρόνουν ὡς ἀπογεγαλακτισμένον ἐπὶ τὴν μητέρα αὐτοῦ [Nisi ad humilitatem animum composuissem sicut ablactatus a matre*]. Neque enim ταπεινοφρονεῖ τὸ βρέφος [*infans ad humilitatem se componit*] sed ταπεινόν ἐςι. Quales igitur pueri natura sunt, ab ambitu scilicet alieni, tales nos esse iubemur τῇ προαιρέσει [*animi proposito*]. Simile est quod Paulus nos vult τῇ κακίᾳ νηπιάζειν [*malitia esse pueros*] 1 Cor. 14: 20, id est, ἀκάκους εἶναι [*innocentes esse*], quales sunt pueri.

Cle-

Clemens Alexandrinus Paedagogi I cap. 5, cuius hic est titulus: Ὅτι πάντες οἱ περὶ τὴν ἀλήθειαν καταγινόμενοι, παῖδες παρὰ τῷ Θεῷ [*Omnes qui veritati student, pueros esse apud Deum*], multa habet in hanc rem; istud inter caetera: Παῖδες οὖν εἰκότως οἱ Θεὸν μόνον ἐγνωκότες πατέρα, ἀφελεῖς καὶ νήπιοι καὶ ἀκέραιοι [*Bene itaque pueri dicuntur qui Deum solum patrem novere, candidi, innocentes, sinceri*]. Notum illud Euripidis:

Νέα γὰρ φροντὶς οὐκ ἀλγεῖν φιλεῖ.
[*Curae non amans aetas nova est.*]

et Menandri istud:

Ἀγωνίαι, δόξαι, φιλοτιμίαι, νόμοι,
Ἅπαντα ταῦτ' ἐπίθετα τῇ φύσει κακά.
[*Leges, honores, ambitūs, certatio,*
Mala haec adscita nobis sunt, non adsita.]

Et Plato de iuvenibus dixit οὐκ ἔχειν ἐν ἑαυτοῖς παραδείγματα ὁμοιοπαθῆ τοῖς πονηροῖς [*non habere eos in se notas impressas animi quales habent homines depravati*]. Docebat Pythagoras, teste Iamblicho, τὸ τῶν ἐπιθυμιῶν τῶν ἰσχυρῶν, ὡσαύτως δὲ καὶ αὐτὸ τὸ τῶν φιλοτιμιῶν γένος, ὁμοίως δὲ καὶ τὰς λοιπὰς ὁρμάς τε καὶ διαθέσεις, ὅσαι τυγχάνουσιν οὖσαι τοῦ χαλεποῦ τε καὶ θορυβώδους γένους, ἐκ τῆς τοῦ ἀνδρὸς ἡλικίας εἰς τὴν τῶν νεανίσκων ἀφικνεῖσθαι [*appetitionum illarum vehementiorum ut et ambitionis genera, caeteros praeterea impetus morbosque animi qui difficilem reddunt turbidamque vitam, a virili aetate ad iuvenilem manare*]. Chalcidius ad Timaeum: *Avaritia, libido, crudelitas caeteraeque huiusmodi pestes nihil in pueritio grande designant, sed sunt confirmata iam aetate noxia.* Apud Senecam epistola 22 Natura sic loquens inducitur: *Quid hoc est? sine cupiditatibus vos genui, sine timoribus, sine superstitione, sine perfidia caeterisque pestibus: quales intrastis exite.* Musonius ait gaudere nos et dolere praeter rectam rationem διὰ τὴν ἀπὸ παίδων εὐθὺς γεγονυῖαν ἡμῖν διαφθορὰν, καὶ τὴν ὑπὸ τῆς διαφθορᾶς συνήθειαν πονηρὰν [*per mala exempla quae a prima aetate nos depravant, et ei consectaneam malam consuetudinem*].

5. *Δέξηται, susceperit*] Vox δέχεσθαι, quae proprie hospitalitatem notat, hic pro omni beneficiorum genere ac-

accipitur, ut Act. 21: 17, quod apparebit si Marci locum 9: 41 cum isto conferas.

Παιδίον τοιοῦτον, puerum talem] Ex similitudine fit translatio, ut saepe. Ergo παιδίον τοιοῦτον est οὕτως ταπεινόφρονα [*qui sic sit expers ambitus*], *qui sit sicut puer iste*, ut vertit hic Syrus. Ostendit Christus quanti hanc virtutem faciat, cum non his tantum qui ea sunt praediti primas sedes pollicetur in Regno coelesti, sed et beneficia in ipsos collata sibi patitur imputari.

6. *Ὃς δ' ἂν σκανδαλίσῃ, qui autem offenderit*] Evenire plerumque solet ut qui demisse se gerunt contemnantur ab aliis. Is autem contemtus fieri non potest quin saepe optimum quemque a studio pietatis absterreat. Hoc Christus fieri non negat; sed gravia minatur contemtoribus. Ita sumta vox σκανδαλίζειν simul et beneficiis de quibus actum est opponitur, et sensum tamen a sequentibus diversum non habet.

Ἕνα τῶν μικρῶν τούτων τῶν πιςευόντων εἰς ἐμὲ, aliquem de pusillis istis qui in me credunt] Id est, κἂν τῶν μικρῶν [*quamvis pusillis*]. Non tantum si Prophetam aliquem aut alium magni profectûs Christianum contemserit, sed si vel eum spreverit qui in minimo est vere credentium censu. Ita vox μικρῶν et ἐλαχίςων [*minimorum*] accipi solet. Vide quae supra 5: 19 et 10: 42 et infra 25: 40. Solent etiam qui ad summum gradum pervenerunt interdum commoveri nonnihil improborum iniuriis; quod non recte hic negare videtur Origenes; sed illi maxime qui in tyrocinio sunt pietatis.

Συμφέρει αὐτῷ, expedit ei] Pro συμφέρῃ ἂν αὐτῷ [*expediret ei*]. Et deest ἀνταπόδοσις [*redditio*], quae ex collatione idem narrantium ita supplenda est, *potius quam tale quid committeret.*

Μύλος ὀνικὸς, mola asinaria] Quanquam catillus Graecis ὄνος [*asinus*] dicitur, pars scilicet molae non inferior, ut quibusdam placet, sed superior, ὁ ἀλέθων Polluci, τὸ ἄνω τῆς μύλης Hesychio, Hebraeis רכב, tamen ut id ipsum dicatur μύλος ὀνικὸς sine exemplo est, neque id patitur ἀναλογία [*congruentia formandarum dictionum*]. Omnino ergo verum est adiectum ὀνικοῦ ἐπίθετον [*asinariae vocem appositam*] ut molam indicet maiorem ac gravi-

viorem, qualis est quae non manu sed asinorum opera versari solet; quomodo et Syrus et Latinus Interpres intellexerunt. Ita *iumentarias* molas *manuariis* opponunt Labeo, Cascellius, Trebatius: *μύλον* autem nomine *συνεκδοχικῶς* [*per comprehensionem*] hic intelligitur *saxum molare;* quo sensu et in Apocalypsi Iohannes dixit *μύλον μέγαν* [*molam magnam* sive *lapidem molarem magnum*]. 18: 21. Docet id Marcus hoc loco qui *μύλον* exponit *λίθον μυλικὸν* [*lapidem molarem*], inferiorem scilicet eundemque maiorem, quam *metam* vocat Paulus Iurisconsultus, *τράπεζαν* Graeci, Hebraeorum Magistri שכב. Nam רחים putant nomen esse utrique saxo commune. Morem hunc *καταποντισμοῦ* [*demersionis*] saxo ad collum appenso usitatum Iudaeis fuisse vix crediderim, cum nulla eius in Lege exstet mentio: imo sola quatuor supplicia apud eos nota fuisse ex omni historia et Interpretum consensu appareat, Ignem, Lapidationem, Gladium, Strangulationem. Quare a vicinis Syris tractum hoc loquendi genus. Nam et in Eusebii historia inveniemus exempla *βυθισμοῦ* [*mersionis*] in Syria. Mos idem in Graecia. Scholiastes ad Equites Aristophanis: *Ὅταν γὰρ κατεπόντουν τινὰς, βάρος ἀπὸ τῶν τραχήλων ἐκρέμων* [*Ubi mergebant aliquem, de collo ponderosum aliquid appendebant*].

7. *Οὐαὶ τῷ κόσμῳ, vae mundo*] *Κόσμον* nomine ut saepe humanum genus hic intelligitur, in quo sunt et *οἱ σκανδαλίζοντες* [*offendentes*], et *οἱ σκανδαλιζόμενοι* [*offensi*], qui scilicet offensi aliorum improbitate aut a pietate deficiunt aut alioqui graviter delinquunt. De his agit Christus comm. 8, 9, de illis autem comm. 10. Utriusque generis infelicitatem Christus deplorat. Nam אוי Hebraeum et sumtum inde *οὐαὶ* Hellenistarum plerumque dolentis vox est: pro quo *οἴμοι* interdum ponunt LXX, ut Ps. 120: 5.

Ἀνάγκη, necesse] Multi hoc dictum putant ad indicandam necessitatem quam vocant *consequentiae*, posita scilicet illa *pravitate in qua situm mundum* Iohannes praedicat 1 Epist. 5: 19. Ego, sicut hanc a Christo poni atque substerni non nego (quo sensu M. Antoninus Imperator dixit: *Οὐ δύνανται ἐν τῷ κόσμῳ ἀναίσχυντοι μὴ εἶναι* [*Fieri non potest ut in mundo non sint inverecundi*]), ita

 vo-

vocem *ἀνάγκης* alio referendam puto, ad finem nimirum ob quem Deus, in cuius potestate sunt homines humanaeque actiones, offendicula non impedit vi maiore sed permittit. Aristoteles fine II *'Ακροαματικῶν* [*Librorum interioris auditionis*], et capite primo libri primi De partibus animantium, ait *ἀνάγκην* saepe non ex materia sed ex fine dici, quando scilicet, *εἰ ἐκεῖνο ἐςαι τὸ οὗ ἕνεκα, ταῦτα ἀνάγκη ἐςὶν ἔχειν* [*si hoc est cuius causa est illud, illud oportet sic se habere*]: quam necessitatem ait praeteritam a Physicis qui ante Democritum, cum tamen sit potissima. Ita serram ait ferream esse ut dentes habeat, dentes habere ut quod durum est paulatim secare possit: et hoc modo necessarium esse serram esse ex ferro: quod magno cum iudicio aptat ad partes animantium. Haec autem necessitas ex fine manans in physicis paulo pressius, at in moribus ac gubernationibus pro rei subiectae natura laxius sumenda est, ut magnam rei utilitatem sive cum fine proposito convenientiam indicet. Quare quod hic Christus in genere de offendiculis loquens dixit *ἀνάγκη ἐςὶν* [*necesse est*], idem Paulus agens de ea specie quae maxime excellit atque in falsorum dogmatum propagatione consistit, per *δεῖ εἶναι* [*oportet esse*] extulit, ipsum etiam finem clare designans, nimirum ut eo modo explorentur hominum animi. Neque rarum est apud Graecos Scriptores ut *ἀνάγκη* aut *ἀναγκαῖον* [*necessarium*] id significet quod fieri aliqua de causa oportet. Ita *ἀνάγκην* sumi apparet Luc. 14: 18, Hebr. 9: 23, Iud. 3 et *ἀναγκαῖον* 2 Cor. 9: 5, Phil. 2: 25. Lucas hoc loco dixit: *'Ανένδεκτόν ἐςι μὴ ἐλθεῖν τὰ σκάνδαλα* [*Fieri non potest ut non veniant offendicula*]: quomodo alibi dixit: *Οὐκ ἐνδέχεται προφήτην ἀπολέσθαι ἔξω 'Ιερουσαλὴμ* [*Non fit, ut Propheta pereat extra Hierosolyma*], id est, non convenit. Sic et *ἀδύνατον* [*quod fieri non potest*] saepe sumunt Graeci. Nam quod Plato Timaeo dixerat: *'Αδύνατον οὖν θεῶν παισὶν ἀπιςεῖν*, Cicero vertit: *Difficillimum factu est a Diis ortis fidem non habere:* et in eodem libro *ἀδύνατον λέγειν* interpretatur, *nefas in vulgus indicare.* Sensus igitur est: Maxima offendicula evenient; neque mirum videri debet ea a Deo non inhi-

hiberi, cum aequum rectumque sit ea permitti ut integri a fictis, constantes a levibus discriminentur.

Πλὴν, veruntamen] Adversativa haec ostendit sapiente Dei permissione culpam peccantium non levari: unde sequitur de tali hic agi necessitate quae libertatem non tollat. Sic et infra 26: 24.

Δι' οὗ, per quem] Proprie igitur *σκάνδαλα* [*offendicula*] eveniunt *διὰ τῶν ἀνθρώπων* [*per homines*], non *διὰ τοῦ Θεοῦ* [*per Deum*], quanquam nec *ἄνευ τοῦ Θεοῦ* [*sine Deo*]. Vide quae supra 10: 29. Tertullianus in Praescriptione: *Nec tamen ideo bonum haereses quia esse oportebat; quasi non et malum oportuerit esse. Nam et Dominum tradi oportebat, sed vae traditori.*

8. *Σκανδαλίζει σε, offendit te*] Vide quae diximus cap. 5: 29. Est a maiori sumtum argumentum. Vel carissima corporis membra praecidenda essent ut evitaretur aeternum exitium, cum mortis in hoc seculo vitandae causa id ipsum fieri soleat. Quanto magis abiiciendae sunt a nobis cogitationes minus rectae, quas aliorum improbitas suggerit.

Εἰσελθεῖν εἰς τὴν ζωὴν χωλὸν ἢ κυλλὸν, in vitam ingredi claudum aut mancum] Id est, *qui fueris claudus aut mancus*. Vide quae infra 26: 6.

10. *Οἱ ἄγγελοι αὐτῶν, Angeli eorum*] Cum Christus ita solitus sit loqui quomodo se loquentem a Iudaeis optime sciebat intelligi, Iudaei autem veteres novique crediderint singulis, saltem piorum, additum a Deo custodem Angelum, quae opinio ad Christianos etiam manavit, ut apparet ex loco Act. 12: 15 et multis vetustis Scriptoribus, probabile admodum est eam sententiam hic a Christo approbatam. Constat sane Angelos administros esse Divinae providentiae; unde credibile est pro gradibus providentiae munia Angelorum distingui. Praeter universalem providentiam est aliqua communis qua Deus civiles hominum societates, quas *respublicas* dicimus, conservat ac dirigit. His autem singulis suos attributos esse Angelos ex Daniele magno consensu et Iudaei et Christiani veteres colligebant, idque velut extra omnem controversiam ponit Clemens Alexandrinus. Sicut autem res regnorum ad statum universi, ita res singulorum ad sta-

statum regnorum plerumque Deus ordinat. Sed eximuntur communi huic sorti hi qui vera fide Deo se consecrant, ac proinde ipsius peculium censentur. Hos Deus sicut peculiari providentia fovet, ita singulos donare videtur custode Angelo, qui scilicet ipsorum gressus conatusque adiuvet, aut perpetuo aut certe donec ad plenissimam ipsius Divini Spiritus possessionem devenerint. Ita enim veteres Christianos credidisse video. Vide Origenem Homilia 8 in Genesin et Tertullianum De baptismo. Neque dubitat Clemens, a barbara, hoc est, Hebraea sapientia profectum asseverare quod apud Platonem est: *Ἑκάστῳ ὃν εἵλετο δαίμονα τοῦτον φύλακα συμπέμπεσθαι τοῦ βίου καὶ ἀποπληρωτὴν τῶν αἱρεθέντων* [*Unicuique, quem elegit Genium, hunc ipsi dari ut vitae custodem et eorum quae elegerit exsecutorem*]. An autem unicuique hominum datus sit Angelus in ambiguo relinquit Clemens. Origenes unicuique et bonum et malum Angelum attribui probare conatur ex libris Pastoris et Barnabae: quanquam Barnabae quem citat locus ne hoc quidem dicit, sed viae lucis praeesse Angelos Dei, viae tenebrarum Satanas. Origenis sententiam hac in re ut in multis aliis sequitur Gregorius Nyssenus De vita Mosis. At viris eximiis multos videmus dari Angelos custodes; ut Iacobo, Gen. 32: 1, 2, Elisaeo, 2 Reg. 6: 17. Caeterum cum tota huius mundi administratio tandem bono cessura sit eorum qui futurae gloriae erunt participes, recte a Scriptore ad Hebraeos omnes omnino Angeli dicuntur *mitti* sive *ordinari in eorum gratiam qui salutis heredes sunt futuri.*

Διὰ παντὸς βλέπουσι τὸ πρόσωπον τοῦ πατρός μου τοῦ ἐν οὐρανοῖς, semper vident faciem Patris mei qui in coelis est] Hoc eo pertinet ut non quivis sed insigniores Angeli intelligantur piorum custodiae assignati. A Regum enim more sumta est similitudo, quos adspicere quotidie non cuivis ministrorum licet, sed solis regni proceribus, 1 Reg. 10: 8, quod ipsum significari putant Hebraei voce אחשדרפנים, unde fluxit nomen *Satraparum*. *Ἐξατράπην* propius ad Persicum idioma dixit Theopompus loco qui est apud Photium. Idem est *videre faciem Regis* et *stare coram Rege*. Itaque 2 Reg. 14: 11, ubi illud in Hebraeo est

est et Graeco, hoc posuit Latinus. Talis Angelus est Gabriel, *ὁ παρεστηκὼς ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ* [*stans coram Deo*], Luc. 1: 19, et apud Esaiam: מלאך פניו [*Angelus faciei eius*] 63: 9, forte et שרפים עמדים [*Seraphim stantes*] apud eundem Prophetam 6: 2, sed et Daniel Bestiarum quatuor somnium expositum sibi dicit ab uno *τῶν ἑστηκότων* [*stantium*], 7: 16, cum antea *adstantes* ab aliis *ministrantibus* discrevisset. Quomodo intelligi potest quod apud Zachariam Angelus Iosuae pollicetur, fore ut, si vias Dei insistat, degat aliquando *μετὰ τῶν ἑστηκότων* בין עמדים 3: 7. Sic et apud Reges et Principes qui intimae sunt admissionis dicuntur *παρεστηκότες*, Deut. 1: 16, 1 Sam. 22: 6 et 25: 27. Denique discrimen hoc Angelorum celebre fuisse apud Iudaeos, multa ipsorum scripta evincunt. Inter hos primores Angelos septem eminere credebantur; quod ipsum quoque credo profectum ex aula Persica: quam imitatae aulae minores. Vide Ier. 52: 25. Est eorum septem mentio apud Chaldaeum Paraphrastèn Gen. 11: 7, apud Iachiadon ad Dan. 10: 13, apud Tobiae Scriptorem, cui Raphael dicitur unus *τῶν ἑπτὰ ἀγγέλων οἱ προσαναφέρουσι τὰς προσευχὰς τῶν ἁγίων καὶ ἐκπορεύονται ἐνώπιον τῆς δόξης τοῦ ἁγίου* [*septem Angelorum qui offerunt preces sanctorum et egrediuntur a gloria Sancti*]. Danieli sunt השרים הראשנים [*Principes primi*] 10: 13. Hebraeorum Rabbini hos *oculos Dei* vocant, ut videre est in libro cui titulus *Principium sapientiae breve*. Clemens Strom. VI, *Ἑπτὰ τοὺς τὴν μεγίστην δύναμιν ἔχοντας πρωτογόνους ἀγγέλους* [*Septem Angelos primitivos summa potestate praeditos*]: quorum mentio et in libro qui vocatur *Θεολογούμενα τῆς ἀριθμητικῆς* [*Arithemeticae doctrina divinior*]. Non voluit autem Christus nos pascere inutilibus speculationibus, ut illi quos Paulus dicit *ἃ μὴ ἑωράκασιν ἐμβατεύειν* [*quae non viderunt inquirere*], sed quanto pretio pii homines sint apud Deum significantissime ostendit, cum dixit Angelorum primores illis datos custodes et internuntios, qui velut inter Deum atque ipsos commeent, quod *adscendere et descendere* vocant Sacrae literae Gen. 28: 12, unde intelligi potest quantum sit facinus eorum innocentiae ac simplicitati insultare.

11. *Ἦλθε γὰρ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου σῶσαι τὸ ἀπολωλός; venit enim Filius hominis salvare quod perierat*] Collato comm. 6 apparet argumentum esse ductum a maiori: Deus Filium suum misit ut aversos adhuc a se homines ad pietatem pertraheret; quanto magis iam pertractos non vult aliorum iniuriis ab instituto pietatis averti. Vide similem Pauli argumentationem Rom. 5. Adde quod est Rom. 15: 15 et 1 Cor. 8: 11.

12. *Ἐὰν γένηταί τινι ἀνθρώπῳ, si fuerint alicui*] Hanc comparationem alibi quoque fine aliquantum diverso Christus usurpat: quod et in aliis comparationibus observare est. Sensus est, magnopere gaudere Deum conversione hominis peccatoris. Caetera accessio sunt comparationis, quae sigillatim applicari ad *ἀνταπόδοσιν* [*redditionem*] nihil necesse est. Vide quae supra 13: 27.

Καὶ πλανηθῇ ἓν ἐξ αὐτῶν, et erraverit una ex iis] Ut oves illae Ier. 50: 6.

Ἐπὶ τὰ ὄρη, in montibus] Assentior Syro haec retrahenti ad ea quae praecedunt, nam ita et Lucas: *Οὐ καταλείπει τὰ ἐννενήκοντα ἐννέα ἐν τῇ ἐρήμῳ; [Nonne dimittit nonaginta novem in deserto?*] Plerumque montana loca sunt caeteris desertiora. Hinc Christus in montes secedit solitudinem captans. Et *τὰ ὀρεινὰ* [*loca montana*] in quibus concionabatur Iohannes vocantur *ἔρημος* [*desertum*].

14. *Οὐκ ἔςι θέλημα ἔμπροσθεν τοῦ πατρὸς ὑμῶν, non est voluntas coram Patre vestro*] רצון לפני יהוה ut Exodi 28: 38, ubi *δεκτὸν ἔναντι Κυρίου* [*gratum coram Domino*] verterunt LXX, quomodo et שנת רצון *ἐνιαυτὸν δεκτὸν* [*annum acceptum*] vertit eosdem LXX secutus Luc. 4: 19. At alibi ex Ps. 40 רצון *θέλημα* vertit cum iisdem LXX Scriptor ad Hebraeos. Sed plerumque verti solet *εὐδοκία* [*beneplacitum*]. Est autem *λιτότης* [*minus dictum*], *non est gratum Deo*, pro eo quod proprie diceretur, *Deo quam maxime displicet*. Faciunt ergo qui pios offendunt contra veram ac seriam Dei voluntatem.

Ἵνα ἀπόληται εἷς τῶν μικρῶν τούτων, ut pereat unus de pusillis istis] *Ἀπολεῖσθαι* hîc est *a Deo averti*, cui opponitur *σώζεσθαι* [*salvari*], ut apparet locis ad Romanos et Corinthios modo citatis.

15.

15. *Ἐὰν δὲ ἁμαρτήσῃ εἰς σὲ ὁ ἀδελφός σου, si autem peccaverit in te frater tuus*] Christus, ut alibi diximus, sicut quicquid erat in Iudaicis traditionibus τοῦ πονηροῦ κόμματος [*malae monetae*] libere reprehendit, ita quaecunque ad pietatem ac probitatem faciebant ad verbum prope in sua dogmata transtulit; cuius generis est id quod sequitur, ut ex collatione receptarum apud Hebraeos sententiarum quas alii citarunt manifeste apparet. Dixerat supra Christus eum qui offenditur fortiter obniti debere ne eo dimoveatur de statu pii propositi: nunc addit aliquid amplius, vertendum si quid tale acciderit in occasionem beneficii. Nimirum, ut Mimus dixit:

Amici vitia si feras, facias tua.

Cicero: *Molesta veritas, siquidem ex ea nascitur odium: sed obsequium multo molestius, quod peccatis indulgens praecipitem amicum ferri sinit.* Et quod apud Plautum est:

Amicum castigare ob meritam noxam
Immune est facinus, verum in aetate utile
Et conducibile.

Videmusque hoc officii genus diserte praecipi etiam Mosis lege Lev. 19: 17, *Ne odio habeas proximum tuum: arguendo arguas eum.* Sed observandum hic diligenter ne ea castigatione nostra potius commoda aut victoriam sectemur quam amici salutem. Nam, ut Hierocles inquit, ad amicitias tuendas restituendasque πλεῖστα συμβάλλεται τὸ ἡμέτερον ἀνεξίκακον καὶ περὶ μηδενὸς πρὸς τοὺς φίλους μικρολογούμενον, μηδὲ ἐξεταστικὸν πρὸς ἀκρίβειαν, ἀλλ' ὅσον οἷόν τε ὑπομενητικόν [*multum confert nostra lenitas in nulla re quae ad amicum pertineat scrupulosa nimis, aut religiose quaeque examinans, sed patiens quantum fieri potest*]. Oportet ergo, ut idem ait, τὰ ἔξω τῆς ψυχῆς πάντα μικρὰ τίθεσθαι, καὶ ἀπαγορεύειν μὴ φειδοῖ τούτων τὸν φίλον ἐχθρὸν ποιεῖν· ἀδιαφορίᾳ δὲ μᾶλλον τῇ περὶ τὰ τοιαῦτα καὶ τὸν ἀποπεσόντα φίλον ἀνακαλεῖσθαι [*ea quae extra animum sunt parvi habere, sibique interdicere ne ob ista ex amico inimicum faciat: sed id potius agere ut neglectu talium amicus qui avulsus est revocetur*]. In hanc legem peccant multi quos graphice depingit ad Zenam Iustinus: *Οἱ ζῆλον ἔχειν ἐπαγγελλόμενοι, καὶ τὸ* παρ-

παῤῥησιαςικὸν ἐπιτηδεύοντες, διὰ τὸ βούλεσθαι νικᾷν πᾶν εἶδος ἐλευθερίας προσποιήτου περιτιθέασιν ἑαυτοῖς, οἱ φιλόνεικοι, τὸν ζηλωτὴν καταπεπωκότες [*Qui zelum habere se profitentur et ius loquendi sibi vindicant, ii sunt qui cum semper velint vincere, speciem induunt libertatis, vitilitigatores, qui zelotam deglutierunt*]. Praeterea vero ita danda opera est amico corrigendo ut simul quantum fieri potest famae et pudoris eius habeatur ratio, iuxta illud dictum Hebraeorum: *Melius est homini ut coniiciatur in caminum ignis quam ut palam proximum suum ignominia afficiat*, quod quomodo fieri debeat Christus hic per gradus quosdam explicat. Scopus autem is est quem Iustinus dicto libro praescribit: *Νουθετητέον δὲ τὸν ἁμαρτάνοντα μὴ κατὰ κοινὸν, ἐκτὸς εἰ μὴ χρῄζει διὰ τὸ ὑπεροπτικόν* [*Castigandus est qui peccavit non in publico, nisi contumacia eius id exigat*]. Vox ἀδελφοῦ hoc quidem loco significat eum qui eandem pietatis normam sequi se profiteatur, τὸν ὁμόζηλον [*eiusdem instituti participem*], ut loquitur Philo, quod sequentia declarant. Agitur autem proprie de delictis quae imbecillitati humanae ex ira, invidia, habendi cupidine solent obrepere, quaeque ad alterius iniuriam pertinent. Hoc enim significat εἰς σέ [*in te*]. Hinc Syrus ἁμαρτήσῃ vertit אסכל eo verbo quod LXX itidem ἁμαρτάνειν saepe vertunt, interdum magis proprie ἀφρόνως πράττειν [*imprudenter agere*], ut Gen. 31: 28. Hunc sensum Lucas nobis apertissimum facit qui simul cum castigatione *condonandi* facit mentionem 17: 3, unde discimus quod infra Petrus interrogat comm. 21 ad hanc ipsam facti speciem pertinere. Condonare autem neque solemus neque possumus nisi nobis fit iniuria. Ita et in Hebraeis sententiis: *Si te iniuria socius tuus affecerit*. Atque ita hunc locum recte interpretantur Ambrosius, Hieronymus, Chrysostomus, Augustinus. Sed simul meminisse debemus morem esse Divinae legis in facti specie nobilissima indicare quid in rebus aliis, servata tamen proportionis aequitate, sequendum sit.

Ἔλεγξον] Ita Hebraeum הוכח in Levitico transferunt LXX; quos sequuntur alii Hellenistae, ut Eccl. 20: 15. Hoc est quod *castigare* dixerat Plautus.

Μεταξὺ σοῦ καὶ αὐτοῦ μόνου, inter te et ipsum solum]

Ἰδίᾳ

Ἰδίᾳ λαβὼν [*seorsim abductum*], ut ait Plato in Socratis Apologia; idque primum verbis mollibus: deinde, si opus sit, paulo acrioribus, ut recte praecipiant Hebraei. Cicero: *Habenda ratio et diligentia est primum ut monitio acerbitate, deinde obiurgatio contumelia careat.*

Ἐάν σου ἀκούσῃ] *Si monitis pareat*, hoc est, *ἐὰν μετανοήσῃ*, ut Lucas explicat.

Ἐκέρδησας τὸν ἀδελφόν σου, lucratus es fratrem tuum] Non ait Christus, *tibi bene consuluisti*, sed *fratri*: id enim praecipue propositum nobis laesis esse debet. Nam nostra tantum aut res aut existimatio agitur temporaria, illius salus aeterna. *Κερδαίνειν* est *ad bonam frugem revocare*, ac proinde in *salutis viam reducere*. Ita vox haec sumitur 1 Cor. 9: 19, 20, 21, 22, 1 Petr. 3: 1. Explicat hoc Iacobus: *Ὁ ἐπιστρέψας ἁμαρτωλὸν ἐκ πλάνης ὁδοῦ αὐτοῦ σώσει ψυχὴν ἐκ θανάτου καὶ καλύψει πλῆθος ἁμαρτιῶν* [*Qui revocaverit peccatorem ab errore viae, salvabit animam eius a morte et operiet multitudinem peccatorum*], 5: 20. Loquendi genus non dissimile Gen. 12: 5, ואת הנפש אשר עשו בחרן *Animam quam fecerant* sive *acquisiverant in Charan*, id est, Chaldaeo Interprete, *animas quas subiecerant Legi.*

16. *Ἕνα ἢ δύο, unum vel duos*] Ut eo modo, si fieri potest, pudor illi exprimatur, quod addunt Hebraei. Ideo tales assumi debent quorum aliquid apud ipsum auctoritas valeat.

Ἵνα ἐπὶ στόματος δύο μαρτύρων ἢ τριῶν σταθῇ πᾶν ῥῆμα, ut ex ore duorum vel trium testium stet res omnis] Sunt ipsa verba Legis ex Deut. 19: 15, ex versione LXX. עמר *stare* hic est vim atque effectum habere: vide *ἀντίθεσιν* [*oppositum*] in Ps. 33: 9. Sapienter lex Divina exigit testes in quaque causa binos aut ternos, primum reiiciens singularia testimonia, deinde ostendens eam posse esse viri alicuius in iudicium adducti famam ut facile non uni tantum sed et duobus testibus sit *ἰσοτάλαντος* [*contra pendens*]. Tunc igitur tertius exigetur testis. Nam probationum pondera angustis finibus circumscribi non possunt, sed pro personarum rerumque circumstantia boni viri arbitrio aestimanda veniunt. Caeterum lex ista Mosis proprie, ut diximus, ad facti contro-

troversias pertinens in proverbium transiit, ita ut et de rebus aliis usurpetur, quemadmodum videre est Ioh. 8: 17, 2 Cor. 13: 1. Sensus hic est: Ut is qui peccavit, si te unum non est reveritus, illos saltem duos aut tres adhibitos revereatur, et illorum consensu motus iniquitatem facti sui agnoscat.

17. *Παρακούσῃ αὐτῶν, non audierit eos*] Id est, *ἐὰν οὐ μετανοήσῃ* [*si poenitentia ductus non fuerit*]. Vox frequens Graecis Scriptoribus, sed et LXX Interpretibus usitata.

Τῇ ἐκκλησίᾳ, ecclesiae] *Coram multis*, inquit liber Musar; *κατὰ κοινὸν* [*in commune*] Iustinus. Nempe ut ei eveniat *ἐπιτιμία ὑπὸ πλειόνων* [*obiurgatio a pluribus*], ut loquitur Paulus 2 Cor. 2: 6, *ἔλεγξις ἐνώπιον πάντων* [*convictio coram multis*], ut idem ait 1 Tim. 5: 20. Agitur quidem istis in locis de peccatis gravioribus: sed etiam quae sui initio leviora sunt, pertinaci monitorum contemtu gravibus aequantur. Causam addit liber Musar, *ut detegantur hypocritae*. Sed haec secundaria est, primaria autem est ut vel sic ad rectam viam reducatur, motus tot piorum factum suum improbantium consensione. Iam diximus nihil a Christo novum praecipi, sed morem recte introductum probari. Iudaei, quamvis omnes in unum Templum coirent, et Templi ceremoniis inter se sociarentur, habebant tamen varia corpora disciplinae causa instituta. Ita Pharisaei a Sadducaeis, utrique ab Essenis, institutis et coetibus propriis distinguebantur. Rursum inter eos qui Legisperitorum auctoritatem sequebantur Scholae erant diversae. Philo vocat *ὁμίλους, κοινοὺς συλλόγους, κοινὰς συνόδους* [*coetus, communes conventus, greges*]. Pythagoristae *ὁμαϊον* [*commune auditorium*] vocabant coetum suum, *ἱερὸν σύλλογον* [*sacrum coetum*] interpretatur Hierocles. Quod Pythagoristis est *ὁμοακοεῖον* [*commune auditorium*] id Christianis esse *ἐκκλησίαν* ait Clemens Alexandrinus. In his coetibus tractari solebant quae ad concordiam atque *εὐταξίαν* [*rectum ordinem*] cuiusque coetus pertinebant. Talem coetum, manente etiam Lege, neque facta a Iudaeis caeteris secessione, Christus iam colligere coeperat; quem ipse more Hebraeorum vocabat עדה, Discipuli Graece scribentes

tes *ἐκκλησίαν*, interdum et *συναγωγὴν* [*synagogam*], ut solebant olim eae voces promiscue usurpari, de quo supra diximus. Notatur in libro פרקי אבות [*Fragmenta Patrum*] *decem homines facere* עדה, id est, *ἐκκλησίαν*. Idem est in Gemara Melilah cap. 3. Errant qui de iudicibus publicis agi hic existimant. Non enim hoc docet Christus, quomodo damnum nostrum commodissime sarciamus, quod ille, ut *βιωτικὸν* [*temporale*], ex prudentiae et aequitatis regulis unicuique aestimandum relinquit, sed quomodo errantem reducamus in rectam viam. Sed neque *πρεσβυτέριον τῆς συναγωγῆς* [*presbyterium synagogae*] solum hic indicari ex his quae iam adduximus satis puto apparere. Mos enim fuit Hebraeis rem ultimo loco ad multitudinem *τῶν ὁμοζήλων*, id est, eorum qui eadem instituta sectarentur, perducere, cuius tamen multitudinis iudicia Seniores tanquam praesides moderabantur: quod, ut multa alia, servatum a Christianis tum alii Scriptores tum Tertullianus nos docet: *Coimus*, inquit, *in coetum et congregationem* (hoc est, *ἐκκλησίαν*) *ut ad Deum quasi manu facta precationibus orantes:* deinde, *Ibidem etiam exhortationes, castigationes et censura divina:* mox, *Praesident probati quique seniores.* Similia videmus apud Cyprianum atque alios.

Ἔστω σοι ὥσπερ ὁ ἐθνικὸς καὶ ὁ τελώνης, sit tibi sicut Gentilis et publicanus] *Esto tibi socius vilis*, inquiunt Hebraei. Sensus est: Tunc demum ius fasque tibi erit propius amicitiae vinculum resolvere et familiarem illius convictum defugere, ut posthac ab illo illacessitus vivas: satisfecisti iam officio. Quando omnia monita contemsit, libero te illius cura; habe eum quo loco habes *ἐθνικὸν*, hoc est, a religione plane alienum, aut Iudaeum quidem, sed *ἁμαρτωλὸν*, hoc est, talem qui vitae sit flagitiosae: quales haberi solebant *τελῶναι καὶ πόρναι* [*publicani et meretrices*]. Nam his exemplis declarari vocem *ἁμαρτωλῶν* diximus ad cap. 5. Talibus autem non desinebant deberi communia humanitatis officia, ut male sentiebant Iudaeorum plerique, sed ea tantum quae ad propiorem amicitiam pertinent. Neque erat quod in illis monendis multum operae poneretur, nisi nova spes poenitentiae se ostenderet. Demosthenes: *Μετρία γὰρ δίκη παρὰ τῶν*

φι-

φίλων ἐςὶν, ἄν τι δοκῶσι πεποιηκέναι δεινὸν, μηκέτι τῆς λοιπῆς φιλίας κοινωνεῖν [*Sufficiens enim poena ab amicis est illata, si qui gravius quid admiserint, ut in posterum amicitiae exsortes sint*]. Cicero: *Cuius aures veritati clausae sunt ut ab amico verum audire nequeat, huius salus desperanda est.* Aristoteles: *Διαλυτέον οὐ πᾶσιν, ἀλλὰ τοῖς ἀνιάτοις διὰ τὴν μοχθηρίαν* [*Divortium faciendum non ab omnibus sed ab iis quorum insanabilis est malitia*]. Chrysippus: *Προσήκει τὰ μὲν ὅλως παραπέμπεσθαι, τὰ δὲ μικρᾶς ἐπιςροφῆς τυγχάνειν, τὰ δὲ ἐπὶ μεῖζον, τὰ δὲ ὅλως διαλύσεως ἀξιοῦσθαι* [*Oportet nos quaedam omnino dissimulare, quaedam modice culpare, alia acrius, quaedam aestimare divortio*]. Permittentis igitur, non imperantis esse haec Christi verba sentio; neque agi hic de excommunicatione, de cuius antiquitate et necessitate alibi erit dicendi locus: quanquam ad eam ex hoc etiam loco non absurde argumentum duci posse non negaverim. Alioqui non est idem *habere aliquem pro socio vili*, et *ἀποσυνάγωγον ποιεῖν* [*extra synagogam facere*]. Hoc totius est coetus; illud singulorum, maxime vero eius qui iniuriam accepit: quem in sensum hunc locum recte ni fallor acceperunt plerique veterum, quod et sequentia ostendent.

18. *Ὅσα ἐὰν δήσητε ἐπὶ τῆς γῆς, quaecunque ligaveritis super terram*] Cum qui praecessit sermo ad eum dirigatur qui iniuriam accepit, omnino et haec continuo sermone enuntiata eo pertinent: quod ostendit et ea quae mox sequetur Petri interrogatio, quoties condonandae sint iniuriae. Recte igitur Origenes videri ait haec omnibus dicta qui peccantes ter arguerint. Augustinus De verbo Domini, Homilia 15: *Si fratrem habes pro Ethnico et publicano, ligasti illum in terra: si correxeris fratrem, solvisti illum in terra.* Et Theophylactus, *Si tu*, inquit, *offensus habes eum qui te iniuria affecit sicut publicanum et Gentilem, erit ille et in coelo talis. Si autem solveris eum, hoc est, ignoveris, erit ei et in coelo condonatum. Non enim solum quae solvunt Sacerdotes sunt soluta, sed quaecunque et nos iniuria affecti vel ligamus vel solvimus et ipsa erunt ligata vel soluta.* Haec ille. Neque mirum nobis videri debet *solvere* hoc et

et *ligare* Christianis singulis tribui. Nam si haec eadem et Christo tribuuntur et Pastoribus, servata proportionis ratione, quidni extendi possent ad singulos eadem ratione servata? Nam et σώζειν [*salvum facere*] quod modo Christo modo Pastoribus tribuitur, videmus et singulis tribui eodem de quo hic agitur sensu Iacobi 5: 20. *Ligat* igitur qui alterum culpae convincit; *solvit*, qui eum rectis monitis ad poenitentiam perducit, atque etiam pro ipso Deum precatur, ut sequentia declarant.

Ἐν τῷ οὐρανῷ, in coelo] Pro ἐν τοῖς οὐρανοῖς [*in coelis*]. Interdum enim confundi haec alibi diximus: vide quae supra 16: 19.

19. *Ἐὰν δύο ὑμῶν, si duo ex vobis*] Manifesta mihi videtur cum superioribus connexio. Dixit *quod hic solverimus in coelo solutum fore*. Id universali propositione confirmat, quia Deus praestat quicquid duo concorditer petunt; sicut in ea de qua egit specie et is qui fratrem admonuit et frater admonitus, aut etiam alii si qui fuerunt adhibiti, Deum precantur ut culpam condonet. Hoc est quod Iacobus dicit: *Fatemini peccata alter alteri: orate alter pro altero, ut sanemini. Multum enim valet efficax iusti hominis deprecatio*, 5: 16. Saepe quidem Deus etiam uni precanti concedit quod rogat, sed pluribus inter se concordibus largitur et libentius et plura et citius. *Si duo autem*, intellige, *Si vel duo tantum*, more Hebraeo.

Συμφωνήσωσιν] *Concordes fuerint*. Nam חברו Hebraeum sic vertunt Graeci.

Περὶ παντὸς πράγματος, de omni re] Universalis vox ex rei natura restringenda est, si boni petant bona bene ad bonum. Prima restrictio docetur Ioh. 9: 31 et in 1 Epist. 3: 21, 22. Secunda supra 7: 11. Tertia Luc. 18: 1, Iac. 1: 5, 6, 7. Quarta Iac. 4: 3.

20. *Συνηγμένοι*] Sicut modo συμφωνεῖν ab ore ad animum transferebatur, ita hic συνάγεσθαι per tralationem est ὁμονοεῖν [*consentire*], quomodo Latine etiam dicimus *convenire*. Ita sumi vocem συνάγεσθαι manifestum est Act. 4: 27.

Εἰς τὸ ἐμὸν ὄνομα, nomine meo] Syrus בשמי, quomodo בשם [*nomine*] sumitur Ps. 20: 6, 8 et 1 Sam.

17: 45, ad significandam fiduciam quam in aliquo ponimus. Ita Ioh. 14: 13, 14, *Ἐάν τι αἰτήσητε ἐν τῷ ὀνόματί μου*, [*Si quid petitis*] *mei fiducia.*

Ἐκεῖ εἰμι ἐν μέσῳ αὐτῶν, ibi sum in medio eorum] Rursum translatio est qualis supra in voce *συνάγεσθαι.* Sic Latine *adesse alicui* dicitur qui ei favet auxiliumque praebet. Est autem hoc Christi dictum similimum tritae inter Hebraeos sententiae: שנים שיושבים ויש בניהם דברי תורה שכינה שרויה בניהם, *Ubi duo consident sermonem habentes de Lege, Schecinah est inter ipsos.*

21. *Ποσάκις ἁμαρτήσει εἰς ἐμὲ ὁ ἀδελφός μου, καὶ ἀφήσω αὐτῷ, quoties peccabit in me frater meus et dimittam ei*] Hebraismus, pro quo Graeci dicerent, *ποσάκις ἁμαρτήσαντι ἀφήσω;* [*quoties peccanti condonabo?*] ut supra 17: 20 *ἐρεῖτε καὶ μεταβήσεται* [*dicetis et transibit*], pro *κελευόντων ὑμῶν μεταβήσεται* [*iubentibus vobis transibit*]. Cum autem condonatio duplex esse possit, altera qua vindictam iniuriamque neque exigimus per nos, neque a Deo homineve deposcimus, altera qua retinemus aliquem aut restituimus in pristinum amicitiae gradum; priore adversus omnes uti debemus, posteriore adversus vere resipiscentes, quam *ἐκ μεταμελείας ἀνάκλησιν* [*revocationem ex poenitentia*] vocat Hierocles. De posteriore agere hic Petrus videtur. Dixerat enim Christus, teste Luca: *Ἐὰν ἐπιστρέψῃ ἐπί σε λέγων, μετανοῶ, ἀφήσεις αὐτῷ* [*Si conversus fuerit ad te, dicens Poenitet me, dimitte illi*].

22. *Οὐ λέγω σοι, non dico tibi*] Non hoc solum dico.

Ἕως ἑπτάκις, usque septies] Ex traditione, ut credo, Iudaeorum, qui non ultra extendebant condonandi necessitatem, in peccatis etiam levioribus. Nam Christi quae apud Lucam sunt verba occasionem errandi Petro dedisse non arbitror; neque enim ibi est *ἑπτάκις* simpliciter, sed *ἑπτάκις τῆν ἡμέρας* [*septies in die*], quod Hebraeorum more significat *quam saepissime*, ut Prov. 24: 16, Ps. 119: 165.

Ἕως ἑβδομηκοντάκις ἑπτά] Non est hoc *septuagies et septies*, sed *ad numerum usque septuagies septenum.* Neque aliud voluit Syrus cum dixit, עדמא לשבעין זבנין שבע שבע, id est, *ad tempora usque septuagies septena;* non ut aliis visum est interpretari, *quatuordecim vicibus septuagies.*

gies. Nam שבע שבע non significat *quatuordecim*, sed *septena*, ut Gen. 7: 2, quomodo δύο δύο pro *binos* dixit Marc. 6: 7. Opponit Christus hunc numerum ut multo maiorem numero septenario ex more Hebraeorum. Nam eadem oppositio invenitur Gen. 4: 24, ubi quod est שבעים ושבעה interpretandum est *septuagies et id ipsum septies.* Apud LXX itidem ut hic ἑβδομηκοντάκις ἑπτὰ, quanquam aliter accepit Iosephus. Caeterum quod hic de donandis offensionibus a Christo dicitur temere ad Ecclesiastica iudicia de gravioribus delictis nolim extendi. Aliud enim est de suo largiri, aliud de publico: multumque interest privatim recipias amicum, an vigorem laxes communis disciplinae, in qua et honos et sanitas Ecclesiae magna ex parte consistit. Quare vetustissimi Christianorum in idololatriam, homicidium aut adulterium lapsos Dei quidem misericordiae commendabant, non tamen ut ad communionem admitterent; aliis criminibus foedatos non ad solam poenitentiae professionem, sed post longi temporis experimenta ad communionem recipiebant: iterum aut saepius relapsos non item. Chrysostomi igitur illud χιλιάκις μετανοήσας εἴσελθε [*millies si poenitentiam egeris, intra*] dictum in calore certaminis adversus Novatianos benigna interpretatione molliendum est. Locus autem hic Euangelii in Hebraeo codice, qualis a Nazarenis servabatur, sic habebat: *Si peccaverit frater tuus in verbo, et satis tibi fecerit, septies in die suscipe eum. Dixit ei Simon discipulus eius, Septies in die? Respondit Dominus et dixit ei, Etiam ego dico tibi, Usque ad septuagies septies. Etenim in Prophetis quoque, postquam uncti sunt Spiritu Sancto, inventus est sermo peccati.* Non alienum ab hoc loco Plinii illud VIII, epistola 10: *Ego optimum et emendatissimum existimo qui caeteris ita ignoscit, tanquam ipse quotidie peccet; ita peccatis abstinet, tanquam nemini ignoscat.*

23. Διὰ τοῦτο, *ideo*] Ἔλλειψις [*omissio verborum*], pro Διὰ τοῦτο λέγω ὑμῖν ὅτι ὡμοιώθη [*Ideo dico vobis quod assimulatum est*].

Ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν, *Regnum coelorum*] Res rei comparatur. *Ita*, inquit, *se res habebit in Regno meo ut si Rex sit aliquis*, et quae sequuntur. *Regnum coeles-*

leste est tempus post adventum Messiae. Comparatio non dissimilis apud Libanium de seditione Antiochena: Ὅςις οὖν ἐοικέναι βούλεται θεοῖς, ἀφεὶς τιμωρίας χαιρέτω μᾶλλον ἢ λαμβάνων [*Quisquis igitur similis Diis esse volet, laetetur potius condonando poenas quam exigendo*].

Ἀνθρώπῳ βασιλεῖ, homini Regi] Id est, βασιλεῖ τινι [*Regi alicui*], ut infra 20: 1, quomodo איש solet sumi Hebraeis.

Συνᾶραι λόγον] *Rationes dispungere*, ut Iurisconsulti et Seneca loquuntur.

Μετὰ τῶν δούλων αὐτοῦ, cum servis suis] Ubi de Regibus agitur *servi* dicuntur omnes subditi, sed praecipue qui in aulico sunt ministerio, ut 1 Reg. 9: 22, ubi vox עבד in eodem commate significatu duplici et quidem opposito invenitur. Ut autem *ministros* hic malim intelligi facit tota narrationis series, quam mancipiis non satis recte aptaveris; praesertim ea quae sunt comm. 28 et 29.

25. *Πραθῆναι, venundari*] Liberi homines cum uxoribus et prole, ubi solvendo non essent, servi fiebant creditorum, moribus Hebraeis, quod docemur 4 Reg. 4: 1. Sed et Iosephus morum patriae peritissimus Mosis legem de fure interpretatur: Βόσκημα δὲ ὁ κλέψας τετραπλῆν τὴν ζημίαν ἀποτιννύτω, πλὴν βοός· πενταπλῆν δὲ ὑπὲρ τούτου καταβαλέτω· ὁ δὲ τὸ ἐπιτίμιον ἄπορος διαλύσασθαι, δοῦλος ἔςαι τοῖς καταδεδικασμένοις [*Qui pecudem furatus fuerit quadruplo luat, excepto bove, de quo solvendum quintuplum; qui vero non erit solvendo, servus esto eis quibus damnabitur*]. Idem Originum XVI cap. 1 notat vendi Iudaeos nisi Iudaeis non potuisse, neque vero durasse eam servitutem nisi in sexennium, Herodem παρανομίας [*violatae legis*] arguens qui directarios quosdam vendiderit ἐπ' ἐξαγωγῇ [*ut extra Regni terminos educerentur*]. At servi, ne iis quidem exceptis quos parentes in servitutem vendiderant, vendi a dominis poterant, extra id quod de filia vendita cavetur Exodi 21: 8. Minatur igitur Rex venditionem iure creditoris.

Καὶ τὴν γυναῖκα αὐτοῦ καὶ τὰ τέκνα, et uxorem eius et liberos] Nam et istis manus iniici poterat, ut ex dictis iam locis apparet.

26. *Μακροθύμησον, patientiam habe*] *Μακρόθυμον* [*longa-*

ganimem] vocant Hellenistae quem Hebraei ארך אפים [*longum ad iram*], ut videre est Ps. 86: 14. Quo sensu et nomen istud et verbum *μακροθυμεῖν* aliquoties in his libris invenire est: idque hic sequitur Syrus. Est tamen ubi sine *irae* significatione *patientem exspectationem* significat, ut Hebr. 6: 15 et Iac. 5: 7, quomodo hic vertit Latinus, ad sensum, ni fallor, aptius.

27. *Τὸ δάνειον*, *debitum*] Id est, *ὀφειλὴν*, ut infra dicitur. Nam sicut res credita proprie Latinis est *mutuum*, inde ad alia transferri coepit, ita *δάνειον* Graecis. Vetus est sententia:

Τὰ δάνεια δούλους τοὺς ἐλευθέρους ποιεῖ.

quam ita vertit Publius:

Alienum aes homini ingenuo acerba servitus.

28. *Ἔπνιγε*] *Faucibus apprehendit*: *ἄγχειν* hoc dicunt Basilius et Chrysostomus.

Ἀπόδος, *redde*] Vocem hanc esse auditu durissimam ait Plutarchus libro De vitando aere alieno.

Εἴ τι ὀφείλεις, *quod debes*] Non ausim movere hanc veterum codicum lectionem. Nam solet *εἰ* saepe non conditionem sed generalitatem significare.

34. *Τοῖς βασανισταῖς*, *tortoribus*] *Βάσανος* in his libris non *quaestionem* solum sed omnem omnino *cruciatum* atque *molestiam* significat; ut videre est supra 8: 29; 14: 24, Marc. 5: 7, 6: 48, Luc. 8: 28, 2 Petr. 2: 8, Apoc. 18: 7 et eodem libro saepius. Quare *βασανιστὰς* hic puto dici *δεσμοφύλακας* [*commentarienses*]. Ita optime conveniet quod sequitur *ἕως ἀποδῷ πᾶν τὸ ὀφειλόμενον αὐτῷ* [*quoadusque redderet universum debitum*], ut sensus sit idem qui supra 5: 25, 26 et Luc. 12: 58, 59. Nam et ipse carcer vocatur *corporis cruciatus* L. ultima C. Qui bon. ced. poss. Verbum נגד, unde nomen quo transfert *τοὺς βασανιστὰς* deduxit Syrus, Chaldaeis est *trahere*, ut Ioseph Kimchi notat. Utitur autem hic Rex ille non solo creditoris iure, sed et iudicis.

35. *Οὕτως*, *sic*] Haec plena est comparatio: habet enim *ἀνταπόδοσιν* [*redditionem*], cuius sensus idem est qui in illis Iacobi verbis: *Ἡ κρίσις ἀνίλεως τῷ μὴ ποιήσαντι ἔλεος* [*Iudicium sine misericordia illi qui non fecit misericordiam*], et supra 6: 15; nisi quod hic additur,

iam accepta beneficia Divinae indulgentiae nihil profutura immisericordibus. Unde disputari solet, an peccata semel remissa iterum imputentur. Veteres manifeste inter se dissentiunt. Alii enim existimant, nihil in eo esse absurdi, si dicamus remissionem, quae in hac vita fit, habere in se conditionem novae obedientiae, cuius magna pars est lenitas in homines alios; quod autem sub conditione datum est ea non impleta evanescere: aut certe sicut donationes etiam pure collatae revocari solent ob eximias iniurias legibus proditas, ita et beneficium hoc condonationis revacari, aut potius in modum poenae auferri, quomodo damnatis bona etiam pleno iure quaesita auferri solent. Nec obstare arbitrantur quod *dona Dei* dicantur esse ἀμεταμέλητα [*sine poenitentia*]: nam id recte dici posse etiam de liberalitate qua terram Chanaanis Deus donavit Hebraeo populo, quia per Deum non stetit quominus ille populus perstans in federe promisso potiretur, Neh. 9: 32, 33. Aliis magis placet exstinctam semel obligationem non reviviscere, sed propter postrema crimina (ut Prosper loquitur) affici hominem ea morte quae ei propter ea quae remissa erant debebatur. Sunt et qui utrosque conciliant mediae sententiae temperamento. His placet remissa semel peccata non per se puniri, sed indirecte et per consequentiam quandam, quatenus eorum condonatio auget culpam sequentem et pertinaciae et ingrati animi crimine: quod et Iurisconsulti statuunt adversus eos qui, veniam a Principe consecuti, aut in eadem crimina recidunt, aut in ipsum Principem delinquunt.

Τὰ παραπτώματα αὐτῶν, peccata eorum] Vetustis codicibus, qui haec verba habent adiecta, cum Chrysostomo et Theophylacto adstipulatur Syrus Interpres. Saepe autem offensae debitis pecuniariis comparantur, non quod non multum intersit, sed quia sicut ex debito nascitur ius exigendi, ita ex offensa ius quoddam nasci videtur rescindendae amicitiae, quo iure qui non utitur benignitatem suam ostendit, eatenus similis ei qui debitorem per acceptilationem liberat. Ideo et verbum χαρίζεσθαι [*condonare*] et ἀφιέναι [*dimittere*] et similia communiter de utroque usurpantur. Vide quae supra 6: 12, et nostra de Iure Belli ac Pacis lib. II, cap. 20, § 2, in textu et Annotatis.

CAPUT XIX.

1. Ὅτε ἐτέλεσεν ὁ Ἰησοῦς τοὺς λόγους τούτους, *cum consummasset Iesus sermones istos*] Dogmata sibi a Patre mandata Christus in Galilaeae finibus primum publicavit. Quae sequuntur omnia aut ad eorum explicationem aut ad obsignationem pertinent.

Μετῆρεν, migravit] Sic vertitur נסע Ps. 79: 9.

Πέραν τοῦ Ἰορδάνου, trans Iordanem] Nimirum apud Aenon et Salim, Ioh. 10: 40. Vide quae ad Marc. 10: 1.

3. *Πειράζοντες, tentantes*] Ut ex iuris controversi definitione inimicitias ipsi conciliarent, et obtrectandi invenirent materiam tum apud eruditos, tum apud plebem aut huius aut illius sexus, quo consilio saepius eum adierunt, ut infra 22: 16 et 36.

Εἰ] Id est, *an:* locutione non Graecorum, sed Hebraeorum, qui sic usurpant אם.

Ἔξεστιν] *Fasne est*, ut supra 12: 2, 10, 14: 4.

Ἀνθρώπῳ, homini] Est τινὶ [*alicui*], ut modo diximus.

Κατὰ πᾶσαν αἰτίαν, quacunque ex causa] Ut affirmabat Hillelis Schola, simili errore ac si dicam: In iudicis arbitrio est positum aut condemnare aut absolvere; ergo utrumvis faciat non peccabit. Vide quae ad caput quintum diximus. Iosephus dixit, καθ' ἃς δηποτοῦν αἰτίας [*ex quavis causa*], idem hoc argumentum tractans.

4. *Οὐκ ἀνέγνωτε, ὅτι ὁ ποιήσας ἄνθρωπον ἀπ' ἀρχῆς, an non legistis, illum, qui fecit hominem ab initio*] Ἀπ' ἀρχῆς בראשית, ut Gen. 1: 1, aut מראש, ut Eccl. 3: 11, ubi in Graeco ὃ ἐποίησεν ὁ Θεὸς ἐξ ἀρχῆς [*quod operatus est Deus ab initio*]. Cicero pro eo dicit *a primo.* Non urget voculam ערות [*foeditatem*], ut faciebat Sameas, quia revera Moses non agebat περὶ τῆς πορνείας [*de stupro*], ut quae morte erat punienda, ac ne de suspicione quidem probabili eius criminis, quia, ut supra diximus, illud, *Si gratiosa non sit apud eum*, latius patet. Sed a lege civili, quae solet se nonnihil aptare populi moribus, nos retrahit πρὸς τὸ θέλημα Θεοῦ τὸ προηγούμενον [*ad Dei voluntatem antecedentem*], ad id nimirum quod primo ac

 per

per se Deo placet, et quo omnis de officiis disputatio referenda est. Vis autem argumenti tota posita est non in verbis *ἄρσεν καὶ θῆλυ* [*mas et femina*], neque in eo quod dictum est *δύο* [*duo*], sed in voce *προσκολληθήσεται* [*agglutinabitur*] et in eo quod sequitur *εἰς σάρκα μίαν* [*in carnem unam*], quod ostendit sequens illatum: *Ὥςε οὐκ ἔτι εἰσὶ δύο, ἀλλὰ σὰρξ μία* [*Itaque iam non sunt duo, sed una caro*]. Caetera vero addita sunt ad contexendam orationem. Est autem *ἐμφατικὸν* [*significanter dictum*] quod hic dicitur *ἀπ' ἀρχῆς*, id est, cum Deus ad ipsam aequi bonique naturam, non ad depravata hominum ingenia, instituta sua accommodaret, cum locum nondum haberet illud:

Mores leges perduxerunt in potestatem suam.

Ἄρσεν καὶ θῆλυ ἐποίησεν αὐτοὺς, masculum et feminam fecit eos] Nempe primo Adamum, deinde ex ipso Adami corpore Evam; quod ut satis notum reticet Christus. Huc enim spectat quod sequitur *ἕνεκεν τούτου* [*propter hoc*].

5. *Καὶ εἶπεν, et dixit*] Deus ipse per Prophetam suum Mosem: ei enim potius adscribenda sunt haec verba quam Adamo. Testimonium autem hoc transtulit Matthaei Interpres ex LXX.

Προσκολληθήσεται] *Agglutinabitur*, individuo scilicet vitae consortio; quod ostendunt praecedentia *καταλείψει τὸν πατέρα καὶ τὴν μητέρα* [*relinquet patrem et matrem*]. Quibus cum convenit Antipatri Philosophi illud: *Αὐτῶν τῶν γονέων παραχωρούντων ἑκουσίως τὰ πρῶτα τῆς εὐνοίας ἀπονέμειν τὴν μὲν τῷ ἀνδρὶ, τὸν δὲ τῇ γυναικὶ* [*Ipsis parentibus libenter id concedentibus ut praecipuum amorem exhibeant femina marito, ut vir uxori*]. Magna est coniunctio inter parentes et liberos, cum liberi quasi pars sint parentum: attamen maior ex instituto Divino inter coniuges, non sine mystica significatione, ut nos Paulus docet Ephes. 5: 32. Ita Pharaonis filiae dicitur: *Obliviscere populi tui et domus patris tui*, Ps. 45: 11. Aristoteles: *Κοινωνία γὰρ φύσει τῷ θήλει καὶ τῷ ἄῤῥενι μάλιςά ἐςιν* [*Per naturam maxima societas est inter marem et feminam*]. Menander:

Οἰκεῖον οὕτως οὐδέν ἐςιν, ὦ Λάχης,
Ἐὰν σκοπῇ τις, ὡς ἀνήρ τε καὶ γυνή.

[*Nil*

[*Nil adeo, si rem spectes ut oportet, Laches,*
Coniunctum est quam sunt vir et mater familias.]
Hierocles libro de Nuptiis: *Πρώτη καὶ ςοιχειωδεςάτη τῶν κοινωνιῶν ἡ κατὰ τὸν γάμον* [*Prima et exordialis societas est quae fit per nuptias*].

Καὶ ἔσονται οἱ δύο εἰς σάρκα μίαν, et erunt duo caro una] Cum בשר [*caro*] Hebraeis saepissime *hominem* significet, et vox *σαρκὸς* eodem sensu usurpetur ab Hellenistis, ut infra 24: 22, Luc. 3: 6, Act. 2: 17, Rom. 3: 20, 1 Cor. 1: 29, videtur mihi simplicissima esse ea interpretatio quam ab Hebraeis, ut creditur, acceptam expressit Plato: *Ὥςε δύο ὄντας ἕνα γεγονέναι* [*Ita ut duo cum sint unum fiant*]; et vetus proverbium ait esse Aristoteles de amicis, *μία ψυχὴ* [*una anima*]. Nam illud *εἰς* more Hebraeo hic *πλεονάζει* [*abundat*], ut apparet 1 Cor. 6: 16, Ephes. 5: 28, 29, 30, 31. Simile loquendi genus Deut. 28: 13, 44; Ps. 69: 12, 72: 19, 94: 22, 2 Sam. 7: 14, qui locus citatur Hebr. 1: 5. Nulla autem arctior amicitia quam mariti et uxoris, quae communionem requirit affectuum, corporis, prolis, vitae denique totius: quam rem esse vere sacram, id est, non humanitus sed Divinitus repertam, magno consensu gentes crediderunt. Eadem locutio usurpatur a Paulo ubi de scorto agit: sed nimirum qui scorto se miscet ea utitur pro uxore. In eum quem iam diximus sensum explicatur hic ipse locus in Constitutionibus quae dicuntur Clementis lib. VII. cap. 3. *Ἔσονται γάρ, φησιν, οἱ δύο εἰς σάρκα μίαν· ἐν γάρ εἰσιν ἀνὴρ καὶ γυνὴ τῇ φύσει, τῇ συμπνοίᾳ, τῇ ἑνώσει, τῇ διαθέσει, τῷ βίῳ, τῷ τρόπῳ· κεχωρισμένοι δέ εἰσι τῷ σχήματι καὶ τῷ ἀριθμῷ* [*Erunt enim, inquit, duo in carnem unam; unum sunt vir et uxor natura, consensu, concordia, proposito, vita, moribus: distincti figura et numero*].

6. *Ὥςε οὐκ ἔτι εἰσὶ δύο, ἀλλὰ σὰρξ μία, itaque iam non sunt duo, sed una caro*] Videmus hic duo non pluribus opponi, sed uni. Ante fedus matrimonii duo erant; postea pro uno censentur legis interpretatione.

Ὃ οὖν ὁ Θεὸς συνέζευξε, quod ergo Deus coniunxit] Errant qui hoc ad causas et occasiones coniugiorum contrahendorum referunt. Non enim de istis agitur, sed de

de ipsa matrimonii natura, cui Deus auctor inesse voluit ius amicitiae arctissimum. Si igitur sine gravi culpa κατὰ πᾶσαν αἰτίαν [*ex quavis causa*] amicitiae caeterae dissui non possunt, quanto minus ista quae tot pignorum vinculo continetur, unde pendet honesta tum propagatio tum educatio nobilissimi animantis creati ad Divinam imaginem?

Ἄνθρωπος μὴ χωριζέτω, homo ne separet] Quod facit qui aut innocentem uxorem extrudit, aut etiam tolerare recusat ea quae sunt tolerabilia. Vide 1 Petr. 3: 7.

7. *Ἐνετείλατο, mandavit*] Non male ex lege formam negotio praescribente permissionem inferunt. Qui repudianti uxorem praecipit ut libellum det divortii, divortium aliquatenus permittit. Sed non quicquid permittitur, legibus praesertim civilibus, fas piumque est, ut Christus ostendet.

Ἀπολῦσαι, dimittere] De huius vocis significatu diximus ad cap. 5.

8. *Ὅτι Μωσῆς, quoniam Moses*] Deo auctore, ut supra diximus. Sed Mosem nominat ut Legis non communis primaevae atque perpetuae, sed Iudaicae pro ratione temporum datae, promulgatorem.

Πρὸς τὴν σκληροκαρδίαν, propter duritiam cordis] Id est, ἀπείθειαν [*incredulitatem*]. Ita alibi iunguntur ἀπιστία καὶ σκληροκαρδία [*incredulitas et cordis duritia*], Marc. 16: 14. Quia ergo obduruerant adversus aequitatem a natura Deoque praescriptam, ideo Deus iura scripsit non tanquam optimae reipublicae sed tanquam faeci Israelis. Est autem haec velut propria nota illius populi, Exod. 33: 3, 34: 9, Deut. 9: 6, 31: 27, Es. 48: 4, Ezech. 2: 4, 3: 7, Act. 7: 51. Πρὸς hic respondet Hebraeo עַל, quod valet *propter*.

Ἐπέτρεψεν ὑμῖν, permisit vobis] Ἐπιτρέπειν saepe apud Graecos Scriptores est *rem arbitrio alicuius committere*: quae vera est huius loci sententia, ut alibi ostensum est. Latine quoque *permittendi* vox ita usurpatur: estque haec significatio inter permissionem iuris nudique facti media.

Οὐ γέγονεν οὕτως] Puto recte verti *non ita factitatum est*, ut ad auctoritatem Dominicae institutionis, de qua actum est antea, accedat aevi melioris consuetudo. Nemo

enim

enim laudatorum virorum uxorem suam dimisisse legitur, ne tum quidem cum probabiles esse viderentur divortii causae: quam in rem Abrahami exemplum illustre est.

9. *Μὴ ἐπὶ πορνείᾳ*] Ita vetus editio Complutensis. Atque ita legit Syrus, id est, *cum non sit adultera.* Quod favet Origeni dicenti *πορνείας* [*fornicationis*] mentionem non fieri in vim strictae exceptionis, sed exempli gratia, nimirum ut graviores mores a levioribus discernantur. Seneca dixit *condonanda esse vitia, non portenta.*

Καὶ γαμήσῃ ἄλλην, μοιχᾶται, et aliam duxerit, moechatur] Id est, *ποιεῖ μοιχᾶσθαι* [*facit moechari*] illam priorem a se dimissam. Ita haec verba exponi debere apparet ex collatione loci qui supra est 5: 32. *Facere* recte dicitur qui facto causam praebet. Et mos est Hellenistārum verba formae Hiphil per activa exprimere, ut Rom. 8: 26, Gal. 4: 6.

10. *Αἰτία*] *Conditio*, דברה. Plane enim assentior viro doctissimo ex Iure Romano hanc vocem interpretanti. Theophilo dicitur actor plus petere *τῇ αἰτίᾳ* qui *καλλίονα μὲν ἑαυτοῦ, χείρονα δὲ τὴν αἵρεσιν ποιεῖ τοῦ ἐναγομένου* [*potiorem suam, deteriorem autem facit causam reo*]. *Plurimum interest*, inquit Pomponius, *utrum quis de alterius causa ac facto nesciret an de iure suo ignoraret.* Sic *non corpus tantum sed et causam rei restituendam* aiunt Iurisconsulti (L. *Praeterea.* D. De Rei vind. et L. *Cum fundus*, De Reb. Cred. si cert. pet.), id est, omnem eius qualitatem. Martialis:

Quid Nomentani causam mihi perdis agelli,
Propter vicinum qui pretiosus erat?

Scriptores plerosque Christianos veteres, atque inter eos Matthaei Interpretem, Marcum et Lucam, iuris locutionum fuisse non ignaros plurimis indiciis patet. *Si*, inquiunt Apostoli, *ea est mariti conditio*, scilicet ut uxorem pro animi sui arbitrio dimittere ei fas non sit, satius esset abstinere a nuptiis quam se induere in malum inextricabile. Incommoda mulierum ingenia multos a matrimonio deterrent. Sapiens Hebraeus Eccl. 25: 22, *Συνοικῆσαι λέοντι καὶ δράκοντι εὐδοκῶ ἢ συνοικῆσαι μετὰ*

 γυ-

γυναικὸς πονηρᾶς [*Cum leone et dracone malim degere quam cum mala muliere*]. Alexis:

Ἐπὰν δὲ γήμῃς, οὐδὲ σαυτοῦ κύριον
Ἔξεστιν εἶναι· τὰς γὰρ εὐθύνας μόνον
Ἐφημερινὰς τοῦ βίου κεκτήμεθα.
[*At postquam uxorem duxis, domino nec tui*
Tibi licebit esse, sed quotidie
Tibi exigenda vita in suppliciis erit.]

Huic malo remedium optimum videbatur repudii libertas:

Ὡς τὴν κακὴν μὲν ἐξέβαλλε δωμάτων,
Τὴν δ' οὖσαν ἐσθλὴν ἡδέως ἐσώζετο,
[*Ut si mala esset, limine exigeret suo;*
Bonam libenter usque retineret sibi,]

ut Euripides inquit. Et Antiphon inter ea quibus matrimonium dissuadet affert et hoc: Εἰ γὰρ τύχει μὴ ἐπιτηδεία γενομένη, χαλεπαὶ ἐκπομπαὶ, χαλεπὸν δὲ κεκτῆσθαι κτῆμα τοιοῦτον [*Nam si appareat non satis conveniens, difficilia repudia; difficile non minus habere secum id mali*].

11. Οὐ πάντες χωροῦσι τὸν λόγον τοῦτον] *Non omnes sufficiunt huic rei*, ut recte interpretatur Syrus. Sic et Origenes: Ἀλλὰ καὶ ἄγεσθαι γυναῖκα ἐπέτρεψεν ἡμῖν ὁ Θεὸς, ὡς οὐ πάντων χωρούντων τὸ διαφέρον· τουτέστι τὸ πάντη καθαρόν [*Sed et ducere uxorem permisit nobis Deus, nempe quia non omnes apti sunt ad id quod eximium est, id est, summe purum*]. Ita χωρεῖν usurpavit Poeta non inelegans, quem vulgo Phocyliden non recte vocant:

Οὐ χωρεῖ μεγάλην διδαχὴν ἀδίδακτος ἀκούειν·
Οὐ γὰρ δὴ νοέουσ' οἱ μηδέποτ' ἐσθλὰ μαθόντες.
[*Qui rudis est, non quit documenta capessere magna:*
Qui bona non didicit res non intelligit istas.]

Et Plutarchus Vita Catonis Uticensis sic orantes facit Romanos qui circa ipsum erant: Εἰ Κάτωνες οὐκ εἰσὶν οὐδὲ τὸ Κάτωνος φρόνημα χωροῦσιν, οἰκτείρειν τὴν ἀσθένειαν αὐτῶν [*Si ipsi Catones non essent, nec Catonis haberent spiritus, dandam suae imbecillitati ex commiseratione veniam*]. Sensus est, multos esse imbecilliores quam ut pares sint sublimi proposito. Cyprianus de Virginibus quibusdam, *Si perseverare*, inquit, *nolunt vel non possunt.* Lactantius haec Christi verba ita explicat: *Si quis*

hoc,

hoc, inquit, *facere potuerit, habebit eximiam incomparabilemque mercedem. Quod continentiae genus, quasi fastigium est omniumque consummatio virtutum.*

'Αλλ' οἷς δέδοται, sed quibus datum est] Dari a Deo hoc dicit Christus; attamen non sine hominum nisu ac contentione, ut ex sequentibus apparet. Clemens Romanus in epistola ad Corinthios: *'Ο ἁγνὸς τῇ σαρκὶ μὴ ἀλαζονευέσθω, γινώσκων ὅτι ἕτερός ἐςιν ὁ ἐπιχορηγῶν αὐτῷ τὴν ἐγκράτειαν* [*Qui purus est carne ne se iactet, sciens alium esse qui ei suppeditet vim continentiae*]. Quod, ut alia quaedam, transscripsisse mihi videtur Tertullianus libro De virginibus velandis: *Et si a Deo confertur continentiae virtus, quid gloriaris quasi non acceperis?* Clemens Alexandrinus: *Εὐνουχίαν μὲν καὶ οἷς τοῦτο δεδώρηται ὑπὸ Θεοῦ μακαρίζομεν* [*Felicem praedicamus castimoniam quasi spadonum, et eos quibus id datum est*].

12. *Εἰσὶ γὰρ εὐνοῦχοι, sunt enim spadones*] Haec adduntur implendae comparationis gratia. Sicut autem Graecis nomen *εὐνούχων*, ita Latinis *spadonum* generalis appellatio est teste Ulpiano: quanquam est et ubi *spadones castratis* opponuntur.

Οἵτινες ἐυνουχίσθησαν ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων, spadones qui facti sunt ab hominibus] Talis qui est איש סריס dicitur in Aruch, *εὐνοῦχος ἐξ ἐπηρείας* [*spado per iniuriam*] in Canonibus.

Εὐνούχισαν ἑαυτοὺς, qui se ipsos castraverunt] Animi destinatione, *μὴ ζητοῦντες γυναῖκα* [*non quaerentes uxorem*], ut Paulus loquitur 1 Cor. 7: 27. Sed ad propositum accedere debet custodia sui sollicita, preces, ieiunia, et quicquid praeterea est quo potest *τὸ σῶμα δουλαγωγεῖσθαι* [*corpus subiugari*]. Nam et *ἡμετέρας σπουδῆς δεῖ τὸ κατόρθωμα* [*nostrae operae virtus ista eget*], ut, hac re agens ad 1 Cor. 7, loquitur Chrysostomus: quod idem latius exsequitur De Virginitate cap. 27. Ostendit haec comparatio ea sola a Deo coronari quae libere fiunt.

Διὰ τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν, propter Regnum coelorum] *Δι' ἀγάπην πρὸς τὸν Θεὸν* [*propter amorem in Deum*], ut Clemens interpretatur Strom. III, id est, ut melius possint *μεριμνᾷν τὰ τοῦ Κυρίου, ἵνα ὦσιν ἅγιοι καὶ σώματι*

καὶ πνεύματι [*curare quae sunt Domini, ut sint sancti corpore et spiritu*], ut Paulus loquitur 1 Cor. 7: 34, ad implenda rectius, liberius atque constantius praecepta Christianismi: non quod in iis sit coelibatus, sed quod ad ea magno sit adiumento. Idem ergo est διὰ τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ quod ἕνεκεν εὐαγγελίου [*propter Euangelium*] Marc. 10: 29. Quod Origenes primo ad Celsum dixit: Διὰ τὸ καθαρώτερον θρησκεύειν τὸ θεῖον μηδὲ τῶν συγκεχωρημένων ὑπὸ τοῦ νόμου ἅπτεσθαι ἀφροδισίων [*Ideo etiam ab ea Venere abstinere quam lex permittit, ut sic purius liceat Deo servire*]. Neque enim ii tantum qui ad verbi ministerium erant segregati, sed praeter eos alii complures utriusque sexus et omnis ordinis homines ab initio Christianismi amplexi sunt ταύτην τὴν ὑψηλοτέραν πολιτείαν [*hoc sublimius vivendi genus*]. Iustinus Martyr: Καὶ πολλοί τινες καὶ πολλαὶ, ἑξηκοντοῦται καὶ ἑβδομηκοντοῦται, οἳ ἐκ παίδων ἐμαθητεύθησαν τῷ Χριστῷ, ἄφθοροι διαμένουσι· καὶ εὔχομαι κατὰ πᾶν γένος ἀνθρώπων τοιούτους δεῖξαι [*Multi ac multae qui a prima aetate in Christi disciplinam se dedere, ad aetatem sexaginta et septuaginta annorum puros a Venere se servant, et polliceor me in omni gente multos tales ostensurum*]. Idem alibi: Ἢ τὴν ἀρχὴν οὐκ ἐγαμοῦμεν εἰ μὴ ἐπὶ παίδων ἀνατροφῇ, ἢ παραιτούμενοι τὸ γήμασθαι τέλεον ἐγκρατευόμεθα [*Nos aut ad nuptias non venimus nisi in spem prolis bene educandae, aut evitato matrimonio in perpetua continentia vivimus*]. Tatianus contra Graecos: Τὰς παρ' ἡμῖν παρθένους λοιδορεῖσθε [*Virgines, quae apud nos sunt, irridetis*]. Minutius Felix de Christianis: *Plerique inviolati corporis virginitate fruuntur potius quam gloriantur.* Tertullianus notat sua aetate virgines Ecclesiarum in quibusdam locis recludi solitas, cum rursus aliis in locis non recluderentur. Idem De Resurrectione Christi: *Quot spadones voluntarii, quot virgines Christo maritatae?* Vide Cyprianum atque alios. Lactantius: *Plurimi beatam atque incorruptam corporis virginitatem retinuere.* Merito autem causam hanc pietatis adiecit Christus. Nam alioqui idem faciebant αἱ σεμναὶ [*venerandae*] apud Indos, Vestales Romanorum, et Athletae non pauci, quos Clemens nominat δι' ἄσκησιν σωματικὴν ἐγκρατευομένους;

πόνους καὶ ἀφροδισίων ἀπέχοντας [exercitationis corporalis causa servantes eam continentiam ut ab omni abstineant Venere]. Eusebius addit apud Christianos observatam παρθενίαν καθ' ἑκούσιον γνώμην, οὐ δι' ἀνάγκην ὡς παρ' Ἕλλησι [virginitatem ex voluntario proposito, non ex necessitate ut apud Graecos]. Chrysostomus in VII ad Romanos: Διὰ τοῦτο ἐπὶ μὲν τῶν παλαιῶν, εἴπου τις ἐφάνη παρθενίαν ἀσκῶν, σφόδρα ἔκπληκτον ἦν· νῦν δὲ πανταχοῦ τῆς οἰκουμένης τὸ πρᾶγμα ἔσπαρται [Ob id olim si quis conspiceretur a nuptiis abstinere, res erat miranda, nunc ubique locorum ea laus sparsa est].

Ὁ δυνάμενος χωρεῖν χωρείτω, *qui potest facere faciat*] Id est, cui tantum animi est, macte ista virtute esto, pergat Deo favente. Usurpat hoc dictum et Ignatius, sed de fide in Christum agens: Ὁ χωρῶν χωρείτω· ὁ ἀκούων ἀκουέτω [*Qui capit capiat, qui audit audiat*], in Epistola ad Smyrnenses.

13. Παιδία, *pueri*] Iam aliquoties diximus vocem hanc etiam de paulo provectiore aetate accipi. Imo et βρέφους vox, quam Lucas usurpat, eandem significationem recipit, ut liquet 2 ad Tim. 3: 15.

Τὰς χεῖρας ἐπιθῇ αὐτοῖς, καὶ προσεύξηται, *ut manus eis imponeret, et oraret*] Manuum impositio apud Iudaeos indicabat invocationem Divinae potentiae, ut alibi diximus. Unde factum est ut et munia publica eo ritu conferrentur, etiam civilia, ut Senatorum. Sed et in Archisynagogis et Senioribus Synagogae idem observatum; unde mos τῆς χειροθεσίας [*manuum impositionis*] ad Christianos transiit: de quo alibi erit agendi locus. Pro pueris etiam eo ritu preces concipi solitas manifestum est ex Gen. 48: 14, 15. Exinde Hebraeis semper observatum ut ad eos qui sanctimonia praestare caeteris crederentur pueros deferrent, ipsorum precibus Deo commendandos διὰ τῆς τῶν χειρῶν ἐπιθέσεως [*per manuum impositionem*], qui mos hodieque apud ipsos manet. Hunc autem morem Christus probans ostendit isti etiam aetati prodesse aliorum fidem ac preces.

Μὴ κωλύετε αὐτὰ ἐλθεῖν πρός με, *ne eos prohibete ad me venire*] Apostoli rem minus dignam Christo putabant contingendis pueris occupari. At Christus istam quo-

quoque aetatem a suis beneficiis non reiicit. Imo ostendit gratum sibi esse si pueri, quasi designati sanctitatis ac per hoc etiam salutis, quomodo Tertullianus loquitur, a primis vitae initiis addicantur Christianae educationi. Nam certe

——— *A teneris assuescere multum est.*

Et *Quo semel est imbuta recens servabit odorem*
Testa diu.

Irenaeus de Christo: *Ideo per omnem venit aetatem, et infantibus infans factus sanctificans infantes, in parvulis parvulis sanctificans hanc ipsam habentes aetatem, simul et exemplum illis pietatis effectus et iustitiae et subiectionis.* Huic Christi dicto inter caetera innititur mos pueros etiam infantes baptismo tingendi. Quem Augustini temporibus per omnes ecclesias fuisse receptum, hoc ipso satis constat, quod Pelagiani, cum eo argumento ab Augustino atque aliis premerentur, negare id ipsum nunquam ausi fuerint. Et (ut de Origene nihil dicam, cui quae adscribuntur quaedam sunt incerti auctoris, quaedam interpolata) epistola Cypriani ad Fidum, qua et Augustinus et Hieronymus utuntur, apertum facit, an recte baptizarentur infantes ne dubitatum quidem, sed an possint baptizari etiam ante octavum diem quosdam haesitasse: re autem in Concilio expensa visum ne recens quidem natis si offerrentur negandum Baptismum. In libro antiquo cui titulus Constitutiones Clementis legimus: *Βαπτίζετε δὲ ὑμῶν καὶ τὰ νήπια, καὶ ἐκτρέφετε αὐτὰ ἐν παιδείᾳ καὶ νουθεσίᾳ Θεοῦ* [*Baptizate etiam parvulos vestros, et eos educate in bona disciplina et praeceptis Dei*]. Quin etiam εὐχαριστίαν [*Coenam Sacram*] praebitam infantibus antiquissimis testimoniis apparet. Caeterum illa sententia, infantes non baptizatos certo suppliciis aeternis, quanquam levioribus, addici, tam rigide defensa ab Augustino, ne ipsi quidem Augustino placuerat antequam cum Pelagio collideretur. Videtur autem mihi antiquitus Baptismus infantium multo magis in Africa quam in Asia aliisve mundi partibus fuisse frequentatus, et cum maiori quadam necessitatis opinione. Nam in Conciliis vetustiorem eius moris mentionem non invenias Concilio Carthaginiensi. Tertullianus de aetate

qua

qua baptizandi essent qui Christianae disciplinae a parentibus consecrabantur, nihil definitum fuisse suis temporibus hoc ipso docet quod dilationem Baptismi tam multis rationibus suadet. *Itaque*, inquit, *pro cuiusque personae conditione ac dispositione, etiam aetate, cunctatio Baptismi utilior est: praecipue tamen circa parvulos. Quid enim necesse est* (quod hic in quibusdam codicibus repetitur, *si non tam necesse*, non video quem commodum sensum accipiat) *sponsores etiam periculo ingeri, qui et ipsi per mortalitatem destituere promissiones suas possunt, et proventu malae indolis falli? Ait quidem Dominus: Nolite illos prohibere ad me venire. Veniant ergo dum adolescunt, veniant dum discunt, dum quo veniant docentur* (legendum puto *dumque veniunt doceantur*). *Fiant Christiani quum Christum nosse potuerint, quid festinat innocens aetas ad remissionem peccatorum?* Sensus est: Veniant ad Christum ut instituantur, non ut baptizentur, nisi postquam vim Baptismi intellexerint. Nazianzenus agens de iis qui sine Baptismo decedunt, exemplum ponit in iis quibus Baptismus non contigit διὰ νηπιότητα [*ob infantiam*]. Atque is ipse Nazianzenus, Episcopi cum esset filius, patris sub cura diutissime educatus, baptizatus non fuit nisi cum ex ephebis exiisset, ut ipse in Vita sua nos docet. Iohannes Antiochenus, dictus postea *Chrysostomus*, parentibus natus Christianis, ut verior habet sententia, a Meletio Episcopo institutus, baptizatus est post annum primum et vicesimum. Sed imprimis notatu dignus est canon Synodi Neocaesariensis habitae anno CCCXV, qui sic habet: Περὶ κυοφορούσης, ὅτι δεῖ φωτίζεσθαι ὁπότε βούλεται· οὐδὲν γὰρ ἐν τούτῳ κοινωνεῖ ἡ τίκτουσα τῷ τικτομένῳ, διὰ τὸ ἑκάστου ἰδίαν τὴν προαίρεσιν τὴν ἐπὶ τῇ ὁμολογίᾳ δείκνυσθαι [*De muliere praegnante, ut baptizetur ubi volet: nihil enim puerpera hac in re partui communicat. Nam et huius et illius quae sit voluntas ostendit professio*]. Utcunque enim aliovorsum trahant Interpretes, apparet, ideo de Baptismo praegnantium motam quaestionem, quod videretur cum matre simul proles baptizari, quae tamen baptizari non soleret nisi super propria voluntate ac professione. Et sic in Compendio canonum titulo IV explicat Balsamo: Οὐ δύ-

δύναται φωτισθῆναι διὰ τὸ μηκέτι εἰς φῶς ἐλθεῖν, μηδὲ προαίρεσιν ἔχειν τῆν ὁμολογίας τοῦ θείου βαπτίσματος [*Non potest baptizari quia nondum in lucem venit, neque habere voluntatem potest professionis faciendae quae in sancto Baptismate requiritur*]. Et Zonaras: *Τὸ ἔμβρυον χρήζει βαπτίσματος ὅτε προαιρεῖσθαι δυνήσεται* [*Foetus tunc opus habebit Baptismate cum eligere poterit agendo*]. Definit autem Synodus Baptismum ideo recte procedere quia ad matrem solam quae de se professionem ederet, non etiam ad uterum pertineret. Et Graecorum plerique ab omni aevo ad hunc diem morem servant differendi parvulorum Baptismum donec ipsi fidei suae confessionem possint edere. Walafredus Strabo De rebus Ecclesiasticis cap. 36: *Notandum deinde primis temporibus illis solummodo Baptismi gratiam dari solitam qui et corporis et mentis integritate iam ad hoc pervenerant ut scire et intelligere possent, quid emolumenti in Baptismo consequendum, quid confitendum atque credendum, quid postremo renatis in Christo esset servandum.* Caeterum ista sicut libertatem, vetustatem, et consuetudinis differentiam indicant, ita nihil afferunt cur repudiandus sit Baptismus infantium, quos parentes aut sponsores alii Deo per sanctorum preces consecrandos offerunt, cum voto piae educationis: quod praeter caetera Baptismo non incommode significatur. Neque obstare debet quod non omnia quae itidem per Baptismum significari solent in istam aetatem proprie congruant. Nam et poenitentia, quam scimus Baptismo designari, maiorem certe in iis qui, cum vitam diu impuram egissent, vitae totius mutandae propositum testabantur quam in aliis locum habebat, in Christo vero, quem Iohannes baptizavit, nullum, qui, ut Tertullianus loquitur, *nullius poenitentiae debitor tinctus est.* Scriptor Quaestionum et Responsionum ad Orthodoxos περὶ βρεφῶν [*de infantibus*] loquens: *Ἀξιοῦνται δὲ τῶν διὰ τοῦ βαπτίσματος ἀγαθῶν τῇ πίστει τῶν προσφερόντων αὐτὰ τῷ βαπτίσματι* [*Per Baptisma bonis dignantur per fidem offerentium eos Baptismati*].

Τῶν γὰρ τοιούτων, talium enim] Eo minus, inquit Christus, aetas ista quasi profana spernenda est, quia et adulti qui se in meam dedunt disciplinam debent quasi re-

repuerascere, exutis scilicet vitiis quae maior aetas supervexit. Supra voluit Christus sectatores suos pueris similes fieri, vacuitate τῆς φιλαρχίας [*ambitûs*]. Hic vero magis respici videtur obediens puerorum docilitas. Ita enim ait Lucas: Ὃς ἐὰν μὴ δέξηται τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ ὡς παιδίον, οὐ μὴ εἰσέλθῃ εἰς αὐτήν [*Quicunque non acceperit Regnum Dei sicut puer, non intrabit in illud*]. Solent comparari puerilia ingenia tabulae rasae, cui facile quidvis inscribas.

15. *Ἐπιθεὶς αὐτοῖς τὰς χεῖρας, cum imposuisset eis manus*] Ita ut simul more Hebraeo preces pro iis conciperet. Hoc enim est εὐλογεῖν [*benedicere*] Marc. 10: 16. Habebat quidem Christus potestatem dona conferendi etiam sine precibus, sed exemplum nobis praebens plerumque preces interponebat.

16. *Εἷς προσελθὼν, aliquis accedens*] Non νομικὸς [*Legisperitus*] ille Lucae memoratus 10: 25, sed ἄρχων [*princeps*], id est, unus oppidi sui Senatorum, Luc. 18: 18, caeterum aetate iuvenis, infra 20. De hoc ἀρχόντων genere accipiendum puto Iohannis illud 12: 42, *Ὅμως μέντοι καὶ τῶν ἀρχόντων πολλοὶ ἐπίστευσαν εἰς αὐτόν* [*Veruntamen et ex principibus multi crediderunt in eum*]. Venisse autem hunc non calumniandi animo, ut νομικὸν illum, sed discendi cupidum, ex Marco et Luca apparet.

Ζωὴν αἰώνιον, vitam aeternam] Quam Iudaeis tenuiter cognitam aperte a Christo praedicari audiebat. Vide quae ad Luc. 10: 25 dicentur.

17. *Τί με ἐρωτᾷς περὶ τοῦ ἀγαθοῦ; εἷς ἐστιν ὁ ἀγαθὸς, quid me interrogas de bono? unus est bonus*] Cum et vetustiora et emendatiora exemplaria hanc lectionem praeferant, quam secutus est non vetus tantum quo nunc utimur Latinus Interpres, sed et illi codices quibus usi sunt Augustinus, Hieronymus, atque alii, multo est credibilius lectionem alteram ex Marco et Luca huc traductam, quod saepe accidit, quam istam aliunde irrepsisse. Antiquitas tamen diversae lectionis vel inde apparet, quod apud Origenem (nisi tamen et ibi aliquid assutum suspicari libet) utriusque fit mentio; et Syrus ita hic habet ut in Marco et Luca est. Sensus eodem recidit. Iuvenis iste, quamvis in Iesu maius homine nihil agnosce-

ceret, sperabat tamen eo monstrante se perventurum ad possessionem eius boni quo vita aeterna paratur, quasi ad eam rem monstratore tantum egeret, caetera per se confecturus: sicut Philosophi de quibus epistola LII agit Augustinus, qui beatam vitam ipsi sibi fabricare voluerunt, potiusque patrandam quam impetrandam putaverunt, cum eius dator non sit nisi Deus. Hoc animo et Iesum *bonum Magistrum* vocabat, id est, boni monstratorem, et de *bono* ab ipso volebat edoceri. At Iesus occurrens huic errori, simulque modestiae nobis praebens exemplum, ait non esse multos boni fontes, sed unicum, Deum scilicet; hoc ipso indicans, non satis esse bonum nobis monstrari, nisi Deus mentem illustrans vires nobis suggerat: quo pertinet quod infra sequitur, *παρὰ δὲ Θεῷ πάντα δυνατά ἐϛι* [*a Deo omnia fieri possunt*]. Viderunt hoc etiam in Gentibus nonnulli, sed ad quos, ut arbitror, aliqua Barbaricae Philosophiae scintilla pervaserat. Plato Menone: *Εἰ δὲ νῦν ἡμεῖς παντὶ τῷ λόγῳ τούτῳ καλῶς ἐζητήσαμέν τε καὶ ἐλέγομεν, ἀρετὴ ἂν εἴη οὔτε φύσει, οὔτε διδακτὸν, ἀλλὰ θείᾳ μοίρᾳ παραγιγνομένη* [*Quod si nos in omni hoc sermone recte rem exquisivimus et explicavimus, virtus neque natura erit neque disciplina, sed Divinitus adveniet*]. Quae ita esse intelligenda ut non excludatur opera Magistrorum, neque naturalis ingenii facultas, sed ut Deus et per haec et praeter haec operari in nobis credatur virtutem, facunde ostendit Maximus Tyrius in diatriba: *Εἰ γένοιτό τις θείᾳ μοίρᾳ ἀγαθὸς* [*An quis fiat bonus Dei dono*], ubi in eandem sententiam Homeri utitur testimonio:

——— Οὐ γάρ ὀΐω
Οὔ σε Θεῶν ἀέκητι γένεσθαι τε τραφέμεν τε.
[——— *Neque enim te credere possim*
Absque Deum fato genitum vitaque potiri.]

Argumento autem hoc utitur: *Αὐταρκες δὲ ὂν* (*τὸ θεῖον*) *καὶ τέλειον καὶ ἰσχυρὸν, κατὰ μὲν τὴν τελειότητα τὰ ἀγαθὰ βούλεται, κατὰ δὲ τὴν αὐτάρκειαν ἔχει, κατὰ δὲ τὴν ἰσχὺν δύναται· βουλόμενος δὲ δὴ καὶ ἔχων καὶ δυνάμενος κατὰ τί μὴ δῷ; Ὁ μὲν γὰρ ἔχων οὐ διδοὺς, οὐ βούλεται· ὁ δὲ βουλόμενος οὐκ ἔχων, οὐ δύναται· ὁ δὲ ἔχων καὶ βουλόμενος πῶς οὐ δύναται;* [*Cum Deus sit et sibi sufficiens et perfectus*

et

et summe potens, ut perfectus vult bona; ut sufficiens sibi habet bona, ut potens efficere potest. Cum igitur velit et habeat et possit, cur non det? Nam qui habet et non dat, is non vult: qui vult et non habet, non potest: qui habet et vult, quomodo non possit?] Atque huc refert etiam adversa ac pericula quae Deus hominibus obiiciat, ut in iis se exercendo boni evadant. Hierocles in Pythagorica Schola eadem didicit: *Εἰ γὰρ καὶ ἐφ' ἡμῖν αἵρεσις τῶν καλῶν, ἀλλὰ καὶ αὐτὸ τὸ ἐφ' ἡμῖν θεόθεν ἔχοντες τῆς παρ' ἐκείνου συνεργείας καὶ τελειώσεως τῶν αἱσθητῶν πάντως που χρήζομεν· ἔοικε γὰρ τὸ μὲν παρ' ἡμῶν σπουδαζόμενον ἐκτεινομένῃ χειρὶ πρὸς λῆψιν τῶν καλῶν· τὸ δὲ παρὰ Θεοῦ συντελούμενον χορηγία εἶναι καὶ πηγὴ τῆς δόσεως τῶν ἀγαθῶν* [*Etiamsi in nobis est bonorum optio, sed et hanc ipsam volendi libertatem a Deo habemus, ipsius auxilio ut maxime ad perfectionem naturae sensu praeditae egemus. Videtur enim noster labor similis manui extensae ad bona acceptanda; at id quod a Deo efficitur esse exhibitio et fons bonorum datorum*]. Mox: *Οὔτε γὰρ μόνον προθυμεῖσθαι δεῖ τὰ καλὰ ὡς ἐφ' ἑαυτοῖς ὄντα κατορθῶσαι καὶ χωρὶς τοῦ Θεοῦ· ἐπικουρίας χρήζομεν πρὸς ἀποφυγὴν μὲν τῶν κακῶν, ἀνάκτησιν δὲ τῶν ἀγαθῶν* [*Neque enim tantum studendum est rebus bonis, tanquam in nobis esset recte agere etiam sine Deo. Auxilio egemus ad fugam malorum, nec minus ad bonorum acquisitionem*]. Seneca: *Nulla sine Deo mens bona est.* Porphyrius quoque scripsit non posse homines *τελειοῦσθαι* [*perfici*] nisi *διὰ τὸν νοῦν τὸν πατρικὸν* [*per Mentem paternam*]. Iudaeos saniores idem sensisse vel Philo nos doceat; *Δεῖ τὸν ὑπὲρ ἀρετῆς πόνον μὴ ἑαυτῇ προσάγειν τὴν ψυχὴν, ἀλλ' ἀφελεῖν ἀφ' ἑαυτῆς, καὶ Θεῷ ἀνενεγκεῖν, ὁμολογοῦσαν ὅτι οὐχ' ἡ ἰσχὺς αὐτῆς οὐδὲ ἡ δύναμις περιποίησε τὸ καλὸν, ἀλλὰ καὶ ὁ τὸν ἔρωτα χαρισάμενος* [*Debet animi laborem ad bonum non sibi addicere, sed a semet abdicare et Deo offerre, agnoscendo quod non sua vis ac facultas bonum ei peperit, sed is maxime qui eius amorem indidit*]. Idem alibi Deum ex Mosis persona ita alloquitur: *Διὸ δέομαι καὶ ποτνιῶμαι προσέσθαι τὴν ἱκεσίαν ἀνδρὸς ἱκέτου καὶ φιλοθέου καὶ μόνον θεραπεύειν ἀξιοῦντος· ὡς γὰρ τὸ φῶς ὑφ' ἑτέρου μὴ γνωριζόμενον αὐτὸ ἑαυτοῦ γνώρισμά ἐστιν, οὕτω*

καὶ σὺ σεαυτὸν μόνος ἂν φῆναι δύναιο [*Propterea oro ac precor, accipias preces hominis supplices Deum amantis eique soli servire volentis. Sicut enim lux sine alterius indicio index est sui, ita et tu solus es qui temet possis ostendere*]. Et Allegoriarum secundo: *Καὶ γὰρ δίκαιον τῶν τῆς ψυχῆς κινημάτων ὅσα πρῶτα ἢ τάξει ἢ δυνάμει Θεῷ ὁμολογεῖν* [*Rectum enim est animi motuum eos qui primi sunt ordine aut potestate Deo adscribi*]. Quo magis miror esse qui Scriptores Christianos primae illius atque sanctissimae vetustatis passim traducunt, quasi ab illis τὸ αὐτεξούσιον [*libertas voluntatis humanae*] extollatur in Divinae gratiae iniuriam. Longe aliter animatos fuisse viros sanctissimos, quorum partim doctrina partim et sanguine stabilita est res Christiana, quanquam a viris doctissimis nuper abunde demonstratum est, non possum non hic etiam appositis testimoniis, ut mihi quidem videntur, apertissimis conspicuum lectoribus facere. Iustinus Martyr: *Οἴεσθε ἂν ἡμᾶς ποτε, ὦ ἄνδρες, νενοηκέναι δυνηθῆναι ἐν ταῖς γραφαῖς ταῦτα, εἰ μὴ θελήματι τοῦ θελήσαντος αὐτὰ ἐλάβομεν χάριν τοῦ νοῆσαι;* [*Putatisne vos, o viri, potuisse nos haec in Scripturis intelligere nisi donum intelligendi accepissemus ex voluntate eius qui sic voluit?*] Clemens Alexandrinus Strom. V, *Οὐ χάριτος ἄνευ τῆς ἐξαιρέτου πτεροῦταί τε καὶ ἀνίσταται καὶ ἄνω τῶν ὑπερκειμένων αἴρεται ἡ ψυχὴ, πᾶν τὸ βρῖθον ἀποτιθεμένη καὶ ἀποδιδοῦσα τῷ συγγενεῖ* [*Non sine gratia eximia fit volucris et excitatur et super subiacentia attollitur anima, omne id quod ponderosum est deponens et reddens tali naturae*]: ubi et locum ex Platone adducit quem citavimus. Origenes adversus Celsum libro VI, *Φησὶ δ' ὁ Θεῖος λόγος οὐκ αὐταρκες εἶναι τὸ λεγόμενον (κἂν τὸ καθ' αὑτὸ ἀληθὲς καὶ πιστικώτατον ᾖ) πρὸς τὸ καθικέσθαι ἀνθρωπίνης ψυχῆς, ἐὰν μὴ καὶ δύναμίς τις Θεόθεν δοθῇ τῷ λέγοντι, καὶ χάρις ἐπανθήσῃ τοῖς λεγομένοις, καὶ αὕτη οὐκ ἀθεεὶ ἐγγινομένη* [*Dicit autem sermo Divinus non sufficere id quod dicitur (etiamsi per se verum sit et fide dignissimum) ut in animum humanum penetret, nisi et dicenti vis quaedam detur Divinitus, et dictis superflorescat gratia quaedam, quae et ipsa non sine Deo contingat*]. Rursum alibi requirit πρὸς τὸ λογικὸν ἀγαθὸν τὴν συμπνέ-

ου-

-σασαν θείαν δύναμιν [*praeter bonum rationale etiam adspirantem Dei vim*]. Chrysostomus Homil. XLIV ad Iohannem Christum sic loquentem facit: *Οὐ τὸ τυχὸν πρᾶγμά ἐςι τὸ πιςεῦσαι εἰς ἐμέ, ἀλλὰ τῆς ἄνωθεν ἀποκαλύψεως δεῖ, καὶ ψυχῆς εὐγνωμόνως δεχομένης τὴν ἀποκάλυψιν* [*Non vulgaris est res in me credere, sed et revelatione superna opus et anima libenter revelationem suscipiente*]. Et Homilia XLV, *Εἰ γάρ τις ἔρχεται πρὸς αὐτόν, φησι, τί δεῖ τῆς ἕλξεως; ὃ καὶ αὐτὸ οὐ τὸ ἐφ' ἡμῖν ἀναιρεῖ, ἀλλὰ μᾶλλον ἐμφαίνει ἡμᾶς βοηθείας δεομένους* [*Si quis ad illum venit, dicat aliquis, quid opus tractione? Quod et ipsum libertatem in nobis non tollit, sed magis opis nos indigos esse demonstrat*]. Cum ergo hic dicit Christus, *unum tantum esse bonum, nempe Deum*, eo indicat Deum esse *τὸ αὐτοάγαθον* [*ipsum bonum*], fontem veri boni, *ἀφ' οὗ πᾶσα δόσις ἀγαθή* [*unde omne datum bonum*], ut loquitur Iacobus: nimirum ut iuvenis non alienus a virtutis studio sed viribus suis plus aequo confidens eo ipso intelligeret bonum illud non interrogando tantum disci, sed et precibus posci debere. Caeterum *εἷς ἐςιν ὁ ἀγαθός*, ut antiqui codices habent, recte Syrus interpretatur addito *Dei* nomine. Nam ut alii notarunt, *Unus*, etiam sine alio adiectamento, Deus dici solebat Hebraeis; imo et Assyriis. Macrobius: *Deo enim quem summum maximumque venerantur Adad nomen dederunt: cuius nominis interpretatio significat Unus.* Philo Byblius: *Ἄδωδος βασιλεὺς θεῶν* [*Adodus, Rex Deorum*]. Nimirum Assyrii dicebant חוד, pro quo Hebraei אחד. Ita illud apud Iobum 14: 4 לא אחד [*nisi unus*] Chaldaeus interpretatur *nisi Deus*. Tertullianus Testimonio Animae recitat ut vulgi dictum, *Deus bonus*, sed *homo malus*.

Εἰσελθεῖν εἰς τὴν ζωήν, ad vitam progredi] Nimirum *τὴν αἰώνιον* [*aeternam*], de qua iuvenis interrogaverat; quod infra est *εἰσελθεῖν εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ* [*intrare in Regnum Dei*]. Caeterum sicut supra diximus *ἔρχεσθαι* [*venire*] sumi pro *πορεύεσθαι* [*vadere*], ita et *εἰσέρχεσθαι* hic non ipsam vitae aeternae consecutionem sed iter eo directum significat; quomodo et *εἰσέρχεσθαι διὰ πύλης* [*intrare per portam*] supra dicitur, 7: 13. Et infra dicuntur Legisperiti *οὐκ εἰσέρχεσθαι εἰς τὴν βασιλείαν τῶν οὐρα-*

σῶν [*non intrare in Regnum coelorum*], id est, viam veram ad Regnum non insistere, neque alios ut id faciant pari.

Τήρησον τὰς ἐντολάς, *serva mandata*] Prov. 7: 1, 2. Ἐντολὰς vocavit more Hebraeorum praecepta Mosis, Legem factorum scilicet, non Legem spiritûs. Vide Luc. 1: 6 et apud Paulum aliquoties. In his autem ponit Christus non viam totam sed initium viae. Haec enim, ut alibi diximus, erat iustitia Legisperitorum et Pharisaeorum: aliam maiorem exigi ad Regnum adipiscendum Christus docuerat. Sed, ut Paulus dicit de Lege factorum agens, *Ὁ νόμος παιδαγωγὸς ἡμῶν γέγονεν εἰς Χριστὸν* [*Lex paedagogus noster fuit ad Christum*], ita Christus ab eo quod minus est incipit. Ita et Baptista poenitentiae praeco perfectiori magisterio viam straverat.

18. *Ποίας*, *quaenam*] Ita apud Platonem aliquoties *ποῖα* pro *τίνα*. Nec aliter infra 21: 23, 22: 36, 24: 42, 43, Ioh. 10: 32, Act. 4: 7 et alibi passim. Apud LXX etiam aliquoties, ut 1 Reg. 9: 18. Videtur autem ideo hoc quaerere iuvenis, quia, cum in Lege Mosis plurima sint mandata, in quorum unum aliquod facile sit impingere, scire expetit ad quae potissimum attendere debeat. Christus autem ad interrogatum respondens ea potissima esse dicit mandata quae in officiis mutuis non quae in ritibus consisterent.

19. *Ἀγαπήσεις τὸν πλησίον σου ὡς σεαυτόν*, *diliges proximum tuum sicut te ipse*] Cum mandatum hoc duplicem habeat sensum, alterum generalem, qui monstrat acceptissimam esse Deo veram atque sinceram hominum inter se dilectionem, quo respectu praeceptum hoc Paulo dicitur *Legis plenitudo*, et Christo *praeceptum maximum* ab eo quod est de Deo colendo; alterum vero strictiorem, quatenus praeceptum illud partem efficiebat Legis factorum, id est, ut alibi exposuimus, Legis Hebraicae civilis; posterior sensus huic loco magis convenire videtur, quia de factis interrogaverat iuvenis: *Τί ἀγαθὸν ποιήσω;* [*Quid boni faciam?*] Quod apertum, ni fallor, facit Marcus, qui istis verbis omissis ponit: *Μὴ ἀποστερήσῃς* [*Ne fraudem feceris*], quo verbo omnia alia *ἀδικήματα* [*iniuste facta*] complectitur quae proprie non ve-

veniunt nomine *μοιχείας*, *φόνου*, *κλοπῆς*, *ψευδομαρτυρίας* [*adulterii*, *homicidii*, *furti*, *falsi testimonii*]. Ita *ἀδικεῖν καὶ ἀποστερεῖν* [*iniuriam facere et fraudem facere*] iunxit Paulus 1 Cor. 6: 8, et apud Aristophanem Pluto post interrogationem: *Μῶν οὐ κέκλοφας;* [*Non furatus est?*], sequitur altera: *Ἀλλ' οὐδὲ μήν γ' ἀπεστέρηκάς γ' οὐδένα;* [*Nec ullam fraudem fecisti alteri?*] Bene autem Marcus una voce expressit quod in Levitico 19 multis vocibus legitur: *Οὐ συκοφαντήσει ἕκαστος τὸν πλησίον, οὐκ ἀδικήσεις τὸν πλησίον, καὶ οὐχ ἁρπάσεις· οὐ πορεύσῃ δόλῳ ἐν τῷ ἔθνει σου* [*Non facies calumniam proximo tuo, nec facies iniuriam proximo, non rapies: non ambulabis dolose in gente tua*]. Ita Romani delicta omnia quae proprium non habent nomen *stellionatûs* aut *doli mali* nomine complectebantur. Aeque late patet Hebraeum עשק, quod Lev. 6: 2 et alibi per *ἀποστερεῖν* vertunt Graeci, optime illam vocis Hebraeae generalitatem explicante Davide Kimchi libro Radicum ad locum Lev. 19: 13. Eodem sensu ינה ponitur Lev. 25: 14, 17, quod *θλίβειν* [*affligere*] vertunt Graeci. Spectat igitur hoc loco Christus hanc legem quatenus imperat *τὸ καθῆκον* [*officia mediocria*], non quatenus monstrat *τὸ κατόρθωμα* [*officia in summo gradu*].

20. *Πάντα ταῦτα ἐφυλαξάμην*, *omnia haec custodivi*] Non falso hoc eum dixisse quod ad exteriorem et civilem iustitiam attinet ex Marco discimus, apud quem Christus narratur post hanc professionem utpote veram favore quodam peculiari iuvenem prosecutus. Nimirum est aliquid vivere socialiter. Quod sequitur, *ἐκ νεότητός μου* [*a iuventute mea*] (id est, ex quo coepit in me usus rationis), nunc quidem hic et apud Syrum legitur, sed antiqui libri Latini non habebant: unde suspicari licet ex Marco aut Luca adiectum.

Τί ἔτι ὑστερῶ] *Quid mihi deest* ad insistendum iter vitae aeternae? Nam *ὑστερῶ τούτου* nihil aliud est Graecis quam *hoc mihi deest*. Credidit igitur iuvenis iste plus aliquid requiri, sed quid id esset ignorabat.

21. *Εἰ θέλεις τέλειος εἶναι*, *si vis perfectus esse*] Ostendimus supra ad finem cap. 5 *τέλειον* dici quemvis vere Christianum. Nimirum vox ista ut aliae multae pro di-

versitate comparationis, diversas habet significationes. Ita quicquid in hac vita est, recte dicitur ἀτελὲς [*imperfectum* si comparetur ad id quod in vita altera exspectamus Et inter ipsos Christianos qui plurimum profecerunt τέλειοι dicuntur respectu τῶν ἔλαττον προβεβηκότων [*eorum qui non eousque profecerunt*]. Aristoteles Metaphysicis τέλειον esse dicit rem quamque ὅταν κατὰ τὸ εἶδος τῆς οἰκείας ἀρετῆς μηδὲν ἐλλείπει [*ubi ad virtutis quae ei propria est formam nihil deest*]. Ita videmus optime hoc consequi ad id quod iuvenis interrogaverat quid sibi deesset. Apud Marcum Christus respondet: Ἕν σοι ὑστερεῖ, id est, *Est adhuc quod tibi desit:* et deinde id dixisse narratur quod hic sequitur. Lucas: Ἔτι ἕν σοι λείπει [*Adhuc unum tibi deest*]. Unde liquido apparet τέλειον hic dici eum cui nihil desit quod ad insistendum vitae aeternae iter sit necessarium: idque ipsum insequens Christi ad Apostolos sermo demonstrat.

Πώλησόν σου τὰ ὑπάρχοντα, καὶ δὸς πτωχοῖς· καὶ ἕξεις θησαυρὸν ἐν οὐρανῷ· καὶ δεῦρο ἀκολούθει μοι. *Vende quae habes, et da pauperibus; et habebis thesaurum in coelo: et veni, sequere me*] De perfectione qua Christiani inter se comparantur hic non agi ostendimus. Neque vero ea perfectio in bonorum dilargitione proprie consistit. Imo fieri potest ut quis bona sua dilargiatur et tamen eam quae Christiano necessaria est dilectionem non habeat, Paulo teste 1 Cor. 13: 3, quod hic Origenes Thebani cuiusdam exemplo demonstrat. Sed notandum est, morem hunc Christo fuisse, ut viam salutis intelligere cupientibus non omnia simul per aversionem proponeret, sed optimo consilio ab ipsis exigeret ut se sectarentur, id est, ut se in disciplinam suam traderent, paulatim profecturi in cognitione pietatis. Vide supra 8: 22, 9: 9. Hoc ergo est quod et ab isto iuvene exigitur verbis illis ἀκολούθει μοι, quibus addunt Marci codices quidam Ἄρας τὸν σταυρὸν [*Suscipe crucem*], ut intelligeret iuvenis istam sectationem non carituram suis incommodis, quae tamen forti animo essent devoranda. Sumendam hoc modo vocem ἀκολουθεῖν apparet ex verbis Petri infra eam vocem repetentis, 27. Christiani omnes parati esse debent sua amittere, ubi Deus id exigit, ut in temporibus vexatae

Ec-

Ecclesiae. Ideo sicut alios rebus enatis, ita hunc verbis explorat Dominus, an in id paratus sit. Sciebat curam servandae augendaeque rei familiaris huic iuveni obstituram quominus animo ac corpore se in Christi disciplinam traderet, ideo eum tentat an hoc a se impedimentum removere possit, divenditis elargitisque rebus quae ipsum a verae sapientiae studio avocabant, id est, aut omnibus quae possidebat, aut certe iis quae usibus ipsius supererant, quomodo vox ὑπάρχοντα sumi videtur et infra Luc. 12: 33. Narratur Anacreon talenta quinque a Polycrate sibi donata reddidisse, εἰπὼν, οὐ τιμᾶσθαι αὐτὰ τῆς ἐπ' αὐτοῖς φροντίδος [*dicens, non tanti sibi esse ut eorum curam suscipere vellet*]. Narrantur alii in mare pecuniam proiecisse, cum dicto: *Pereas, ne me perdas.* Tanti illis videbatur amovere recte sapiendi moras. Et huic quidem fini suffecerit quovis modo se exonerare sarcinis. Sed Christus, ut quod bonum est quam optime fiat, suadet simul dari bona pauperibus; quia ea ratione non tantum se paraturus esset disciplinae, sed opus editurus Deo gratum atque acceptum, quod θησαυροῦ nomine appellari vidimus ad cap. 6. In Euangelio κατὰ Ἑβραίους [*secundum Hebraeos*] ut alia quaedam ita haec quoque περικοπὴ [*sectio*] erat interpolata in hunc modum: *Dixit ad eum alter divitum, Magister, quid bonum faciens vivam? Dixit ei, Homo, Leges et Prophetas fac. Respondit ad eum, Feci. Dixit ei, Vade, vende omnia quae possides, et divide pauperibus, et veni, sequere me. Coepit autem dives scalpere caput suum; et non placuit ei. Et dixit ad eum Dominus, Quomodo dicis Legem feci et Prophetas? quum scriptum sit in Lege, Diliges proximum tuum sicut te ipsum; et ecce multi fratres tui filii Abrahae amicti sunt stercore, morientes prae fame, et domus tua plena est bonis multis, et non egreditur omnino aliquid ex ea ad eos. Et conversus dixit Simoni discipulo suo sedenti apud se, Simon fili Ioannae, Facilius est camelum intrare per foramen acus quam divitem in Regnum coelorum.* Nimirum haec idem mutavit Ebion, quia Christum nec Dei Filium nec νομοθέτην [*legis conditorem*], sed nudum interpretem legis per Mosem datae agnoscebat. Sicut contra Marcion

apud Luc. 10: 25, delevit vocem αἰώνιον [*aeternam*], ne ullam Iudaeis vitae aeternae cognitionem ante Christi tempora fuisse fateri cogeretur. Ita

Dum vitant stulti vitia, in contraria currunt.

Quae inter quomodo medium veritas teneat videre est ad caput quintum. Quod si iuvenis iste Christi secutus consilium ipsi se formandum tradidisset, didicisset illo Magistro quid esset τὸ τέλειον τοῦ νόμου [*perfectio Legis*], didicisset simul non a factis suis sed a Dei misericordia pendere. Hieronymus de hoc iuvene: *Qui omnia se fecisse dicebat in primo certamine divitias vincere non potuit.*

22. Ἦν γὰρ ἔχων κτήματα πολλὰ, *habebat enim multas facultates*] Nimirum

Crescentem sequitur cura pecuniam.

23. Δυσκόλως, *difficile*] Quod hic dixit δύσκολον infra vocatur ἀδύνατον [*quod fieri non potest*], 26. Solent nimirum ista promiscue usurpari in rebus istius generis. Sic et Plato: Ἀγαθὸν ὄντα διαφερόντως καὶ πλούσιον εἶναι διαφερόντως ἀδύνατον [*Fieri nequit, ut quis sit eximie dives et eximie bonus*]. Eandem autem sententiam diversis subinde verbis repetens Christus, ut hic et magis etiam apud Marcum apparet, vult id quod dicit nobis esse certissimum, scilicet opes plerumque esse malorum irritamenta aut certe bonorum impedimenta. Causa est, quia plerumque hi qui divites sunt solent divitiis suis confidere et quasi in illis ponere summam boni, ut Marcus indicat. Adde Psalm. 49: 7 et 52: 9. Ideo monentur opulenti a Paulo μὴ ἠλπικέναι ἐπὶ πλούτου ἀδηλότητι, ἀλλ' ἐν τῷ Θεῷ τῷ ζῶντι [*non sperare in incerto divitiarum, sed in Deo vivo*], 1 ad Tim. 6: 17, id est, μὴ πορεύεσθαι ὀπίσω χρυσίου [*non sectari aurum*], ut loquitur Scriptor Eccl. 31: 8. Nam ista πλεονεξία [*habendi cupiditas*] optimo iure εἰδωλολατρεία [*idololatria*] dicitur Col. 3: 5. Quam veterem Hebraeorum γνώμην [*sententiam*] a Paulo usurpatam ita extulit idem ille Ecclesiastici Scriptor: Χρυσίον ξύλον προσκόμματός ἐστι τοῖς θυσιάζουσιν αὐτῷ [*Lignum offensionis est aurum sacrificantibus ipsi*]: ubi ξύλον προσκόμματος [*lignum offensionis*] est εἴδωλον [*idolum*]. Huius εἰδωλολατρείας vivam effigiem videre est apud Poetas. Petronius:

Clau-

——— *Clausum possidet arca Iovem.*

Menander:

'Ο μὲν Ἐπίχαρμος τοὺς θεοὺς εἶναι λέγει
Ἥλιον, ἀνέμους, γῆν, ὕδωρ, πῦρ, ἀςέρας·
Ἐγὼ δ' ὑπέλαβον χρησίμους εἶναι θεοὺς
Τ' ἀργύριον ἡμῖν καὶ τὸ χρυσίον μόνον·
Ἱδρυσάμενος τούτους γὰρ εἰς τὴν οἰκίαν,
Εὖξαι τί βούλει, πάντα σοι γενήσεται.
[*Epicharmus istos praedicat nobis Deos,*
Aquam, Ignem, Solem, Spiritum, Stellas, Humum;
Ego vero Deos opiferos atque praestites
Aurum atque argentum nobis esse intelligo:
His dedicassis rite si tuam domum,
Optato quodvis, praemium optatum feres.]

Vide quae diximus περὶ πλούτου ἀπάτης [*de divitiarum deceptione*] ad cap. 13 et quae ad cap. 5 et 6. Et adde Lactantii illud libro VII. *Eo fit ut pauperes et humiles Deo credant facilius qui sunt expediti, quam divites qui sunt impedimentis plurimis implicati, imo vero catenati et compediti serviunt ad nutum dominae cupiditatis, quae illos inextricabilibus vinculis irretivit: nec possunt in coelum adspicere, quoniam mens eorum in humum prona terraeque defixa est. Virtutis autem via non capit magna onera portantes.* Tractat eandem sententiam Rabbi Israel libro de Anima cap. 33.

24. Εὐκοπώτερόν ἐςι κάμηλον διὰ τρυπήματος ῥαφίδος διελθεῖν, *facilius est camelum per foramen acus transire*] Graeci quidam, ut et Theophylactus notat, *ad funem nauticum* haec traxerunt, sed perperam, ignorantia adagii inter Hebraeos et Arabas usitati, non minus de elephante quam de camelo. Simile est illud Latini veteris:

Citius locusta pepererit Lucam bovem.

In talibus autem adagiis nihil necesse est exactam inter partes collatas comparationem institui, cum soleant ornari ὑπερβολαῖς [*superiectionibus*]. Tale est et illud Ier. 13: 23. Imo totum hoc proverbium, mutata cameli voce in *elephantem*, est apud R. Iacobum in Caphthor.

25. Τίς ἄρα δύναται σωθῆναι, *quinam ergo poterit servari*] Movit Apostolos quod viderent etiam eos qui divites non essent tangi tamen divitiarum cupiditate; for-

forte et ex rationis similitudine crediderunt alia quoque esse si non divitiis paria, saltem proxima ad obstruendam viam quae in coelum duceret.

26. *Παρὰ ἀνθρώποις τοῦτο ἀδύνατόν ἐςι, ab hominibus hoc fieri nequit*] Non est humanae opis tam tenacia vincula abrumpere.

Παρὰ δὲ Θεῷ πάντα δυνατά ἐςι, a Deo autem omnia fieri possunt] Trita inter Hebraeos sententia ex loco Gen. 18: 14 et Ier. 32: 17 et Iob. 42: 1. Verba LXX Interpretum in Genesi expressit Lucas: *Οὐκ ἀδυνατήσει παρὰ τῷ Θεῷ πᾶν ῥῆμα* [*Nulla res a Deo non fieri potest*], 1: 37. Similia invenire est et apud Graecos. Linus:

Ῥάδια πάντα Θεῷ τέλεσαι, καὶ ἀνήνυτον οὐδέν.
[*Quidvis nempe Deo facile est, superabit eum nil.*]

Apud Homerum aliquoties:

——— *Θεοὶ δέ τε πάντα δύνανται.*
[——— *Possunt omnia Divi.*]

Epicharmus:

Οὐδὲν ἐκφεύγει τὸ θεῖον· τοῦτο γινώσκειν σε δεῖ.
Αὐτός ἐσθ' ἁμῶν ἐπόπτης· ἀδυνατεῖ δ' οὐδὲν Θεῷ.
[*Res nulla est Deum quae lateat: scire quod te convenit.*
Iste est noster introspector: tum Deus nil non potest.]

Callimachus:

——— *Εἰ Θεὸν οἶσθα,*
Ἴσθ' ὅτι καὶ ῥέξαι δαίμονι πᾶν δυνατόν.
[——— *Si Deus est tibi notus,*
Hoc etiam noris omnia posse Deum.]

Sophocles:

Γένοιτο μὲν τ' ἂν πᾶν Θεοῦ τεχνωμένου.
[*Operanti nihil est quod nequit fieri Deo.*]

Pythagorae dictum est apud Iamblichum, *οὐκ εἶναι τὰ μὲν δυνατὰ τῷ Θεῷ, τὰ δὲ ἀδύνατα, ὥσπερ οἴεσθαι τοὺς σοφιζομένους, ἀλλὰ πάντα δυνατά* [*non esse Deo alia possibilia, alia impossibilia, ut cavillatores quidam aiunt, sed possibilia omnia*]. De eodem Pythagora Chalcidius ad Timaeum: *Solius Dei hanc esse virtutem ac potentiam asserere ut quod natura efficere nequeat, Deus facile possit, ut qui sit omni virtute potentior atque praestantior, et a quo natura ipsa vires mutuetur.* Ovidii est:

——— *Facile est omnia posse Deo.*

Hoc

Hoc autem effatum, sicut alibi generaliter aptatur ad omnia ea quae ullo modo possunt habere τὸ εἶναι, hoc est, aut in semetipsis aut in Dei natura non habent τὸ ἀντιφατικὸν [*repugnantiam*], ita hic proprie ad ea refertur quae aut pars sunt aut adminicula pietatis, quomodo et Paulus dixit: *Πάντα ἰσχύω ἐν τῷ ἐνδυναμοῦντί με Χριςῷ* [*Omnia possum per eum, qui me sustentat, Christum*]. Ita potest Deus humiliter invocatus gratiae suae afflatu praestare divites immunes a divitiarum contagio, ut sint *ἔχοντες ὡς μὴ ἔχοντες, καὶ χρώμενοι ὡς μὴ καταχρώμενοι* [*habentes tanquam non habentes, utentes tanquam non penitus utentes*], 1 Cor. 7: 29—31. Quod non tantum his contingit qui semel universim bona sua dilargiuntur egentibus, sed et his qui particulatim id faciunt, dimenso suo frugaliter contenti.

27. *Ἀφήκαμεν πάντα, καὶ ἠκολουθήσαμέν σοι, reliquimus omnia, teque secuti sumus*] Duo quae Christus a iuvene exegerat, Petrus a se sociisque suis ait praestita; vere, quanquam, ut quidam putant, iactantius paulo. Tertium non addit, de bonis venditis donatisque pauperibus, quia neque hoc ab illis exegerat Christus, neque conveniebat eorum tenuitati. Quid enim venderent? casamne? at ea uxores, liberos, forte et parentes ac fratres receptabat. Navicula, qua piscari solebant, illorum propria an communis cum aliis fuerit perincertum est. Praedia et reliquum vitae χορήγημα [*instrumentum*] non habebant. Quare cum et curam rerum suarum et artem, cuius fructu se ac familiam sustentare solebant, reliquissent ut Christum sectarentur, fecerant non minus quam facturus erat iuvenis si bona non necessaria vendidisset. Hac fiducia interrogat Petrus ecquid praemii sit futurum. Poterat eum Christus retundere dicendo: Quod fecistis vobis fecistis, non mihi, ut verba a me acciperetis vitae aeternae: non est quod mihi aut Patri imputetis. Sed pro sua bonitate spem illorum fovet, aitque non carituram peculiari honoris praemio istam qualiscunque iacturae tolerantiam.

28. *Ἐν τῇ παλιγγενεσίᾳ*] Rectius ad sequens comma referuntur hae voces. *Παλιγγενεσίας* autem, id est, חדתו sive *novi seculi*, ut Syrus loquitur, voce indicari hic pu-

puto ipsum Messiae Regnum inchoandum post resurrectionem Christi, de quo agens Paulus, inquit, *Ἰδοὺ γέγονε καινὰ τὰ πάντα* [*Ecce facta sunt omnia nova*], 2 Cor. 5: 17. Et alibi diximus Iudaeis quoque id tempus *seculum futurum* appellari. Nam et quod sequitur: *Ὅταν καθίσῃ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου ἐπὶ θρόνου δόξης αὐτοῦ* [*Cum sederit Filius hominis in sede maiestatis suae*], plerumque et proprie eo refertur, ut collatis locis manifestum est. Appellationem autem *geniturae* hoc sensu receptam fuisse apud Iudaeos etiam Iosephus nos docet, qui secundo adversus Appionem ita loquitur: *Ὅτι τοῖς τοὺς νόμους διαφυλάξασι, κἂν εἰ δέοι θνήσκειν ὑπὲρ αὐτῶν προθύμως ἀποθανοῦσιν, ἔδωκεν ὁ Θεὸς γίνεσθαι τε πάλιν καὶ βίον ἀμείνω λαβεῖν ἐκ περιτροπῆς* [*Iis qui Dei servaverint leges, et pro eis si opus sit mori libenter mortem susceperint, dat Deus iterum nasci et vitam accipere meliorem ex intervallo*]. Philo in hunc sensum ipsam etiam vocem usurpat libro de Caino: *Πόθεν ἦλθεν ἡ ψυχὴ, ποῦ δὲ χωρήσει, πόσον δὲ χρόνον ἡμῖν ὁμοδίαιτος ἔςαι; τίς δὲ ἐςι τὴν οὐσίαν ἔχομεν εἰπεῖν; πότε δὲ καὶ ἐκτησάμεθα αὐτήν; πρὸ γενέσεως; ἀλλ' οὐχ ὑπήρχομεν· μετὰ τὸν θάνατον; ἀλλ' οὐκ ἐσόμεθα οἱ μετὰ σωμάτων σύγκριτοι ποιοί· ἀλλ' εἰς παλιγγενεσίαν ὁρμήσομεν, οἱ μετὰ ἀσωμάτων ἀσύγκριτοι* [*Unde venit anima?... quo ibit? quamdiu nobis adhaerebit? Possumusne dicere qualis sit substantia? quando eam acceperimus? an priusquam oriremur? at non eramus: an post mortem? at non erimus quales sumus ex corporibus compositi, sed incompositi cum incorporeis ad novam nativitatem prodibimus*]. Ita enim locum illum legendum censeo qui corrupte legitur. Ecclesiae Galliae in epistola ad Asiaticas Ecclesias cum narrassent martyrum cineres in Rhodanum coniectas, addunt: *Καὶ ταῦτ' ἔπραττον ὡς δυνάμενοι νικῆσαι τὸν Θεὸν, καὶ ἀφελέσθαι αὐτῶν τὴν παλιγγενεσίαν,* *ἵνα, ὡς ἔλεγον ἐκεῖνοι,* *μηδὲ ἐλπίδα σχῶσιν ἀναςάσεως* [*Et haec fecerunt tanquam Deum vincere possent,... et auferre a mortuis nativitatem novam, ut ne spem quidem, sicut illi loquebantur, haberent resurrectionis*]. *Secundam generationem* pro *resuscitatione* dixit et Irenaeus.

Καθίσεσθε καὶ ὑμεῖς ἐπὶ δώδεκα θρόνους, κρίνοντες τὰς δώδεκα φυλὰς τοῦ Ἰσραὴλ, *sedebitis et vos in sedibus duo-*

duodecim, iudicantes duodecim Tribus Israeliticas] Proximum mihi Regi honorem occupabitis: κρίνειν hic tantum valet quantum *praeesse*, μεταληπτικῶς [*per tralationem*], quia plerumque Praesides iuri dicundo vacant. Unde משרה Hebraeis *praefectura* dicta est. Sumta est tralatio a veteri statu Regni Israelitici, in quo οἱ φυλάρχαι [*Tribuum principes*] proxime ad Regiam maiestatem accedebant, et in publicis coetibus iuxta eius solium sedebant in sellis curulibus. Alibi quoque Christus eadem tralatione utitur Luc. 22: 29, ubi et alterum additur, assessuros ipsos mensae Regiae, quod esse solebat maximorum procerum. Quanquam autem ob duplam Iosephi liberûm portionem factae erant Tribus tredecim, solent tamen plerumque nominari duodecim, Act. 26: 7, Iac. 1: 1, quia Levitica nullas habebat sedes seorsim, ac proinde nec proprium μεριδάρχην [*regionis Praesidem*]. Quod autem θρόνων nomine hic vocantur sellae, ut dixi, curules iuxta Regis solium positae, idem et in Apocalypsi invenire est.

29. Ἢ γυναῖκα, *aut uxorem*] Non de divortio hic agitur, sed de posthabenda pietatis negotio uxore non minus quam caeteris affectibus, quod et μισεῖν [*odisse*] dicitur apud Luc. 14: 26.

Ἑκατονταπλασίονα λήψεται, *centuplum accipiet*] מאה פעמים, ut 2 Sam. 24: 3, 1 Paral. 21: 3. *In hoc ipso seculo*, ut sequentis membri oppositio evincit, et clare exprimit Marcus. Salvianus: *Quanto magis religiosi et sancti viri miseri non putandi sunt qui et praesentis fidei oblectamenta capiunt et beatitudinis futurae praemia consequentur?* Marcus insuper rerum vocabulis repetitis *futurum* ait, *ut recipiant domos, agros, parentes, liberos, fratres, sorores, attamen cum aerumnis.* Quod Origenes, Scriptor Responsionum ad Orthodoxos ad quaestionem CX, Theophylactus hoc loco, recte, me iudice, interpretantur, dicentes futurum ut Christianis talium iacturam passis alii Christiani sint vice istarum necessitudinum, utque ex aliorum praediis tantum percipiant quantum ipsorum moderatis desideriis sufficiat, multoque maiorem voluptatem hauriant ex ista fraterna caritate quam dolorem ex contractis offensis aut tolerato rerum

dis-

dispendio. Cuius rei luculentum habemus exemplum in Paulo Apostolo, cuius ignominia honore, contemtus nobilitate, dolor gaudio, paupertas rerum abundantia miris vicibus pensabantur; ut videre est 2 Cor. 6: 8, 9, 10. Servient illustrando huic loco Philonea illa libro de Sacrificantibus: *Αἱ ἐκ προγόνων ἀφ' αἵματος αὗται λεγόμεναι συγγένειαι, καὶ αἱ κατ' ἐπιγαμίας ἤ τινας ἄλλας ὁμοιοτρόπους αἰτίας οἰκειότητες, ἀποῤῥιπτέσθωσαν, εἰ μὴ πρὸς τὸ αὐτὸ τέλος ἐπείγονται, τὴν τοῦ Θεοῦ τιμὴν, ἥ πάσης ἑνωτικῆς εὐνοίας ἄλυτος δεσμός ἐστιν· ἀντιλήψονται γὰρ οἱ τοιοῦτοι σεμνοτέρας καὶ ἱεροπρεπεστέρας* [*Cognationes istae quae per communem a progenitoribus sanguinem nobis nectuntur, et affinitates et ex aliis causis ortae necessitudines, abiiciantur si non ad idem nos ducunt quo tendimus, id est, ad Dei honorem, quod vinculum est indissolubile arctissimae benevolentiae. Accipient autem qui tales sunt pro amissis alias cognationes honestiores et sanctiores*]. Similem sensum habet idem Philo libro De vita Contemplativa, et libro de Praemiis. Falli autem Irenaeum (is enim est quem nomine suppresso reprehendit Hieronymus) eum hoc quoque testimonio probare nititur terrenam felicitatem anticipatae resurrectionis, ex Marci verbis apertum mihi videtur. Is enim ait, *ἐν τῷ καιρῷ τούτῳ* [*in tempore hoc*], quod continuum neque interruptum vitae huius cursum significat. De ipsis autem Mille annis alibi dicendum erit.

Καὶ ζωὴν αἰώνιον κληρονομήσει, et vitam aeternam possidebit] Quod olim in Levitis erat adumbratum, de quibus pulchre Philo: *Οὗτοι καταλελοίπασι τέκνα, γονεῖς, ἀδελφοὺς, τὰ οἰκειότατα καὶ φίλτατα, ἵν' ἀντὶ θνητοῦ τὸν ἀθάνατον κλῆρον εὕρωνται* [*Hi deseruere liberos, parentes, fratres, res et proximas et carissimas, ut pro mortali possessione immortalem adipiscerentur*].

30. *Πρῶτοι ἔσχατοι, καὶ ἔσχατοι πρῶτοι, primi novissimi, et novissimi primi*] Transgressio est ad sequentem tractationem, qua Christus futurum indicat ut Gentiles Iudaeis federis secum initi antiquitate superbientibus, atque inter Iudaeos hi qui ob prioris vitae peccata erant contemtissimi, aliis poenitentiae remedium contemnentibus, aequissimo Dei iudicio praeferantur. Solet autem Chris-

Christus eventus tales obscurius indicare, ut alibi notavimus. Ideo quae sequitur fabella non habet claram *ἀνταπόδοσιν* [*redditionem*], sed eius loco *γνώμην* [*sententiam*] tritam usu communi, quae et inchoat et claudit narrationem. Eadem *γνώμη* huic quem dico sensui aptata invenitur Luc. 13: 28, 29, 30, cum quo loco conferendum quod supra est 8: 11, 12 et infra 21: 31, 32, tum vero Luc. 7: 29, 30.

CAPUT XX.

1. *Ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν ἀνθρώπῳ, Regnum coelorum homini*] Id est, *Similiter se habet aequitas Divinae dispensationis circa Regnum coeleste, ac si quis paterfamilias exiret*, et quae sequuntur.

Εἰς τὸν ἀμπελῶνα αὐτοῦ, in vineam suam] *Εἰς* est pro ל Hebraeo. Syrus לכרמה, id est, *in usum vineae suae*.

2. *Ἐκ δηναρίου τὴν ἡμέραν, ex denario diurno*] *Denarius diurnum stipendium* Tacito.

3. *Ἐν τῇ ἀγορᾷ, in foro*] In foro plerumque versabantur homines otio dediti, quos *ἀγοραίους* vocat Lucas Act. 17: 5; *forenses*, Cicero saepe; Festus, *ordinarios*; Plautus atque alii, *scurras*; Romani etiam, *subrostranos*. Ammonius: *Ἀγόραιος ἐὰν προπαροξυτόνως, σημαίνει τὸν πονηρὸν, τὸν ἐν ἀγορᾷ τεθραμμένον* [*Ἀγόραιος si scribatur cum accentu in antepenultima significat hominem malum, in foro educatum*].

4. *Ὃ ἐὰν ᾖ δίκαιον*] *Quod aequum erit*, ut recte transfert Syrus: quae verba et infra comm. 7 repetunt nunc libri Graeci, quos Syrus sequitur: at olim subintelligebantur, ut ex priscis Latinis exemplaribus apparet. *Δίκαιον*, ut saepe ישר, *aequum* hic significat, ut et Phil. 1: 7, Col. 4: 1, 2 Petr. 1: 13. Solemus duobus modis operam aliquorum conducere, aut praestituta mercede, aut indefinita promissione eius quod aequum est, unde non locati et conducti, sed praescriptis verbis actionem nasci aiunt Iurisconsulti. Quanquam autem nihil necesse est singulas fabellae partes referri ad *ἀνταπόδοσιν* [*redditionem*], tamen non frustra videtur duplicis conductionis

nis fieri mentio: quia sub dispensatione Federis Sinaitici obedientiae merces proposita erat certa, definita ac sensibus obvia, beata scilicet terrae Chananaeae possessio, vita longaeva, et quae alia Lex proponit; at sub dispensatione Novi Federis Sionaei spes obedientium posita est non in rebus conspicuis, sed in bonitate Divina, a qua confidimus nos impetraturos ea quae nec oculus vidit nec auris audivit.

6. *Περὶ δὲ τὴν ἑνδεκάτην ὥραν, circa undecimam vero horam*] Sero admodum. Deiotaro in multa senectute urbem condenti dictum est: Ὦ βασιλεῦ, δωδεκάτης ὥρας οἰκοδομεῖν ἄρχῃ [*O Rex, hora duodecima aedificare incipis*]. Narrat Plutarchus Crassi Vita, et Appianus Parthico.

8. *Ἐπιτρόπῳ αὐτοῦ*] Vox haec אפוטרופוס etiam ad Hebraeos pervenerat. Idem *οἰκονόμος* alibi, Latine *dispensator*.

Ἀπὸ τῶν ἐσχάτων ἕως τῶν πρώτων, a novissimis usque ad primos] Id est, nulla ordinis inter ipsos habita ratione, sed ita ut nemo praetermittatur. Alioqui dicendum fuerat, *ἀπὸ τῶν πρώτων ἕως τῶν ἐσχάτων*· quomodo apud Iohannem est 8: 9, *ἀπὸ τῶν πρεσβυτέρων ἕως τῶν ἐσχάτων* [*a Senioribus ad ultimos*]. Sed cum aequalitas denotatur solet inverti locutio, ut *ἀπὸ μικροῦ ἕως μεγάλου* [*a minimo usque ad maximum*] Act. 8: 10.

9. *Ἔλαβον ἀνὰ, singulos denarios*] Sic vocem hanc sensu distributivo usurpant Medici. Hebraei איש dicunt.

11. *Ἐγόγγυζον*] Ita vocem לון vertunt LXX, ut Exod. 17: 3, Num. 14: 2, 28 et alibi. Latine *obloqui* non male verteris.

12. *Ἐποίησαν*] Ex Hebraismo non ex Latinitate interpretandus locus. Optime Syrus עבדו id est, *opus fecerant*, quomodo Terentius loquitur. Nam Hebraei ita et עשה et פעל usurpant. Vide Exod. 5: 9, collato loco Lev. 23: 7. Sic et Exod. 20: 9, 10. Imo, ut pridem notatum est, exstat similis *αἶνος* [*fabula*] apud Hebraeos, et in eo idem loquendi genus.

13. *Ἑταῖρε, amice*] Est et apud Hippocratem et alios haec compellatio leviter notis accommodata: eadem infra 22: 12. Hebraeis רע sic ponitur. Latini dicerent *bone vir*, aut *mi homo*.

14. *Θέλω δὲ, volo autem*] In omni hac narratione ad-

admiranda est ὑποτύπωσις [*subiectio sub adspectum*]. Nam hoc modo reiicere solemus importunos responsatores, *Ita volo, Ita mihi videtur.* Vide et infra 15.

Ὡς καὶ σοὶ, sicut et tibi] Male cohaerere hoc videtur cum eo quod sequitur infra 16, et quidem connectente particula οὕτως [*sic*]. Hic enim aequalitas videtur designari, ibi inaequalitas; tantoque magis si observemus idem illud quod infra est ἐπιφώνημα [*acclamatum*] apud Lucam referri ad Iudaeos exclusos a Regno, alienigenas autem admissos. Video multis modis hunc nodum solvi. Mihi nihil occurrit probabilius quam δηναρίου [*denarii*] similitudinem referre ad qualemcunque ἀνταπόδοσιν [*retributionem*] bene aut male, σαρκικῶς [*carnaliter*] sive πνευματικῶς [*spiritualiter*] navatae operae. Nam et μισθαποδοσίαν [*mercedis retributionem*] simili modo usurpat ad Hebraeos Scriptor 2: 2. Adde Apocal. 22: 12. Et in hoc quidem aequitas Divina, in eo autem summa et benignitas et libertas apparent, quod Deus ad ignorantiae tempora connivens pridem edoctos serius edoctis adaequat. Neque aliter hunc locum interpretatus est Basilius. Vide et quae diximus supra ad vocem δίκαιον.

15. *Ἢ οὐκ ἔξεστί μοι ποιῆσαι ὃ θέλω ἐν τοῖς ἐμοῖς; Mihine non licet quod volo facere de rebus meis?*] Iam dixi ita reiici solere importunos. Neque ideo cogitandum est nihil aliud dici posse pro Divina dispensatione quam illud *Sic volo, sic iubeo,* cum huius ipsius dispensationis causae alibi saepius reddantur tales quae Divinam sapientiam maxime deceant. Sed is mos est Deo; humiliter se venerantibus exactas saepe reddit consiliorum suorum rationes, ut Gen. 18, contumacibus iure imperii silentium indicit; quasi Rex crassis hominibus de lege aequissima querentibus diceret: Vobisne ego consiliorum meorum rationem reddam?

Εἰ ὁ ὀφθαλμός σου πονηρός ἐστιν, an oculus tuus nequam est] *Ei* non est hic causale sed percunctativum, quomodo Syrus et Latinus reddiderunt, ut supra 12: 10. Ὀφθαλμὸς πονηρὸς Hebraeis proprie est χαρακτὴρ [*notatio*] invidi; quomodo et βάσκανον ὀφθαλμὸν [*oculum invidum*] dicunt Graeci; unde Latinorum *fascinus*, cuius vis esse in oculis credita. Hinc ad avarum traduci

caepit, ut Prov. 23: 6, quia avarus et sibi et aliis rei quae usum invidet. Itaque avari oculus ut πονηρὸς ita et φθονερὸς [*invidus*] dicitur sensu eodem Tob. 4: 7 et 16, *Μὴ φθονησάτω σου ὁ ὀφθαλμὸς ἐν τῷ ποιεῖν ἐλεημοσύνην* [*Ne invideat oculus tuus cum facis eleemosynam*]. Eccles. 14: 10, *Ὀφθαλμὸς πονηρὸς φθονερὸς ἐπ' ἄρτῳ* [*Oculus malignus invidet de pane*]. Videnda et quae ibidem antecedunt. Latini quoque cum invidum depingunt *dolere ei oculos* dicunt *ex alienis commodis*. Apud Libanium est: *Φθόνου χαλεπὸς ὀφθαλμός* [*Invidiae malus oculus*].

16. *Οὕτως, sic*] Quandoquidem non respiciet Deus ad Maiorum virtutes et exteriorem iustitiam, cui Iudaei solent confidere, sed ad obedientiam fidei quae non infructuosa, quantumvis sera, si seria.

Πολλοὶ γάρ εἰσι κλητοὶ, ὀλίγοι δὲ ἐκλεκτοὶ, multi enim sunt vocati, pauci vero electi] Sicut verba *καλεῖν* et *ἐκλέγειν* varios accipiunt significatus, ita et nomina haec verbalia, ad participiorum passivorum naturam proxime accedentia, nisi quod manentem qualitatem potius quam actum transeuntem notant. Sicut ὁ *κεχρισμένος* est *is qui quoquomodo unctus est*, *Χριστὸς* autem *qui ex unctione ius retinet*. Sed id discrimen non semper observatur. Nam infra cap. 22 iidem dicuntur promiscue *κεκλημένοι* et *κλητοὶ*, qui scilicet ad nuptias erant invitati, tam qui venerant quam qui non venerant. Quia vero verba quoque ipsa interdum ita usurpantur ut actioni propositum effectum includant, ideo multis in locis *κλητὸς* honoris est nomen, ut Rom. 1: 6, 1 Cor. 1: 1, 2, 24, Iud. 1, sicut et Hebraeis קְרִאֵי מוֹעֵד *οἱ κλητοὶ* aut, ut LXX vertunt, *οἱ συγκλητοὶ τῆς βουλῆς* [*conscripti curiae*]. Atque hoc sensu cum de Christianis sermo est pro eodem interdum usurpantur. Caeterum hic apparet *κλητῶν* quam *ἐκλέκτων* vocem latius patere, ut infra quoque cap. 22, ubi haec *γνώμη* [*sententia*] totidem verbis repetitur. *Ἐκλεκτὸν* etiam Graeci Scriptores exponunt *τὸ ἔκκριτον, τὸ ἐξαίρετον*, quod in re quaque eximium est, sive propria qualitate, sive etiam aliorum aestimatione. Hellenistae, quos passim sequuntur Scriptores Novi Foederis, ita solent interpretari Hebraeum בחור sive בחיר: in-

ter-

terdum et voces alias, ut ecce Ps. 141: 4, במנעמיהם *cum deliciis eorum*, LXX vertunt μετὰ τῶν ἐκλεκτῶν αὐτοῦ, et Es. 28: 16 אבן בחן λίθον πολυτελῆ, ἐκλεκτὸν [*lapidem multi pretii, electum*], Petrus autem λίθον ἐκλεκτὸν, ἔντιμον [*lapidem electum, pretiosum*] 1 cap. 2: 4, 6. Rursum LXX, ubi est in Hebraeo בחור de Saule 1 Sam. 9: 2, transtulerunt εὐμεγέθης [*magnus*]. Sic et Salvianus dixit afferre se *testimonia Paganorum electorum atque sapientum*. Et haec quidem propriam potissimum rei qualitatem notant. Ad aestimationem illud pertinet quod Es. 42: 1, ubi in Hebraeo בחירי, apud LXX ἐκλεκτός μου, nostri Scriptores, ut ante vidimus, posuerunt ἀγαπητός [*dilectus*]. Quomodo et Iustinus in epistola ad Diognetum refutans Iudaeos, qui putent τὴν μείωσιν τῆς σαρκὸς μαρτύριον ἐκλογῆς [*mutilationem carnis signum electionis*], vocem eam interpretatur ὡς διὰ τοῦτο ἐξαιρέτως ἠγαπημένους [*tanquam ob id eximie dilectos*]. Sicut autem Divina dilectio suos habet gradus, ita et ἐκλεκτῶν titulus modo laxius modo strictius sumitur. Nam modo ἐκλεκτοὶ vocantur universe omnes Israelitae, ut populus Dei peculiaris, υἱοὶ Ἰακὼβ ἐκλεκτοὶ αὐτοῦ [*filii Iacobi electi eius*], Ps. 105: 6. Ita vox haec sumitur Ps. 106: 5 et 83: 13, et libro Eccl. 46: 2. Alibi ita vocantur non quivis de populo, sed aut qui robore praestabant, 2 Sam. 6: 1, aut sanctitate ac munere, ut Moses, Ps. 106: 23, Saul, 2 Sam. 21: 6, David, Ps. 89: 3, Eccles. 47: 25, Neemias, apud eundem Scriptorem, 49: 15. Et Scriptor Maccabaici secundi 1: 25 de Deo loquens, Ὁ ποιήσας [*Qui fecisti*], inquit, τοὺς πατέρας ἐκλεκτοὺς [*patres electos*], quod explicat ἁγιάσας αὐτούς [*qui sanctificasti eos*]. Saepe etiam ἐκλεκτοὶ vocantur homines vere pii, sicut, apud Esaiam 65: 9 et 22, Deus ἐκλεκτοὺς vocat eosdem quos et δούλους [*servos*] et σπέρμα εὐλογημένον [*semen benedictum*], quomodo et Ecclesiastici Scriptor eum vocem usurpare videtur 17: 7. Nam et Sapiens Hebraeus ἐκλεκτοὺς eosdem vocat quos ὁσίους [*sanctos*] 3: 9. Et haec significatio receptissima est in libris Novi Foederis, ut Rom. 16: 13, Col. 3: 12, ubi est ἐκλεκτοὶ Θεοῦ ἅγιοι καὶ ἠγαπημένοι [*electi Dei, sancti et dilecti*], et 1 Pet. 2: 9 et alibi saepe, ut suis locis videbimus. Suidas

ex veteri aliquo Scriptore non male: *Τῶν φιλοθέων, οὓς ἡ γραφὴ ἐκλεκτοὺς ὠνόμασεν* [*Deum amantium, quos Scriptura electos vocat*]. Atque hoc sensu vocem hanc veteribus Christianis fuisse usitatam ex Iustino etiam et Clemente apparet; quae significatio huic etiam loco convenit. Nam ut ostendit collatio loci qui infra est cap. 22 κλητοὶ vocantur omnes quos Deus dignatur Euangelica vocatione; ἐκλεκτοὶ autem qui vocati veniunt et vocatione condigne se gerunt, atque adeo quorum obedientia Deo grata est. Vide quae de hac voce dicemus ad Luc. 23: 35 et iam dictis adde. Apparet autem et hanc γνώμην [*sententiam*] tritam fuisse Hebraeorum sermonibus, quam Theodoretus libro περὶ πρακτικῆς ἀρετῆς [*De activa virtute*] explicat hoc Graecorum adagio:

Πολλοὶ μὲν ναρθηκοφόροι, παῦροι δέ τε βάκχοι.

[*Multi thyrsigeri, pauci quos Evius afflat.*]

Alii Christiani itidem in eandem sententiam citant Platonis illud: *Οὔ, φημί, δυνατὸν εἶναι ἀνθρώποις μακαρίοις τε καὶ εὐδαίμοσι γενέσθαι πλὴν ὀλίγων* [*Dico, fieri non posse ut homines felices ac beati evadant nisi pauci*]. Sinai Magister Hebraeus, ut in Thalmudicis legitur, dixit: *Introierunt in Terram Chanaan duo tantum e sexcenties mille. Ita se res habebit temporibus Messiae.* In epistola Barnabae illa qua utitur et Clemens et Origenes, habemus haec: *Cum videritis tanta signa et monstra in populo Iudaeorum (et sic illos derelinquit Dominus), attendamus ergo, ne forte (sicut scriptum est) multi vocati, pauci electi inveniamur.* Cohaeret autem hoc modo, ni fallor, cum superioribus: Nihil in eo iniqui est quod multi Iudaeorum qui sibi valde placent postponentur alienigenis, aut etiam publicanis et meretricibus. Nam et illi non minus quam isti serio ad poenitentiam et fidem sunt invitati, per quam pariter iuxta istos impetraturi fuerant praemia in commune proposita, si vocanti paruissent. Quanquam non nego et aliter exponi posse, ut solent proverbiales sententiae variis modis aptari. Possunt enim *vocati* intelligi cum effectu omnes qui laboris mercedem accipient; *electi* autem inter eos qui ob anteactae vitae culpam singulari quadam misericordia opus habuerunt, quales fuerunt plerique ex Gentibus conversi.

17. *Κατ᾽ ἰδίαν ἐν τῇ ὁδῷ, seorsim in via*] Seorsim a caetera sequentium turba, cui haec non indicavit, ne praedicendo irritasse in se Iudaeorum odia videretur. Apostolis autem saepius eadem dixit et indies expressius, ut in posterum testes essent praescientiae ipsius.

18. *Παραδοθήσεται, tradetur*] Nondum dicit id sibi eventurum ab uno Apostolorum, ne rixas inter ipsos concitaret.

Τοῖς ἀρχιερεῦσι καὶ γραμματεῦσι, principibus Sacerdotum et Scribis] Hos praecipue nominat, quanquam et alii erant in Synedrio, quia et Sacerdotes sanctimonia et Legisperiti eruditione aliis praelucere debuerant.

Κατακρινοῦσιν αὐτὸν θανάτῳ, condemnabunt eum morte] Non sententiam iudiciali potestate pronuntiando, sed praeiudicio auctoritatis suae. Marc. 14: 64 de Synedrio: *Οἱ δὲ πάντες κατέκριναν αὐτὸν εἶναι ἔνοχον θανάτου* [*Qui omnes condemnaverunt eum reum esse mortis*]. Et hic Scriptor infra 27: 3, *Ἰδὼν ὁ Ἰούδας ὅτι κατεκρίθη* [*Videns Iudas, illum condemnatum esse*].

19. *Τοῖς ἔθνεσιν, Gentibus*] Id est, *τοῖς ἐθνικοῖς* [*Gentilibus*], more Hebraeorum, qui גוים vocant non tantum nationes integras, sed et singulos *ἀλλοφύλους* [*alienigenas*], quomodo et Paulus saepe usurpat. Apertum autem est Pilatum intelligi cum omni consilio ac satellitio suo, Act. 4: 27. Ostendit autem Christus indignitatem facinoris, quod Iudaei ad se perdendum illorum usuri essent opera quorum etiam contactum defugiebant: *Occidisti eum gladio Ammonitarum*, 2 Sam. 12: 9.

Εἰς τὸ, ad] Bene exponit Syrus *ἐκβατικῶς* [*eventualiter*], quomodo saepe *εἰς τὸ, ἵνα, ὅπως* [*ad, ut*] sumuntur. Quanquam enim supplicium crucis erat ex destinatione Iudaeorum, at flagellatio extrinsecus advenit. Sed merito omnia mala illis imputabantur qui suo scelere occasionem malis praebuerunt.

20. *Αἰτοῦσά τι παρ᾽ αὐτοῦ, petens aliquid ab eo*] Videtur Salome hanc fiduciam concepisse ex eo quod nulla aliorum Apostolorum mater Christum ita perpetuo sectaretur eique tam sedulo inserviret. Fovit spem materni ambitus, quod filios aliquoties intellexisset seorsim a Christo abductos sine aliorum Apostolorum comitatu, ita

ut Petrus solus contendere cum ipsis posse videretur. Illud τι ipsam, ni fallor, petitionis praefationem indicat. Solent enim qui aliquid sunt postulaturi praefari, non multa a se sed unam rem peti, ne inverecundi videantur. Vide historiam 1 Reg. 2: 14, 20. Haec est Salome cuius colloquia quaedam cum Christo apud Aegyptios ferebantur. Inter alia narrabant ei dictum a Christo: *Ἦλθον καταλῦσαι τὰ ἔργα τῆς θηλείας* [*Veni dissolutum opera mulieris*]. Tum illam quaesiisse: *Μέχρι τίνος οἱ ἄνθρωποι ἀποθανοῦνται;* [*Quamdiu morientur homines?*] respondisse Dominum: *Μέχρις ἂν τίκτωσιν αἱ γυναῖκες* [*Quamdiu parient mulieres*]. Rursum cum illa de rebus aliis percunctata et, ut videtur, reiecta, instans quaesiisset, *Πότε γνωσθήσεται τὰ περὶ ὧν ἤρετο* [*Quando apparitura essent ea de quibus interrogaverat*], responsum a Christo: *Ὅταν τὸ τῆς αἰσχύνης ἔνδυμα πατήσητε, καὶ ὅταν γένηται τὰ δύο ἓν καὶ τὸ ἄῤῥεν μετὰ τῆς θηλείας οὔτε ἄῤῥεν οὔτε θῆλυ* [*Cum indumentum pudoris calcabitis, et cum fient duo unum et mas cum femina, nec mas nec femina*]. Quae omnia si quid habent veri (de quo merito Antiqui etiam dubitarunt: neque enim videntur ista sapere simplicem illam maiestatem quae in verbis Christi ubique elucet) non opus habent subtiliter excogitatis *ἀλληγοριῶν* [*sensûs abditi*] involucris, quae istis interpretandis Veteres adhibuerunt, cum mihi apertum videatur nihil aliud in illis verbis significari quam quod apud Lucam dicit Christus: *Ὅτι οἱ καταξιωθέντες τῆς ἀναστάσεως οὔτε γαμοῦσιν οὔτε ἐκγαμίσκονται· ἰσάγγελοι γάρ εἰσι* [*Qui digni habebuntur resurrectione neque nubent, neque ducent uxores; aequales enim Angelis sunt*]. Quod autem dicitur, *mortem mansuram donec parituraе essent mulieres*, convenit Hebraeorum Philosophorum interpretationi ad locum Prov. 30: 16, ubi *insatiabilia* esse dicuntur *ᾅδης* [*Infernus*] et *os uteri*, quod illi exponunt *φθορὰν καὶ γένεσιν* [*interitum et ortum*], quae perpetuo mutuis se vicibus excipiunt ad finem usque seculi huius: quomodo *φῶς* et *ᾅδην* [*lucem et Orcum*] coniunxit Hippocrates cum dixit: *Νομίζεται δὲ παρὰ τῶν ἀνθρώπων τὸ μὲν ἐξ ᾅδου εἰς φῶς αὐξηθὲν γένεσθαι, τὸ δὲ ἐκ τοῦ φάεος εἰς ᾅδην μειωθὲν ἀπολέσθαι* [*Putatur hominibus nasci quod*

ex

ex Orco in lucem proficit, perire quod ex luce in Orcum deficit]: quo loco Hippocrates principia animalium facit ignem et aquam, quorum duorum etiam Salomon dicto loco meminit, ut videri hoc possit ex barbara Philosophia in Graeciam tralatum.

21. *Εἷς ἐκ δεξιῶν σου, καὶ εἷς ἐξ εὐωνύμων ἐν τῇ βασιλείᾳ σου, alter ad dextram tuam, alter ad sinistram in Regno tuo*] Audierat ex filiis mater Apostolis communiter promissam dignitatem quasi φυλάρχων [*principum in Tribubus*], ut supra diximus; sed sciebat etiam inter eos qui paris essent gradus aliquem esse ordinem: quemadmodum in veteri Regno Israelitico duo primi loci erant τῶν φυλάρχων Tribuum Iudae et Iosephi. Hos igitur honores filiis suis deposcit. *Dextrae Regis assidere* significat locum a Rege principem. Ita Salomo sedens in solio Regio matris sedem collocari iussit proxime se ad dexterum latus, 1 Reg. 2: 19. Alibi Regina dicitur sedere *ad dexteram Regis*, ut Ps. 45: 10. Tiridatem, ut apud Suetonium est, Nero *iuxta se latere dextro collocavit.* Ita Christus ipse, quanquam in Regno suo Rex, cum tamen Deo Patri suo comparatur, dicitur *sedere ad ipsius dextram*, sive *ad dextram solii*, ut loquitur divinus ad Hebraeos Scriptor 12: 3. Quo et illud pertinet quod apud Danielem *solia posita* duo interpretatur Rabbi Akiba alterum Deo Patri, alterum Messiae. Eodem plane sensu de Minerva dictum est Pindaro, δεξιὰν κατὰ χεῖρα τοῦ πατρὸς καθεζομένην [*Patris ad dextram sedentem*] citante Aristide: quod Horatius ita expressit:

Proximos illi tamen occupavit
Pallas honores.

Tertius autem in Regno locus consequenter describitur sessione ad sinistrum Regis latus. Nam quo quisque in Regno maior, ita Regi in publicis conventibus propior sedebat.

22. *Οὐκ οἴδατε τί αἰτεῖσθε, nescitis quid petatis*] Id est, cum primas partes in Regno meo interposita matris persona postulatis, existimatis vos rem postulare multis humanis commodis plenam. At longe aliter se res habet. Quod Hieronymus dixit de Episcopatu, recte potest etiam ad istam concupitam inter Apostolos ὑπεροχὴν [*emi-*

nentiam] aptari: *Si quis Episcopatum desiderat, bonum opus desiderat; opus, non dignitatem; laborem, non delicias; opus per quod humilitate decrescat, non intumescat fastigio.* Ita illi, qui columnae videbantur esse Ecclesiae, periculis ac laboribus, non externo rerum apparatu ac commodis, quae plerumque expeti solent, caeteros antecesserunt. Coniunge quae mox sequentur commate 26 et sequentibus.

Δύνασθε πίνειν τὸ ποτήριον, potestis bibere calicem] Potestisne, inquit Christus, id praestare quod non modo ad excellentiam illam inter Regni mei praefectos, verum ad ipsam illam praefecturam necessario pertinet, ut incidentia adversa quaevis, etiam mortem, si ita res fe-rat, forti animo toleretis? Recte autem a viris doctis annotatum est per כוס Hebraeum, cui respondet Hellenistarum ποτήριον, significari sortem prosperam aut improsperam, quae Deo inspectante ac moderante cuique obtingit. Unde et vocem *μέρους* [*partis*] ei interdum adiunctam legimus, ut Ps. 11: 6, 16: 5. Hierocles ad illud Aurei carminis: *Ὡς ἂν μοῖραν ἔχῃς* [*Ut tibi pars cecidit*] ita ait: *Οὐ γὰρ ὡς ἔτυχε τὰ ἀλγεινὰ τοῖς ἀνθρώποις διανέμεται, εἴπερ Θεὸς καὶ δίκης ὅροι προεστήκασιν ἡμῶν* [*Neque enim casu tristia hominibus obveniunt, si Deus et iustitiae fines praesunt talibus rebus*]. Sed et ante Pythagoram haec *παράδοσις* [*traditio*] et barbara Sapientia in Graeciam migraverat, ut apud Homerum videre est illo loco:

Δοιοὶ γάρ τε πίθοι κατακείαται ἐν Διὸς οὔδει.

[*Dolia namque Iovis duo sunt in limine sancto.*]

ubi eadem est tralatio. Pro adversa autem sorte ut in Psalmis, Esaia et Ieremia aliquoties, ita in his libris non hoc tantum loco sed et infra 26: 39, 42, Marc. 14: 36, Luc. 22: 42, Ioh. 18: 11, et in Apocalypsi locis aliquot sumitur.

Μέλλω πίνειν, bibiturus sum] Quod hic in quibusdam exemplaribus sequitur, *καὶ τὸ βάπτισμα ὃ ἐγὼ βαπτίζομαι βαπτισθήσεσθε* [*baptismo quo ego baptizor baptizabimini*], quando et Hilarius, Ambrosius et Hieronymus haec non agnoscunt, videri possunt interpretamenti causa ex Marco adiecta. Et sane codices Graeci discrepant. Ve-

te-

terem tamen esse et hanc et huic similes alias adiectiones apparet ex Syro et Origene.

23. *Τὸ μὲν ποτήριόν μου πίεσθε, calicem quidem meum bibetis*] *Ποτηρίου* voce non stricte mortem, sed laxius paulo perpessiones, praesertim graviores, notari eo mihi videtur probabilius quo magis eventui respondet; nam Iacobum quidem gladio percussum res certa est; Iohanni eius fratri idem accidisse non semel asseverat Chrysostomus, sequente, ut solet, Theophylacto, sed aetate posterior quam ut eius rei idoneus auctor haberi debeat, praesertim cum apud Iustinum, Irenaeum, Clementem nihil sit tale, et Origenes hoc loco, ut et Tertullianus, tanto propiores, talem illi exitum aperte abdicant. Neque obstat huic interpretationi quod dicit Christus ὃ ἐγὼ μέλλω πίνειν. Nam id satis recte ad genus ipsum perpessionum veri causa sustinendarum referri potest. Ita Rom. 8: 17, *Συγκληρονόμοι δὲ Χριστοῦ, εἴπερ συμπάσχομεν* [*Coheredes autem Christi, si modo cum eo patimur*]. 2 Cor. 1: 7, *Ὥσπερ κοινωνοί ἐστε τῶν παθημάτων, οὕτω καὶ τῆς παρακλήσεως* [*Sicut socii cruciatuum estis, sic eritis et consolationis*].

Οὐκ ἔστιν ἐμὸν δοῦναι, ἀλλ' οἷς ἡτοίμασται ὑπὸ τοῦ πατρός μου, non est meum dare vobis, nisi quibus paratum est a Patre meo] Nulla hic est ἔλλειψις [*verbi reticentia*]. Rem acu tetigerunt qui ostenderunt ἀλλ' hic esse εἰ μὴ [*nisi*]. Nam et quod εἰ μὴ dixit Matthaei Interpres supra 17: 8, Marcus per ἀλλὰ extulit 9: 8. Sic ἀλλὰ habes et 2 Cor. 2: 5. Non negat Christus se distributurum munia Regni sui: nam Paulus quod Deo Patri tribuit 1 Cor. 12: 28, idem tribuit Christo Ephes. 4: 8, 11, dicens *ab ipso, postquam in sublime adscenderat, constitutos alios Apostolos, alios Prophetas, alios Euangelistas, alios Pastores atque Doctores.* Ac proinde etiam inter Apostolos hos illis praeferre donorum et fructuum ubertate, ipsius fuit, sed hunc honorem ait *a se non aliis datum iri quam quibus a Patre is esset destinatus*, gloriam scilicet totius dispensationis ad Patrem referens, ut saepe observavimus. Confer quae apud Ioh. 17: 6. Vox ἑτοιμάζειν Divinam destinationem significat, ut infra 25: 34, 2 Cor. 2: 9, Hebr. 11: 16. Neque aliter usurparunt veteres Hel-

 le-

lenistae: Tob. 6: 22, Ὅτι σοι αὕτη ἡτοιμασμένη ἦν ἀπὸ τοῦ αἰῶνος [*Quoniam haec tibi parata erat ab aeterno*]. Ideo autem Divinae destinationis iniicitur mentio ne putaretur haec res esse humano ambitu impetrabilis. Nam et inter Sacerdotales familias ordinem David non suo arbitratu sed sorte, velut Divino iudicio, constituit, ut notat Kimchi ad 1 Paralip. 24. Quod si quis dixerit sessionem hanc ad dexteram et sinistram inexplicabili Divinae sapientiae consilio Petro et Paulo tributam, me iudice a vero non aberrabit.

25. Ὅτι οἱ ἄρχοντες τῶν ἐθνῶν κατακυριεύουσιν αὐτῶν, *Principes Gentium dominari in eas*] Quanquam verissimum esse sentio quod dixit Synesius, ὅτι συνάπτειν τὴν βασιλείαν τῇ ἱερωσύνῃ συγκλώθειν ἐςὶ τὰ ἀσύγκλωςα [*connectere Regnum cum Sacerdotio esse sociare dissociabilia*], tamen ut hanc non putem propriam esse huius loci sententiam multis adigor. Nam Christus ad suum exemplum Apostolos revocat, cui illud non convenit: Ipse enim omnem accepit potestatem in coelo et in terra, Rex factus regum et Dominus dominantium. Praeterea hoc illi propositum videtur ut caeteros discipulos infensos Zebedaei filiis placet; ad quam rem nihil potuit afferri efficacius quam explicatio eius quod modo dixerat, *nescire ipsos quod peterent*. Hoc ergo mihi videtur dicere: Nolite illis irasci quod τὰ πρωτεῖα [*primas partes*] in Regno meo ambiunt; nam ea secum neque externum splendorem, neque divitias, neque voluptatem ferent, propter quae ab hominibus principatus appeti solet; sed contra qui in Regno meo locum appetit sublimissimum, pericula, incommoda, servitutem appetit: quare si rem suis ponderibus aestimetis, id quod ambiunt videbitis minime esse invidendum. Sic in Babylonico exsilio exsulum Principi dici solenniter solebat, *Ne se efferret; officium ipsi non potestatem iniungi, et ab eo die incipiendum ipsi servire omnibus*. Notatum id in libro Hebraeo cui nomen *Tribus Iuda*. Ἄρχοντας vocat quos βασιλεῖς Lucas, non *Reges* tantum sed et *Praesides*, quibus se aequandos sperabant Discipuli: nam et hos laxius sumta voce βασιλεῖς dici supra vidimus 10: 18. Ἐθνῶν dixisse videtur ideo quod Hebraeo Regi aliud lex Divina praescri-

scriberet, nimirum ne magnam sibi mulierum, equitii, aurique et argenti copiam pararet, sed aequabili iure cum civibus viveret. Quanquam profecto pauci etiam in populo Dei Reges fuerunt ad eam normam, si tamen vel unus fuit. Adeo verum est quod ille dixit, omnes bonos Principes uni annulo facillime inscribi posse. *Κυριεύειν* aut *κατακυριεύειν* est imperare *δεσποτικῶς* [*heriliter*], רדה Gen. 1: 28, Ps. 110: 3. Aristoteles saepe dicit *δεσποτείαν* [*herile imperium*] esse *πρὸς τὸ τοῦ δεσπότου συμφέρον* [*ad utilitatem heri*]. Quanquam vero lex ipsa naturae docet procurationem reipublicae, ut Cicero loquitur, velut tutelam, ad utilitatem eorum qui commissi sunt, non eorum quibus commissi sunt esse gerendam, et celebre est illud Antigoni, *Regnum splendidam esse servitutem;* tamen vix usquam verius est adagium illud:

Nemo non haec vera dicit, nemo non contra facit.

Adeo non verbis quidem sed rebus ipsis abusque Nini temporibus itum est in eam sententiam quam apud Platonem tuetur Thrasymachus, *Δίκαιον εἶναι τῷ κρείττονι συμφέρον* [*Iustum esse quod potentiori expedit*]: atque, ut dixit Varro:

Qui pote plus urget: pisces ut saepe minutos
Magnus comest, ut aves enecat accipiter.

Regum exempla gnaviter imitantur Reguli et Praesides, exquirentes subinde novos sinus et varia praedandi vocabula, quasi ad auream messem missi. Petrus 1 Ep. 5: 2, 3 bene coniungit *αἰσχροκερδῶς ποιμαίνειν* [*turpis lucri causa pascere*] cum ista voce *κατακυριεύειν*. Et Paulus dixit *κυριεύειν* pro eo quod est imperiose agere 2 Cor. 1: 24. Et infra videmus hoc ipsum exprimi voce *διακονηθῆναι* [*ministrari*].

Καὶ οἱ μεγάλοι κατεξουσιάζουσιν αὐτῶν, et magnos viros potestatem exercere in eos] *Αὐτῶν* non incommode referas ad *ἄρχοντας* non ad *ἔθνη*, ut et quod apud Marcum est *οἱ μεγάλοι αὐτῶν*, nimirum *τῶν δοκούντων ἄρχειν* [*eorum qui videntur principari*], ut sensus sit: Quomodo populi tractantur a Regibus, ita Reges ipsi ab his qui inter ipsos plurimum viribus pollent; exempli causa Romanorum Imperatores qui habebant instrumenta servitutis et Reges. Nimirum, ut Papinius dixit:

Vi-

——— *Vice cuncta reguntur*
Alternisque premunt: propriis sub Regibus omnis
Terra: premit felix Regum diademata Roma:
Hanc Ducibus fraenare datum.

Agrippa Rex apud Philonem: *Κἀγώ τίς εἰμι τῶν εἰδότων μὲν ὅτι δεσπότην ἔχω καὶ κύριον* [*Et ego aliquis sum scientium, me herum et dominum habere*]. Ἐξουσιάζειν idem est quod κυριεύειν, pro lubitu non ex usu parentium imperare; quomodo ἐξουσιάζοντας sumitur et in Graeco Neh. 5: 15. Apud Lucam est, *οἱ ἐξουσιάζοντες αὐτῶν* (nempe *τῶν βασιλέων*) *εὐεργέται καλοῦνται*, id est, qui Regibus pro arbitratu imperant a Regibus εὐεργέται [*benefactores*] salutantur, servili adulatione scilicet; quomodo Prusias *libertum se Populi Romani* profitebatur. Nec dubium est quin Herodes Caesarem vocarit εὐεργέτην. Nam et apud Philonem et Iosephum Imperatores saepe eo nomine appellantur. Et Agrippa, apud Philonem de Flacco, Caesaream Domum vocat οἶκον εὐεργέτην [*Domum benefactricem*]. Sed imprimis ad hunc locum facit quod legimus apud eundem Philonem de Caio Caligula: *Εὐθὺς γοῦν οὐκ εἰς μακρὰν ὁ σωτὴρ καὶ εὐεργέτης εἶναι νομισθεὶς, καὶ τινας ἀγαθῶν πηγὰς νέας ἐπομβρήσειν Ἀσίᾳ τε καὶ Εὐρώπῃ πρὸς εὐδαιμονίαν ἀκαθαίρετον, ἰδίᾳ τε ἑκάστῳ καὶ πᾶσι κοινῇ, τὸ λεγόμενον δὴ τοῦτο ἀφ' ἑστίας ἤρξατο, μεταβαλὼν πρὸς τὸ ἀτίθασσον, μᾶλλον δὲ ἣν συνεσκίασεν ἀγριότητα τῷ πλάσματι τῆς ὑποκρίσεως ἀναφήνας* [*Statim igitur is qui sospitator et beneficus fore sperabatur, et bonorum novis fontibus irrigaturus Asiam et Europam ad felicitatem perpetuam et singulis et in commune universis, a lare suo, quod dici solet, exorsus in ferum ingenium transiit, aut potius quam feritatem simulationis velo obtexerat, eam detexit*], et quae sequuntur. Caeterum si αὐτῶν ad ἐθνῶν referas, sensus erit ferme idem qui in membro superiore. Sane ex Alexandri Successoribus multi εὐεργετῶν nomine se iactabant: quin et Iudaeorum Ethnarchis id nomen datum apparet. *Βασιλεῖς εὐεργέτας* [*Reges beneficos*] est et apud Plutarchum De sui laudatione. Talia igitur imperia ambiri mirum non est, ut quae ad imperantium utilitates, fastum ac voluptates converti soleant.

26.

26. *Οὐχ οὕτως δὲ ἔςαι ἐν ὑμῖν, non ita erit inter vos*] Non tantum quid ipsorum sit officii docet, sed sortem ostendit contrariam Regum et Principum terrenorum sorti; quod maxime ad tollendam aemulationem pertinebat. In Regno Christi illi censendi sunt principatum obtinere qui et maxima dona acceperunt et quorum opera plurimi ad fidem convertuntur. Id autem iis duntaxat eventurum erat, Christi et Patris dispositione, qui se totos ardentissimo studio non suis sed alienis utilitatibus mancipassent. Quare Christus, Qui vestrum, inquit, in Regno meo excellendi desiderio tenetur, is sciat sibi maius quam caeteris onus ministerii ac servitutis imponi. *Διάκονον εἶναι* [*ministrum esse*] et *δοῦλον εἶναι* [*servum esse*] directe opponitur *τῷ κατακυριεύειν* [verbo *dominari*] et *κατεξουσιάζεσθαι* [*potestatem imperiose exercere*]. Haec oppositio ostendit cur apud Prophetas imperia mundi Bestiarum, Regnum Christi Hominis imagine depingatur. Egregie Paulus 2 Cor. 12: 14, *Οὐ ζητῶ τὰ ὑμῶν, ἀλλ' ὑμᾶς· ἐγὼ δὲ ἥδιςα δαπανήσω καὶ ἐκδαπανηθήσομαι ὑπὲρ τῶν ψυχῶν ὑμῶν* [*Non enim quaero vestra, sed vos. Ego autem libentissime impendam et superimpendar ipse pro animabus vestris*]. Sicut autem hic est *ἔςαι*, ita et in sequentibus verbis *ἔςαι* rectius legitur quam *ἔςω*, multis libris adstipulantibus.

28. *Ὥσπερ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου οὐκ ἦλθε διακονηθῆναι ἀλλὰ διακονῆσαι, sicut Filius hominis non venit, ut ipsi ministretur, sed ut ministret*] Qualis Rex tales esse debent Regni Praesides. Ego exemplum vobis dedi, inquit Christus: neque enim quicquam feci ex meae utilitatis rationibus, neque splendore, aut deliciis egi Regem: sed omnia incommoda sustinui meorum causa, et porro maiora sustinebo, ipsam mortem scilicet, contra quam in caeteris regnis fieri solet. Ibi enim populi moriuntur pro Regum gloria ac magnitudine.

Καὶ δοῦναι τὴν ψυχὴν αὐτοῦ λύτρον ἀντὶ πολλῶν, et animam suam lustrum pro multis] Quanquam *πολλοὶ* interdum *omnes* significat, puto tamen hic verbum *δοῦναι* et praepositionem *ἀντὶ* cum effectu intelligendam, ideoque agi de credituris in Christum, qui ideo vocentur *πολλοὶ* hoc loco ut intelligantur ad eum numerum non

Iu-

Iudaei tantum, sed et alienigenae pertinere. Puto enim respici vaticinium Esaiae 53: 10, ubi dicitur si Christus vitam suam dedisset אשם [*pro peccato*], quod hic recte λύτρον vertitur, *fore ut sui cognitione multos iustificaret:* et postea, *Ipse peccatum multorum tulit.* Idem sensus est apud Iohannem, cum dicit *oportuisse Christum mori, non pro Iudaeis tantum, sed etiam ut dispersos Dei filios in unum congregaret*, 11: 52, 53. Et infra dicitur sanguis Christi *fundendus* περὶ πολλῶν εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν [*pro multis in remissionem peccatorum*], quomodo et ad Hebraeos Scriptor *oblatum* ait *Christum* εἰς τὸ πολλῶν ἀνενεγκεῖν ἁμαρτίας [*ad multorum tollenda peccata*], 9: 28. Sacrificium autem piaculare, quod Hebraei vocant אשם, Hellenistae περὶ ἁμαρτίας [*pro peccato*], aut ἱλαστικὸν [*piaculare*], recte λύτρον dicitur. Nam et vox כפר, quae λύτρον significat, eo sensu usurpatur, ut Lev. 10: 17, unde et a LXX vertitur περικάθαρμα [*piaculum*]; et sane victimae piaculares Hebraeorum ex Divina institutione luebant poenas peccatorum. Mors victimae succedebat in locum mortis eius qui peccaverat, ut Hebraei aiunt ad Num. 5 et Eusebius in Demonstratione. Latine quoque victimae tales *lustrales* dicebantur. Nam λύτρον est *lustrum:* quomodo et Ennius quod Graece est Ἕκτορος λύτρα Latine *Hectoris lustra* inscripsit. Et in his libris passim videmus se mutuo explicantia poni καθαρισμὸν, ἱλασμὸν, λύτρον [*purificationem, propitiationem, lustrum*]. Hebraei veteres Messiam vocabant איש כפר ἄνδρα λύτρον [*virum lustri*]. Fatetur Iosephus Albo in disputatione adversus Christianos proditum ab Hebraeis, solere sapientes in semetipsis tolerare supplicia multitudini peccatorum debita; atque ita iussum Ezechielem *recumbere in latus suum et sustinere supplicium, in se transferendo iniquitatem Domus Israel.* Et Philoni ὁ σπουδαῖος τοῦ φαύλου λύτρον [*vir bonus mali hominis lustrum*]. Sic Ioseph Iacchiades ad Dan. 11: 35 ait Doctores Israelitarum durissima quaeque passuros, et fore eos altare expiationis pro peccatis populi. Idem dicit ad Esaiae cap. 53: 5, Gentes alias expiatas, Deumque eis placatum, per poenas Israelitis impositas. Sic populus Israeliticus dicere solebat Sacerdoti Maximo:

Nos

Nos tibi piamento simus; id est, in nos cadat si quid male tibi esset eventurum. Eleazar in sermone de Septem fratribus qui Iosepho adscribitur, Deum pro populo sic deprecatur: *Καθάρσιον αὐτῶν ποίησαι τὸ ἡμῶν αἷμα, καὶ ἀντὶ ψυχῶν αὐτῶν λάβε τὴν ἐμὴν ψυχήν* [*Fac sanguinem meum pro illis piacularem et animam meam pro illorum anima accipe*]. Dicit et Abarbaniel Iosiam poenam tulisse peccatorum populi, non suorum. De Mose et Aarone Moses Alschech dicit similia, et de iustis generatim. Idem de Daniele Chaldaeus Cant. 7: 8. Et Ialcud *suscipere in se peccata*, quod dicto loco 53 cap. Esaiae est, per *expiare* exponit. Et Chaldaeus propter eum de quo Esaias agit ait Deum reatum remissurum, propter ipsum fore peccatorum remissionem. Messiam poenas toleraturum pro Israele ad eundem locum ait Moses Alschech. Nec alienum hinc illud Philonis: *Ὁ ἀληθὴς θεραπευτής τε καὶ ἱκέτης κἂν εἷς ὢν ἀνὴρ ἀριθμῷ τυγχάνῃ, δυνάμει, καθάπερ αὐτὸς αἱρεῖται, σύμπας ἐστὶν ὁ λεὼς, ἰσότιμος ὅλῳ ἔθνει γεγονώς* [*Qui vere Dei cultor et supplex est, quamvis vir unus sit numero, tamen ex suo voto est totus populus, quia tanti aestimatur quanti gens tota*]. Est vox *ἀντὶ* recepta in Sacris piacularibus: utitur sic Porphyrius *Περὶ ἀποχῆς* [*De abstinentia ab animantibus*]: et Festus in voce Piscatores ait pisciculos dari Deo pro animis humanis. Vox ergo *λύτρον* addita hic est *ἐξηγητικῶς* [*explicando*], ut obiter explicaretur causa praecipua mortis Christi: id autem quod imitandum proponitur est *δοῦναι τὴν ψυχήν*. Excellentia igitur eorum qui in Christi Regno praefecturas obtinent non ex fumosis titulis, non ex obventionum magnitudine, sed ex donis spiritualibus, ex indefessa diligentia, ex periculis, ex morte ipsa denique aestimanda est. Ad hanc excellentiam certatim contendentes Episcopos vidit prima illa ac sincerior aetas; sed paulatim irrepserunt vitia, et curam gregis in mundani Imperii speciem mutarunt: quod iam suis temporibus coepisse fieri his verbis conqueritur Origenes: *Et haec docet nos sermo Divinus. Nos autem sive non intelligentes voluntatem Divinam positam in Scripturis, sive contemnentes talem commendationem Christi, tales sumus ut etiam malo-*

lorum Principum mundi excedere superbiam videamur; et non solum quaerimus sicut Reges acies praecedentes, et terribiles nos et accessu difficiles maxime pauperibus exhibemus, et tales sumus adversus eos qui nos interpellant ut propter aliquid deprecentur, sicut nec tyranni, et crudeliores Principibus mundalibus ad subiectos. Et est videre in quibusdam ecclesiis, praecipue civitatum maximarum, principes populi Christiani nullam affabilitatem habentes vel habere ad se permittentes. Cui loco illustrando mire inserviunt ea quae sunt apud Ammianum Marcellinum hominem, ut videtur, Paganum. Is enim cum narrasset cruentam seditionem ortam Romae ex certamine Damasi et Ursicini, haec subiicit: *Neque ego abnuo, ostentationem rerum considerans urbanarum, huius rei cupidos ad impetrandum quod appetunt omni contentione laterum iurgari debere: cum id adepti, futuri sint ita securi ut ditentur oblationibus matronarum, procedantque vehiculis insidentes, circumspecte vestiti, epulas curantes profusas, adeo ut eorum convivia regales superent mensas. Qui esse poterant beati revera, si magnitudine urbis despecta, quam vitiis opponunt, ad imitationem Antistitum quorundam provincialium viverent: quos tenuitas edendi potandique parcissime, vilitas etiam indumentorum et supercilia humum spectantia perpetuo Numini verisque eius cultoribus ut puros commendant et verecundos.* His convenit quod dicit Socrates Romanum et Alexandrinum Episcopos prolapsos ἐπὶ δυναστείαν [*in dominatum*], et quae apud Nazianzenum sunt oratione post reditum, ubi improbat τυραννικὴν προεδρίαν [*tyrannicam praelationem*].

30. *Δύο τυφλοί, duo caeci*] Sed alter altero nobilior; ideo unius meminerunt Marcus et Lucas, ad quem haud dubie praecipuae circumstantiae huius narrationis pertinent, quam συλληπτικῶς [*comprehensive*] Matthaeus enuntiat. Contigit autem res haec Iesu exeunte ex oppido. Nec obstat quod Lucas dicit, ἐν τῷ ἐγγίζειν αὐτὸν εἰς Ἱεριχὼ [*cum appropinquaret ad Ierichuntem*]. Nam ἐγγίζειν non semper motum ad locum, sed saepe distantiam tantum significat. Quare sensus est: Cum non procul ab oppido esset. Tale est et illud Luc. 19: 29, Ὡς ἤγγισεν εἰς Βηθφα-

φαγῇ καὶ Βηθανίαν [*Cum appropinquasset ad Bethphage et Bethaniam*]. Nam Bethaniam iam transierat.

32. *Τί θέλετε ποιήσω ὑμῖν, quid vultis ut faciam vobis*] Ut fides poscentium manifesta fieret. Poterant enim alioqui credi stipem tantum rogasse: quomodo illos intellexisse videntur qui, ut importunis, silentium imperabant.

33. *Ἀνοιχθῶσιν, ut aperiantur*] Ut supra 9: 30, ubi et contactus fit mentio. Dei est opus aperire oculos, Gen. 21: 19, 2 Reg. 6: 17.

34. *Ἀνέβλεψαν, viderunt*] Ut supra 11: 5.

Καὶ ἠκολούθησαν αὐτῷ, et secuti sunt eum] Quia in Galilaeae finibus miracula ferme omnia contigerant, ideo hos duos secum testes Christus Hierosolyma adduxit.

CAPUT XXI.

1. *Ἦλθον εἰς Βηθφαγῆ, venissent ad Bethphage*] Id est, ἐπορεύοντο [*irent*], ut alibi diximus. Neque enim pervenerant, sed non longe aberant, ut docent Marcus et Lucas: planeque verisimile est *Βηθφαγῆ* esse *κώμην* [*vicum*] quo mittuntur discipuli; ita ut Christus locutus haec sit in valle quae ab uno latere habebat Bethaniam, ab altero Bethphage, sed Bethphage Urbi propiorem. Syrus ad Marcum dixit, Per declive Bethphage et Bethaniae. Vide tabulam Iudaeae Iudaeis editam.

2. *Ἀπέναντι*] *In conspectu*, ut infra 27: 24, Act. 3: 16. Idem est *κατέναντι* apud Marcum et Lucam, quam vocem Marcus et alibi eo sensu usurpat 12: 41, 13: 3. LXX etiam *ἐναντίον* ita usurpant, ut Gen. 31: 32, 2 Sam. 12: 11. Pro eodem *κώμην ἀντικρὺ κειμένην* [*vicum e regione* aut *in conspectu situm*] dixit Heliodorus.

Καὶ πῶλον μετ' αὐτῆς, et pullum cum ea] Cui nemo adhuc insederat, sed eius tamen magnitudinis qui sessorem commode ferret. Nam id genus asellos iuniores *πώλους* vocant etiam LXX, Iud. 10: 4, 12: 14.

5. *Πραΰς, mansuetus*] Ita LXX hoc loco; quanquam ex alia, ut puto, versione additur *πτωχός* [*pauper*]. עָנִי et עָנָו Hebraeis promiscue usurpantur. Nam et עָנִי, ut

 dic-

dictum est ad cap. 11, *pauperem* saepe significat, et *mansuetum* notat, non his tantum sed et aliis in locis. Sed et Ionathan eodem modo hunc Zachariae locum interpretatur, quem et Kimchi sequitur. Asino insidere apud Hebraeos veteres non erat paupertatis signum: nam proceres asino vectabantur, ut dictis Iudicum locis et alibi videre est. Sed cum Salomonis temporibus Aegypti commercio equorum copia apud Iudaeos crevisset, ex eo eviluere asini. Sed et ipsa asini statura et comitatus Urbem ineuntis facile ostendunt Regnum, quod sibi Iesus vindicabat, diversissimum esse a regnis mundi. Locum autem hunc Zachariae ad Messiam pertinere agnoscunt Scriptor Bereschith Rabba et Midras Koheleth.

Ὄνον] Cum ὄνος Graece sit ἐπίκοινον [*communis generis*], quomodo et Hebraeum חמור, ut videre est 2 Sam. 20: 26, ubi et LXX τὴν ὄνον dixerant, recte hic Interpres Latinus *asinam* posuit. Nam pullo mater optime adiungitur.

Ὑποζυγίου, subiugalis] Vox Hebraea pluralis est sono, significatu autem singularis propter ἔλλειψιν. Nam בן־אתנות recte vertitur *filium unius asinarum*. Sic et commate infra 7, ἐκάθισεν ἐπάνω αὐτῶν [*sedit super eos*] recte transtulit Syrus *super eum*, id est, super alterum ex iumentis, pullum videlicet; quomodo accepit et Latinus Interpres. Similia sunt, *Sepultus est in urbibus Galaad*, *Descendit in latera navis*, et id genus alia. Vide et supra 9: 8. In codicibus LXX in Zachariae loco est πῶλον νέον [*pullum novum*], sed rescribendum ex Iustino πῶλον ὄνου [*pullum asinae*].

8. *Ὁ δὲ πλεῖστος ὄχλος, plurima autem turba*] Convenit hic illud Horatii:

> *Interdum vulgus rectum videt.*

Ut in Davide 1 Sam. 18: 6.

Ἔστρωσαν αὐτῶν τὰ ἱμάτια, straverunt vestimenta sua] De hoc more vide praeter eos locos quos alii adduxerunt eum qui est in Agamemnone Aeschylis:

> *Δμωαί, τί μέλλεθ', ὧν ἐπέσταλται τέλος*
> *Πέδον κελεύθου στρωννύναι πετάσμασιν;*
> *[Famulae, quid exspectatis, haec sors queis data*
> *Solum viarum stragulis insternere?]*

et

quae ibidem sequuntur multa eodem pertinentia. Plutarchus Catone Uticensi: Προεπέμφθη δάκρυσι καὶ περιβολαῖς ἀπλήςοις ὑποτιθέντων τὰ ἱμάτια τοῖς ποσὶν ᾗ βαδίζοι *eductus fuit cum lacrymis et indefessis amplexibus, ltis etiam vestimenta substernentibus qua pedibus erat essurus*]. Vide 2 Reg. 9: 13.

). Ὡσαννὰ τῷ υἱῷ Δαβὶδ, *Hosana filio Davidis*] Vox αννὰ ex verbo et particula Hebraea constans pro ipso nno usurpatur, ut ἰὴ παιὰν [*Io paean*] Graecis. Nam interpretatio hic et infra comm. 15 convenientior ım ut βαΐα [*ramos palmarum*] significet. Sensus est: mnum hunc bene ominantem canimus Regi Messiae. aeri potest, cum ritus ferendi τὰ βαΐα sive θύρσους ἐκ νίκων καὶ κιτρίων [*thyrsos ex palmis et citris*], ut ephus loquitur, et acclamandi *Hosana* pertineat ad ὀσχοφόρια (ξυλοφόρια [*Ramiferia*] idem Iosephus vocat) ıe incidebant in mensem Septembrem, ut apparet Lev. 39, 40, quomodo nunc longe alio anni tempore sint ırpata. Sciendum igitur constanter fuisse Iudaeis creum, festos dies non tantum memoriam continere Ae- ɔtiaci exitus, sed et praesagium temporum Messiae. que etiam hodie Iudaei ἐν τοῖς ὀσχοφορίοις [*die Ramitii*] dicunt, optare se ut eum in modum laetos dies ıre possint regnante Messia devictisque hostibus. Pleigitur illa pars, quae miraculis Iesu adducta certo sibi suaserat hunc verum esse Messiam, velut impleto ıesagio, ritus et verba τῆς ὀσχοφορίας [*gestationis Ramorum*] recte usurpat. Sicut et in nova dedicatione mpli sub Hasmonaeis eadem laetitiae publicae signa ırpata legimus 2 Macc. 10: 7, 1 Macc. 13: 51, et ɔcal. 7: 9. Videtur autem ritus ramos gestandi ut lta alia a Iudaeis ad Graecos pervenisse. Nam Clens notat ex Orpheo ramos adorantibus dari solitos. Athenis inter festos dies erant τὰ ὀσχοφόρια. Adde ıe diximus 2 Macc. 1: 9, 18, 10: 6.

Εὐλογημένος ὁ ἐρχόμενος, *benedictus qui venit*] Ex Ps. : 26. *Felix sit*, aut *Vivat*, ut Latini acclamabant.

Ἐν ὀνόματι Κυρίου, *nomine Domini*] Divino mandatu potestate.

Ὡσαννὰ ἐν τοῖς ὑψίςοις] In Euangelio Hebraico legebatur

gelio Hebraico legebatur ברמה, ut nos docet Hieronymus ad Damasum. Hoc autem non puto ad designationem Dei pertinere, sed idem valere quod *summe*; ut si Latine dicas *terque quaterque*. Ita Hebraeum במרומים et Graecae voces ἐν ὑψίϛοις Interpretibus LXX inveniuntur Ps. 148: 1 et alibi. Eodemque sensu במרום et Graece ἐν ὑψίϛοις usurpatur Ps. 93: 4.

10. *Ἐσείσθη πᾶσα ἡ πόλις, commota est universa civitas*] תהם העיר Ruth. 1: 19.

11. *Ὁ προφήτης, Propheta*] Quem hactenus ut Prophetam agnovimus, nunc ut verum Regem veneramur.

12. *Εἰς τὸ ἱερὸν τοῦ Θεοῦ, in Templum Dei*] Regni sui in hominum animos specimen aliquod Christus dederat asinorum accitu: maius nunc et maxime admirabile edit in purganda aede paterna, nulla vi externa, sola Divina virtute venerabilis. Hinc quoque Regni sui ingenium dat intelligi, quod Regnum velut auspicatus non arcem sed Templum ingreditur.

Τοὺς πωλοῦντας καὶ ἀγοράζοντας ἐν τῷ ἱερῷ, vendentes et ementes in Templo] Recte quidem a Legisperitis erat constitutum, ut qui victimas aut dona ex lege aut voto deberent, praesertim si procul Hierosolymis habitarent, possent pecuniam domo adferre, proque ea Hierosolymis victimam aut quod donandum esset sibi comparare, nimirum lege ea, quae est de decimis Deut. 14: 24, 25, 26, ad alias factorum similium species non iniqua interpretatione producta: sed id in Templo fieri minime oportuit, eo praesertim tempore quo is Templi locus (facta enim haec in parte extima quae *Gentium* dicebatur) vacare debebat Gentibus ad veram religionem se conversuris, ut praedixerat Esaias. Ideo significanter apud Marcum est in hac historia: Ὅτι ὁ οἶκός μου οἶκος προσευχῆς κληθήσεται πᾶσι τοῖς ἔθνεσι [*Quia domus mea domus orationis vocabitur omnibus Gentibus*]. Notandum enim est, pleraque vaticinia eius generis duplicem habere sensum, priorem planum et ἀσχημάτιϛον [*non figuratum*], qui tacitam habebat conditionem, si Iudaei sub adventum Messiae, ut debebant, gentibus caeteris pietate praeluxissent; alterum ἀλληγορικὸν [*tecte aliud innuentem*], qui impletus est reiectis Iudaeis et surrogatis Gentibus.

Τῶν

Τῶν κολλυβιστῶν] *Κόλλυβος* est quod vulgo *cambium* vocant, *ἀλλαγὴ ἀργυρίου* [*permutatio pecuniae*] Polluci. Cicero in Verrina ait *deductionem factam pro collybo*, et in epistola, *detrimenti satis esse in collybo*. Eosdem hos mensarios etiam *κερματιστὰς* Iohannes vocat. Quia in Templo erant quae ex lege aut moribus Siclis sacris pendi debebant, ideo argentarii mensas in Templo positas habebant, lucellum ex permutandi officio aucupantes.

Τὰς περιστερὰς, *columbas*] Ut quibus defungebantur pauperes vice maiorum victimarum, ut passim in Mose videre est, et Luc. 2: 24. Has autem solebat accepto pretio dare offerentibus Praefectus oblationum, ut notat Maimonides De Instrumentis sanctis cap. 7, cui consentit liber Schekalim cap. 5 sect. 1.

13. *Ληστῶν*] Ex versione LXX apud Ieremiam. Simili tralatione *λῃστὰς τῶν πραγμάτων* [*raptores rerum*] dixit Aeschines. Itaque vox ista hoc loco non tam *latronem* quam *praedonem* sonat: quo sensu et apud Xenophontem reperitur Graecae historiae secundo. Sed et Chaldaei vocem Graecam eo significatu usurpant. Sic Ismaelitae לסטים עם *populus praedator* Ionathani Gen. 21: 13. Dubium non est quin pro usu Templi partem quaestus stipulati fuerint Sacerdotes. *Οἶκον ἐμπορίου* [*domus negotiationis*] est in simili historia apud Iohannem, 2: 16.

16. *Κατηρτίσω*, *condidisti*] Tralatitiam significationem verbi יסד [*fundare*] interdum voce minus figurata exprimunt LXX, ut hic *καταρτίζειν*, Esth. 1: 8, *ἐπιτάττειν* [*statuere*].

Αἶνον, *laudem*] Sic et עז, quod itidem tralative usurpatur, LXX variis nominibus vertunt, prout fert subiecta materia; ut hic *αἶνον*, in Ps. 132: 8, *ἁγίασμα* [*sanctimoniam*]. De sensu Psalmi diximus ad Psalmum ipsum. Citatur autem hic proverbialiter non propter illud *νηπίων*, quo vocabulo non *infantes* tantum intelligi possunt sed et pueri qui fari incepere, quales quidam fuere in hac clamantium turba.

17. *Ἐξῆλθεν ἔξω τῆς πόλεως*, *abiit foras extra civitatem*] Ut omnem affectati regni terrestris suspicionem quam longissime a se amoveret; quam fovere poterat urbs per se populosa, concursus aliunde ad festos dies,

et nocturnum tempus eiusmodi conatibus opportunum. Confer quod est Ioh. 6: 15 et infra 26: 55.

Ηὐλίσθη] Utuntur hac voce Graeci saepe ut vertant לין, quod est *pernoctare*. Sed potest hic proprie sumi haec vox, ut significet *sub dio agere*: id enim significare videtur Lucas, cum dicit Christum *singulis noctibus ηὐλισθῆναι* [*moratum esse*] *in Monte Oliveti*, 21: 37. Et alioqui sollemne hoc ipsi erat quoties extra ordinem precibus vacabat.

19. *Καὶ ἰδὼν συκῆν, et videns fici arborem*] Quod generaliter dictum est a Dionysio Thrace Grammatico vetere de antiquis: *Ἐσήμαινόν γ' οὖν οὐ διὰ λέξεως μόνον, ἀλλὰ καὶ διὰ συμβόλων ἔνιοι τὰς πράξεις* [*Quidam eorum res significabant non verbis solis, sed et visibilibus signis*], et de Aegyptiis a Plutarcho Iside: *Αἰνιγματώδη σοφίαν τῆς θεολογίας αὐτῶν ἐχούσης* [*Doctrina ipsorum de divinis rebus sapientiam habebat aenigmaticam*], id de Hebraeis eorumque vicinis verissimum est. Sic Prophetarum alii contundi sibi capita fecerunt, alii cornua sumserunt ferrea, alii sibi circumdedere compedes. Clementissimus Dominus, cum innumeris miraculis sua in nos aeterna beneficia figurasset, severitatem iudicii, quod infrugiferos homines manet, uno duntaxat signo, idque non in homine, sed in non sensura arbore, adumbravit; ut certi essemus bonorum operum sterilitatem gratiae foecundantis ademtione puniri. Vide ea quae ad Hebr. 6: 8, quae huius loci interpretationem continent. Philo spadones, qui in sacrum concilium a Mose admitti vetantur, *ἀλληγορικῶς* [*sensu tectiore*] non male interpretatur *τοὺς ἀρετῆς ἀγόνους καὶ πίστιν ἐκτετμημένους* [*eos qui virtutis sunt steriles et circa fidem castrati*].

21. *Καὶ μὴ διακριθῆτε, et non haesitaveritis*] *Διακρίνεσθαι* esse idem quod *διστάζειν* [*dubitare*], cui opponitur *τὸ πιστεύειν* [*credere*], annotavimus ad cap. 14: 31.

Ὄρει τούτῳ, monti huic] Vide supra 17: 20.

22. *Πάντα, omnia*] Vide supra 18: 19.

23. *Διδάσκοντι, docentem*] Docebat enim publice in Templo eadem quae in Galilaea docuerat, continentia quid credendum faciendumque esset, proponens itidem praemia obedientiae remissionem peccatorum, Spiritum Sanc-

Sanctum et vitam aeternam. Haec sunt quae hac una voce Matthaeus, Lucas autem duabus διδάσκειν et εὐαγγελίζεσθαι [*Euangelium annunciare*] complectitur.

Οἱ ἀρχιερεῖς καὶ οἱ πρεσβύτεροι τοῦ λαοῦ, principes Sacerdotum et Seniores populi] *Καὶ οἱ γραμματεῖς* [*Et Scribae*], quod addit Marcus. His tribus hominum generibus, Pontificibus quidem et Senioribus, ut parte Senatus, Legisperitis autem, ut eorum Assessoribus et Consiliariis describitur Synedrium magnum, ut alibi diximus; cuius officio incumbebat veros falsosque Prophetas discernere. Sic et ad Barchochebam a Sapientibus Israelis missos legatos narrant Iudaei. Adierunt autem isti Iesum capto ante consilio quomodo ei perniciem possent accersere, irritati ob traductam suam in Templo nundinationem, ut notat Marc. 11: 18. Huc igitur tota ista tendebat oratio.

Ἐν ποίᾳ ἐξουσίᾳ] *Unde tibi ius istud?* Nam Synedrii erat ius docendi in Templo concedere: ab iis autem nullum ius Christus acceperat. Supererat igitur ut Dei mandato se tueretur, cuius in Templum ius summum erat.

Ταῦτα ποιεῖς, haec facis] Nempe quod publice doces. Huc enim potissimum pertinere hanc quaestionem Lucas satis aperte ostendit. Imitantur Iudaei Samaritarum quaestionem ad Esdram, 5: 3.

24. *Ἐρωτήσω ὑμᾶς κἀγὼ λόγον, interrogabo vos et ego rem aliquam*] *Ἀντερώτησις* [*contra-interrogatio*], qualis a Grammaticis notatur ad Eclogam Virgilii tertiam, et in Socraticorum libris non raro apparet. Latini veteres *Tuscum iurgium* appellabant. *Litem lite resolvere* dixit Horatius. Hanc autem quaestionem ita Christus instituit ut manifestissimum inde fiat iustas ipsum causas habuisse ad ipsorum interrogationem non respondendi. Quomodo enim credidissent alleganti mandatum Divinum qui Iohanni non crediderant, quem tamen a Deo missum aperte diffiteri non audebant?

25. *Ἐξ οὐρανοῦ, e coelo*] Hebraei inter Dei nomina recitant שמים [*coelum*]; sed verius est figurate pro Rege regiam nominari. Sic *exercitus coelorum* Dan. 4.

Οὐκ ἐπιστεύσατε αὐτῷ, non credidistis illi] Tum in caeteris, tum in testimonio quod de me perhibuit.

26. *Ἔχουσι, habent*] Firma quadam persuasione, ut Lucas exprimit.

Ὡς προφήτην, sicut Prophetam] Id est, ut hominem Divinitus excitatum; quemadmodum superiora evincunt.

27. *Οὐκ οἴδαμεν, nescimus*] Ignorantiae professionem ab illis Christus exprimit, qui iactare solebant penes se esse iudicium *ἀναμάρτητον* [*fallere nescium*], ad discernendos veros ac falsos Prophetas.

29. *Εἶπεν, Οὐ θέλω, ait, Nolo*] Imago publicanorum et meretricum, qui diu ita vixerant quasi *iura negarent sibi nata, τὴν εὐσέβειαν ἠρνημένοι* [*pietatem abnegantes*]:

—— *Morbum vultu incessuque fatentes*,

ut ille ait.

30. *Ἐγώ, κύριε, ego, domine*] Recta lectio Syro etiam agnoscente, interque Graecos Theophylacto et Euthymio. Ita, Gen. 22: 1 et 11, 27: 1, 37: 13 et 1 Sam. 3 aliquoties, הנני LXX Interpretibus *ἰδοὺ ἐγὼ* idem valet quod Latine *Praesto adsum*, sic et Es. 6: 7. Lectiones alias ex interpretamento natas non dubito. Filius hic imago est principum Iudaeorum, qui oratione ac vultu pietatem profitebantur, revera homines superbi, invidi, crudeles.

31. *Προάγουσιν ὑμᾶς εἰς τὴν βασιλείαν, praecedent vos in Regnum*] Duces vobis monstratoresque sunt itineris ad Regnum coelorum, poenitentiae scilicet. Ita *προάγειν* et *προάγεσθαι* saepe usurpant Graeci. Atque hunc esse sensum, non autem de extremo iudicio hic agi, apparet ex eo quod sequitur, *Ὑμεῖς δὲ ἰδόντες οὐ μετεμελήθητε* [*Vos autem videntes poenitentiam non habuistis*]. Non secuti estis illos recte ducentes quorum vos duces esse oportuit.

32. *Ἐν ὁδῷ δικαιοσύνης, in via iustitiae*] Continuari videtur translatio coepta in voce *προάγουσι*. Nam *ὁδὸν δικαιοσύνης* appellat, ni fallor, ipsum dogma Iohannis, quod ex signo addito vocatur *τὸ βάπτισμα τῆς μετανοίας* [*Baptisma poenitentiae*]. Id enim ad veram illam iustitiam quam Christus docet iter est.

Οὐκ ἐπιστεύσατε αὐτῷ, non credidistis ei] Praeceptionibus ipsius non obtemperastis. Nam *πιστεύειν* saepe est re ipsa ostendere fidem se alicuius dictis habere, *τὸ πείθεσθαι* [*obedire*].

33.

33. *Ἀμπελῶνα, vineam*] Vineae similitudinem veteribus Prophetis usitatam in sensum paulo alium inflexit, ut commodius redderet *ἀνταπόδοσιν* [*id quod in comparatione respondet*]. Nam apud illos vinea populo Hebraeo respondet: hic autem notitiae Legis et donis Spiritus Sancti, quae mox vocantur *Regnum coelorum*.

Φραγμὸν αὐτῷ περιέθηκε, sepem circumdedit ei] Sepem, turrim, torcular nihil necesse est sigillatim explicare, cum in universum iis omnia significentur quae aut ad tutelam aut ad ornatum pertinent: omnia denique beneficia quibus ad bonam frugem a Deo provocamur.

Ληνὸν] Marcus *ὑπολήνιον* [*lacum*], LXX apud Esaiam *προλήνιον*, et certe verbum *ὀρύσσειν* [*fodiendi*] satis ostendit lacum significari, qui *συνεκδοχικῶς* [*per complexionem*] *torcular* dicitur, cum alioqui *torcular* sit tota machina constans ex praelo et lacu. Homerus in vineae descriptione Iliados XVIII:

Ἀμφὶ δὲ κυανέην κάπετον.

[*At circum posita est scrobs coerula.*]

Ubi Scholiastes *κοιλὸν ὄρυγμα, τάφρον* [*cavam fossam*]. Eustathius *ληνόν*.

Ἐξέδοτο αὐτὸν, locavit eam] Certa fructuum pactione, quod genus colonos Romani *partiarios* vocant. Sequitur enim, *Ἀπέστειλε λαβεῖν τοὺς καρποὺς αὐτοῦ* [*Misit ut acciperent fructus eius*].

35. *Ἔδειραν, ceciderunt*] Ponitur *δέρω* pro *δαίρω*. Apud Marcum expresse legitur *δέροντες*, et apud Lucam *δείραντες*, ut et in Actis aliquoties, ubi et *δέρων* 22: 19 est *caedens*, et *εἰς πρόσωπον δέρειν* [*in faciem caedere*] 2 Cor. 11: 20. Quare lectio haec mutanda non est. Videntur autem hoc verbo praecipue indicari contumeliae quas Ieremias pertulit; sicut *occidere* ad Esaiam, *lapidare* ad Zachariam Ioiadae filium non male referas. Vide Act. 7: 52, Hebr. 11: 37, 2 Reg. 21: 10, 16, Ier. 44: 4, 5, 6, 2 Paral. 36: 16, Neh. 9: 26.

37. *Ἐντραπήσονται τὸν υἱόν μου, verebuntur filium meum*] Ostendunt haec verba non quid futurum esset, sed quid iure ac merito exspectaretur. Ideo Lucas *ἴσως* [*forte*] addidit: quae locutio est ubi in Sacris literis et Deo tribuatur, sed intelligenda *θεοπρεπῶς* [*ita ut Deo*

convenit], non ut praescientiam excludat, sed ut notet eventus in causis suis spectati τὸ ἐνδεχόμενον [*contingentiam*], quod et Veteres notarunt.

38. *Ἀποκτείνωμεν αὐτὸν, occidamus eum*] Ipsa verba fratrum de Iosepho Gen. 37: 20.

Κατάσχωμεν τὴν κληρονομίαν αὐτοῦ, habeamus hereditatem eius] His verbis ostenditur Sacerdotes ac principes Iudaici populi hoc egisse summo studio ut Divinam legem cogerent ambitioni suae et quaestui inservire: quod idem est ac si colonus domino possessionem intervertat. Nam κληρονομίας voce ius plenum dominii indicari alibi diximus.

39. *Ἐξέβαλον ἔξω τοῦ ἀμπελῶνος, eiecerunt extra vineam*] Id est, ἀπεδοκίμασαν [*reprobaverunt*], ut dicitur infra. Fecerunt ἀποσυνάγωγον [*extra Synagogam*], et ut hominem ἄνομον [*Legis expertem*] curarunt eum a profanis hominibus occidi: atque adeo ipsi magis eum occiderunt quam Romanus Praeses, qui aliquandiu reluctans tandem manus dedit illorum improbitati.

41. *Κακοὺς κακῶς ἀπολέσει, malos male perdet*] Locutio petita ex purissimo sermone Graeco, cuius se non imperitum aliquoties ostendit hic Interpres. Loquitur sic et Iosephus. Ex collatione aliorum Scriptorum apparet primum hoc simpliciter dixisse Senatores, ignaros quo sensus dicti evaderet; cum vero Christus apertius significasset ad ipsos haec pertinere, avertisse a se omen.

Ἀποδώσουσι] *Persolvent.* Sed et arbor dicitur καρπὸν ἀποδιδόναι Apoc. 22: 2, ut Latinis ager *frugem reddere* aut *persolvere.*

Τοὺς καρποὺς ἐν τοῖς καιροῖς, fructus temporibus suis] פרי בעתו Ps. 1: 3.

42. *Οὐδέποτε ἀνέγνωτε, an nunquam legistis*] Quod minime in se quadrare posse arbitrabantur, id ad ipsos potissimum, ad plebem autem consequenter pertinere Iesus ostendit Psalmi testimonio, quem ipsi quoque κατὰ τὸ μυστικώτερον [*secundum sensum magis mysticum*] de rebus Messiae interpretabantur. Neque aliter eum locum accepit Rabbi Salomon.

Οἱ οἰκοδομοῦντες, aedificantes] Id est, οἱ ἀρχιτέκτονες, more Hebraeo participium pro nomine. Ita vocantur Sena-

natores magni Synedrii quibus mandata erat non minus religionis quam reipublicae tutela. Docet hoc Petrus, qui eosdem alloquens, Ὑφ' ὑμῶν, inquit, τῶν οἰκοδομούντων [*a vobis aedificantibus*], Act. 4: 11. Sic et Plato et Aristoteles τὴν πολιτικὴν ἐπιστήμην [*scientiam civilem*] vocant ἀρχιτεκτονικήν [*architectonicam*], et Cicero *architectos reipublicae aedificandae* dixit.

Εἰς κεφαλὴν γωνίας, in caput anguli] Omnia haec ex versione LXX. *Γωνίας* significatio potest quidem non incommode ad commissuram referri τῆς ἐκλογῆς τῶν Ἰουδαίων [*electionis Iudaeorum*] et Gentium populi; sed cum hic simpliciter reiectionis Iudaeorum et surrogationis Gentium fiat mentio, et Petrus ante inchoatam Gentium vocationem hoc vaticinium dicat impletum, Act. 4: 11, satius erit *anguli* voce indicari eam vim quae esse in angulis solet sustinendi aedificii: unde factum est ut et primores populi passim Hebraeis פנות appellentur, Hellenistis autem γωνίαι, ut 1 Sam. 14: 38. Ἀκρογωνιαῖον λίθον [*summum angularem lapidem*] eodem, ni fallor, sensu dixerunt Petrus et Paulus in Epistolis.

Αὕτη, istud] Quod Hebraei neutrum muliebriter enuntiant etiam apud Hellenistas occurrit, ut Ps. 107: 4. Nec tamen quicquam obstat quominus et in Hebraeo et in Graeco et in Syriaco possit ad γωνίαν referri, quomodo et Theophylactus hic interpretatur. *Capitis* voci quominus aptetur, repugnat Hebraea constructio. Res tamen eodem recidit.

Ἡμῶν, nostris] Piorum scilicet, ut quae in Psalmo sequuntur intelligi hoc postulant.

43. *Διὰ τοῦτο, ideo*] Propterea quia hunc lapidem reiecistis ampliusque reiecturi estis, ista vobis evenient.

Ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ] Origeni et Hieronymo assentior *Regnum Dei* notitiam Divinae legis interpretantibus, ut et ante dixi. Vide et quae supra notata sunt ad cap. 3. Inter poenas Iudaicae gentis nulla est nobilior quam quod post Christum repudiatum non modo Prophetiae dono omnino sunt privati, ita ut illud ipsum lumen olim et sidus peculiare gentis Hebraicae ex eo ad Christianos transierit, sed quod et omnis illa scientia Legis quae humanis praesidiis comparari poterat versa est in putidis-

dissimas fabulas, quibus scatet Thalmudicus liber, tales certe, ut qui eis fidem adhibeat iudicandus sit non modo Divino Spiritu sed magna etiam parte sensus communis esse destitutus.

Ποιοῦντι τοὺς καρποὺς αὐτῆς, facienti fructus eius] Non tantum καρποὺς μετανοίας [*fructus poenitentiae*], ut Baptista iubebat Luc. 3: 8, sed quod plus est, καρποὺς τῆς βασιλείας [*fructus Regni*] sive τοῦ πνεύματος [*spiritus*], de quibus agit Paulus Rom. 6: 22, Eph. 5: 9 et Gal. 5: 22. Ποιοῦντι autem positum pro ποιήσοντι [*facturae*]. Non enim causa impellens sed movens per modum finis hic indicatur, ut et Eph. 2: 10.

44. *Ὁ πεσὼν ἐπὶ τὸν λίθον τοῦτον συνθλασθήσεται, qui ceciderit super lapidem istum confringetur*] Lapidis factam mentionem ab aedificii similitudine ad alteram Christus producit, et eum imitans Petrus 1 Epist. 2: 7. Sensus huius particulae est: Qui in ipsum adhuc in terris agentem impinget, sentiet imbecillitatem suam damno suo, ut testa saxo illisa. Seneca: *In ea, quae firma et insuperabilia sunt, quicquid incurrit malo suo vim suam exercet.* Hebraeum מחץ Graeci modo vertunt πατάσσειν aut παίειν [*ferire*], ut Deut. 32: 39, Iob. 5: 18, modo θλᾶν aut συνθλᾶν [*frangere*], ut 2 Sam. 22: 39, Ps. 110: 6.

Ἐφ' ὃν δ' ἂν πέσῃ λικμήσει αὐτὸν, super quem vero ceciderit conteret eum] At qui perstiterit in eo oppugnando postquam iam erit evectus in coelestem regiam, tam funditus peribit quam testa in quam saxum ingens ex sublimi loco devolvitur. Sic דוש, quod proprie λικμᾶν significat, sumitur in sensu *conterendi* Zach. 1: 19. Hoc ipsum alibi dicitur συντρίβειν [*conterere*], Esai. 30: 14 et Ier. 19: 11. Alibi λεπτύνειν [*comminuere*], ut Ps. 18: 43. Videtur respici locus Danielis de lapide e monte devoluto 2: 44. Hoc autem contigit Iudaeis excidio Titi: multoque magis continget τοῖς προσκόπτουσι τῷ λόγῳ [*qui offendunt in sermonem*] in extremi iudicii die.

45. *Οἱ Φαρισαῖοι, Pharisaei*] Cuius instituti aliquammulti erant Senatorum.

CAPUT XXII.

2. *Γάμους*] *Γάμοι* hic sunt non ipsum *matrimonium*, sed *convivium*, ut vertit Syrus; quod mox dicitur *prandium*, alibi *coena*: ut et *coenam nuptialem* Plautus dixit: quomodo et *nuptiarum* vox Terentio atque aliis usurpatur. Sicut autem *Regnum coeleste*, ut saepe iam vidimus, modo statum Regni Messiae in hoc seculo significat, modo statum futuri seculi, quia ille huius quoddam est *πρόγευσμα* [*gustus*], ita et *nuptiali convivio* alibi felicitas illa quae resurrectionem generalem sequetur, hic vero dona piorum coetui destinata significantur. Dubitandum autem non est quin Christus easdem comparationes diversis temporibus recitaverit. Ita hanc alibi quoque usurpatam nunc ita repetit ut hominum quos compellabat rationem habens, peculiaria quaedam ipsos praecipue tangentia cumuli vice adiungat.

3. *Καλέσαι τοὺς κεκλημένους*, *vocare invitatos*] Nam bis vocare moris erat, ut ad Lucam notabimus. Hi autem *κεκλημένοι* sunt Iudaei, federatus Deo populus, quibus adventus Regni Messiae multo ante per Prophetas, postremo per Iohannem, Christumque ipsum et eius Apostolos est annuntiatus, ut se per poenitentiam ei Regno praepararent.

4. *Πάλιν ἀπέστειλεν ἄλλους*, *iterum misit alios*] Invitatio apertior facta per Apostolos tum veteres, tum alios illis additos eorumque adiutores, postquam Christo resuscitato, in coelum evecto, et Spiritu desuper misso, nihil ultra Divinae liberalitatis non dicam requiri sed nec optari poterat.

Τὰ σιτιστά] In quo genere erant vituli, *μόσχοι σιτευτοὶ* [*vituli saginati*] non Athenaeo tantum, sed et Luc. 15: 23 et in Graeco Ier. 46: 21, et cortis aves. His *altilium*, illis *saginatorum* vox ex usu Latino rectius convenit.

Τεθυμένα, *occisa sunt*] *Θύειν* et *σφάττειν* distinguunt Grammatici, ut *σφάττειν* [*occidere*] sit quavis de causa, *θύειν* autem *ἐπὶ τιμῇ Θεοῦ* [*occidere in honorem Dei*]. Sed ut alias voces ita et hanc usus extra originis suae na-

naturam produxit. Manifestum id est Ioh. 10: 10. Sic et Latinum *mactare* in sacris natum ad alia extendi coepit.

5. *Ἀπῆλθον, ὁ μὲν εἰς τὸν ἴδιον ἀγρὸν, abierunt alius in villam suam*] Caducarum rerum studio beneficia aeterna posthabuerunt.

6. *Ὕβρισαν, contumeliis affecerunt*] Ut Petrum et Iohannem, Paulum quoque non semel.

Ἀπέκτειναν, occiderunt] Ut Stephanum et Iacobos duos.

7. *Τὰ στρατεύματα αὐτοῦ, exercitus suos*] *Τὰ στρατεύματα*, Angelos, ut 1 Reg. 22: 19, 2 Par. 18: 18, Luc. 2: 13. Angelorum autem ministerio Deus et Regna et naturam inferiorem gubernat; ac proinde per eos immittit bella, famem et pestilentiam: quae omnia uno velut impetu in Hierosolymorum urbem detonuerunt.

8. *Οὐκ ἦσαν ἄξιοι, non fuerunt digni*] *Λιτότης* [*minus dictum*], pro eo quod dicendum alioqui erat *μάλα ἦσαν ἀνάξιοι* [*valde erant indigni*]. Sic Act. 13: 46, ubi consummati huius vaticinii habemus exemplum, *οὐκ ἀξίους κρίνεσθε ἑαυτοὺς τῆς αἰωνίου ζωῆς*, id est, *vos ipsos vita aeterna indignos re ipsa ostenditis*, sermonem vivificum contumaciter repudiando. Pares locutiones Prov. 10: 2, 12: 3, 17: 21, 1 Cor. 16: 22 et alibi.

9. *Πορεύεσθε οὖν ἐπὶ τὰς διεξόδους τῶν ὁδῶν, ite ergo ad exitus viarum*] Admirabilis Dei sapientiae suae in Gentes profanas bonitatis ostendendae occasionem arripuit ex Iudaeorum malitia. Etiamsi Iudaei fecissent officium, nullam tamen habebant causam de Deo querendi, si benignitatis suae etiam Gentes fecisset participes, quod filiorum duorum, alterius frugi, alterius *ἀσώτου* [*prodigi*] fabella docet, et supra etiam ex vinitorum comparatione intelligi potuit. Sed ut omnem *πρόφασιν* [*praetextum*] Iudaicae invidentiae Deus adimeret, ipsos primum, nec perfunctorie, sed crebro invitari ad dogma Euangelicum voluit; ipsis autem beneficium recusantibus, transiri ad Gentes: idem esse volens et bonitatis suae erga omne humanum genus certissimum testimonium, et pertinaciae Hebraicae poenam. Ita Paulus iam dicto loco, *Quando vobis non libet*, inquit, *audire, ad Gentes vertimur*: qui et in epistola ad Romanos Divinum hoc consilium mag-

magnifice explicat, dicens *Iudaeorum crimen factum esse mundi opulentiam.* *Διέξοδοι* sunt תוצאות העיר *viae extra urbem ducentes.* Nam ita Hebraeum illud vertunt Aquila, Symmachus, Theodotion Ezech. 48: 30. Hae *διέξοδοι* [hi *exitus viarum*] significant hoc loco varias Philosophorum opiniones, et diversos superstitionum ritus, in quos nationes, relictis viis ab Adamo et Noa traditis, deflexerant. *Praecedentibus* enim *seculis permiserat Deus gentes suis quamque viis* qua luberet *insistere*, Act. 14: 16, non missis scilicet ad eos Prophetis, ut ad gentem Iudaeorum facere solebat, cum alioqui naturalibus illos testimoniis quotidie conveniret, nec clausus illis esset aditus maioris profectus, praesertim ex quo Iudaeorum multiplex *διασπορὰ* [*dispersorum copia*] orbem impleverat, et Divina Lex Graeco sermone legebatur.

Ὅσους ἂν εὕρητε, quoscunque inveneritis] A generali beneficio Deus neminem voluit ullo praeiudicio exclusum.

10. *Πονηρούς τε καὶ ἀγαθούς, malos et bonos*] Erat quidem inter Gentiles ante invitationem Euangelicam discrimen aliquod: nam alii laxatis habenis vagabantur, alii paulo propius sequebantur ductum rationis. Sed cum omnes ad falsorum Deorum cultus, adde et inanis gloriae studium, deflexissent, noluit Deus eius discriminis haberi rationem, sed omnes, ut graviter sontes, una veniae formula complexus est: quo magis appareret mere gratuiti favoris esse hoc donum: *οὐκ ἐξ ἔργων, ἀλλ' ἐκ τοῦ καλοῦντος* [*non ex operibus, sed ex vocante*]. Bene notat Theophylactus *ἀγαθοὺς* intelligendos comparate. Nam quod minus malum est *bonum* vocari solet populariter.

Ὁ γάμος, nuptiae] Ita plerique codices: nec aliter legerunt Origenes et Theophylactus: unde quod alii habent *νυμφὼν* [*locus nuptialis*] ex interpretamento credendum est venisse, quod tamen sequitur Syrus, sive quod ita legit, sive quod sensum reddere voluit apertiorem.

11. *Ἔνδυμα γάμου, veste nuptiali*] *Γαμικὴν χλανίδα* [*amiculum nuptiale*] dixit Aristophanes Avibus. Vestis haec est *ambulatio digna vocatione*, Eph. 4: 1, opera quae *ratam efficiunt vocationem*, 2 Pet. 1: 10. Nam et in Apocalypsi *vestis byssina* nuptialis, explicatur *τὰ δι-*

καιώ-

καιώματα τῶν ἁγίων [*iustificationes sanctorum*], ubi *δικαιώματα* sunt ipsa opera obedientiam nostram testantia, ut Luc. 1: 6, Rom. 2: 26. Eadem *ἱμάτια λευκὰ* [*vestimenta alba*] dicuntur in eadem Apoc. 3: 18. Atque ita Veteres magno consensu ad hunc locum. Simili tralatione verbum *indui* de virtutibus usurpatum legimus Col. 3: 12 et alibi.

12. *Ἑταῖρε, amice*] De hac compellatione egimus supra ad 20: 13.

Ἐφιμώθη, obmutuit] Ostenditur *τὸ ἀναπολογητὸν* [*excusationis defectus*]: sicut mox *ligatio manuum et pedum* notat *τὸ ἄμαχον καὶ τὸ ἄφευκτον* [*inexpugnabilitatem et inevitabilitatem*] irrogati Divinitus supplicii.

13. *Εἰς τὸ σκότος τὸ ἐξώτερον, in tenebras exteriores*] Christus compendio quodam id quod est ultimum *τῆς ἀνταποδόσεως* [*redditionis*] cum ipsa comparatione continuat, quia inde facile est intellectu quomodo supplenda sint caetera. De his tenebris actum supra 8: 12.

14. *Πολλοὶ γάρ εἰσι κλητοὶ, ὀλίγοι δὲ ἐκλεκτοὶ, multi enim sunt vocati, pauci vero electi*] Habuimus hanc *γνώμην* [*sententiam*] supra obscurius positam, quae hic apertissimum habet sensum: Iudaei (de his enim agitur) vocati sunt omnes, qui sunt numero multi; sed alii ad caduca versi monita sprevere, alii insuper male tractarunt monitores, nonnulli fidem professi non ostenderunt piis operibus fidei sinceritatem et vigorem. Igitur parvum duntaxat *κατάλειμμα* [*reliquum*] Deo probatum per docilitatis, fidei et dilectionis testimonia, accepit dona Spiritus Sancti et in posterum accipiet rem ipsam, cuius arrha est Spiritus.

15. *Οἱ Φαρισαῖοι συμβούλιον ἔλαβον, Pharisaei consilium inierunt*] Cum publica auctoritas nihil profecisset, secta Pharisaica privatas molitiones adhibet, ut supra 12: 14, ubi quae diximus vide.

Ὅπως αὐτὸν παγιδεύσωσιν ἐν λόγῳ, ut illaquearent eum in sermone] Id est, ut aliquid ab ipso elicerent cuius obtentu accusari posset rerum novatarum apud Romanum Praesidem: nam alioqui nulla spes erat illum interficiendi. Ita interpretandum ex Luca.

16. *Τοὺς μαθητὰς αὐτῶν, discipulos suos*] Pharisaeorum

rum quidam Iudam Gauloniten secuti sentiebant nefas esse agnoscere potestatem a Lege Divina extraneam. Ita enim interpretandum puto quod de illis dicit Iosephus: *Μόνον ἡγεμόνα καὶ δεσπότην τὸν Θεὸν ὑπειλήφασι* [*Solum Ducem et Dominum Deum agnoscunt*]: nempe quod illud, *Uni Deo servies*, ita intelligi voluerint, non quasi cum quovis imperio summo, puta Saulis, Davidis, Salomonis pugnaret, sed quasi adversaretur hoc ipsum imperiis profanarum Potestatum; sicut in Deut. 17: 15. scriptum est: *Non praeficies tibi virum extraneum, sed qui de fratribus tuis sit.* Neque nova erat haec sententia, sed, ni fallor, ab Asidaeis Maccabaicorum temporum profecta; imo antiquior: nam idem sensisse videntur qui in Chaldaico obsidio deditionem tam praefracte recusabant, cum quorum pertinacia certandum habuit Ieremias. Et sicut illis temporibus illa opinio causa fuit magnorum malorum, ut Ieremias docuit: ita recte de sua aetate Iosephus notat nullum posse malum excogitari cui istud dogma causam non dederit. Longe autem est aliud sponte in se externum iugum accersere, aliud vitae servandae causa subire servitutem, aut iam impositam pati, ut Daniel fecit sociique ipsius, quam scilicet nunquam illi populo Deus immissurus fuerat nisi in poenam gravium peccatorum. Graecorum et Romanorum nonnulli existimarunt servitutem vel certa morte redimendam. At aliud per Ieremiam nos docet ipsa Veritas: nam vitae mora, quae spatium dat poenitentiae, inter bona corporis primum haberi debet, et fundamentum aliorum bonorum ad corpus pertinentium: servitus autem illa externa ad corpus non ad animum pertinet. Bionis est: *Οἱ ἀγαθοὶ οἰκέται, ἐλεύθεροι· οἱ δὲ πονηροὶ ἐλεύθεροι, δοῦλοι ἐπιθυμιῶν* [*Boni servi sunt liberi; at liberi homines mali, servi sunt cupiditatum*], et Euripidis istud:

Δοῦλον γὰρ ἐσθλὸν τοὔνομ' οὐ διαφθερεῖ·
Πολλοὶ δ' ἀμείνους εἰσὶ τῶν ἐλευθέρων.
[*Obstare servo nomen haud aequum est probo;*
Est quando virtus famula superat liberos.]

Eiusdem et hoc:

Πολλοῖσι δούλοις τοὔνομ' αἰσχρόν· ἡ δὲ φρὴν
Τῶν οὐχὶ δούλων ἔσ' ἐλευθερωτέρα.

[Infame servis nomen est, mens interim
Cum liberis sit saepe liberalior.]

Quod si illa etiam domestica servitus animi virtutem non impedit, quanto minus publica illa, quae saepe ne servitus quidem est? Seneca Brutum eo nomine culpat quod existimaverit sub unius imperio libertatem esse non posse. Quae omnia locum habere poterant etiam si stante Republica Iudaei in gravi periculo constituti consultandum habuissent libertas an pax placeret, et, ut Cicero hanc quaestionem ponit, εἰ παντὶ τρόπῳ τυραννίδος κατάλυσιν πραγματευτέον, κἂν μέλλῃ διὰ τοῦτο περὶ τῶν ὅλων ἡ πόλις κινδυνεύσειν [*an omni modo laborandum ut dissolvatur dominatio, etiamsi ob eam rem periclitatura sit civitas tota*]. At vero semel facta deditione, quae supererat consultatio? Nam quae belli necessitate adducti promittimus fidem obstringunt: nisi enim id esset periret tota federum sanctitas. Accesserat deinde longi temporis possessio, quam movere velle semper iniquum est in publicis rebus. Bene adversus istos ζηλωτὰς [*zelotas*] disputans Agrippa apud Iosephum ita loquitur: Ἀλλὰ μὴν τόγε νῦν ἐλευθερίας ἐπιθυμεῖν ἄωρον, δέον ὑπὲρ τοῦ μηδὲ ἀποβαλεῖν αὐτὴν ἀγωνίζεσθαι πρότερον· ἡ γὰρ πεῖρα τῆς δουλείας χαλεπὴ, καὶ περὶ τοῦ μηδὲ ἄρξασθαι ταύτης ὁ ἀγὼν δίκαιος· ὁ δ' ἅπαξ χειρωθεὶς, ἔπειτα ἀφιστάμενος, αὐθάδης δοῦλός ἐστιν, οὐ φιλελεύθερος [*Intempestivum est nunc libertatem appetere, cum oportuerit de eo, ne ea amitteretur, certasse olim: dura enim servitutis experientia, et iustum certamen ne eius initium fiat. At semel victus si deficit, non libertatis est amans, sed servus petulans*]. Quem secutus Iosephus ipse obsessos Hierosolymitas hunc in modum est affatus: Εἰ γὰρ δὴ καὶ πολεμεῖν ὑπὲρ ἐλευθερίας καλὸν, χρῆναι τὸ πρῶτον, τὸ δ' ἅπαξ ὑποπεσόντας καὶ μακροῖς εἴξαντας χρόνοις ἔπειτα ἀποσείεσθαι τὸ ζυγὸν, δυσθανατώντων, οὐ φιλελευθέρων εἶναι [*Quod si et pulchrum pro libertate bellare, id olim factum oportuit. At cum semel succubitum est, multisque temporibus concessum alteri imperium, velle deinde excutere iugum, mortem quaerentium est, non libertatem amantium*]. Cum diversa sint regiminum genera, omnia vitiis suis, quanquam alia plus alia minus, obnoxia, bonus ille et vir

est et civis, ut Augustus dicebat, qui rempublicam praesentem mutari non vult: qui scilicet, ut cum Tacito loquar, *bonum ac legitimum imperium voto expetit, qualecunque tolerat, quomodo sterilitatem aut nimios imbres et naturae mala. Ferenda potentum ingenia, neque usui crebrae mutationes.* Sophocles:

Ἄρχοντές εἰσιν· ὥσθ' ὑπεικτέον· τί μή;
Καὶ γὰρ τὰ δεινὰ καὶ τὰ καρτερώτατα
Τιμαῖς ὑπείκει.
[*Nam Principes sunt; obsequendum: quippeni?*
Cum valida rerum quaeque et invictissima
Cedant honori.]

et quae sequuntur. Atque hanc legem videmus sibi praescripsisse Christianos veteres, ut cuivis imperium nacto fidem atque obedientiam praestarent, neque ulli sub speciosis nominibus res novanti accederent. Vide Tertullianum Apologetico.

Μετὰ τῶν Ἡρωδιανῶν, cum Herodianis] Herodianos partem fuisse Sadducaeorum, quomodo Gaulonitici zelotae pars erant Pharisaeorum, sed peculiaribus opinionibus distinctos a caetero sui nominis grege, ex iis quae dicta sunt ad cap. 16: 6 patuit: et res est manifestior quam ut de ea ambigi debeat. Illud magis videndum, an hi quoque, ut Gaulonitici, senserint recusanda Caesaris imperia, an contra. Mihi plane videntur ad Christum allegati qui maxime populares erant et aptissimi ad eliciendum a Christo responsum pro libertate. Diximus Herodianorum dogma natum temporibus Herodis Magni, qui ortu quamvis Idumaeus, tamen cum Idumaea facta esset Iudaeae accessio, et ipse Iudaismum profiteretur, extraneus haberi non poterat. Itaque Herodiani Herodi, quem et Messiam dicebant, libenter paruerunt ut Iudaeo, et, quod Iosephi historia docet, magno Legis vindici, qui etiamsi quid faceret in Romanorum gratiam sollicite se Iudaeis excusabat, *ὡς μὴ καθ' αὐτὸν ἀλλ' ἐξ ἐντολῆς καὶ προςαγμάτων ποιῶν* [*tanquam id faceret non sua sponte, sed ex iussu atque imperio*]. At Hierosolymis et parte potiore Iudaeae in provinciae formulam redacta, parere non iam circumciso Regi, sed alienis a Lege Potestatibus Herodianorum dogmati non satis consentiebat.

Quin et Sadducaei, quorum pars erant Herodiani, magni faciebant Reipublicae libertatem. Nam hoc inter caetera argumento conabantur evincere, nulla esse post hanc vitam praemia credita a Maioribus, quia alioqui nunquam pro libertate toties arma sumturi fuerant. Neque incredibile est Herodis liberos, quanquam palam Caesari serviliter adulabantur, per occultas artes tamen fomenta subdidisse isti dogmati, non sine spe fore ut aliquando populi studiis in amissam Regni partem restituerentur.

Ἀληθὴς εἶ] *Ἀληθὴς* [*verax*] hic est *παῤῥησιαςικὸς* [*in dicendo liber*], ut in illo Terentii:

Obsequium amicos, veritas odium parit.

Τὴν ὁδὸν τοῦ Θεοῦ, viam Dei] Legem Divinam, praecepta vitae Deo placentis.

Οὐ μέλει σοι περὶ οὐδενὸς, nec te curare aliquem] Nempe quominus ea praecepta fideliter tradas.

Οὐ γὰρ βλέπεις εἰς πρόσωπον ἀνθρώπων, non enim respicis personam hominum] Non captas gratiam aut Caesaris aut Pontii Pilati, neque eorum potentiam formidas. Nam *πρόσωπον* Hellenistae Hebraeos secuti vocant qualitatem hominis, quae in aliis affectus ciere atque ita eos a veri iustique respectu solet abducere. Hinc *προσωπολήπτης* [*personarum acceptor*] et *προσωποληπτεῖν* [*personam accipere*].

17. *Ἔξεςι*] *Fas est*, ut aliquoties interpretati sumus. Quaestionem enim Divini non humani iuris movent.

Κῆνσον, censum] *Φόρον* [*tributum*], ut Lucas loquitur: *μετωνυμία* [*transnominatio*]: nam ex censu tributum pendebatur. *Census* nomen, ut alibi diximus, et ad praediorum et ad capitum onera refertur, ut videre est in Pandecte Iustinianeo, titulo De Censibus, ubi Caesarensibus narratur remissum a Vespasiano tributum capitis. Ad utrumque censum necessaria erat *ἀπογραφή* [*descriptio*]. Panegyricus in laudibus Constantini: *Septem millia capitum remisisti, quartam amplius partem nostrorum censuum.* Ammianus de Iuliano Caesare: *Partes eas* (Galliarum) *ingressus pro capitibus singulis tributi nomine vicenos quinos aureos reperit flagitari, discedens vero septenos tantum.* Tertullianus: *Agri tributo onusti viliores: hominum capita stipendio censa ignobiliora.*

Un-

Unde discimus provincias Romani imperii non agrorum tantum pependisse tributa, sed et humanorum capitum, extra colonias, municipia et civitates Italici iuris. Iudaeam, ex quo provinciis accensa est, melioris fuisse iuris quam Gallias vix credibile est. Quare κῆνσον sive φόρον, quanquam potest et praedii onus significare, quominus hic tributum in capita non agrorum sed hominum cum Syro interpretemur, quid obstet non video. Facit pro hac interpretatione Ulpiani illud quod exstat lege III, D. De censibus: *In Syriis a quatuordecim annis masculi, a duodecim feminae usque ad sexagesimum quintum annum tributo capitis obligantur.* Longe aliud ab hoc Romano tributo esse τὸ δίδραχμον [*didrachmum*] supra ostendimus.

18. *Τί με πειράζετε ὑποκριταί, quid me tentatis simulatores*] *Πειράζειν*, ut ante admonuimus, est *calumniam alicui struere*: ὑποκριτὰς autem vocat quia consilium crudele non minus quam vafrum obtegebant verbis pietatem praeferentibus. Bene Cicero: *Totius iniustitiae nulla capitalior est quam eorum qui tum cum maxime fallunt, id agunt ut viri boni esse videantur.*

19. *Τὸ νόμισμα τοῦ κήνσου, numisma census*] Date mihi nummum aliquem eius monetae in qua tributum exigi solet. In eo autem nummorum genere usitatissimus erat denarius. Itaque merito a viris doctissimis reprehensus est eorum error qui denarium tributi modum esse existimabant.

20. *Τίνος ἡ εἰκὼν αὕτη καὶ ἡ ἐπιγραφή, cuiusnam imago haec et inscriptio*] Simile apud Arrianum: *Τίνα ἔχει χαρακτῆρα τοῦτο τὸ τετρασσάριον; Τραιανοῦ* [*Cuius figuram habet hic quatuor assium nummus? Traiani*]. Sicut legem figere signum est summi imperii, ita et nummum cudere: nam *νόμισμα*, ut docet Aristoteles, et nomen suum et vim ipsam habet *ἀπὸ τοῦ νόμου* [*a lege*]. Hinc maiestatis criminibus accensetur nummos corrumpere. Nummos autem imperantium vultu ac nomine signari Persicum creditur esse institutum: unde *Daricorum* nomen. Huc illud pertinet:

Concisum argentum in titulos faciesque minutas.

Et

Et Philostratus in Vita Tyanaei commemorat δραχμὴν ἀργυρᾶν νενομισμένην εἰς Τιβέριον [*drachmam argenteam cusam imagine Tiberii*]. *Aureos nummos effigiatos in vultum novi Principis* dixit Ammianus Marcellinus. Ipse igitur nummus pretium habens ex edicto Caesaris, Caesarisque nomen et vultum praeferens, testabatur Caesarem summum in Iudaeam imperium re ipsa obtinere, idque a Iudaeis nummo illo utentibus agnosci. Obiici poterat, ipso quidem facto Romanos Iudaeis, et Caesarem Romanis imperasse, at nullo iure. Sed Christus ostendit hoc ad propositam quaestionem nihil pertinere. Nam cum *nec quies gentium sine armis, nec arma sine stipendiis, nec stipendia sine tributis haberi possint*, ut loquitur Tacitus, sequitur, ei qui imperat tantisper dum imperat pendenda tributa, ut pretium communis tutelae quam praestat nobis quisquis est publici imperii possessor. *Propterea*, inquit Paulus, *etiam tributa penditis, nec sola poenae formidine* sed iuris et aequi respectu, quia Potestatum praesidio tuti estis a vi atque iniuria. Certum autem est ab omnibus Potestatibus hoc ipsum, etsi non ea qua oportet aequitate ac diligentia, saepe etiam ita ut ipsae a vi atque iniuriis non abstineant, aliquatenus tamen praestari, ita ut sub illis quam sine illis vivere multo sit tutius: quod satis est ut tributa praestari et possint et debeant.

21. *Ἀπόδοτε, reddite*] Tanquam debitum, ut Paulus explicat: nam cum de tributis egisset, subiicit: *Ἀπόδοτε οὖν πᾶσι τὰς ὀφειλάς* [*Reddite ergo omnibus debita*].

Καὶ τὰ τοῦ Θεοῦ Θεῷ, et quae sunt Dei Deo] Tributi pensitatio nihil in se habet quod Divinae Legi repugnet. Caeterum si quid Caesar aut alia Potestas praecipiat adversum Legi Divinae, Deo potius quam hominibus parendum est. Ita Christus sapientissimo responso et seditionis motae et violatae religionis calumniam in quaestione insidiosissima effugit; ac simul tacite ipsos notat qui, de rebus ad hoc seculum pertinentibus pietatis specie solliciti, verae solidaeque pietatis officia contemnerent atque etiam violarent. Polycarpi est sententia: *Δεδιδάγμεθα ἀρχαῖς καὶ ἐξουσίαις ἀπὸ Θεοῦ τεταγμέναις τιμὴν κατὰ τὸ προσῆκον τὴν μὴ βλάπτουσαν ἡμᾶς ἀπονέμειν* [*Didicimus im-*

imperiis ac Potestatibus a Deo ordinatis ita ut oportet honorem exhibere, qui nos non laedat].

23. *Σαδδουκαῖοι, οἱ λέγοντες μὴ εἶναι ἀνάςασιν, Sadducaei, qui dicunt non esse resurrectionem*] Fundamentum opinionis Sadducaicae fuit, nullam substantiam esse extra Deum, praeter res sensiles. Clare id nos docet Lucas Act. 23: 8, *Σαδδουκαῖοι μὲν γὰρ λέγουσι μὴ εἶναι ἀνάςασιν, μηδὲ ἄγγελον, μήτε πνεῦμα* [*Sadducaei enim dicunt non esse resurrectionem, neque Angelum, neque Spiritum*]: ubi voce *πνεύματος* intelligendus Divinus ille afflatus quo Prophetas a Deo impulsos recte credebant Pharisaei. Sadducaei, qui Prophetica scripta non recipiebant (nisi forte tanquam humanae sapientiae opera) nullam, ut videtur, admiserunt *ἀποκάλυψιν* [*patefactionem*] Divinam, nisi per vocem, quomodo Lex erat tradita; cui soli obedientiam praestitisse Sadducaeos apparet, ni fallor, tum aliis argumentis, tum ex oppositione Pharisaeorum et Sadducaeorum quae est apud Iosephum Originum XIII. 18, ubi ait *a Pharisaeis multa observari ἅπερ οὐκ ἀναγέγραπται ἐν τοῖς Μωϋσέως νόμοις* [*quae non scripta sunt in legibus Mosis*]. Quare et quod de Sadducaeis sequitur, *ἐκεῖνα δεῖν ἡγεῖσθαι νόμιμα τὰ γεγραμμένα* [*illas servandas leges quae perscriptae sunt*], intelligendum de iis quae in Mosis Lege sunt perscripta. Magis mirum quomodo Angelos esse inficiati fuerint, cum Mosis scripta, in quibus toties Angelorum fit mentio, admitterent. Respondendum mihi videtur, sensisse illos, quod Iudaeorum nonnullos sua quoque aetate sensisse Iustinus affirmat, Angelos fuisse *ἀτμήτους καὶ ἀχωρίςους Θεοῦ δυνάμεις, ἃς ὁ Θεὸς, ὅταν βούληται, προπηδᾷν ποιεῖ, καὶ πάλιν ἀναςέλλει εἰς ἑαυτόν* [*individuas et inseparabiles Dei virtutes, quae Deus ubi vult a se facit exsilire, rursumque in se retrahit*]: cui sententiae idem ille Martyr hanc veram opponit, *εἶναι ἀγγέλους ἀεὶ μένοντας καὶ μὴ ἀναλυομένους* [*esse Angelos qui semper maneant et non dissolvantur*]. Qui ita de Angelis sentiebant, eos non mirum est similiter sensisse de animis hominum, non esse scilicet res tales quae per se possent subsistere, sed quae in nihilum redirent corporibus destitutae. *Σαδδουκαῖοι τὰς ψυχὰς ὁ λόγος συναφανίζει τοῖς σώμασι* [*Sad-*

ducatorum doctrina animas non minus quam corpora exstinguit], inquit Iosephus. Et alibi de eisdem: Ψυχῆς δὲ τὴν διαμονὴν καὶ τὰς καθ' ᾅδου τιμωρίας καὶ τιμὰς ἀναιροῦσι [*Permansionem animarum et apud inferos poenas et honores tollunt*]. Hieronymus de iisdem: *Animas putabant interire cum corporibus;* quod et Abrahamo Salmanticensi notatum. Hinc porro sequebatur, οὐκ εἶναι ἀνάστασιν. Nam ἀνάστασις requirit permansionem animorum. Consequens item est, ut spem omnem pietatis repositam habuerint in vita praesente. Certum enim habeo errare eos, qui ex Iosephi verbis male intellectis Sadducaeos Epicureis aequant, quasi Deo res humanas curae esse negaverint. Nam qui Legem Mosis recipiebant, in qua praeclarus est locus περὶ ἄθλων καὶ ἐπιτιμίων [*de praemiis et poenis*], istius insanientis sapientiae consulti esse non poterant. Et recte Hebraei veteres, et inter novos Iosephus Albo, notant Sadducaeis agnita praemia Legem servantibus, sed huius duntaxat vitae. Ipse Iosephus adversus Appionem de Iudaeis omnibus pronuntiat: Εἷς δὲ λόγος ὁμοῦ σύμφωνος περὶ Θεοῦ, πάντα λέγων ἐκεῖνον ἐφορᾷν [*De Deo omnes in eo consentiunt, cuncta ab eo inspici*]. Sed hoc est quod dicit Iosephus, Sadducaeos ita in hominis potestate statuisse boni malique electionem ut nullam ea quidem in re censerent intervenire Dei actionem, ferme quomodo Coelestius et Pelagius inter Christianos. Sed mendum est in Iosepho: ita enim legitur de Sadducaeis: Σαδδουκαῖοι δὲ, τὸ δεύτερον τάγμα, τὴν μὲν εἱμαρμένην παντάπασιν ἀναιροῦσι καὶ τὸν Θεὸν ἔξω τοῦ δρᾷν τι κακὸν ἢ ἐφορᾷν τίθενται [*Sadducaei, qui alter est ordo, fatum omnino tollunt, Deumque ponunt extra mali patrationem aut inspectionem*]. Deum negare inspectorem humanorum criminum nemo potest nisi qui quae de diluvio, de Sodomis, de Pharaone, caeteraque a Mose conscripta mendacii velit arguere. Omnino legendum ἔξω τοῦ δρᾷν τι κακὸν ἢ μὴ δρᾷν [*extra mali effectum aut abstinentiam*], hoc est, negant ullas in eo esse Dei partes ut homines peccata aut perpetrent aut iisdem abstineant. Et hoc ipsum est quod ait *tolli ab ipsis Fatum: Fatum* enim vocat providentiam non circa ea quae patimur, sed circa ea quae agimus. Verum esse quod dico se-

sequentia evincunt: *Φασὶ δ' ἐπ' ἀνθρώπων ἐκλογῇ τό τε καλὸν καὶ τὸ κακὸν προκεῖσθαι, καὶ τὸ κατὰ γνώμην ἑκάςῳ τούτων ἑκατέρῳ προσιέναι* [*Aiunt in hominum electione positum bonum et malum, et cuique prout velit hoc vel illud adesse*]. Quod modo dixerat *τὸ κακὸν δρᾷν ἢ μὴ δρᾷν*, hic dixit *τὸ καλὸν καὶ τὸ κακὸν* [*bonum et malum*], quorum utrumque Sadducaei aequaliter ponebant in mera hominis potestate. Idem intelligere est ex opposita Pharisaeorum sententia, quam ita exprimit Scriptor diligentissimus: *Εἱμαρμένῃ τε καὶ Θεῷ προσάπτουσι πάντα, καὶ τὸ μὲν πράττειν τὰ δίκαια καὶ μὴ κατὰ τὸ πλεῖςον ἐπὶ τοῖς ἀνθρώποις κεῖσθαι, βοηθεῖν δὲ εἰς ἕκαςον τὴν εἱμαρμένην* [*Fato et Deo aptant omnia, et honeste agere aut non agere magna ex parte in hominibus situm, cooperari autem in singulis Fatum*]. Ait ex Pharisaeorum sententia non omnia simpliciter fieri ex Fato, sed Fato connexa esse et colligata: quod Chaldaizantes Hebraei sic exprimunt, כלא במזלא תליא [*Omnia ex Fato pendent*]. Ita ut recte aut secus agere sit quidem maxima ex parte penes homines, sed in utrumque tamen concurrat vis illa providentiae. Compara his alterum Iosephi locum XIII Originum, ubi sententiam Pharisaeorum ita explicat: *Τινὰ καὶ οὐ πάντα τῆς εἱμαρμένης εἶναι ἔργον· τινὰ δ' ἐφ' ἑαυτοῖς ὑπάρχειν συμβαίνειν τε καὶ οὐ γίνεσθαι* [*Aliqua, non omnia, Fato fieri; quaedam et in nobis posita, quae possint et non fieri*]: Sadducaei autem, ut ibidem loquitur, *τὴν εἱμαρμένην ἀναιροῦσιν οὐδὲν εἶναι ταύτην ἀξιοῦντες, οὔτε κατ' αὐτὴν τὰ ἀνθρώπινα τέλος λαμβάνειν· ἅπαντα δὲ ἐφ' ἡμῖν αὐτοῖς τίθενται, ὡς καὶ τῶν ἀγαθῶν αἰτίους ἡμᾶς αὐτοὺς γινομένους, καὶ τὰ χείρω παρὰ ἡμετέραν ἀβουλίαν λαμβάνοντας* [*Fatum tollunt, nihil id esse existimantes, neque secundum id res humanas exitum consequi; sed omnia in nobis ponunt, ita ut nos nobis ipsis causa simus bonorum, mala quoque per nostram temeritatem incurramus*]. Quem in modum dicitur etiam Chrysippus sententiam temperasse Stoicorum, quorum sectam Pharisaicae sectae affinem fuisse Iosephus in Vita sua profitetur. Neque id mirum, cum in Cypro, unde fuerat Zeno, multi semper Iudaei fuerint. Eandem mixturam Fati et Liberae voluntatis aliis quoque in locis lo-

Iosephus adscribit sententiae Pharisaeorum, ut certissimum esse debeat lapsum Epiphanium in istius sententiae explicatione, quod recte antehac a viro undequaque doctissimo annotatum est.

24. *Μὴ ἔχων τέκνα*] *Sine liberis.* Caius Iurisconsultus: *Non est sine liberis cui vel unus filius unave filia est.* Cum filia deficientibus liberis maribus ad hereditatem vocaretur iure Hebraeo, sequitur ius *τῆς ἐπιγαμβρεύσεως* [*leviratus*] tum demum locum habuisse si nulla proles esset relicta. Neque obstat quod in Hebraeo est בן [*filius*]. Omnium enim linguarum commune est ut masculina appellatione femininus sexus comprehendatur. Ideo prudenter Interpres hic posuit *τέκνα*, et statim *μὴ ἔχων σπέρμα* [*non habens semen*], quomodo זרע [*semen*] ponitur Gen. 38: 8, quod ad utrumque sexum pertinet. Ut et Lucas: *Καὶ οὗτος ἄτεκνος ἀποθάνῃ* [*Et is sine liberis obierit*]. Tale autem nomen linguae Orientis non habent. Ideo et Syrus hic posuit בניא [*filios*]. Nec obstat huic interpretationi quod de nominis propagatione in Lege dicitur: nam poterat et ex filia nepos in avi familiam inseri. At certe qui filiam relinquit, non video quomodo *ἄτεκνος* recte dicatur.

Ἐπιγαμβρεύσει] Vox haec significat *affinem fieri*, 1 Sam. 18: 21, 22 et 1 Macc. 10: 54, 56, ubi tum genero tum socero tribuitur. Sed hic usurpata est ad exprimendam vim Hebraeae vocis יבם, quae significat *iure affinitatis aliquam ducere:* quomodo et LXX *τὸ ἐπιγαμβρεύειν* usurpant, non quidem in Deuteronomio, sed in historia Iudae et Onani Gen. 38: 8. Est enim hoc ius inter ea quae primum moribus recepta, mox legis Divinae auctoritatem acceperunt: qualia multa esse in Mose non est dubitandum.

Ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ, frater eius] Nempe *ὁμοπάτριος* [*ex eodem patre*], ut ratio legis postulat, et recte interpretatur Abenesdra. Coepit quidem ex rationis similitudine etiam remotioribus affinibus imponi necessitas ducendi viduam illiberem, nisi ius proximitatis in bona defuncti a se abdicare vellet, eo ritu calcei exeundi quem lex Deuteronomii praescribit. Sed hoc natum non tam ex ipsa legis vi, quam urgent Sadducaei, quam ex processu con-

suc-

suetudinis, aperte satis indicare videtur Ruth 4: 7, ubi moribus, non legi ius istud acceptum fertur. Et notant Hebraei Iurisconsulti id ius non designari verbo יבם, sed verbo גאל [*proximare*], quod ἀγχιστεύειν vertunt LXX.

Ἀναστήσει σπέρμα τῷ ἀδελφῷ αὐτοῦ, *et suscitet semen fratri suo*] Hoc est quod in Ruthae historia dicitur ἀναστήσει τὸ ὄνομα τοῦ τεθνηκότος [*suscitabit nomen mortui*]: quia nimirum lex illum postnatum filium defuncti nuncupabat. Ergo τῷ ἀδελφῷ est *in memoriam atque honorem fratris.*

25. Ἀφῆκε, *reliquit*] Quomodo hereditas relinqui dicitur. Nam apud Hebraeos pari iure deferuntur hereditas et matrimonium, sicut apud Romanos hereditas et tutela. Hinc κληρονομεῖν [*hereditare*] aliquam dicitur qui eam ἐπιδικάζεται, hoc est, proximitatis iure ducit, ut diximus alibi.

28. Τίνος τῶν ἑπτὰ ἔσται γυνή, *cuius erit de septem uxor*] Pharisaei resurrectionem ex traditione magis et coniectura quam certis argumentis sperabant. Hinc tanta opinionum diversitas, de qua egimus alibi. Et quemadmodum nunc quoque Thalmudistae epulas sibi fingunt in quibus Behemothum et Leviathanem sint esitaturi, ita tunc quoque vitam felicem quidem, sed huic nostrae similem, animo praeceperant. Unde Iosephus Pharisaicam sententiam comparat iis quae apud Graecos de Fortunatis Insulis canebantur. Nam bonis dari ait τὴν ὑπὲρ ὠκεανὸν δίαιταν καὶ χῶρον οὔτε ὄμβροις οὔτε νιφετοῖς οὔτε καύμασι βαρυνόμενον, ἀλλ' ὃν ἐξ ὠκεανοῦ πραῢς ἀεὶ ζέφυρος ἐπιπνέων ἀναψύχει [*vitam ultra Oceanum et loca nec imbribus nec nivibus nec aestibus obnoxia, sed quae lenis ex Oceano Zephyrus afflans mulceat*]: verbis prope iisdem utens quibus olim Homerus:

Ἀλλά σ' ἐς Ἠλύσιον πεδίον καὶ πείρατα γαίης
Ἀθάνατοι πέμψουσιν, ὅθι ξανθὸς Ῥαδάμανθυς·
Τῇ περ ῥηΐστη βιοτὴ πέλει ἀνθρώποισιν·
Οὐ νιφετὸς, οὔτ' ἂρ χειμὼν πολὺς, οὔτε ποτ' ὄμβρος,
Ἀλλ' αἰεὶ ζεφύροιο λιγυπνείοντος ἀήτας
Ὠκεανὸς ἀνίησιν, ἀναψύχειν ἀνθρώπους.
[*Sed Superûm iussu telluris in ultima campos*
Mitteris Elysios, quos rex habitat Rhadamantys:

Mol-

Mollia securae currunt ibi tempora vitae:
Non ibi nix, non tristis hyems, non sordidus imber;
Sed mites animas Zephyri genitabilis afflat
Oeceanus, populos praedulci frigore mulcens.]

Quem secutus Horatius dixit:

Nos manet Oceanus circumvagus: arva beata
Petamus arva, divites et insulas.

Et mox:

Pluraque felices mirabimur, et neque largis
Aquosus Eurus arva radat imbribus,
Pinguia nec siccis urantur semina glebis.

Et quae sequuntur. Quare mirum non est si mansurum ibi quoque coniugii usum sibi persuaserint, quod Mahumetes, ut multa alia, in Alcoranum suum ex Iudaeorum traditione retulit. Sadducaei autem, quibus cum Pharisaeis hactenus certamen fuerat, a Christo putabant resurrectionem doceri *κατὰ τὰς αὐτὰς ὑποθέσεις* [*iisdem suppositis*] quibus utebantur Pharisaei: sed sperantes fragili dentem illidere, solido impegerunt.

29. *Μὴ εἰδότες τὰς γραφὰς, nescientes Scripturas*] Qui nimirum nihil accipiebant nisi quod *ἐν ταῖς γραφαῖς Μωσέως* [*in scripturis Mosis*] scriptum erat *αὐταῖς ταῖς λέξεσι* [*totidem verbis*], cum illarum *γραφῶν* ea esset natura ut sub figuris, aut certe sub verbis inquisitionis egentibus, maiora dogmata occultarent. Qua de re egimus alibi.

Μηδὲ τὴν δύναμιν τοῦ Θεοῦ, neque virtutem Dei] Non tam quod crederent dissolutas corporis partes a Deo non posse recomponi, quam quod putarent non posse sustentari animas sine corpore; ut ex superioribus apparuit. Atqui cum hoc nullam in se contineat *ἀντιφάσιν* [*repugnantiam*], nulla erat iusta ratio cur id tanquam omni modo, etiam Dei respectu, *ἀδύνατον* [*impossibile*] repudiaretur. Poterant afferri rationes physicae ex operationibus animi desumtae quibus probaretur *τὴν ψυχὴν ἔχειν ἀπὸ γενέσεως ἀμετάβλητον τὴν διαμονὴν* [*animam habere ab ortu deinceps immutabilem permansionem*], ut loquitur Christianus Philosophus Athenagoras; sed quia ista argumenta rudiorum hominum, qui tamen a pietatis studio excludendi non sunt, captum excedunt, nihil est tutius quam Divinae potentiae inniti. Nam si resurrectio non

est

est ἀδύνατος [*impossibilis*], certe non est cur dicatur ἀβούλητος [*non placita*] Deo. Τὸ γὰρ ἀβούλητον [*nam quod non placet*], ut idem ille Athenagoras sapienter dicit, ἢ ὡς ἄδικον αὐτῷ ἐςὶν ἀβούλητον, ἢ ὡς ἀνάξιον [*aut tanquam iniquum, aut tanquam indignum non placet*]. Cum vero neutrum de sustentatione animorum extra corpus dici possit, sequitur ut res sit non incredibilis, imo credenda, ubi auctoritas ἀξιόπιςος [*fide digna*] accedit. Quod dixi non ad naturales rationes sed ad Dei potentiam et voluntatem nos remitti cum de sustentandis extra corpus animis agitur, id videre est Luc. 23: 46, Act. 7: 59.

30. *Οὔτε γαμοῦσιν, οὔτε ἐκγαμίζονται, neque ducunt, neque nubunt*] Christus antequam dogmatis istius, quod verae pietatis solidissimum fundamentum est, probationem afferat, tollit falsam ὑπόθεσιν [*suppositionem*] qua Sadducaeorum obiectio nitebatur. Ἐκγαμίζεσθαι hic latius dicitur pro eo quod Latini dicerent *nubere*, ut et infra 24: 38, Luc. 17: 27. Alioqui proprium est filiarum familias, ut apparet 1 Cor. 7: 38. Celebre est illud Electrae apud Euripidem:

Νυμφευμάτων μὲν τῶν ἐμῶν πατὴρ ἐμὸς
Μέριμναν ἕξει, κ' οὐκ ἐμὸν κρίνειν τάδε.
[*Meis quod est de nuptiis, spectat patrem*
Ea cura: non est id meum decernere.]

Ovidius, aut is qui scripsit Hermiones epistolam:

Me tibi Tyndareus vita gravis auctor et annis
Tradidit: arbitrium neptis habebat avus.

Solet hic tractari quaestio de iure parentum in elocandis liberis. Aequissimum sane est honorem et reverentiam exhiberi parentibus, nullaque in re magis quam quae ad generis propagationem spectat, ut alicubi recte ab Aristotele notatum est. Sed incidunt circumstantiae quae exceptiones porrigant. Quid enim si parentes odio, avaritia, aliisve affectibus detenti cessent officium facere? aequumne erat libertatem naturalem liberis auferri? Certe iure Romano filia quae post annum vicesimum quintum cessantibus parentibus nuptias fecerit, innocens habetur. Et scimus quantopere Paulus Apostolus abhorreat τὸ πυροῦσθαι [*uri*]. Praeterea vero argumentum illud

quod

quod multi invictum putant, meo iudicio non satis procedit, *Istud non recte fit, ergo irritum est.* Quam multa enim sunt quae non recte, id est, non ex officio fiunt, et tamen si facta sint pro non factis nequaquam habentur? Certe si maneamus intra limites Naturalis iuris, actus irritus dici non potest eo quod vitiosus est, nisi accedat potestatis defectus, aut actus turpitudo permanens; quae hic locum habere dictu quidem est facile, at ex certis principiis demonstratu difficile. Nam ex iure Naturae auctoritas magis parentum nasci videtur quam potestas, id est, *ἐξουσία*, ut quam videmus pro populorum institutis et moribus mutari. Ita Romani patriam quam dicunt potestatem propriam esse dicunt civium Romanorum; neque eo iure ad nuptias patris consensus requiritur, si liberi sint emancipati, cum tamen emancipatio iura naturae nequeat dissolvere: matris autem consensus si desit, nunquam ob id Romano iure irritae sunt nuptiae. Non video quid afferri possit, quominus quod de votis et iuramentis Num. 30: 14 statuitur, ad sponsalia ac nuptias possit produci. Alibi ius parentum non ultra definitam aetatem liberûm porrigitur: et ante istam quoque aetatem si iniquiores sint parentes, Magistratus, ut communes omnium parentes, partes suas interponunt. Mihi haec omnia moderanda videntur aequis legibus, nec debere quod huic aut illi placet, aliis pro Divini iuris regula obtrudi.

Ἀλλ' ὡς ἄγγελοι τοῦ Θεοῦ ἐν οὐρανῷ εἰσι, sed erunt sicut Angeli Dei in coelo] Sensum explicat Lucas, *Οὐ γὰρ ἀποθανεῖν ἔτι δύνανται* [*Neque enim ultra mori poterunt*]. Habent enim *οἱ υἱοὶ τῆς ἀναστάσεως* [*filii resurrectionis*] in se ipsis *πνεῦμα ζωοποιοῦν* [*spiritum vivificantem*], id est, vim internam quae perpetuo corpus conservet *ἐν δυνάμει καὶ ἀφθαρσίᾳ* [*in vigore et incorruptibilitate*], unde corpus tale non iam *ψυχικὸν* [*animale*] sed *πνευματικὸν* [*spirituale*] dicitur 1 Cor. 15. Cum igitur corpora ista morti obnoxia amplius non sint, non magis quam Angeli, sequitur ut nec indigeant sexuum commercio, cuius ope singulis pereuntibus universitas conservatur. Nam *γένεσις* [*ortus*], ut non ita pridem diximus, *τῇ φθορᾷ* [*interitui*] cohaeret. Neque ego video quam certis nitatur rationibus

bus quod quidam volunt etiam in illo seculo manifestum fore discrimen sexuum. Videri enim potest id discrimen pars esse τῆς ἀσθενείας [*infirmitatis*] quae tunc erit cessatura. Imo species omnis ac figura τοῦ φθαρτοῦ [*eius quod fuit corruptibile*] obvelanda videtur ἐνδύματι τῆς ἀφθαρσίας [*indumento incorruptibilitatis*]. Atqui τοῦ φθαρτοῦ [*corruptibilitatis*] apertum indicium τὸ γεννητικόν [*vis genitiva*]. Veterum sane non pauci arbitrati sunt non futurum tum ἄῤῥεν οὔτε θῆλυ [*marem et feminam*], ut Hilarius. Theodoretus quoque huius loci qui nunc est prae manibus auctoritatem sequens demonstrat in Angelis non esse sexuum discrimina: *Ταύτης γὰρ δὴ τῆς διαιρέσεως ἐνδεὴς τῶν ὑπὸ τῷ θανάτῳ τελούντων ἡ φύσις· ἐπειδὴ γὰρ ἐξανδραποδίζει αὐτὴν ὁ θάνατος, ὁ γάμος διὰ τῆς παιδοποιΐας ἀντεισάγει τὸ δαπανώμενον· οἷον γάρ τινα ἐπισκευαστὴν ἀθανασίαν ὁ ποιητὴς τῷ θνητῷ ζώῳ τὴν παιδοποιΐαν ἐμηχανήσατο. Ταύτῃ τοι ἀναγκαία τοῖς θνητὴν ἔχουσι φύσιν ἡ τοῦ θήλεος χρεία. Τοῖς δέ γε ἀθανάτοις γεγενημένοις τὸ θῆλυ γένος παντάπασι περιττόν* [*Tali discrimine eget natura morti obnoxia: quia enim mors eam sibi mancipat, matrimonium, liberos serendo, resarcit id quod absumitur. Opifex enim liberûm sationem commentus est, quasi facititiam immortalitatem generi mortali. Ad eum finem mortalem naturam habentibus opus est femina. At iis qui immortales sunt creati supervacuus is sexus*]: quae ad homines ἰσαγγέλους [*Angelis pares*] videntur eadem ratione posse aptari. Sicut autem matrimonium ab immortali vita dissidet, ita cibus quoque et potus, quippe inducta ad supplendas particulas quotidie pereuntes. Quod mirum est non videre Iudaeos (paucos excipio, in quibus est Iosephus Albo), cum et Homerus viderit:

Οὐ γὰρ σῖτον ἔδουσ᾽, οὐ πίνουσ᾽ αἴθοπα οἶνον·
Τοὔνεκ᾽ ἀναίμονές εἰσι καὶ ἀθάνατοι καλέονται.
[*Nam nec edunt panem, nec vina rubentia potant:*
Sanguine quippe carent immortalesque vocantur.]

Quo loco utens Plutarchus probat *μὴ μόνον τοῦ ζῆν ἀλλὰ καὶ τοῦ ἀποθνήσκειν τὴν τροφὴν εἶναι ἐφόδιον* [*cibum non tantum vitae sed et mortis esse viaticum*]. Idem Plutarchus alibi: *Τοῦ γὰρ θείου δέδια μὴ δόξῃ τῷ ἀφθάρτῳ μάχεσθαι τὸ γεννῶν οὐχ ἧττον ἢ τὸ γεννώμενον· μεταβολὴ γάρ*

τις

τις καὶ αὐτὴ καὶ πάθος [*Videndum an non divino immortali repugnet non tantum gigni, sed et gignere: nam et haec mutatio quaedam est cum perpessione coniuncta*]. Aristoteles Metaphysicorum II. 4 de diis Poetarum: *Πῶς ἂν εἶεν ἀΐδιοι δεόμενοι τροφῆς; [Quomodo aeterni esse possunt si alimentis opus habent?]* Haec cogitatio excitare nos debet ut in hac etiam fragili vita quam minimum fieri potest indulgeamus corporeis voluptatibus, *μελετῶντες τὸν ἐκεῖ βίον [meditantes vitam quae illic futura est]*. Est autem hic ἔλλειψις [*defectus*] articuli, ἄγγελοι τοῦ Θεοῦ ἐν οὐρανῷ [*Angeli Dei in coelo*], id est, οἱ ἐν οὐρανῷ [*qui in coelo sunt*], qui in coelo vitam coelitum degunt, non vitam αἰῶνος τούτου [*huius aevi*]. Ita infra 24: 36, οἱ ἄγγελοι τῶν οὐρανῶν [*Angeli coelorum*]: et Marc. 13: 32, οἱ ἄγγελοι οἱ ἐν τῷ οὐρανῷ [*Angeli qui in coelo*]. Deinde praesens pro futuro positum est. Quanquam vero Angelos subsistere negabant Sadducaei, ut diximus, recte tamen hoc loco eorum mentionem Christus facit; quia solvit argumentum, non argumentatur. Qui respondet, uti potest suppositionibus ab adversario negatis.

31. *Περὶ δὲ τῆς ἀναστάσεως τῶν νεκρῶν, de resurrectione autem mortuorum*] Id est, quod rem ipsam attinet. Nam hactenus obiectioni tantum respondit.

32. *Οὐκ ἔστιν ὁ Θεὸς, Θεὸς νεκρῶν, ἀλλὰ ζώντων, non est Deus, Deus mortuorum, sed viventium*] Argumentum hoc, quod multis obscurius visum est, perspicuum fiet si interpretem adhibeamus θεόπνευστον [*Divinitus inspiratum*] Scriptorem ad Hebr. 11: 16. Primo ponendum, vocem *Dei* ubi possessivum casum post se habet, significare εὐεργέτην [*benefactorem*] optimum atque potentissimum; quod negare Sadducaei non poterant, cum ita haberet formula federis, *Ero Deus vester et vos eritis mihi populus*. Deinde addendum est, cum Abrahamus, Isaacus et Iacobus peculiariter nominantur, eo significari Deum peculiariter atque eximie esse ipsorum Deum sive εὐεργέτην, ob singularem scilicet ipsorum fidem atque obedientiam. Tertio notandum, in hac vita Abrahamo, Isaaco, Iacobo commoda quidem aliqua sed multis incommodis permixta accidisse. Nam neque terras ullas proprias habuerunt, sed cum familia ac gregibus huc illuc sunt va-

vagati, non raro etiam conflictati cum hominum fortunaeque iniuriis. Unde et Iacobus *ξένον* [*hospitem*] sive *παρεπίδημον* [*peregrinum*] se vocabat, Pharaonem alloquens, quod merito urget divinus ille Scriptor. Hinc sequitur, nihil illos in hac vita supra caeteros homines eximium adeo recepisse, propter quod Deus tam peculiariter *ipsorum Deus* dici debeat. Imo multi improbi aut minus probi in Aegypto, Chananaea atque alibi vitam terrenam haud paulo felicius egere. Restat ergo ut Deus ipsorum Deus fuerit, non modo cum in terris agerent, sed etiam cum ad Mosem Deus ista loqueretur. Nam, ut dixi, in hoc aevo nihil illis contigerat quod tanti nominis magnificentiam impleret. Deinde vero propter quem bene facimus aliis, ei multo magis benefacimus si possimus. Deo potestas non deest, ut iam uno verbo ostendit Christus: et dicit se benefacturum posteritati propter Abrahamum, Isaacum, Iacobum: multo ergo magis ipsis benefaciet. Beneficii autem capaces non sunt qui mortui sunt, si perpetuo in mortis statu sunt mansuri. Sequitur ergo restituendos eos esse in vitam, ut peculiariter atque eximie Deus ipsorum Deus, hoc est, *εὐεργέτης* esse possit; quomodo etiam Iudaeus Abenesdra explicat illa Legis, *Ego ero Deus vester.* Philo etiam: *Τὸ δὴ Θεὸς αἰώνιος, ἴσον ἐςὶ τῷ, ὁ χαριζόμενος οὐ ποτὲ μὲν, ποτὲ δὲ οὔ, ἀεὶ δὲ καὶ συνεχῶς* [*Illud ergo Deus aeternus idem valet quod bene faciens, non interdum, interdum vero non, sed semper atque perpetuo*]. Lucas illud, *Θεὸς δὲ οὐκ ἔςι νεκρῶν, ἀλλὰ ζώντων* [*Deus non est mortuorum, sed viventium*], ita explicat, *πάντες γὰρ αὐτῷ ζῶσιν* [*omnes enim vivunt ei*], id est, et potest et vult eos Deus vitae reddere: ac proinde cum Dei promissa non minorem certitudinem habeant quam res praesentes, iam nunc vivere censendi sunt. Philo De Monarchia: *Λέλεκται δὲ ὅτι οἱ προσκείμενοι τῷ ὄντι Θεῷ ζῶσι πάντες* [*Dicuntur autem vivere omnes qui vero Deo adhaerent*]. Sic et Scriptor *περὶ αὐτοκράτορος λογισμοῦ* [*De rationis imperio*], de Abrahamo, Isaaco, Iacobo ait, *Θεῷ ζῶσι* [*Deo vivunt*]. Ita vitae hominum *διαμονὴν* [*permansionem*] tribuit Athenagoras, morte tamen, velut somno, intercisam. Quomodo Christus de Iairi filia dixerat: *Οὐκ ἀπέθανεν, ἀλλὰ κα-*

καθεύδει [*Non est mortua, sed dormit*]: et de Lazaro: *Dormit: vado ut excitem eum.* Quanquam vero ad tollendam *ὑπόθεσιν* [*suppositionem*] Sadducaeorum sufficere poterat probare permansionem animorum, tamen et verbis et proposito Christi, quod est probare *τὴν ἀνάστασιν* [*resurrectionem*], rectius convenit, Abrahamum accipere non animum, quae pars tantum est Abrahami, sed personam constantem ex animo ac corpore, cui proprie mors et vita tribuitur. Inter omnia argumenta quae ad probandam animi immortalitatem adhiberi solent, nullum mihi videtur aptius movendis hominum animis quam illud quod a Petro Apostolo acceptum recitare solebat Clemens Romae Episcopus, *Si Deus est iustus, animus est immortalis.* Cui parem sententiam reperire est apud Paulum 1 Cor. 15: 19. Nam certe, si ullum ponimus bene secusque factorum discrimen, si Divinam providentiam et iustitiam agnoscimus, quam nec Sadducaei negare audebant, videmus autem bonis multis peius hic esse quam malis, sequitur aliud superesse iudicium, ac proinde id etiam quod praemium poenamve recipere possit. Quod argumentum mira facundiae ubertate non semel explicavit Chrysostomus. Sed et Paganorum quibusdam lux illa emicuit. Nam Balaamus sive ratione ductus sive Spiritu Divino agitatus exclamat apud Mosem: *Sit mors mea cum morte iustorum;* quibus verbis ostendi putant Hebraeorum Magistri, piis Hebraeis praemia aliqua post hanc vitam esse reposita. Quin et Plato, Cicero, Plutarchus isto telo pugnant, et Hierocles, cuius haec sunt verba: *Εἰ γὰρ μὴ εἴη τι ὑπομένον ἡμῶν μετὰ θάνατον, καὶ τοῦτο φύσιν ἔχον ἀληθείᾳ καὶ ἀρετῇ κοσμεῖσθαι, οἷον δή φαμεν εἶναι τὴν λογικὴν ψυχὴν, οὐκ ἂν ἔφεσις ἡμῖν καθαρὰ γένοιτο τῶν καλῶν. Προαναιρεῖται γὰρ ἡ ὑποψία τῆς φθορᾶς τὴν περὶ ταῦτα σπουδὴν, καὶ πρὸς ἀπολαύσεις ἄγει σωματικὰς, ὁποῖαί ποτε ἂν ὦσιν αὐταὶ, καὶ πόθεν ἂν πορίζεσθαι δύνανται. Πῶς γὰρ ἂν δόξῃ ἔμφρονος εἶναι κατ' αὐτοὺς, ἢ μετρίως καθεστηκότος, μὴ πάντα χαρίζεσθαι τῷ σώματι, δι' ὃ καὶ ἡ τῆς ψυχῆς ὑπόστασις σώζεται, οὐκ οὔσης μὲν καθ' αὐτὴν, ἐπιγιγνομένης δὲ τῇ ποίᾳ διαπλάσει τοῦ σώματος; πῶς δὲ προησόμεθα δι' ἀρετὴν τὸ σῶμα, μέλλοντες καὶ τὴν ψυχὴν αὐτὴν ἅμα τῷ σώματι διαφθείρειν, ὥστε μηδαμοῦ εἶναι τὴν*

ἀρε-

ἀρετὴν ἧς ἐφίεσι τὸν θάνατον ὑπεμείναμεν; [*Nam si nihil nostri post mortem superesset, et quidem tale quod veritate et virtute ornari posset, quale esse dicimus animam ratione utentem, non esset pura in nobis appetitio rerum honestarum. Exspectatio enim omnimodi interitus exstinguit studium circa honesta et ad voluptates agit corporeas, qualescunque illae sint et undecunque habendae. Quomodo enim ex illorum sententia sapientis sit, imo mente sani, non omnia facere corporis causa, propter quod ipsa animae sustentatur natura, ut quae non sit per se, sed sequatur hanc vel illam corporis conformationem? Quomodo autem virtutis causa corpus abdicabimus, si ea ratione una cum corpore interimimus animam, ita ut nulla iam sit illa virtus cuius causa mortem sustinuerimus?*] Neque vero ad immortalitatem animorum duntaxat id valet, sed, ut dicere coepi, ad corporum quoque restitutionem, sive naturam spectes, sive rei aequitatem. Naturalis amor corporis, quem in animo omnes deprehendimus, ostendit animum humanum esse οὐσίαν ἀτελῆ [*substantiam imperfectam*] quae corpus perficiendo simul ipsa perficiatur finis sui adeptione: quae ratio multos Philosophos adegit ad comminiscendas μετενσωματώσεις [*translationes in corpora alia*]. Aequitas non patitur ut corpus quod animi imperio multa molesta sustinet non etiam partem ferat praemii. Adde quod humanae naturae a Deo conditae necesse sit finem aliquem esse propositum, qui ne fingi quidem potest alius quam beata vita totius hominis. Nam finis partis alterius non est finis totius; at totum hominem Deus condidit. Quae omnia, aliaque insuper lectu digna uberius tractata invenire est apud eum quem modo dixi Athenagoram: ad quem te, ne longior sim, remitto. Quod si cui eo recurrere non vacat, hanc saltem hic legat nervosam et his Christi verbis convenientissimam ratiocinationem: *Εἰ δὲ κατὰ τοῦ συναμφοτέρου φέρει τὴν ἐπὶ τοῖς εἰργασμένοις δίκην ἡ δικαία κρίσις, καὶ μήτε τὴν ψυχὴν μόνην δεῖ κομίσασθαι τὰ ἐπίχειρα τῶν μετὰ τοῦ σώματος εἰργασμένων (ἀπροσπαθὴς γὰρ αὕτη καθ' ἑαυτὴν τῶν περὶ τὰς σωματικὰς ἡδονὰς ἢ τροφὰς καὶ θεραπείας γινομένων πλημμελημάτων), μήτε τὸ σῶμα μόνον (ἄκριτον γὰρ τοῦτο καθ' ἑαυτὸ νόμου*

καὶ δίκης), ὁ δὲ ἐκ τούτων ἄνθρωπος τὴν ἐφ᾽ ἑκάστῳ τῶν εἰργασμένων αὐτῷ δέχεται κρίσιν· τοῦτο δὲ οὔτε κατὰ τήνδε ζωὴν εὑρίσκει συμβαῖνον ὁ λόγος (οὐ γὰρ σώζεται τὸ κατ᾽ ἀξίαν ἐν τῷ παρόντι βίῳ· διὰ δὲ τὸ πολλοὺς μὲν ἀθέους καὶ πᾶσαν ἀνομίαν καὶ κακίαν ἐπιτηδεύοντας, μέχρι τελευτῆς διατελεῖν κακῶν ἀπειράτους, καὶ τουναντίον τοὺς κατὰ πᾶσαν ἀρετὴν ἐξητασμένον τὸν ἑαυτῶν βίον ἐπιδειξαμένους, ἐν ὀδύναις ζῆν, ἐν ἐπηρείαις, ἐν συκοφαντίαις, αἰκίαις τε καὶ παντοίαις κακοπαθείαις), οὔτε δὲ μετὰ θάνατον (οὐδὲ γὰρ ἐστιν ἔτι τὸ συναμφότερον, χωριζομένης μὲν τῆς ψυχῆς ἀπὸ τοῦ σώματος, σκεδαννυμένου δὲ καὶ αὐτοῦ τοῦ σώματος εἰς ἐκεῖνα πάλιν ἐξ ὧν συνεφυρήθη, καὶ μηδὲν ἔτι σώζοντος τῆς προτέρας φυῆς ἢ μορφῆς, ἤπου γε τὴν μνήμην τῶν πεπραγμένων), εὔδηλον παντὶ τὸ λειπόμενον, ὅτι δεῖ κατὰ τὸν ἀπόστολον τὸ φθαρτὸν τοῦτο καὶ διασκεδαστὸν ἐνδύσασθαι ἀφθαρσίαν, ἵνα ζωοποιηθέντων ἐξ ἀναστάσεως τῶν νεκρωθέντων, καὶ πάλιν ἑνωθέντων τῶν κεχωρισμένων ἢ καὶ πάντη διαλελυμένων, ἕκαστος κομίσηται δικαίως, ἃ διὰ τοῦ σώματος ἔπραξεν, εἴτε ἀγαθὰ, εἴτε κακά [*Quod si iusta iudicatio exigit ut parti utrique reddatur quod factis eius congruit, neque animam oportet solam ferre mercedem eorum quae cum corpore acta sunt (ipsa enim per se non tangitur illis culpis quae circa corporis voluptates aut alimenta cultumve admittuntur); neque solum corpus (quod per se legis et iustitiae expers), sed qui ex utroque constat, homo, is est qui iudicandus secundum ea quae egit pars utraque. Id autem ostendit ratio neque in hac fieri vita (non enim exhibetur quod cuique convenit in hac vita, quia multi impii qui scelera quaevis et crimina commisere, ad finem usque permanent malorum immunes; et contra qui vitam suam ostenderunt exactam ad virtutis regulas, vivunt in doloribus, obnoxii iniuriis, calumniis, contumeliis et omnifariis malis), neque post hanc vitam (non enim iam ultro est illud compositum ex utroque, postquam anima discessit a corpore, corpus vero ipsum rursum discessit in illa unde constabat; ita ut nihil retineat naturae aut formae prioris, neque ante actorum memoriam), apparet cuivis quid sit id quod restat, nempe debere iuxta Apostolum hoc corruptibile et dissolubile indui immortalitate, ut ita iterum vivifi-*

ca-

catis per resurrectionem mortuis, et rursum in unum redditis qui aut discreti aut penitus dissoluti fuerant, quisque ex aequo referat quae per corpus sive bona sive mala egit]. Dignum notatu et hoc, quod ab Hebraeis est observatum, Deum non vocari in Sacris literis Deum cuiusquam dum is vitam adhuc mortalem agit.

34. *Συνήχθησαν ἐπὶ τὸ αὐτὸ, convenerunt in unum*] Respondet Hebraeo יתקבצו יחדו, quod est Ios. 9: 2 et alibi.

35. *Εἷς ἐξ αὐτῶν νομικὸς, unus ex eis Legis doctor*] Νομικὸς idem est quod γραμματεὺς [*Scriba*]: id nomen officii: erat autem Pharisaeus τὴν αἵρεσιν [*sectâ*].

Πειράζων, explorans] Non est hic sumendum verbum hoc in calumniae significationem, sed quomodo Regina Sabae dicitur venisse πειράσαι [*exploratum*] Salomonem 1 Reg. 10: 1.

36. *Μεγάλη, magna*] *Μεγίστη* [*maxima*] id est, dignissima quae memoriae commendetur, πρώτη τῶν ἐντολῶν [*prima praeceptionum*], ut infra 38 et apud Marcum. Dubium non est quin agitata fuerit haec quaestio; et alii praecipuas ἐντολὰς esse putaverint eas quae de Sacrificiis erant, ut colligi videtur dicto Marci loco; alii, ut credibile est, legem Circumcisionis, ut ad Izaten dicebat Eleazar Galilaeus, narrante Iosepho, aut etiam Sabbati: quorum errores passim refellunt Prophetae.

37. *Ἐν ὅλῃ τῇ καρδίᾳ σου καὶ ἐν ὅλῃ τῇ ψυχῇ σου, toto corde et tota anima*] Hebraismus. Nam quod Latine dicimus *facere aliquid toto corde*, Graeci, ut LXX hoc loco, ἐξ ὅλης τῆς καρδίας, Hebraei dicunt *in toto corde*.

Καὶ ἐν ὅλῃ τῇ διανοίᾳ σου, et tota mente] ובכל מאדך, quod LXX satis proprie reddiderunt, ἐξ ὅλης δυνάμεώς σου [*omni facultate*]. Marcus et Lucas, ἐξ ὅλης τῆς ἰσχύος σου [*totis viribus*]: qui tamen ἐξηγητικῶς [*explicando*] addunt etiam διανοίας [*mentis*] vocabulum: cuius hic est sensus qui apud Thucydidem: *Διάνοιαν ἔχω πρὸς τὸ καλὸν τῆς πράξεως* [*Mentem habeo ad honestatem actus*], id est, *in id intentus sum.* Idem autem valet sive dicas *pro viribus*, sive *omni studio atque contentione.* Nam quod Hebraei quidam Interpretes מאד hoc loco pro *opibus* accipiunt, alienum est; sicut et il-

illorum supervacua diligentia, qui *καρδίαν*, *ψυχὴν*, *διάνοιαν* nimium subtiliter hic distinguunt, cum vocum multarum cumulatio nihil aliud quam intensius studium designet: sicut et Latini dicunt, *corde*, *animo atque viribus*, ut ab aliis est annotatum: Catullus, *pectore*, *animo*, *mente*. Itaque eodem sensu quae hic habemus, terna modo, modo singula, modo bina reperias. Singula; ut cum, 1 Reg. 14: 8, Deus de Davide dicit, *'Επορεύθη ὀπίσω μου ἐν πάσῃ τῇ καρδίᾳ αὐτοῦ* [*Secutus est me toto corde*], et cum Samuel populum ita alloquitur 1 Sam. 7: 3, *Εἰ ἐν ὅλῃ καρδίᾳ ὑμῶν ὑμεῖς ἐπιςρέφετε πρὸς Κύριον* [*Si toto corde revertimini ad Dominum*], et cum de Iehu narratur 2 Reg. 10: 31, *Οὐκ ἐφύλαξε πορεύεσθαι ἐν νόμῳ Κυρίου Θεοῦ 'Ισραὴλ ἐν ὅλῃ καρδίᾳ αὐτοῦ* [*Non curavit servandam legem Domini Dei Israelis toto corde*], et in Ps. 119: 2 de piis, *'Εν ὅλῃ καρδίᾳ ἐκζητήσουσιν αὐτόν* [*Toto corde exquirunt eum*]. Quibus addi potest illud in Ecclesiastico dictum de Davide 47: 10, *'Εν πάσῃ καρδίᾳ αὐτοῦ ὕμνησε, καὶ ἠγάπησε τὸν ποιήσαντα αὐτόν* [*Omni corde laudavit Dominum et dilexit Deum, qui fecerat ipsum*]. Bina; ut Deut. 4: 29 ad populum: *"Οταν ἐκζητήσετε αὐτὸν ἐξ ὅλης τῆς καρδίας σου καὶ ἐξ ὅλης τῆς ψυχῆς σου* [*Cum quaesieritis eum toto corde et tota anima*]: 2 Paral. 15: 12 de populo toto: *Διῆλθον ζητῆσαι Κύριον Θεὸν τῶν πατέρων αὐτῶν ἐξ ὅλης τῆς καρδίας καὶ ἐξ ὅλης τῆς ψυχῆς αὐτῶν* [*Ut quaererent Dominum Deum patrum suorum toto corde et tota anima*]: et 2 Reg. 23: 3 de Iosia: *Διέθετο τοῦ πορεύεσθαι ὀπίσω Κυρίου, τοῦ φυλάσσειν τὰς ἐντολὰς αὐτοῦ, καὶ τὰ μαρτύρια αὐτοῦ, καὶ τὰ δικαιώματα αὐτοῦ ἐν πάσῃ καρδίᾳ καὶ ἐν πάσῃ ψυχῇ* [*Ut sequerentur Dominum et custodirent praecepta eius et testimonia et ceremonias omni corde et tota anima*]. Nec dissimile illud M. Antonini lib. XII, *'Εξ ὅλης τῆς ψυχῆς τὰ δίκαια ποιεῖν, καὶ τ' ἀληθῆ λέγειν* [*Tota anima facere quae iusta sunt, et dicere quae vera*]. Errant autem graviter Iudaei qui praeceptum hoc, ut et illud de non concupiscendo, satis impleri putant si factis externis a Lege non abeatur. Apertius enim est quam ut negari possit istis verbis actus etiam internos praecipi, coniunctim tamen cum externis: notandumque est exstare par-

particulam hanc non in formula Sinaitici federis, quod est in Exodo, sed *ἐν τῇ ἐπινομίδι* [*in peroratione legum*], quomodo Platonico more Philo eum librum vocat quem vulgo *Deuteronomium* appellamus. In eo autem libro plurima sunt quae ad normam federis quod per Christum plene revelatum est populum vocant, et rudimenta quaedam continent Euangelicae pietatis. Rursum Augustinus et eum secuti alii putant eam perfectionem istis verbis significari quam in hac vita nemo habuerit aut habere potuerit, quasi praescriberetur non tam qua currendum, quam quo currendum esset. Quae sententia suum habere potest usum, ut homines infirmitatis suae admonitos intra humilitatis terminos contineat, et desiderium in iis excitet vitae alterius; sed propriam non esse hanc verborum interpretationem patet collatis quae attulimus locis: nam David, Iosias atque alii id quod lex ista postulat fecisse memorantur. Nam Deum *ἐκζητεῖν* [*quaerere*] et *ἀγαπᾷν* [*diligere*] in Hebraismo idem valere manifestum arbitror. Sic et *implere post Deum* quidam dicuntur, quod Chaldaeus Paraphrastes exponit *perfecte Dei timorem sequi*, ut videre est Num. 14: 24, 32: 12. Deut. 1: 36. Praeterea vult Lex amorem istum praestari *pro viribus*, *κατὰ δύναμιν*, id est, quantum homo potest. Posse autem hominem quantum potest, nemo sanus negabit. Media igitur et vera sententia haec est, exigi a Deo, non ne quid unquam praeter se cogitemus aut amemus, quod huius vitae status non patitur, sed ut potissimum animi nostri studium Deo impendamus, hoc omni conatu agentes ut non aliqua sed omnia Dei mandata exsequamur. Nam illud *ἐξ ὅλης* vel *πάσης καρδίας* idem est quod alibi dicitur בלבב שלם *ἐκ καθαρᾶς καρδίας* ut Paulus vertit 1 Tim. 1: 5, id est, *corde integro atque sincero;* sicut et Latine dicimus, *Totus in hoc sum.* Posse autem homo intelligendus est, non id duntaxat quod potest viribus naturae peccandi consuetudine prostratis, sed quod potest adiutus Divino Spiritu, quem Deus etiam priscis illis temporibus paucis quibusdam selectis, non ex communi lege sed ex peculiari gratia dedit, in Novo autem Federe omnibus federatis suis, hoc est, in Filium suum credentibus, liberaliter admodum

pollicetur. *Πάντα ἰσχύω*, inquit Paulus, *ἐν τῷ ἐνδυναμοῦντί με Χριστῷ* [*Omnia possum per Christum, qui me sustentat*]. Quo autem maior nunc aut datur aut offertur Spiritus copia, eo praeceptum quoque istud uberius praestandum est.

39. *Ὁμοία αὐτῇ, similis huic*] Ita tamen ut priori dignitate concedat, unde *δευτέρα* [*secunda praeceptio*] dicitur apud Marcum. *Similis* autem dicitur, quia actus itidem non externos tantum sed et internos praecipit, et vim suam quam latissime extendit; adde et quod priori necessario nexu cohaeret, ut docet 1 Ioh. 4: 20, unde quod dicturus est Christus de duobus illis praeceptis, a Paulo dicitur de posteriore, propter illam quam dixi cohaerentiam. Nam qui Deum diligit Dei praeceptis obsequitur, inter quae est dilectio hominis alterius; et qui hominem alterum ita ut oportet diligit, sequitur ut eum propter Deum, ac proinde Deum maxime, diligat. Nimirum, ut dicunt Graeci Philosophi, *ἀντακολουθοῦσιν αἱ ἀρεταὶ* [*virtutes mutuo se consequuntur*]. Philo de Abrahamo: *Τῆς αὐτῆς φύσεώς ἐστιν εὐσεβῆ τε εἶναι καὶ φιλάνθρωπον, καὶ περὶ τὸν αὐτὸν ἑκάτερον, ὁσιότης μὲν πρὸς Θεὸν, δικαιοσύνη δὲ πρὸς ἀνθρώπους θεωρεῖται* [*Eiusdem est indolis pium esse et hominum amantem, et in eodem utrumque reperitur, sanctitas erga Deum et iustitia erga homines*]. Idem ad Decalogum: *Ἀμήχανον εὐσεβεῖσθαι τὸν ἀόρατον ὑπὸ τῶν εἰς τοὺς ἐμφανεῖς καὶ ἐγγὺς ἀσεβούντων* [*Fieri non potest ut pius sit erga eum qui non conspicitur, is qui impius est in eos quos de proximo videt*].

Τὸν πλησίον σου, socium tuum] Id est, ex primaeva Naturae lege, ad quam Christus nos revocat, hominem quemvis. Ita et Hierocles ex Pythagoricorum praecepto monet *φιλίαν τηρεῖν πρὸς πάντας ἀνθρώπους* [*amicitiam servandam in homines quosvis*], cum hoc tamen temperamento *μετὰ τῆς πρὸς τὴν ἀξίαν ἀπονεμήσεως* [*cum ea distributione quae respicit id quo quisque dignus est*]. Ante Legem רע dicebatur homo quivis, Gen. 11: 3, 7, Exod. 2: 13, 11: 2, id autem Lege Mosis sublatum non est. Nempe רֵעַ Hebraeum et Chaldaeum חבר, quo Paraphrastes Chaldaeus utitur, *socium* quidem significat, sed ita ut ea communi appellatione hominem quemvis designare possit;

quo-

quomodo et Graeci usurpant vocem τοῦ πλησίον, qua uti solent LXX et Scriptores nostri, aut etiam τοῦ πέλας. Quare quod hic est τὸν πλησίον, Paulus dixit etiam τὸν ἕτερον [*alterum*] Rom. 13: 8.

Ὡς σεαυτὸν, *sicut te ipsum*] Ὡς, ut et Hebraeum כ, saepe comparat res similes, sed inaequales, ut Ioh. 17: 21, Act. 3: 22. Est ergo ὡς σεαυτὸν *sincere diligere*, quomodo nosmet ipsos diligere solemus. Ita amicus dicitur *alter ipse*. Vide quae supra 7: 12. In hac autem amicitiae sinceritate comprehensum est ut modo minus illis quam nobis ipsis, modo plus etiam praestemus. Hinc etiam nascitur bonorum communio ex nostrae copiae et aliorum inopiae modo temperata, κοινὰ γὰρ φίλων πάντα [*omnia enim quae amicorum sunt, sunt communia*].

40. Ὁ νόμος καὶ οἱ προφῆται κρέμανται, *Lex pendet et Prophetae*] Assentio existimantibus Latinam esse locutionem, quales in his libris satis multae sunt. Nam quod Esai. 22: 23 vox *pendere* aliquid simile significat, est ex continuatione translationis de paxillo. Sensus hic est: *In his duobus sita est Lex et Prophetarum monita*: de his enim hic agitur: quomodo et supra de praecepto diligendi proximi dixerat: Οὗτός ἐστιν ὁ νόμος καὶ οἱ προφῆται [*Haec est enim Lex et Prophetae*], et Paulus in eodem praecepto omnem ἐντολὴν [*praeceptionem*] ἀνακεφαλαιοῦσθαι, id est, *contineri*, ut vertit Syrus. Recte: nam ἀνακεφαλαιοῦν Scriptori libri De Mundo, κεφαλαιοῦν non Aristoteli tantum, ut antehac a viro doctissimo est annotatum, sed et Platoni est *in summam contrahere*. Hebraei Magistri istud ipsum dilectionis praeceptum vocant τὸ καθ' ὅλον [*universale*] Legis. Ex universalibus autem fluunt particularia, duplici modo, aut per illationem, quomodo omnia praecepta naturalia atque perpetua ex illis duobus necessitate consequentiae emanant, de qua emanatione agit Paulus; aut per constitutionem speciei, quomodo praecepta rituum et iudiciorum, et si qua sunt alia in Lege Mosis iuris θετικοῦ [*constituti*], ex iisdem illis duobus nascuntur, intercedente actu Divinae voluntatis. Et his quidem modis praeceptis istis generaliter atque communiter sumtis alia omnia continentur; quae vera est huius loci sententia. Quod si praecepta ista

summas strictius, quatenus ab omnibus aliis praeceptis distinguuntur et peculiares actus, internos praecipue, imperant, etiam sic dici poterunt praecepta alia ab istis pendere, et in istis contineri sicut media ad finem continentur in suo fine, quod explicat Paulus 1 Tim. 1: 5. Non alienum est ab hoc loco quod tradunt Hebraeorum Doctores praecepta Legis, quae sexcenta sunt et ultra, a viris sanctis in summam quandam redacta, ut Ps. 15, Esai. 33: 15, brevius a Michea 6: 8, *Ecquid Deus requisivit abs te nisi ut exerceas ius et ames benignitatem, et modeste ambules cum Deo tuo?* et ab Esaia 56: 1, *Observate ius et exercete iustitiam:* brevissime vero ab Abacuco 2: 4, *Iustus ex fide sua vivet:* ubi si intelligas fidem δι' ἀγάπης ἐνεργουμένην [*quae per dilectionem operatur*], re ipsa idem dicitur quod hic a Christo, ut qui ἀγάπην requirat τὴν ἐκ πίςεως [*quae sit ex fide*]. Ideo et apud Marcum praemittitur duobus istis praeceptis hoc anteloquium: *Audi Israel, Deus noster Deus unus est.*

42. *Περὶ τοῦ Χριςοῦ, de Christo*] Noluit Christus aperte indicare ea quae post resurrectionem demum erant omnibus revelanda. Verum interim hoc velut supremo oraculo inserere hominum mentibus voluit, Messiae Regnum generis excellentioris fore quam Davidicum, ac proinde Divinum.

Τοῦ Δαβίδ] Ex vaticinio Esaiae 9: 7, quo tanquam apertissimo utitur Gabriel ad Mariam. Et res est nunc quoque inter Iudaeos confessa.

43. *Δαβίδ*] Scriptorem Ps. 110 Davidem nominat, nunquam id sibi sumturus nisi id tum fuisset extra controversiam. Et sane ἐπιγραφὴ [*inscriptio*] ipsis Hebraeorum codicibus est לדוד מזמור [*Hymnus Davidis*]: quod vel solum sufficere debeat ne Eliezer aut aliquis Ezechiae temporum Scriptor eius hymni crederetur. Ut enim demus titulos ab ipsis Scriptoribus non additos, tamen antiquissimos esse constat, quorum nunc fidem convellere non argumentis ullis sed animi lubidine, hominum est contentionis studio insanientium. Illud לדוד Septuaginta interpretari solent τῷ Δαβίδ [*Davidi*]: sed aliter caeteri Paraphrastae Hebraeique ipsi, qui ל tum in Psalmorum inscriptionibus tum aliis multis in locis ea significatione ac-

accipiunt quam nos casu secundo exprimimus. Et sane si aliter interpretemur, nullus erit Psalmus qui sit Davidis, aut certe quem Davidis esse constet, cum tamen Psalmos plurimos et quidem eandem habentes ἐπιγραφὴν a Davide scriptos ipsi quoque fateantur.

Ἐν πνεύματι, *Spiritu ductus*] Erat enim David προφήτης [*Propheta*] Act. 2: 30, et *per ipsum loquebatur Spiritus Sanctus*, 2 Sam. 23: 2, Act. 1: 16. Nec obstat quod Iudaei distinguunt inter προφητείαν καὶ ἅγιον πνεῦμα [*Prophetiam et Spiritum Sanctum*], neque enim novum est vocabula generalia restringi ut species discernantur. Alioqui Prophetis passim tribuitur *Spiritus Sanctus*; et qui vel in somnio Divinitus monebantur *Prophetae* παχύτερον [*laxiore sensu*] vocabantur, ut videre est Maimonidae Ducis dubitantium lib. II cap. 45.

Κύριον αὐτὸν καλεῖ, *vocat eum Dominum*] Falluntur Hebraei qui aliter a nobis hoc legi putant quam ipsi legunt, *Adoni*. Neque hinc ἀμέσως [*proxime*] argumentum petitur Θεότητος [*de Divinitate*] Christi: sed hoc probatur, Messiam a Davide Rege tanto non modo tanquam maiorem ipso, sed et ut ipsius Dominum suspici ac coli. At quomodo Messias e Davide natus Dominus Davidis, nisi ipse Messias ius atque imperium erat habiturus in ipsum Davidem, et Messiae beneficia ad Davidem erant perventura? Ad Messiam pertinere hunc Psalmum agnoverunt Hebraei veteres; quos sequitur Isaac Benarama ad Gen. 47. Qui post ortum Christianismum fuerunt negare id ipsum coeperunt solo odio Christianismi; cum tamen ipse David Kimchi et cum eo alii, ut et apud Iustinum Tryphon Ps. 2 de Messia interpretentur, ubi de *sceptro ex Sione exituro* idem dicitur quod hoc Psalmo. Quod autem unum obiicit Kimchi, *nulla praelia ab Iesu pugnata*, facile solvitur; cum ipsi negare non possint multa esse, in Prophetis praesertim, dicta figurate. Nam ut de membris Dei nihil dicam, montem Domini elevatum iri supra montes alios, et feras cum pecudibus stabulaturas aliter quam verba sonant intelligunt qui inter ipsos naris sunt paulo emunctioris: quomodo et convivia in Regno coelesti interpretatur Albo.

44. Ὁ Κύριος, *Dominus*] Ita solent non LXX tantum sed

sed et Hellenistae caeteri, atque inter eos nostri Scriptores, loqui ubi in Hebraeo est τὸ τετραγράμματον [vox quadrilitera]. Nec aliter Chaldaeus Paraphrastes. Alii Interpretes Graeci ipsas ponebant literas Hebraeas יהוה, unde ab imperitis librariis factum est ΠΙΠΙ. Caeterum hoc argumento irrefragabili apparet id nomen Hebraeum temporibus Ptolemaicis lectitari solitum ut nunc legitur *Adonai*. Quod viro pereruditο placet ideo dici ἀνεκφώνητον [*inenuntiabile*] quod tot vocalium concursum sermo Graecus non pateretur, mihi non probatur. Idem enim usu venit in multis nominibus aliis, quae tamen ut possunt, saepe etiam literis aliquot omissis, exprimunt LXX. Deinde quid ea ratio tangit Iudaeos Hebraeo utentes sermone? Quare aliam causam fuisse oportet cur Iudaei nomen illud pronuntiare desierint. Nam olim pronuntiarunt non ipsi tantum sed et alienigenae quoties de Hebraeorum Deo loquebantur, ut Rex Hiromus 1 Reg. 5: 7. Causa maxime probabilis est, quod alia nomina generalem quandam Dei, aut rei quae pro Deo haberetur, notionem declararent: illud autem nomen esset διακριτικὸν [*proprium*], quo Deus Hebraeorum a Diis caeteris discernebatur: nomen in quo non est participatio inter Creatorem et aliquid aliud, ut Maimonides loquitur. Itaque primum Dei reverentia coeptum est raro usurpari, atque ita minus minusque, ut tandem usurpari desierit nisi in publica Sacerdotum benedictione et in sacro piaculari: quod praeter Thalmudistas Philo nos docet, cum hoc nomen tantum fas ait fuisse λέγειν καὶ ἀκούειν ἐν ἁγίοις [*enuntiare et audire in sacris rebus*]. Neque alia de causa Iosephus hoc nomen vocat τὰ ἱερὰ γράμματα [*sacras literas*]: ταῦτα δέ ἐστιν, inquit, τὰ φωνήεντα τέτταρα [*quae sunt vocales quatuor*], ubi de Pontificis agit corona. Et alibi, προσηγορίαν, inquit, περὶ ἧς οὔ μοι θέμις εἰπεῖν [*vocabulum de quo mihi loqui nefas*]. Eusebius hoc nomen vocat ἄλεκτον τοῖς πολλοῖς [*plerisque non prolatum*]. Attamen illis quoque temporibus erant qui per impatientiam aut contumeliam id nomen pronuntiarent. Prioris exemplum exhibet libro belli Iudaici quinto Iosephus: Τὸ φρικτὸν, inquit, ἐπικαλούμενον ὄνομα τοῦ Θεοῦ [*Pronunciantem horribile illud Dei nomen*]. Posterioris Philo, narrans

quid

quid sibi aliisque legatis dictum esset a Caio Caligula: Ὑμεῖς, εἶπεν, ἐςὲ οἱ θεομισεῖς, οἱ θεὸν μὴ νομίζοντες εἶναί με τὸν ἤδη παρὰ πᾶσι τοῖς ἄλλοις ἀνωμολογημένον, ἀλλὰ τὸν ἀκατονόμαςον ὑμῖν· καὶ ἀνατείνας τὰς χεῖρας εἰς τὸν οὐρανὸν ἐπεφήμισε πρόσρησιν ἣν οὐδὲ ἀκούειν θεμιτὸν, οὐχ ὅτι διερμηνεύειν αὐτολεξεί [*Vos estis, inquit, inimici Deo, qui me pro Deo non agnoscitis, qualis ab omnibus aliis habeor, sed illum vobis innominatum. Et simul manus in coelum protendens extulit vocabulum quod etiam audire nefas est, nedum verbotenus interpretari*]. Atque in eum sensum Iosephus non improbabiliter interpretatur id quod est in historia de gigante Goliatho ויקלל הפלשתי את דוד באלהיו 1 Sam. 17: 43, *Et maledixit Philisthaeus Davidi in Deo eius*, cum vulgo intelligi soleat *in Diis suis*. Verba Iosephi sunt: Ἀρὰς αὐτῷ τίθεται ἐκ τῆς προσηγορίας τοῦ Θεοῦ [*Diras illi imprecatur ex Dei cognomine*]. Nam nomen illud προσηγορίαν Iosephus, ut vidimus, etiam alibi vocat. Plane idem est quod de Goliatho narrat Iosephus, et de Caligula Philo. Non ergo pronuntiandi difficultas, ut quibusdam placet, sed religio pronuntiationi obstitit. Simili religione Iudaei Iosephi tempore a recitandis Decalogi verbis abstinebant. Ita enim ille ait: Λόγων οὓς Μωϋσῆς ἐν ταῖς δύο πλαξὶν γεγραμμένους κατέλιπεν, οὓς οὐ θεμιτόν ἐςιν ἡμῖν λέγειν φανερῶς πρὸς λέξιν, τὰς δυνάμεις αὐτῶν δηλώσομεν [*Verborum, quae Moses in duabus tabulis scripta reliquit, quae nobis verbotenus recitare nefas, vim exprimemus*]. Extulerunt autem Samaritae יַהְוֶה, quod Graece est Ἰαβέ, quomodo Theodoretus scribit et Epiphanius: neque mutandae lectionis iusta causa est. Nam in nominibus propriis vocales non uno modo lectitatas, sed pro dialectorum varietate mutatas, vel solus codex Graecus et Novi Testamenti cum Masoritica editione collatus abunde evincat: ut iam omittam נְבוּכַדְנֶצַּר כּוֹרֶשׁ דָּרְיָוֶשׁ, quae Graecis sunt Ναβουχοδονόσορος, Κῦρος, Δάρειος. Quare ne illud quidem mirandum Tyrios aliter legisse id nomen, nempe יְהוֹה, quod Philo Byblius scribebat Ἰευὼ, alios autem יָהוֹה, ut Orphea, per quem in Graeciam id nomen manavit, cuiusque scripturam sequitur

tur Diodorus Siculus, et oraculum Apollinis Clarii, *et* postea Gnostici. Neque dubito quin quod apud Origenem est, *Τὸν Ἰαωὶα παρ' Ἑβραίοις ὀνομαζόμενον*, legendum sit *Ἰάω*, ἢ *Ἰὰ* [*Iao*, vel *Ia dictum ab Hebraeis*], ut duo sint nomina יהו et יה. Neque aliter quam *Iao* nomen hoc legendum Hieronymus arbitratur. Clemens Alexandrinus *Ἰαού*, nisi in scriptura mendum est. At Tyrrheni, qui e Tyro in Italiam cum caeteris sacris nomen hoc attulerunt, ita legisse videntur ut nunc scribitur cum puncta habet *τοῦ Adonai*, nimirum יְהֹוָה, aut ut cum puncta habet *Elohim* יֱהֹוִה. Nam inde Latinum *Iovis* esse probabile est. Sed et Afri, ni fallor, ab iisdem Tyriis Carthaginis conditoribus nomen idem eodem sono accepere. Nam apud illos quoque Deus vocabatur *Ἰόβας*, quod Latinis corrupte *Iuba* scribitur, a quo nomine et Reges Afrorum sunt appellati. Quod autem in carmine Graeco legitur de nomine septem vocalium sine causa ad hoc nomen trahi existimo. Nam Graeci, Aegyptiorum, ut videtur, exemplo, septem siderum orbibus singulas vocales inscripserant; quarum concentu aiebant Deum celebrari. Secuti sunt hoc institutum, ut multa alia, Gnostici, de quibus Irenaeus: *Ὁ μὲν πρῶτος οὐρανὸς φθέγγεται τὸ Α, ὁ δὲ μετὰ τοῦτον τὸ Ε, ὁ δὲ τρίτος Η, τέταρτος δὲ καὶ μέσος τῶν ἑπτὰ τὴν τοῦ Ι δύναμιν ἐκφωνεῖ, ὁ δὲ πέμπτος τὸ Ο, ἕκτος δὲ τὸ Υ, ἕβδομος δὲ καὶ τέταρτος ἀπὸ μέσου τὸ Ω ϛοιχεῖον ἐκβοᾷ* [*Primum coelum canit A, secundum E, tertium E longum; quartum idemque medium I sonum exprimit; quintum O, sextum Y; septimum, quod a medio quartum, O longum exclamat*].

Κάθου ἐκ δεξιῶν μου, sede a dextris meis] Id est, A me secundus esto, ut alibi explicavimus. Errant qui multa huc congerunt ut probent dextrum latus minus esse honoratum. Nam, ut diximus, a Regibus sumta est tralatio, quibus heres proximus, aut alioqui a Rege princeps, dexter adsidebat; is qui deinde sequebatur sinister. Sic et *heredis* nomen Christo tribuit: et Paulus pro eo quod est *sedere ad dexteram* dixit *βασιλεύειν* [*regnare*], 1 Cor. 15: 25.

Ἕως ἂν θῶ, donec ponam] Potest ἕως etiam communi-

niter accipi, si *sedere ad dexteram* accipiamus pro eo quod est exercere potestatem illam quam Pater ipsi super coelestia ac terrestria bono Ecclesiae dedit: cuius potestatis administratio cessatura est post resurrectionem, gloria Regni in aeternum manente, ut apud Paulum videre est dicto loco.

Τοὺς ἐχθρούς σου, hostes tuos] Omnem vim Ecclesiae adversam ac postremo Mortem ipsam.

Ὑποπόδιον τῶν ποδῶν σου, scabellum pedum tuorum] Servitutis et quidem abiectae circumscriptio, ut alibi diximus.

45. *Εἰ οὖν Δαβὶδ καλεῖ αὐτὸν Κύριον, πῶς υἱὸς αὐτοῦ ἐστι; Si ergo David vocat eum Dominum, quomodo filius eius est?*] Inversa locutio, cuius generis multas observarunt antehac viri eruditi. Nam directa locutio fuerat: *Εἰ υἱὸς αὐτοῦ ἐστι, πῶς αὐτὸν Κύριον καλεῖ;* [*Si filius eius est, quomodo eum Dominum vocat?*] Sed utro modo pronunties vis argumenti eodem recidit. Sic et Marcus dixit 2: 23, *Ἤρξαντο ὁδὸν ποιεῖν τίλλοντες τοὺς στάχυας* [*Coeperunt iter facere vellentes spicas*], pro *ἤρξαντο ὁδὸν ποιοῦντες τοὺς στάχυας τίλλειν* [*coeperunt iter facientes vellere spicas*]. Apud eundem et *πῶς* invenitur simili modo quo hic positum 9: 12.

46. *Οὐδὲ ἐτόλμησέ τις, neque ausus fuit quisquam*] Sadducaeorum, Pharisaeorum aut Legisperitorum, quibus omnibus os obstruxerat.

Ἐπερωτῆσαι, interrogare] Nempe *πειράζων* [*tentandi causa*], quod ex superioribus repetendum est. Nemo amplius illum tentare quaestiunculis audebat.

CAPUT XXIII.

2. *Ἐπὶ τῆς Μωσέως καθέδρας ἐκάθισαν οἱ γραμματεῖς καὶ οἱ Φαρισαῖοι, in cathedra Mosis sedent Scribae et Pharisaei*] Non agi de Pontificibus et Sacerdotibus manifestum est: nam hi imprimis nominarentur. Sed neque de toto Synedrio intelligi potest: nam in eo Sadducaei erant non minus quam Pharisaei. Agitur ergo, ut ex commate 8 apparet, de iis qui *Magistri* sive *Doctores* vocabantur:

tur: qui ferme omnes erant Pharisaici instituti, et multi etiam Adsessorum fungentes munere: quia eorundem est, ut supra diximus, de iure respondere et Magistratibus esse a consilio. מושב משה καθέδρα Μωσέως est cathedra in qua sedentes Magistri Legem aut populo publice aut discipulis privatim interpretabantur: quomodo *cathedrae* vox Graecis quoque et Latinis usurpatur, unde Philosophos *cathedrarios* dixit Seneca. Errant enim, meo iudicio, qui pro certo asseverant Iudaeos stantes Legem interpretatos. Certe si quibus ex plebe potestas loquendi fiebat, hi stantes proloqui solebant, ut rectius ab omni coetu exaudirentur: quo spectat id quod habemus Act. 13: 16. At Archisynagogi aut alii publico Magistri munere fungentes, non minus quam Episcopi Christianorum, in cathedra sedentes Legem interpretabantur. In Constitutionibus Clementis lib. II cap. 11 Episcopo dicitur: *Οὕτως ἐν ἐκκλησίᾳ καθέζου τὸν λόγον ποιούμενος* [*Sic in ecclesia sede sermonem habens*]. Optatus Milevitanus libro V, *Electi estis qui sedentes populum doceatis*. Stantes tamen legebant ipsa Legis verba, deinde caetera sedentes loquebantur; quod discrimen non recte animadversum quosdam fefellit. Ita stetisse Esdram legimus in loco excelso, sed dum apertus esset liber. Hoc enim vult כפתחו Neh. 8: 5, *ἡνίκα ἤνοιξε τὸ βιβλίον* [*cum aperiret librum*] iuxta LXX. Cum quo loco conferendus is qui est Luc. 4: 17 et sequentibus, ubi Christus in Synagoga dicitur traditum sibi librum *ἀναπτύξαι*, hoc est, *ἠνοῖξαι* [*aperuisse*], ut loquuntur LXX: legit deinde *περικοπὴν* [*sectionem*], qua lecta *πτύξας τὸ βιβλίον, ἀποδοὺς τῷ ὑπηρέτῃ, ἐκάθισε* [*plicatum librum reddidit ministro et sedit*]. Stetit ergo dum liber erat apertus, clauso deinde libro sedens ad populum verba fecit. Iosephus quoque stetisse ait Pontificem Maximum septimo quoque anno *ἐπὶ βήματος ὑψηλοῦ* [*in alto suggestu*], sed nimirum ad praelegenda populo Legis verba, quod adiicit.

3. *Πάντα οὖν ὅσα ἂν εἴπωσιν ὑμῖν τηρεῖν, τηρεῖτε καὶ ποιεῖτε, omnia ergo quae dixerint vobis servate et facite*] Saepe iam diximus universales voces restringi debere ex natura subiectae materiae et ex ipsa rei aequitate. In Lege Mosis sicut multa erant praecepta, ita in illis praecep-

eptis multa erant de quorum sensu ambigi poterat. In iis explicandis operam non malam navabant οἱ νομικοὶ [Legisperiti], gnari linguae et historiae veteris, sine quarum cognitione Legis pleraque recte intelligi nequibant. In his ergo eos Christus vult audiri a plebe, et eorum interpretationes, quanquam forte in duriorem partem nimium inclinantes, recipi: quod extendi etiam potest ad rigidiores determinationes rerum in Lege generaliter praeceptarum, quae sine determinatione aliqua expediri non poterant. Nam in his talibus debebat aliquid esse certi iuris, quod obtineri non poterat nisi interpretum auctoritate. Caeterum id non pertinet, ut si quid docerent manifestis praeceptis ipsique pietati contrarium, ut de Corbona parentibus praeferenda, sequendi essent duces caeci. Sed neque obligare cuiusquam conscientiam Christus voluit iis praeceptis quae plane extra interpretandi officium extraque Legem ipsam οἱ νομικοὶ commiscebantur, praesertim si ea praecepta superstructa essent falsae atque inani persuasioni, quale erat praeceptum de manibus abluendis eo fine ne manus contactu inquinatae animum inquinarent: qua de re actum est supra. Illud ergo ὅσα ἂν εἴπωσιν ὑμῖν τηρεῖν intelligendum ex connexu superiorum: Quicquid iure cathedrae, sive ut Legis interpretes, vobis faciendum dictaverint: quae interpretatio, ni fallor, re ipsa non discrepat ab iis quae in hunc locum tractant Hieronymus, Hilarius et Theophylactus.

Λέγουσι γὰρ καὶ οὐ ποιοῦσι, dicunt enim et non faciunt] Quibus dici poterat illud Euripideum:

Μισῶ σοφιστὴν ὅστις οὐχ αὑτῷ σοφός.
[*Odi magistrum nempe qui sibi non sapit.*]

et Latini veteris:

Odi hominem ignava opera, philosopha sententia.

Similes enim sunt Medicis illis apud Philemonem:

——— *Τοὺς ἰατροὺς οἶδ' ἐγὼ*
Ὑπὲρ ἐγκρατείας τοῖς νοσοῦσιν εὖ σφόδρα
Πάντας λαλοῦντας, εἶτ' ἐπὰν πταίωσί τι
Αὐτοὺς ποιοῦντας πάνθ' ὅσ' οὐκ εἴων τότε.
[*A medicis argumentum est in promtu situm,*
Praecepta videas quos dare invalentibus

Victus severi; at ipsi si in morbo cul-ent
Eadem illa facere quae aliis interdixerant.]

4. *Δεσμεύουσι γὰρ φορτία βαρέα καὶ δυσβάστακτα, καὶ ἐπιτιθέασιν ἐπὶ τοὺς ὤμους τῶν ἀνθρώπων, colligant enim onera gravia et portatu difficilia, et imponunt in humeros hominum*] Interpretes dicuntur homines *onerare* cum docent hoc aut illud faciendum. Hebraeorum Magistri id dicunt הטריח, id est, *aggravare*. Ita *ἐπιθεῖναι ζυγὸν* [*iugum imponere*] usurpatur Act. 15: 10, *ἐπιτίθεσθαι βάρος* [*onus imponere*] ibidem 28, ut cum eo ventum erit fusius explicabitur. Dionysius Corinthiorum Episcopus sub Aurelio Vero ad Cnossiorum scribens Episcopum, monebat eum, *μὴ βαρὺ φορτίον ἐπάναγκες τὰ περὶ ἁγνείας τοῖς ἀδελφοῖς ἐπιτιθέναι* [*ne praeter necessitatem grave castitatis onus fratribus imponeret*]. Lex ipsa per se erat onus satis *δυσβάστακτον* [*portatu grave*], *quod nec nos*, inquit Petrus, *nec maiores nostri perferre potuimus*, nimirum ob ingentem numerum praeceptorum et humanae memoriae atque attentionis imbecillitatem. Cum autem munus sit boni Iurisconsulti quicquid onerosum est sublevare benigna interpretatione, contra Hebraeorum Consulti, et maxime Pharisaei, *τὰ θετικὰ* [*ea quae constituti sunt iuris*], quae Deus non imperaverat *προηγουμένως* [*primario*] sed ob res alias, urgebant rigide, et quam latissime extendebant, neque admittebant probabiles exceptiones. Exemplo sit lex de decimis quae Deut. 14:22, sic habet, עשר תעשר את כל תבואת זרעך היצא השדה שנה שנה, quam vertunt LXX, *Δεκάτην ἀποδεκατώσεις παντὸς γεννήματος τοῦ σπέρματός σου, τὸ γέννημα τοῦ ἀγροῦ σου, ἐνιαυτὸν κατ' ἐνιαυτόν* [*Decimam partem decimabis de omni eo quod nascitur ex semine tuo, quod nascitur in agro tuo, in annos singulos*]. Hic benignior Interpres primum se verteret ad *τὴν διάνοιαν* [*sententiam scripti*], ac diceret, Dei Optimi Maximi hanc fuisse voluntatem, ut Levitis satis prospectum esset de rebus necessariis, non autem ut hominum animos anxia nimium religione obstringeret; proinde credibile sibi non videri olerum minutias ista lege comprehendi, quarum decimae Levitis non multum adferre poterant emolumenti, et si pendendae essent magno Israelitas afficerent incommodo ob aesti-

timationis incertum, et quia pauperes maxime ea res tangebat. Adferret etiam firmandae interpretationi suae argumentum ex Lev. 27: 30, ubi decima danda dicitur מזרע הארץ מפרי העץ, quod LXX transferunt, *ἀπὸ τοῦ σπέρματος τῆς γῆς καὶ ἀπὸ τοῦ καρποῦ τοῦ ξυλίνου* [*de semine terrae et de fructu ligni*]: et ex eo quod in Deuteronomio sequitur, dandam scilicet decimam *frumenti*, *vini*, *olei*. Nam ut maxime exempla regulam non restringerent, ostendi tamen per illa de quo proventuum genere legis auctor sensisset. His adiungeret a pari argumentum: nam et in animalium genere non omnia *ἀποδεκατοῦσθαι* [*decimari*], sed ea demum quae pastorali pedo regerentur. Quod si verborum apices urgeret adversarius, etiam illos talis Interpres diceret, sibi non adversari. Nam olera vix dici posse תבואה [*proventum*]; quomodo Romani Iurisconsulti olera tradiderunt in usu magis esse quam in fructu: deinde שדה plerumque *agrum* esse, non *hortum*. At *νομικοὶ* [*Legisperiti*] et eorum sectatores Pharisaei Levitarum utilitatibus contumaciter aderant, quasi in illis tota res pietatis versaretur. Contendebant igitur nihil excipiendum ubi Lex nihil aperte exciperet; posse et *proventuum* et *agri* vocem latius accipi, et optimam esse rationem quae pro religione faceret. Neque ad Divinam gloriam, neque ad dignitatem Levitici Ordinis, neque ad veram pietatem multum referebat utra interpretatio praevaleret. Christus admirabili temperamento in his atque aliis huiusccmodi quaestionibus ita Interpretum rigorem notat, ut tamen nemini sit auctor a receptis sententiis discedendi, ubi paci atque ordini sine gravi iactura consuli potest. Sed illud minime erat ferendum, tantos verborum aucupes, quoties ipsorum res angebatur, tam facile sibimet ignoscere fiducia ingenii atque eruditionis facile suggerentis exceptiones quibus se contra *τὸ ῥητὸν* [*verba legis*] defenderent.

Τῷ δὲ δακτύλῳ αὐτῶν οὐ θέλουσι κινῆσαι αὐτά, *digito autem nolunt ea ipsi movere*] Proverbialis locutio, qua utentes Romani etiam dicunt *extremo digito attingere*.

5. *Πάντα δὲ τὰ ἔργα αὐτῶν ποιοῦσι πρὸς τὸ θεαθῆναι τοῖς ἀνθρώποις*, *omnia vero opera sua faciunt ut spectentur ab hominibus*] Si quid ad Legis praescriptum faci-

ciunt, id dant aurae populari: vide quae dicta sunt ad cap. 6.

Πλατύνουσι δὲ τὰ φυλακτήρια αὐτῶν, καὶ μεγαλύνουσι τὰ κράσπεδα τῶν ἱματίων αὐτῶν, dilatant enim memorialia sua, et magnificant fimbrias vestium suarum] Quam studeant populo pietatem suam probare ex eo manifestum est, inquit Christus, quod in observandis ritibus qui non magni sunt ad pietatem momenti, sed externa specie valent, eximium sibi aliquid vindicant; quod exemplo duorum rituum probat, quorum alter usu receptus, alter Lege erat institutus. Nam ציצית quidem, id est, *τὰ κράσπεδα*, Lege erant praecepta, quae *κόκκινα βάμματα* [*coccinea fila*] vocat Iustinus, et de quibus aliquid attigimus supra, ut non tantum corporis nota, sed et conspicuo habitu Israelitae ab alienigenis discernerentur. At תפלין (quam vocem et hic ponit Syrus), quae *φυλακτήρια* vocant Hellenistae, usum habebant auctorem. Sunt qui Exod. 13: 9 et 16 et Deut. 6: 8 ea putant imperari; neque nova ea est opinio: nam et Iosephus ita sensit, et Iustinus in Colloquio cum Tryphone. Mihi tamen id nondum persuadent; et consentientem habeo Hieronymum. Nam istis locis nihil aliud iubentur Israelitae quam beneficia liberationis ex Aegypto et praecepta Divinitus data animo infigere, non minus quam quae memoriae causa in manibus gerere aut ob oculos nobis ponere solemus. Nam *παροιμιῶδες* [*proverbiale*] esse loquendi genus apparet ex loco Esaiae 49: 16, et quod dicto Deuteronomii loco dicitur זכרן [*memoriale*] id quod in Exodo טטפת [*frontale*]. Confer et Cant. 8: 6, Prov. 6: 21 et 3: 3. Nec quod in Mose est טטפת LXX Interpretes verterunt *φυλακτήρια* sed *ἀσάλευτα* [*fixa*]: quanquam non nescio תפלין ibi poni a Chaldaeis. Vox autem *φυλακτηρίων* ideo membranis istis Iudaicis aptari coepit, quia similes erant *τοῖς περιάπτοις* [*amuletis*] quae Graeci, adversus morbos valere credita, inde *φυλακτήρια* nuncupabant: quorum mentio est in canone Synodi Laodicenae. Iustinus dicto loco *φυλακτήριον* Iudaicum ait fuisse *ἐν ὑμέσι λεπτοτάτοις γεγραμμένων χαρακτήρων* [*ex literis scriptis in membranis tenuissimis*]: quale nunc etiam illis in usu est. Illi autem de quibus hic Christus loquitur et *κράσπεδα* et *φυλακτήρια* sibi circum-

cumdabant maiora vulgaribus. *Μακρὰ κράσπεδα* [*longas fimbrias*] Laconum habes in Vespis Aristophanis.

6. *Φιλοῦσι δὲ τὴν πρωτοκλισίαν*] *Votis expetunt primos accubitus*, tanquam ingens bonum, atque etiam data occasione velut iure suo sibi vindicant, quod *ἐκλέγεσθαι τὰς πρωτοκλισίας* [*eligere primos accubitus*] dixit Lucas 14: 7. *Προκατακλίσεις* dixit Iosephus eodem significatu; et de Herode qui Hyrcanum decepit, *προκατακλίνων* [*dans ei primum in accubitu locum*], ait, *ἐξηπάτα* [*decepit*]: cui opposita vox apud eundem *τὸ ὑποκατακλίνεσθαι* [*infra accumbere*].

Καὶ τὰς πρωτοκαθεδρίας ἐν ταῖς συναγωγαῖς, et primas cathedras in Synagogis] Vetustissimo Iudaeorum more, qui nullo in Synagoga munere fungebantur sedebant aetatis ordine distincti; quod servabant Esseni (minus corrupta Iudaeorum portio), quorum Synagogas describens Philo: *Καθ' ἡλικίας*, inquit, *ἐν τάξεσιν ὑπὸ πρεσβυτέροις νέοι καθέζονται μετὰ κόσμου τοῦ προσήκοντος ἔχοντες ἀκροατικῶς* [*Secundum aetates ordine sedent sub senibus iuniores, observantes decorum et avidi audiendi*]. Eundem morem non in Synagogis tantum Iudaeorum sed et in primis Christianorum Ecclesiis viguisse notat is cuius commentarii in Paulinas epistolas sub Ambrosii nomine leguntur. Sed multis in locis irrepsit consuetudo ut eruditionis famam aliquam consecuti honoratius sederent; quo pertinet hic locus. Et exstant in Hebraeorum libris decreta de hac re, quo loco Legisperiti, quo Pharisaei sedere debeant. Atque inde natum proverbium ut *plebs rudis*, quam *populum terrae* vocabant, diceretur *scabellum pedum Pharisaeorum.* Quod ipsum ut erat aliquatenus tolerabile (neque enim sedendi ordinem, sed *τὸ φιλότιμον* [*ambitum*] reprehendit Christus) ita illud indignum, quod tandem non virtuti neque eruditioni sed divitiis is honor deferri coepit, etiam in Christianorum Ecclesiis; quod Iacobus qua decebat severitate reprehendit. Quod hic dicitur *πρωτοκαθεδρίας* pro eo *ἕδρας τὰς πρώτας* [*primas sedes*] dixit Plutarchus.

7. *Καὶ τοὺς ἀσπασμοὺς ἐν ταῖς ἀγοραῖς, καὶ καλεῖσθαι ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων, ῥαββὶ, ῥαββί, et salutationes in foro, et vocari ab hominibus Rabbi, Rabbi*] *Expetunt salu-*

lutari isto nomine Rabbi: quomodo, *Poëta salutor*, dixit Horatius. Plus autem erat *Rabbi* quam *Rab:* neque indigitabantur isto cognomento nisi qui a Synedrio per manuum impositionem testimonium eruditionis accepissent: quod testimonium ἐν ταῖς διασποραῖς [*inter dispersos Iudaeos*] dabatur a Praefectis scholarum quas vocant סמיכה, ut nunc quoque mos habet Christianorum. Solebat autem in salutationibus vox *Rabbi* bis exprimi, ut apparet Marc. 14: 45.

8. Ὑμεῖς δὲ μὴ κληθῆτε ῥαββί, εἷς γάρ ἐςιν ὑμῶν ὁ διδάσκαλος ὁ Χριςός. *Vos autem nolite vocari Rabbi: unus est enim Magister vester, Christus*] Omnino διδάσκαλος legendum, quomodo et Syrus legit. Nam vocem *Rabbi* et *Rabboni* Scriptores nostri ubique reddunt διδάσκαλε, nusquam καθηγητά [*dux*]. Deinde καθηγητοῦ titulum a titulo *Rabbi* Christus manifeste distinguit comm. 10. Praeter communem rationem τῆς ταπεινοφροσύνης [*modestiae*], aliam peculiarem addit Christus cur sui sectatores istas appellationes expetere non deberent, eo praesertim sensu quo a Iudaeis expetebantur. Nam qui eruditi erant inter Iudaeos cum nomine *Doctoris* etiam auctoritatem sibi vindicabant quod visum esset docendi, et credi sibi volebant. At Christi sectatores non debebant populum ea docere tanquam necessaria quae ipsis talia videbantur, sed ea tantum quae Christus ipse necessaria pronuntiasset. Iudaeorum alii alios sectabantur magistros, et ab eorum pendebant auctoritate; at inter Christianos eo modo dici, *Ego sum Cephae*, *Ego Pauli*, *Ego Apollo*, nefas est. Neque enim debent sibi ἐπισωρεύειν διδασκάλους [*coacervare magistros*], ut loquitur Paulus 2 Tim. 4: 3, omnes enim per Baptismum, id est, professionem Christianismi uni familiae inseruntur. Illud autem διδάσκαλος ὁ Χριςὸς ad cap. 10 diximus ita esse interpretandum, *Doctor eximius a Deo constitutus;* quomodo ἱερεὺς ὁ χριςὸς [*Sacerdos Unctus*], et βασιλεὺς ὁ χριςὸς [*Rex Unctus*] dicitur. Sunt sane et in Christiana Ecclesia qui dicuntur διδάσκαλοι, tum communiter, ut Paulus se διδάσκαλον ἐθνῶν [*Doctorem Gentium*] vocat 1 Tim. 2: 7, 2 Tim. 1: 11, tum peculiariter quidam ab *Apostolis*, *Prophetis*, *Pastoribusque* distincti Act. 13: 1, 1 Cor. 12: 28, 29, Eph. 4:

4: 11, sed alio sensu quam illi Iudaei, non ut dogmatum auctores, sed et unius communis dogmatis nuntii. Atque hoc ipsum munus quanti sit periculi, quamque non modo non ambiendum sed neque suscipiendum nisi bene exploratis viribus, Iacobus nos docet 3: 1.

Ἀδελφοί ἐςε, fratres estis] Unius illius Doctoris discipuli, inter vos συμφοιτηταί [*condiscipuli*].

9. *Πατέρα μὴ καλέσητε ὑμῶν ἐπὶ τῆς γῆς, patrem nolite vobis vocare super terram*] Qui sapientem aliquem tanquam Scholae principem sectabantur et velut in nomen eius iuraverant, eius sapientis *filii* vocabantur, ipsi illum vocabant אבי [*patrem*] vel, ut hic habet etiam Syrus, אבא. Interpretatio petenda ex superioribus. Sed quia אבא maior erat titulus quam רבי [*magistri*], ideo Christus hunc sibi, illum Patri vindicat.

Εἷς γάρ ἐςιν ὁ πατὴρ ὑμῶν ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς, unus est enim Pater vester qui in coelis est] Unus est vestrae familiae Princeps ac dogmatum auctor Deus, qui per Filium vobis ipse omnia scitu necessaria revelavit. *Estis* διδακτοί τοῦ Θεοῦ Ioh. 6: 45, θεοδιδακτοί [*a Deo edocti*] 1 Thess. 4: 9. Itaque illo sensu quo Iudaei sapientes *patres* suos vocabant, Christiani *patrem* neminem debent agnoscere. Sed alio sensu *patres* recte vocantur qui nos in Christo per Euangelium genuerunt, 1 Cor. 4: 15.

10. *Καθηγηταί, duces*] Id est, ὁδηγοί, quomodo supra Pharisaeos vocavit Christus 15: 14 et infra 16. Atque ita hoc loco Syrus interpretatur. Sic et Paulus inter titulos sapientum Hebraeorum ista ponit, ὁδηγὸν τυφλῶν, φῶς ἐν σκότει, παιδευτὴν ἀφρόνων, διδάσκαλον νηπίων [*ducem caecorum, lumen eorum qui in tenebris sunt, eruditorem insipientium, magistrum infantium*] Rom. 2: 19, 20.

11. *Ὁ δὲ μείζων ὑμῶν, ἔςαι ὑμῶν διάκονος, qui maximus est vestrûm, erit minister vester*] Quo quis inter vos maiorem in Ecclesia dignitatem obtinebit, eo sciat sibi non plus imperii concessum sed plus oneris iniunctum: unde sequitur non esse cur vos delectent tituli maioris servitutis indices. Vide quae supra ad cap. 20: 26.

12. *Ὅςις δὲ ὑψώσει ἑαυτὸν, ταπεινωθήσεται, qui autem se extulerit, deprimetur*] Sententia Christo saepius usurpata, celebris haud dubie apud Hebraeos: Thalmudistae

hoc modo, כל אדם שיש בו גסות רוח לסוף מתמעט. Salomon ita extulit Prov. 16: 18, *Ante confractionem superbia, ante ruinam spiritus altus*: et 29: 23, *Superbia hominem deprimet.* Apud Graecos multa sunt similia; ut illud quod alii Euripidi, alii Menandro tribuunt:

Ὅταν δ' ἴδῃς πρὸς ὕψος ἠρμένον τινά,
Λαμπρῶς τε πλούτῳ καὶ γένει γαυρούμενον,
Ὀφρύν τε μείζω τῆς τύχης ἐπηρκότα,
Τούτου ταχεῖαν νέμεσιν εὐθὺς προσδόκα·
Ἐπαίρεται γὰρ μεῖζον ἵνα μεῖζον πέσῃ.
[*Si quem vides in sublimi positum loco*
Qui genere tumidus et opibus superbiat,
Supercilia fortuna celsius gerens,
Eum cadentem subito conspicies brevi:
Nam tollitur in altum quo sic gravius ruat.]

Καὶ ὅςις ταπεινώσει ἑαυτὸν, ὑψωθήσεται, et qui depresserit se ipse, extolletur] Quod Salomo dixit, *ante gloriam humilitas*, Prov. 15: 33, et *humilis spiritu gloriam assequetur*, 29: 23. Sententiae autem istae Christo usurpatae habent quidem suum quoque usum in rebus humanis, at coelestis Doctor id quod coeleste est potissimum respicit. Explicat Petrus 1 Ep. 5: 6, *Ταπεινώθητε οὖν ὑπὸ τὴν κραταιὰν χεῖρα τοῦ Θεοῦ, ἵνα ὑμᾶς ὑψώσῃ ἐν καιρῷ* [*Submittite vos potenti manui Dei, ut vos exaltet tempore suo*]. Aesopus interrogatus quid Deus faceret, respondit eum *τὰ μὲν ὑψηλὰ ταπεινοῦν, τὰ δὲ ταπεινὰ ὑψοῦν* [*excelsa deprimere, attollere humilia*]. Philonis illud huc pertinet libro De Sacrificantibus, *Θεοῦ μὴ ἀποςραφέντος τοὺς οὕτως ἐρήμους* [*Deo neutiquam eos spernente qui eo sensu orbi sunt*]. Explicant id quae ibi sequuntur.

13. *Κλείετε τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν, clauditis Regnum coelorum*] *Clavibus sublatis*, ut Lucas loquitur, id est, supressa vera interpretatione et quotidiana inculcatione locorum in quibus agitur de Messia eiusque doctrina, id est, de poenitentia, fide et dilectione non ficta: quibus omissis omnem operam impenditis ritibus urgendis et ampliandis.

Οὐδὲ τοὺς εἰσερχομένους, nec introeuntes] Praesens pro futuro: eos qui alioqui intraturi erant si viam recte panderetis. At nunc non modo non panditis sed obstruitis eti-

etiam rituum septis, quibus occupati animi ad meliora nequeunt penetrare. Quod hic in multis exemplaribus iampridem legitur comma: *Οὐαὶ δὲ ὑμῖν, γραμματεῖς καὶ Φαρισαῖοι, ὑποκριταὶ, ὅτι κατεσθίετε τὰς οἰκίας τῶν χηρῶν, καὶ προφάσει μακρὰ προσευχόμενοι· διὰ τοῦτο λήψεσθε περισσότερον κρῖμα* [*Vae vobis Scribae et Pharisaei simulatores, quia comeditis domos viduarum, idque orationes longas praetexentes; propter hoc gravius feretis iudicium*]; iudico *παρεμβεβλημένον* [*interiectum* a librariis]: cuius rei mihi magnum indicium est, quod qui habent codices alii praeponunt isti sententiae de clavibus, alii subtexunt. Ferme enim videas quae situ variant aliunde adiecta, ut hic ex Marco et Luca, additis mutatisque verbis ad implendam cohaerentiam. Graecus Euangeliorum indiculus, quem *Canonem* vocant, ad quem provocare solet Hieronymus, quique factus est ex optimis codicibus, in Matthaeo hoc comma non habet. Origenes tam diligens librorum scrutator non agnoscit. Habent quidem libri Syriaci, at Latini antiquissimi non habent. Proinde haec pars maior videtur. Adde quod detrahendi nulla fuit causa, addendi aliqua. Interpretabimur ad Marcum.

15. *Περιάγετε τὴν θάλασσαν καὶ τὴν ξηρὰν, circuitis mare et terram*] Proverbialis locutio sollicitum inquirendi laborem significans. Ita *πολεμεῖν διὰ τῆς θαλάσσης καὶ διὰ τῆς ξηρᾶς* [*pugnare terra marique*] est in Maccabaica historia 1 cap. 8: 32. *Ξηρὰν* pro *terra* usurpat et Aristoteles Histor. Animal. V. 10. Est autem et hic Hebraica locutio qualem alibi notavimus. Sensus enim est: Cum terram et mare obeatis ut faciatis proselytum, mox eum depravatis.

Προσήλυτον] *Προσήλυτος* hic et in Actis est is qui ortu Gentilis per circumcisionem se Legi Mosis obstrinxit, quem Philo etiam *ἐπηλύτην* vocat: qui in plerisque rebus iura habebat *τῶν αὐτοχθόνων* [*indigenarum*]. Hi dici solent גרי צדק *hospites iustitiae*. Alioque גר Hebraeis, *γειώρας* aut *γηόρας* Hellenistis, etiam is dici solet qui relicto idolorum cultu uni Deo et communibus humani generis legibus se addixerat: quo forte sensu *γηόραν καὶ τοὺς προσηλύτους* [*georan et proselytos*] distincte posuit Iustinus Colloquio cum Tryphone; et Eusebius, *προσηλύτους τούς*

τε καλουμένους γειώρας [*proselytos et qui vocabantur geiorae*].

Υἱὸν γεέννης] *Gehennae debitum*, ut בן מות 1 Sam. 20: 31, 2 Sam. 12: 5. Graece *υἱὸς θανάτου morti debitus*, Deut. 25: 2, בן הכות [*filius plagarum*] Graece ἄξιος πληγῶν [*dignus plagis*].

Διπλότερον ὑμῶν] *Multo magis quam vos ipsi:* quia non consistunt exempla ubi incipiunt, sed magno cum fenore corrumpunt homines,

——————— *Magnis*
Cum subeunt animos auctoribus:
Praesertim si quod est vitium quod fallit
——————— *Specie virtutis et umbra*,
Cum sit triste habitu, vultuque et veste severum.

Qualis est Ambitio et Avaritia induta sanctimoniae personam. Adeo

——————— *Dociles imitandis*
Turpibus ac pravis omnes sumus.

Unde et illud:

Aetas parentum peior avis, tulit
Nos nequiores, mox daturos
Progeniem vitiosiorem.

Dictum hoc Christi comprobavit sequentium temporum experientia. Iustinus de Iudaeorum proselytis sua aetate: *Οἱ δὲ προσήλυτοι οὐ μόνον οὐ πιςεύουσιν, ἀλλὰ διπλότερον ὑμῶν* (Iudaeos alloquitur) *βλασφημοῦσιν εἰς τὸ ὄνομα αὐτοῦ* [*Proselyti non modo non credunt sed et duplo magis quam vos nomen eius blasphemant*], Christi scilicet.

16. *Ὃς ἂν ὀμόσῃ ἐν τῷ ναῷ, οὐδέν ἐςι, quicunque iuraverit per Templum, nihil est*] Iuramenta Hebraeorum Magistri alia magna, alia parva censebant. Magna per Deum ipsum, cui aequabant iuramentum *κορβᾶν* [*corban*], quod *δῶρον Θεῷ* [*donum Deo*] supra verti vidimus, sicut et Iosephus contra Appionem vertit *δῶρον Θεοῦ*. Id autem erat duplex, ut diximus ad caput 5 aut donum quod altari superponebatur, cuius in Levitico saepe est mentio, ubi itidem *δῶρον* vertunt LXX; aut pecunia missa in gazophylacium, quod *κορβανᾶ* infra vocat Matthaeus. Per utrumvis horum si quis iurasset, per Deum ipsum iurasse censebatur, quia illa dona Dei erant propria.

Haec

Haec erat πρόφασις [*hic praetextus*] Magistrorum: revera ad quaestum pertinebat dona illa haberi quam sanctissima, etiam supra Templum et Altare, quasi Deus scilicet illis praecipue gauderet. Iuramenta autem per Templum et altare minoribus iuramentis accensebantur, cum tamen etiam qui per ea iurat, *iuret* (ut Ulpianum loqui alibi observavimus) *respectu Divini numinis*. Istorum igitur iuramentorum gratiam facile faciebant Iudaei Doctores si quis se inconsulto calore iurasse diceret; at iuramenti κορβᾶν non item. Haud dissimile est quod Romani Imperatores, si quis per ipsorum *salutem* aut *Genium* peierasset gravissimis eum poenis subiiciebant; si quis per *Deum* peierasset, eius iniuriae ultionem Deo relinquebant.

Οὐδέν ἐστιν, nihil est] Id est, non tenetur; ut ostendit oppositum membrum ὀφείλει [*debet*], חוב, quod nihil hic est aliud quam *tenetur*, *obstrictus est*. De implenda promissione, non de poena hic agi censeo.

17. *Ὁ ναὸς ὁ ἁγιάζων τὸν χρυσὸν, Templum quod sanctum reddit aurum*] Nam pecunia gazophylacii praecipue Templi usibus serviebat, ideoque sacri erat iuris; ut et apud Romanos *donari*, apud Graecos *ἀναθήματα* [*sacrata*]. Scriptor ad Hebraeos: *Τὸ ἔλαττον ὑπὸ τοῦ κρείττονος εὐλογεῖται* [*Quod minus est, ei a meliore benedicitur*], 7: 7.

19. *Τὸ θυσιαστήριον τὸ ἁγιάζον τὸ δῶρον, altare quod sanctum reddit donum*] Ex sententia legis כל הנגע במזבח יקדש, id est, *πᾶν τὸ ἁπτόμενον τοῦ θυσιαστηρίου ἁγιασθήσεται* [*quicquid tangit altare, sanctum erit*], non *πᾶς ὁ ἁπτόμενος*, ut nunc legitur apud LXX.

20. *Ἐν αὐτῷ καὶ ἐν πᾶσι τοῖς ἐπάνω αὐτοῦ, per id et per omnia quae in illo sunt*] Quia accessiones sequuntur rem principalem. Oblationes autem istae accessiones erant altaris; itaque nominato altari simul nominatae censeri debebant.

21. *Καὶ ἐν τῷ κατοικοῦντι αὐτὸν, et per eum qui habitat in ipso*] Hic ostendit Christus omnia ista quae illi vocabant minora iuramenta maximis esse aequiparanda. Nemo enim tam stultus censeri debet ut rem inanimem testem advocet suae cogitationis et perfidiae vindicem. Quare in istis iuramentis censeri debet inesse *μετωνυμία* [*transnominatio*], et per Templum intelligi is cuius est Templum.

22.

22. *Ἐν τῷ οὐρανῷ, per coelum*] Illustrat Christus quod dixerat exemplo simili. Nam, inquit, et qui per coelum iurant censendi sunt testem illum invocare cui coelum pro solio est; quod quomodo sit intelligendum diximus ad cap. 5. Addam hic locum Scriptoris Responsionum ad Graecos in Iustini operibus: *Οἶκον δὲ καὶ θρόνον λέγομεν τοῦ Θεοῦ τὸν οὐρανὸν, οὐχ ὡς τοῦ Θεοῦ τούτων πρὸς οἴκησιν ἢ πρὸς καθέδραν χρήζοντος, ἀπεριγράπτου καὶ ἀνενδεοῦς παντελῶς ὑπάρχοντος, ἀλλ' ἵνα μὴ, πρὸς τὸ μέγεθος τῆς αὐτοῦ ὑποςάσεως καὶ τὸ ἄφθαρτον τῆς οὐσίας αὐτοῦ ἀφορῶντες, Θεὸν τοῦτον ἢ ἰσότιμον Θεῷ ὑπολάβωμεν· διὰ τοῦτο ὀνομάζομεν αὐτὸν οἶκον καὶ θρόνον τοῦ Θεοῦ, ταύταις ταῖς ὀνομασίαις πάσης τῆς πρὸς τὸν Θεὸν κατ' οὐσίαν καὶ κατὰ τὰς τῆς οὐσίας προσηγορίας κοινωνίας αὐτὸν χωρίζοντες. Ὥσπερ γὰρ ὁ οἶκος καὶ ὁ θρόνος ὕςερός ἐςι τοῦ πεποιηκότος αὐτὸν, οὕτως καὶ ὁ οὐρανὸς ὕςερός ἐςι τοῦ Θεοῦ, ὡς γεννητὸς τοῦ ἀγεννήτου* [*Domicilium autem et solium Dei, Coelum appellamus; non quod eo Deus ad habitandum aut sedendum indigeat, qui sit nec loco circumscriptus, nec ullius rei indigens: sed ne respicientes ad formam coeli magnitudinem et ad substantiam eius incorruptam, id ipsum aut Deum esse aut par Deo credamus. Hinc ergo est quod Coelum appellamus Dei domicilium ac solium, tali cognomine id segregantes ab omni participatione sive substantiae Dei sive nominum ad substantiam eius pertinentium. Sicut enim domus et solium posteriora sunt eo qui ista fabricat, ita et coelum Deo est posterius, ut non genito id quod est genitum*].

23. *Ἀποδεκατοῦτε, decimatis*] Ita *δεκάτην ἀποδεκατοῦν* [*decimam decimare*] pro eo quod est decimam solvere dixerunt LXX Gen. 28: 22, Deut. 14: 22 et, quod propius ad hanc *φράσιν* [*locutionem*] accedit, *ἀποδεκατῶσαι τὸ ἐπιδέκατον τῶν γεννημάτων τῆς γῆς* [*decimare decimam fructuum terrae*] Deut. 26: 12. Atque ita usurpant Hebraei עשׂר in Pihel et העשׂיר in Hiphil.

Τὸ ἡδύοσμον καὶ τὸ ἄνηθον καὶ τὸ κύμινον, mentham et anethum et cuminum] Lucas omisso *anetho* et *cumino* exemplum *menthae* et *rutae* posuit, adiiciens deinde nomen generale *καὶ πᾶν λάχανον* [*et omne olus*]. Atque id vel maxime me movet, ne putem hic tractari quaestionem

nem illam Thalmudicam de quibusdam rebus bis decimandis in semine et in herba, quando ea quaestio ad omnia olera pertinere non potest. Quaestio ergo fuit de oleribus, an lege decimarum comprehenderentur: Christus ut *τὸ ἀκριβὲς* [*rigidam subtilitatem*] Pharisaeorum in rebus istiusmodi ostenderet, minutiora olera speciatim nominavit. In Thalmudico libro de Decimis exstat et hyssopum et origanum et viciam quoque decimandam: et viciam quidem, quia famis tempore pro cibo usurpatur.

Ἀφήκατε τὰ βαρύτερα τοῦ νόμου] *Pridem abiecistis curam eorum Legis praeceptorum quae multo maioris sunt ponderis.* Praeponderant autem, ut alibi diximus, naturalia constitutis, et ea quorum causa caetera sunt caeteris.

Τὴν κρίσιν, iudicium] Errant qui ad solum iudicis officium hoc trahunt. Nam Hebraei משפט, Hellenistae *κρίσιν* sumebant latius. In Maccabaica historia 1 cap. 8: 32, ubi mentio est epistolae Senatus Romani ad Demetrium pro Iudaeis: *Ἐὰν οὖν ἐντύχωσι κατὰ σοῦ ποιήσομεν αὐτοῖς τὴν κρίσιν* [*Si ergo iterum adierint nos adversum te, faciemus illis iudicium*], id est, *faciemus ut ius suum obtineant.* Et paulo ante 7: 18 de Alcimo et qui cum eo erant: *Οὐκ ἔστιν ἐν αὐτοῖς ἀλήθεια καὶ κρίσις· παρέβησαν γὰρ τὴν στάσιν καὶ τὸν ὅρκον ὃν ὤμοσαν* [*Non est veritas et iudicium in eis: transgressi sunt enim constitutum et iusiurandum quod iuraverunt*], ubi *κρίσις* est *iustitia.* Ezech. 20: 11, quod in Hebraeo est משפטי [*iudicia*] Graeci vertunt *δικαιώματα* [*iura*]. Sumitur autem משפט sive *κρίσις*, ut *δικαιοσύνη* [*iustitia*] Graecis, modo latius, ut omnia hominum inter se officia comprehendat; quomodo Maimonides voce משפט ea praecepta ait significari quae ritualia non sunt: modo strictius, ut ea denotet quae iure exigi possunt, opposita *misericordiae* sive *beneficentiae;* quomodo et idem Maimonides alibi opponit משפט et חסד [*beneficentiam*]. Ego haec Christi verba plane arbitror desumta ex Mich. 6: 7, ubi cum dictum esset, Deo haud magnopere placere sacrificia et oblationes, subiungitur, haec esse quae Deus, scilicet tanquam *τὰ βαρύτερα τοῦ νόμου*, praecipue requirat, *ποιεῖν κρίμα καὶ*

ἀγα-

ἀγαπᾷν ἔλεον [*facere iudicium et diligere misericordiam*], et *humiliter cum Deo ambulare*. Tertium hoc quod praecipuum est, Lucas, qui κρίσεως nomine etiam ἔλεον [*misericordiam*] comprehendit, vocavit ἀγάπην τοῦ Θεοῦ [*dilectionem Dei*]. Quare ut Matthaei sensus et cum Propheta et cum Luca rectius cohaereat, arbitror πίστιν [*fidem*] hic non esse eam quae inter homines spectatur fidem, sed spem ac fiduciam collocatam in misericordia Divina, quae humilem dilectionem et studium obedientiae in nobis excitat.

Ταῦτα ἔδει ποιῆσαι, haec oportuit facere] Non definit Christus iuris controversiam; sed hoc dicit. Quando ita vobis lubet Legem interpretari, praestandum quidem illud fuerat, sed ita ut maiora ac potiora non omitterentur.

24. *Διυλίζοντες τὸν κώνωπα, excolantes culicem*] Διυλίζειν est זקק Amos 6: 6, sicut καταπίνειν [*glutire*] est בלע. Proverbialis locutio in eos competens qui ἀκριβοδίκαιοι [*rigidi iuris sectatores*] videri volunt in rebus minutis, cum praecipua officiorum secure negligant. Atqui, ut Philemon dicebat, iustus est,

Οὐκ ὃς τὰ μικρὰ λαμβάνειν ἀπέσχετο,
'Αλλ' ὃς τὰ μεγάλα καρτερεῖ μὴ λαμβάνων,
Ἔχειν δυνάμενος καὶ κρατεῖν ἀζημίως.
[*Non qui recusat parva, sed qui maximis*
Tentatus animi robur invictum gerit.]

25. *Καθαρίζετε τὸ ἔξωθεν τοῦ ποτηρίου, mundatis partem exteriorem calicis*] Lavabant quidem Pharisaei etiam pocula, ut docet nos Marc. 7: 4 et supra attigimus: sed hic omnino sensus est comparativus. Hoc enim vult Christus: Cum corpus lavatis animo non purgato, tantundem agitis ac si diligenter lavaretis patinas et pocula, cum interim cibus et vinum plena essent impurae faecis. Nam sicut hoc ad sanitatem non prodesset, ita nec illud ad salutem. Frequens est aut Christo aut res Christi describentibus ut breviloquentiae causa ἀνταπόδοσιν [*redditionem*] rei comparatae permisceant. Itaque saepe unum membrum est ἀνανταπόδοτον [*sine redditione*], alterum nihil nisi ἀνταπόδοσις, quia nimirum alterum ex altero facile potest intelligi. Vide Paulum Rom. 9: 33, Petrum 1 Epist. 2: 6, Hebr. 6: 7, 8, 11: 26, 12: 25 et Dan. 4: 13.

Ta-

Tale et hic occurrit, nam plena oratio fuerat: *Ἔσωθεν δὲ γέμουσι τὰ ποτήρια καὶ οἱ πίνακες ἀκαθαρσίας· οὕτως καὶ ὑμεῖς τὸ μὲν ἔξωθεν καθαρίζετε, ἔσωθεν δὲ γέμετε ἐξ ἁρπαγῆς καὶ ἀκαθαρσίας* [*Intus autem pleni sunt calices et paropsibes immunditia: sic et vos mundatis id quod extra est,* *intus autem pleni estis rapina et immunditia*]. Lucas similiter partes comparationis permiscet, sed apertiorem facit *ἀνταπόδοσιν*, cum dicit, *τὸ δὲ ἔσωθεν ὑμῶν γέμει ἁρπαγῆς καὶ πονηρίας* [*quod autem intus est vestrûm, plenum est rapina et iniquitate*]. Ita Philo de improba muliere: *Καθαρσίοις καὶ λουτροῖς τὰ ἐκτὸς φαιδρυνομένη, τὰ δὲ ἐντὸς ῥυπῶσα* [*Purificationibus et lavacris quod extra est renidens, intus vero impura*]. Haec causa Latinum Interpretem movit ut pro *γέμουσι* [*plena sunt*] redderet *pleni estis*. Non dissimilis mixtura partium comparationis et apud Graecos invenitur, ut Sophoclis Iphigenia:

Νόει πρὸς ἀνδρὶ, σῶμα πουλύπου ὅπως,
Πέτρᾳ τραπέσθαι γνησίου φρονήματος.
[*Est ille polypo similis, et prout est lapis*
Ad quem applicatur vertere ingenium solet.]

Nam illud *γνησίου φρονήματος* viro convenit, non polypo. Similem in Homero morem Porphyrius notavit: *Οὐκ ἀνταπέδωκεν, ὡς τῆς ὁμοιώσεως ἅμα καὶ μεταφορᾶς προεχουσῶν τὴν ἀνταπόδοσιν* [*Non reddidit quod respondet in comparatione, quia similitudo simul cum translatione continebant in se id quod reddendum erat*]. Item: *Τὰς οἰκείως τιθεμένας φωνὰς ἐπὶ τῶν πραγμάτων πολλάκις εἰς τὰς παραβολὰς μετατίθησι, καὶ τὰς ἐπὶ τῶν παραβολῶν εἰς τὰ πράγματα* [*Voces proprie dictas de rebus saepe in comparationes transfert, et comparationum voces in res ipsas*].

Ἐξ ἁρπαγῆς, rapina] *Πλεονάζει τὸ ἐξ* [*abundat illud ex*], quomodo et ·מ in voce תמלאמו [*implebitur ex eo*] Exod. 15: 9. Videtur respici id quod est Ezech. 28: 16, מלו תוכך חמס, quod quidam exponunt, *repletum est medium tui iniquitate*, quod idem est cum illo Lucae, *τὸ ἔσωθεν ὑμῶν γέμει ἁρπαγῆς* [*quod intus est vestrûm, plenum est rapina*]. חמס LXX solent vertere *ἀδικίαν, ἀνομίαν, παρανομίαν* [*iniustitiam, improbitatem, transgressionem legis*]: atque ea est haud dubie significatio. Caeterum ipsa origi-

gine est ἁρπαγή [*rapina*]: in Targum חטף, quod directe respondet voci ἁρπαγῆς, atque hic etiam positum est a Syro. Si quis allatam modo a nobis interpretationem non probat, et ipsa pocula putat dici *plena rapinae* quod improbe parta essent, is interpretationem suam stabilire poterit non dissimili Xenophontis loco circa finem Institutionis Cyri: *Καὶ μὴν ἐκπώματα εἰ μὲν ὡς πλεῖςα ἔχωσι τούτῳ καλλωπίζονται· ἢν δ' ἐξ ἀδίκου φανερῶς ᾖ μεμηχανημένα, οὐδὲν τοῦτο αἰσχύνονται* [*In eo se venditant quod plurima habeant pocula; quod autem ea inique comparata sunt, de eo non erubescunt*].

Καὶ πάσης ἀκαθαρσίας, et omni immunditia] Hanc lectionem quam Latinus sequitur, si veterum codicum accedat auctoritas, caeteris praeferam. Inde enim natae videntur lectiones aliae propinquitate vocis; ut ἀκρασίας [*intemperantia*], quod quanquam Origeni lectum videtur repudio, quia nusquam Pharisaei, quod sciam, eius vitii arguuntur; et ἀδικίας [*iniustitia*], ex interpretamento quod Syrus sequitur. Ἀκαθαρσία Paulo saepe omne genus vitiorum complectitur: nec minus late patet πονηρία [*malitia*], quod huius vice Lucas usurpat. Respondet Hebraeo טמאה.

26. *Ἵνα γένηται καὶ τὸ ἐκτὸς αὐτῶν καθαρὸν, ut fiat et pars exterior munda*] Simile est illud Epicharmi:

Καθαρὸν ἐὰν τὸν νοῦν ἔχῃς, ἅπαν τὸ σῶμα καθαρὸς εἶ.

[*Pura si mens fuerit, omne corpus est purum tibi.*]

Paulus ad Titum 1: 15, *Πάντα καθαρὰ τοῖς καθαροῖς* [*Omnia munda mundis*]. Hoc autem dicit Christus, non quod legem de immunditiis legalibus hoc tempore aboleret, sed quod ostensum vellet animum bene sibi conscium nulla re inquinari, adversus falsam Pharisaeorum persuasionem de qua egimus supra. Adde locum Arriani Epicteto IV. 1, *Ψυχῆς ὡς σώματος ἀκαθαρσίαν οὐκ ἂν εὕρῃς· ὡς ψυχῆς δὲ τί ἂν ἄλλο εὕρῃς, ἢ τὸ παρέχον αὐτὴν ῥυπαρὰν πρὸς τὰ ἔργα αὐτῆς;* [*In anima immunditiam qualis est in corporibus non reperies: quam vero aliam reperias animae propriam quam id per quod ea quod ad actus suos obsordescit?*]

27. *Κεκονιαμένοις, dealbatis*] Comparationem albarii operis fuisse usitatam Iudaeis ad notandos mores persona-

natos, et quodcunque palam non sumus, apparet ex Pauli verbis Act. 23: 3. Confer Ps. 5: 9.

28. *Ἔξωθεν μὲν φαίνεσθε τοῖς ἀνθρώποις δίκαιοι, ἔσωθεν δὲ μεςοί ἐςε ὑποκρίσεως καὶ ἀνομίας, extra videmini hominibus iusti, intus autem pleni estis simulatione et iniquitate*] Estis

Introrsum turpes, speciosi pelle decora.

Diogenis est dictum: *Τῆς ἀλαζονείας καθάπερ τῶν κεχρυσωμένων ὅπλων οὐχ ὅμοιά ἐςι τὰ ἐντὸς τοῖς ἐκτός* [*Ostentatorum, plane ut poculorum quae auro sunt illita, non similia sunt quae intus sunt et quae extra*].

29. *Ὅτι οἰκοδομεῖτε, quoniam aedificatis*] Haec *περικοπὴ* [*sectio*] uno spiritu legenda est usque ad finem commatis 32, et comma 31 nihil est aliud quam parenthesis. Ut locus hic rectius intelligatur, sciendum est Deum saepe hominum opera ac dicta interpretari, non quomodo illi ea accipi volunt, sed in aliam longe sententiam quae iustissime in ipsos quadret. Non dissimilis est illa Christi allusio ad Samaritida, quae dixerat, *Οὐκ ἔχω ἄνδρα* [*Virum non habeo*], Ioh. 4: 17. Idem hoc loco est animadvertere. Nam quod illi fatebantur a patribus suis occisos Prophetas, Christus accipit non in eum sensum quem ipsi volebant: nam ipsi eos *patres suos* vocabant naturae intuitu, Christus autem etiam animorum similitudine, quam et declarassent hactenus et apertius essent declaraturi. Paraphrasis haec esto: Male vobis erit, Pharisaei et Legisperiti: nam vultis quidem videri magni facere Prophetas aliosque Dei servos, quorum monumenta non sine ostentatione reficitis, atque etiam verbis profitemini, si illis vixissetis temporibus non futuros vos fuisse saevitiae in illos participes (qua in re illud certe verum est plus quam vultis, vos esse prolem *τῶν προφητοκτόνων* [*propheticidarum*]), atque interim nihilo meliores estis quam illi erant. Iam enim animo geritis quod brevi prodituri estis re ipsa: idem meditamini quod illi faciebant. Mortuos honoratis, quia vobis obstare non possunt. Superstites eadem quae illi, et perfectius, docentes odio non nisi per caedem satiando prosequimini. Imo si quid ad ipsorum improbitatem deest, id vos explebitis. Apud Lucam non verba tantum, quibus se *τῶν προφητοκτόνων* posteros profitebantur, sed

ipsum illud monumenta reficiendi studium Christus in ipsos torquet. Libenter enim eorum sepulchra exstruimus quos nollemus superstites. Cui non dissimilis ille Demosthenis locus de falso testimonio in Stephanum: *Καὶ οὐκ ᾔσθάνετο ὅτι οὐ τοῦ τάφου μνημεῖον ἔςαι τὸ οἰκοδόμημα τοιοῦτον ὄν, ἀλλὰ τῆς ἀδικίας ᾗ τὸν ἄνδρα ἠδίκησεν ἐκεῖνη διὰ τοῦτον* [*Nec intelligebat non fore id quod sic structum erat monumentum sepulturae, sed iniuriae qua ipsa propter hunc illum affecit*]. Nec longe abit Dionis illud de Caracalla: *Πᾶσι τοῖς ἀγαθοῖς ἀνδράσιν ἀχθόμενος, τιμᾷν τινας αὐτῶν ἀποθανόντας ἐπλάττετο* [*Infestus bonis omnibus simulabat se eis iam mortuis honorem habere*]. Herodes Aristobulo, quem interfecerat, funus fecit magnificum. *Οἰκοδομεῖν τάφους* [*aedificare sepulchra*] dictum ut apud Virgilium:

——— *Equum divina Palladis arte*
Aedificant.

Apud Ciceronem, *aedificare classem.*

30. *Ἐν τῷ αἵματι, in sanguine*] Sicut Graeci *φόνον* [*caedem*] dicunt *ἀντὶ αἵματος* [*pro sanguine*], ita Hellenistae *αἷμα ἀντὶ φόνου.*

32. *Πληρώσατε, implete*] Quando vultis hoc agite. Ita modum imperativum non raro usurpant Hebraei, ut et gentes aliae, 1 Reg. 22: 22, Ioh. 13: 27.

Τὸ μέτρον, mensuram] Graecum est adagium:

Ὀψὲ θεῶν ἀλέουσι μύλοι, ἀλέουσι δὲ λεπτά.
[*Sera licet, subtile molit mola magna Deorum.*]

Qua de re egregius exstat Plutarchi libellus *περὶ τῶν ὑπὸ τοῦ Θείου βραδέως τιμωρουμένων* [*De sera Numinis vindicta*]. Ita nimirum se res habet. Magna est Dei patientia, sed laesa furor fit, ut Sacrae literae *ἀνθρωποπαθῶς* [*tribuendo Deo humanos affectus*] loquuntur, et tarditatem supplicii gravitate compensat: quod ut in hominum singulorum rebus interdum conspicere est, ita maxime apparet in Divina circa totos populos providentia. Nam populorum delicta diu dissimulata tandem ubi omnem patientiae modum vicerunt tam severe punit Deus, ut cum nullam eius aetatis hominibus faciat iniuriam, neque iis supra proprium meritum mala infligat, ea tamen poena tanta appareat, ut videatur sufficere posse

om-

omnium etiam antecedentium aetatum sceleribus luendis. Hic delictorum modus a Deo expectatus *mensura aut complementum iniquitatis* dicitur Gen. 15: 16, quo sunt qui pertinere putant quod est Es. 27: 8 et Iob. 20: 22. Causam Divinae in puniendo tarditatis alteram quoque non improbandam affert Theodectes his versibus:

Ὅςις δὲ θνητῶν μέμφεται τὰ Θεῖ' ὅτι
Οὐκ εὐθὺς ἀλλὰ τῷ χρόνῳ μετέρχεται
Τοὺς μὴ δικαίους, πρόφασιν ἐξακουσάτω·
Εἰ γὰρ παραυτίκ' ἦσαν αἱ τιμωρίαι,
Πολλοὶ διὰ φόβον καὶ οὐ δι' εὐσεβῆ τρόπον
Θεὸν σέβοιντ' ἄν· νῦν δὲ τῆς τιμωρίας
Ἄπωθεν οὔσης, τῇ φύσει χρῶνται βροτοί·
Ὅταν δὲ φωραθῶσιν, ὑφθέντες κακοί,
Τίνουσι ποινὰς ὑςέροισιν ἐν χρόνοις.
[*Calumniari qui Deos audes, homo,*
Quod prava facta protinus non vindicant,
Sed punienda differunt, causam accipe:
Si poena supera non daret culpae diem,
Pietate nulla sed metu solo Deos
Pars magna coleret; poena nunc longe sita
Omnes suo permittit ingenio frui;
Sed deprehensi postea in piaculis,
Utcunque sero, quod sat est poenas luunt.]

33. *Πῶς φύγητε, quomodo effugietis*] Tales cum sitis, qui fieri potest ut gravissimum non huius tantum sed et alterius seculi supplicium evitetis?

Τῆς κρίσεως τῆς γεέννης, iudicium Gehennae] דינה של גיהנם in libro Pirke Eleazar.

34. *Διὰ τοῦτο, ideo*] Scilicet ut mensura Divinae patientiae plenissime in vobis impleatur, etiam me occiso. Christus hic *se missurum* dicit, apud Lucam ait *dixisse*, id est, constituisse *τὴν σοφίαν τοῦ Θεοῦ* [*Dei sapientiam*] *se missuram*, ut nimirum intelligeremus in hac legatione ad Iudaeos destinata magnifice apparere Divinam sapientiam. Quanquam et hic ad verbum *ἀποςέλλω* [*mitto*] intelligi potest, *εἶπε Θεὸς* [*dixit Deus*], ut interdum apud Prophetas.

Προφήτας καὶ σοφοὺς καὶ γραμματεῖς, Prophetas et Sapientes et Scribas] Lucas, *προφήτας καὶ ἀποςόλους* [*Pro-*

 phe-

phetas et Apostolos], vocem ἀποστόλων non stricte usurpans, ut quidam putant, pro functione propria Novi Federis, sed quomodo tunc vox ista שליחים intelligebatur, ut *legatos* quosvis significaret. Nam ita infra quoque 37 et apud Lucam altero loco iunguntur προφῆται et ἀπεσταλμένοι [*missi*]. Hoc dicit Christus, Legatos qui ad ipsos venturi essent nihilo minores fore iis quos vocabant Prophetas, aut humana sapientia pollentes, quos appellabant γραμματεῖς ספרים, et eorum principes σοφοὺς חכמים. Hoc autem eo pertinet ut si eos non audiant sint ἀναπολογητοὶ [*excusationis expertes*], et ex eo iudicio quod ipsi in parentes suos ferebant αὐτοκατάκριτοι [*proprio iudicio condemnati*]. Diximus supra 13: 52, munia et dona quantumvis nova solere describi veteri magisque noto nomine.

Ἀποκτενεῖτε, occidetis] Ut Iacobos duos et Stephanum.

Σταυρώσετε, cruci affigetis] Se quoque, ut videtur, Christus Legatis annumerat, quomodo eum ad Hebraeos Scriptor ἀπόστολον [*Apostolum*] vocat. Neque terrere nos debet quod praecessit ἀποστέλλω ἐγώ [*mitto ego*]. Est enim figura quam σύλληψιν [*conceptionem*] vocant, quae nomina multa uni coniungit verbo, quod tamen nominibus omnibus proprie non convenit. Notant hoc Grammatici ad illud Virgilii:

Inclusos utero Danaos et pinea furtim
Laxat claustra Sinon.

Et ad Lucretii illud:

Quam sepire plagis saltum canibusque ciere.

Sed et Cleopae filius Simon, Iudaeorum opera, crucifixus narratur.

Μαστιγώσετε ἐν ταῖς συναγωγαῖς ὑμῶν, flagellabitis in synagogis vestris] Ut Iohannem et Petrum. Vide quae supra 10: 17.

Διώξετε, persequemini] Ut Paulum et Barnabam saepe.

35. *Ὅπως ἔλθῃ ἐφ' ὑμᾶς πᾶν αἷμα, ut veniat super vos omnis sanguis*] *Αἷμα*, quod Hebraei pluraliter dicunt דמים, sicut caedem, ita ipsam quoque caedis poenam significat, ut Ps. 9: 12, 1 Reg. 2: 32. Unde porro ad aliorum quoque criminum poenam, atque adeo poenae obligationem coepit transferri, ut videre est Lev. 20: 9, 13,

dein-

deinde etiam ad causam qualiscunque exitii, ut 2 Sam. 1: 16, Ezech. 3: 18.

Ἐκχυνόμενον ἐπὶ τῆς γῆς, qui effusus est super terram] *Ἀπὸ καταβολῆς κόσμου* [*a condito mundo*], ut Lucas loquitur. *Ἐκχυνόμενον* hic et apud Lucam praesens pro praeterito; ut alibi pro futuro, infra 26: 28. Sensus est, tam horribiles fore Iudaeorum poenas in excidio Hierosolymitano, ut sufficere posse videantur luendis homicidiis omnibus quae usquam erant perpetrata, cum tamen eae poenae illorum merita, praesertim ea quae Deo magis quam hominibus erant cognita, non aequarent, nedum excederent. Quae consideratio, ni fallor, multos huius generis nodos solvit. Confer Apocalypseos locum 18: 24. Non male autem ab aliis annotatum est Abelis et Zachariae speciatim mentionem fieri, quod de Abele legamus *sanguinem eius ad Deum clamasse* Gen. 4: 10, de Zacharia autem dictum ab eo moriente, *Videat Deus et iudicet* 2 Paral. 24: 22.

Ζαχαρίου υἱοῦ Βαραχίου, ὃν ἐφονεύσατε μεταξὺ τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ θυσιαστηρίου, Zachariae, filii Barachiae, quem occidistis inter Templum et altare] Historiam hic tangi eam quae dicto Paralipomenon loco traditur, praeterquam quod nullius alterius Zachariae occisi Sacrae literae meminerunt, vel ipse caedis locus evincat. Facta enim est in subdiali quod חצר vocant Hebraei, *αὐλὴν* Graeci, Iosephus *ὕπαιθρον*, in quo erat altare holocaustorum, ita ut subdialis pars aliqua inter altare et aedem Templi, quae hic *ναὸς* stricte dicitur, Hebraeis היכל, intercederet: quem locum etiam in historia *περὶ ἁλώσεως* [*Belli Iudaici*] libro quinto Iosephus eodem modo nominat *μέχρι τοῦ βωμοῦ καὶ τοῦ νεώ* [*inter altare et Templum*]. Idem in descriptione *τρίτου περιβόλου* [*tertii ambitus*] ita loquitur: *Ὁ ναὸς ἐν τούτῳ καὶ πρὸ τούτου βωμὸς ἦν, ἐφ' οὗ τὰς θυσίας ὁλοκαυτοῦμεν τῷ Θεῷ* [*In hoc est Templum et ante id altare, in quo victimas holocaustorum Deo offerimus*]. Et in descriptione templi Salomonici: *Τὸ δὲ θυσιαστήριον τὸ χάλκεον ἵστησι πρὸ τοῦ ναοῦ ἄντικρυς τῆς θύρας, ὡς ἀνοιχθείσης αὐτὸ κατὰ πρόσωπον εἶναι καὶ βλέπεσθαι τὰς ἱερουργίας* [*Altare vero aeneum ante Templum est proxime ostium, ita ut eo aperto in conspectu sit et*

adspectentur sacrificia]. Hecataeus Abderita: Ἐνταῦθα δ᾽ ἐςὶ κατὰ μέσον μάλιςα τῆς πόλεως περίβολος λίθινος, μῆκος ὡς πεντάπλεθρος, εὖρος πηχῶν ἑκατὸν, ἔχων διπλᾶς πύλας· ἐν ᾧ βωμός ἐςι τετράγωνος [*Hic in media admodum urbe ambitus est lapideus, longus quinque iugera, latus centum cubitos, habens duplices portas: intra hunc quadratum est altare*]. Philo De vita Mosis: Ὁ μὲν οὖν βωμὸς ἵδρυτο ἐν ὑπαίθρῳ τῶν εἰσόδων τῆς σκηνῆς ἀντικρὺ, ἀφεςὼς τοσοῦτον ὅσον ἱκανὸν ἦν λειτουργοῖς εἶναι διάςημα πρὸς τὰς καθ᾽ ἑκάςην ἡμέραν ἐπιτελουμένας θυσίας [*Altare positum erat sub dio apud introitum Tabernaculi, tantillum distans quantum sufficiebat sacrorum ministris ad facienda sacra quotidiana*]. In Thalmude Babylonico de Mensuris Templi capite 5 dicitur inter porticum et hoc altare spatium fuisse 22 cubitorum. De Iohannis Baptistae patre ἀδέσποτον [*carentem auctore*] et multis de caussis minime verisimilem fabulam recte refutavit Hieronymus. Obstat explicationi quam iam attulimus, patris nomen, et mendi suspicionem auget, quod ut iste Zacharias patrem Ioiadam, ita Propheta patrem habuit Barachiam: ita ut videri possint exscriptores peccasse memoriae fiducia, quia Prophetae Zachariae patrem noverant, nec de altero Zacharia succurrebat: quibus accedit quod codex Hebraeus Nazaraeorum, quem non frustra toties et hoc etiam loco consuluit Hieronymus, eadem haec habebat, sed pro *Barachiae* nomine nomen *Ioiadae*: nec quicquam erat caussae cur hac in re aut Nazaraeorum, aut Ebionitarum fides argueretur. Vetustatem tamen lectionis nostrae, quam magno consensu tuentur Graeci, Latini, Syri codices, una res potest defendere, quod apud Hebraeos propria nomina saepe mutarentur in alia eiusdem aut vicini significatus; quomodo Rex Salomo dicebatur *Iedidias*, Ozias vero *Azarias*. Maxime autem id usurpari coeptum erat in nominibus in quibus aliquot literae nominis τετραγραμμάτου [*quadriliteri*] exstarent, quale est nomen יוידע [*Ioiadae*]. Sic pro *Iuda* quidam malebant *Thaddaeum* dicere, quia *Iudae* nomen a literis τοῦ τετραγραμμάτου [*nominis quadriliteri*] incipit. Sic Rex Ioiakim idem dictus et *Eliakim* 2 Reg. 23: 34, 2 Paral. 36: 4, et in Iudithae historia idem est Sacerdos Io-

Ioiakim 15: 11 et Eliakim 4: 5, 10. Sicut autem *Thaddaeus* idem valet quod *Iudas*, *Eliakim* idem quod *Ioiakim:* ita eadem est significatio et in nomine *Ioiadae*, et in nomine *Barachiae*. Simili de causa Chaldaeus Paraphrastes Threnorum Zachariam eum qui in Templo est occisus vocat filium non Ioiadae sed עדו [*Hiddo*], quod nomen fuit avo vatis Zachariae. Sed et hunc ipsum Zachariam (nisi in codice vitium est) LXX *Azariam* vocant. Ἐφονεύσατε autem dicit, quia populus idem est per multa secula. Simile loquendi genus Marc. 10: 3, Ioh. 6: 32, 7: 19 et 22, Act. 7: 38, et apud Scriptores alios. Addam hoc quoque, videri ita hic Christum alludere ad veterem historiam ut simul insit eius verbis futuri praesagium. Nam virorum bonorum atque insignium ultimus ab Hierosolymitis trucidatus, et quidem in ipso Templo, dictus itidem est *Zacharias*, et quidem *filius Baruchi*, quod cum *Barachiae* nomine idem haberi potest: cuius caedem statim secuta est obsidio, ut apud Iosephum videre est.

37. *Ἱερουσαλήμ*] Id est, *Ἱεροσολυμῖται* [*Hierosolymitae*]: ideo mox subdit plurali numero *οὐκ ἠθελήσατε* [*noluistis*], *κατὰ σύνθεσιν* [*per coagmentationem*] quam vocant.

Ἡ ἀποκτείνουσα τοὺς προφήτας, quae occidis Prophetas] Ut Esaiam. Sed et alios quorum non exstant nomina. Vide Neh. 9: 26.

Τοὺς ἀπεσταλμένους, qui ad te missi sunt] Ita vocat eos qui Prophetae ordinarii non erant, sed ad tempus Divino Spiritu induebantur, qualis ille Zacharias.

Πρὸς αὐτὴν, ad ipsam] Locutio Orientalium populorum qui primae et secundae personae post pronomen relativum aut participium subiungunt verba aut pronomina personae tertiae: quod multis in locis Hebraeorum, Syrorum, Arabum observare est.

Ποσάκις ἠθέλησα συναγαγεῖν τὰ τέκνα σου, quoties volui congregare filios tuos] *Filii Hierosolymorum* vocantur Iudaei omnes, quorum *μητρόπολις* [*urbs matrix*] erat Hierosolyma, quo conveniebant omnes sacrorum iudiciorumque causa, quo et belli tempore receptum habebant. Sic et Luc. 19: 44. Hos Christus iam toto triennio multis miraculis, multis adhortationibus ac comminationibus ad ve-

veram poenitentiam et fidem perducere studuerat, ut eos hac ratione ab imminenti ira Divina liberaret. Nam hoc est *sub alas congregare:* quod ἐν σκέπῃ τῶν πτερύγων σκεπάζειν [*sub umbra alarum protegere*] vertunt LXX Ps. 17: 8. Est autem κυριολεξία [*propria locutio*] in voce συνάγειν. Collecta enim pullities maternis alis tegitur. Hinc יכנף Isai. 30: 20 Hebraeorum Magistri exponunt יאסף συνάξεται, συναχθήσεται [*colligetur*], et iisdem כנפא est *populi collectio*, σύναξις. Eadem similitudine Graeci curam ac tutelam singularem depingunt. Megara, Hercule furente:

> *Οἵ θ' Ἡράκλειοι παῖδες οὓς ὑποπτέρους*
> *Σώζω, νεοσσοὺς ὄρνις ὡς ὑφειμένη.*
> [*Magnique natos Herculis quos sospito*
> *Meis sub alis, ut suos pullos avis.*]

Seneca sequitur:

> *Qualis accipitris minas*
> *Fugit, et sparsos metu*
> *Colligit foetus avis.*

Καὶ οὐκ ἠθελήσατε, et noluistis] Paternum loquendi genus Filius, imago Patris, exprimit. Ita enim Deus Ezech. 24: 13, *Mundavi te, et te non mundasti:* et Prov. 1: 24, *Vocavi, et renuistis.* Apud Esaiam 65: 12, *Vocavi, et non respondistis; locutus sum, et non audistis:* et similiter apud Ieremiam 7: 13. Confer et Deut. 32: 29, 30. Isti autem quos Christus alloquitur non modo τὴν βουλὴν τοῦ Θεοῦ ἠθέτησαν εἰς ἑαυτοὺς [*consilium Dei reiecerunt in semet ipsi*], ut dicitur Luc. 7: 30, sed alios quoque Iudaeos fidei suae creditos impediebant ne coelestia monita reciperent, ut supra dictum est comm. 13, partim potestate Synedrii, partim Doctorum auctoritate.

38. *Ἀφίεται ὑμῖν ὁ οἶκος ὑμῶν ἔρημος*] *Locus iste in quo vos, o Hierosolymitae, habitatis in solitudinem vertetur.* Urbem enim malim intelligi quam Templum solum. Est enim his οἶκος [*domus*] quod in Hebraeo טירה [*habitatio*] Ps. 69: 26, pro quo ἔπαυλιν verterunt LXX, quos in Actis sequitur Lucas; Hieronymus *commorationem:* nisi quis malit Ieremiae verba respici, apud quem Deus ita loquitur 12: 7, עזבתי את ביתי נטשתי את נחלתי, Ἐγκαταλέλοιπα τὸν οἶκόν μου· ἀφῆκα τὴν κληρονομίαν μου [*Re-*

[Reliqui domum meam; dimisi hereditatem meam]: aut illa eiusdem Prophetae 22: 5, כי לחרבה יהיה הבית הזה, *Εἰς ἐρήμωσιν ἔσται ὁ οἶκος οὗτος [In solitudinem erit domus haec]*. Ὑμῖν *[vobis]* hic manifeste *παρέλκει [abundat]*, quomodo Latini veteres *suum sibi* dicebant. Ita apud Syrum capite sequenti, comm. 33, ܘܡܛܝܐ ܠܗ *[prope est ei]*, et alibi saepe.

39. Ἕως ἂν εἴπητε, *donec dicatis]* Id est, *donec libenter admodum dicturi sitis*. Nuper pueros fausta Iesu acclamantes compresserant. Ait Iesus venturum tempus cum libenter ipsi ea usuri sint acclamatione, si ea ratione ipsius gratiam possent eblandiri, tum scilicet cum ipsum videbunt a Patre mundi iudicem constitutum. Vide Phil. 2: 10, qui locus eodem pertinet. Nam ad conversionem Iudaeorum haec trahere durum mihi videtur; cum tota oratio sit comminatoria et ad eius aetatis homines pertineat, quod vox *γενεᾶς [generationis]* indicat.

CAPUT XXIV.

1. Ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ, *ex Templo]* Versus montem Oliveti, ut Marcus adscribit, unde optimus in Templum despectus, quod subiecta ei monti pars murorum Templi esset depressior partibus caeteris.

Ἐπιδεῖξαι αὐτῷ τὰς οἰκοδομὰς τοῦ ἱεροῦ, *ut ostenderent ei aedificationes Templi]* Ut solent qui operis alicuius magnitudinem ac firmitatem admirantur. *Immensae opulentiae templum*, dixit Tacitus: et mox: *Templum in modum arcis, propriique muri, labore et opere ante alios: ipsae porticus, quîs templum ambiebatur, egregium propugnaculum.* Deinde: *Struxere muros in pace, tanquam ad bellum.* Iosephus vocat ἔργον πάντων ὧν ὄψει καὶ ἀκοῇ παρειλήφαμεν θαυμασιώτατον κατασκευῆς τε ἕνεκα καὶ μεγέθους, ἔτι τῆς καθ᾽ ἕκαστον πολυτελείας *[opus omnium quae aut visu aut auditu accepimus admirandum maxime, tum ob formam fabricae, tum ob magnitudinem, tum vero et ob partium singularum magnificentiam]*. Adde Philonem de Monarchia II, et De legatione ad Caium. Quanquam autem Herodes Magnus Templum ut

augeret a fundamentis novaverat, tamen cum et materia usus sit veteri, et non totum simul Templum diruerit; sed per partes quantum quoque tempore innovandum erat, recte Templum hoc idem fuisse dicitur quod structum erat a Zorobabele. Atque ita Iosephus bis dicit Templum dirutum, semel a Chaldaeis, iterum a Tito: et Iudaeorum Magistri excidium Titi vocant *excidium Templi secundi;* et tempora quae id excidium antecedunt, *tempora secundi Templi.* Hoc Templo stante exspectandus erat Messias ex vaticinio non Danielis tantum, sed et Aggaei 2: 8, addito quod est apud Malachiam 3: 1.

2. *Οὐ μὴ ἀφεθῇ ὧδε λίθος ἐπὶ λίθον, ὃς οὐ μὴ καταλυθήσεται, non relinquetur hic lapis super lapidem quin destruatur*] Erat id quidem verum et de Urbe, quae et ipsa, ut Iosephus loquitur, *πρόῤῥιζος ἐκ βάθρων ἀνήρπαστο* [*stirpitus a fundamentis eruta est*], et, ut alibi idem ait, *ἠφάνισται οὕτως ἐξομαλισθεῖσα ὡς μηδέποτ' οἰκηθῆναι πίστιν ἂν ἔτι παρασχεῖν τοῖς προσελθοῦσι* [*ita solo aequata interiit ut qui accedunt fidem nullam habeant eam habitatam fuisse*], paucis turribus exceptis in monumentum victoriae, et muri parte quae valli vice esset Romano militi: sed proprie de Templo agit Christus, cuius, ut diximus, et magnificentiam et firmitatem Discipuli admirabantur. Id autem plane dirutum est, nulla eius parte servata. Sicut in structione Templi dictus est *lapis poni super lapidem*, Agg. 2: 16, ita in destructione *non relinqui lapis super lapidem.*

3. *Οἱ μαθηταὶ, Discipuli*] Articulus hic vim habet pronominis indefiniti. Sensus enim est, *τινὲς τῶν μαθητῶν* [*Discipulorum quidam*], quos Marcus quatuor nominat.

Πότε ταῦτα ἔσται, καὶ τί τὸ σημεῖον τῆς σῆς παρουσίας καὶ τῆς συντελείας τοῦ αἰῶνος; Quando haec erunt, et quod signum adventus tui et consummationis seculi?] Occasione eius quod Christus de excidio Templi dixerat, Discipuli de eius excidii tempore Christum interrogantes, duo praeterea quaerunt, quae ab aliis non itidem expressa Matthaeus distincte posuit; nempe quae futurae essent *ἐποχαὶ* [*notae*] tum adventus Christi, tum finis seculorum: non quod has tres quaestiones in unum idemque recidere existimarent, sed quod rerum imminentium

prae-

praecipuas una opera sibi praedici cuperent: ac praeterea existimarent inter haec omnia non multum temporis intercessurum. Dogmata Christi iam satis imbibisse se putabant; nunc vaticinia ab ipso audire desiderant, freti ea pollicitatione qua Christus dixerat multa se arcana seorsim a plebe caetera ipsis revelaturum. *Παρουσίαν Christi a consummatione seculorum* multi non distinguunt, vocis, ni fallor, ambiguo decepti: nam multiplici significatu usurpari παρουσίαν certissimum est. At Matthaeus distinguit hanc quaestionem non minus a tertia quam hanc et tertiam a prima: et Christus, si quid video, distinctis quaestionibus distincte respondet, primae ad comma usque 23, secundae inde ad comma 30; postremae in sequentibus. Quare παρουσίαν hic interpretor, non iudicium, sed Regnum Messiae, quod illustre fore splendore externo Discipuli putabant. Argumentum sententiae meae est, quod verba illa, *Si dixerint, Hic aut illic est; ne exite*, quae hic Christus usurpat ad solvendam quaestionem περὶ τῆς παρουσίας [*de adventu*], ut videre est infra 23, 26, 27, apud Lucam quoque inveniuntur 17: 22, 23, ubi itidem fulminis apparet comparatio. Eodem autem loco clarissime ostendit Christus agere se de Regno suo, quod Regnum Dei, loquendi more Iudaeis usitato, appellat; id ipsum Regnum venturum significans οὐ μετὰ παρατηρήσεως [*non cum observatione*]. Conferat diligens lector loca; videbit ita se rem habere ut dico. Fateor quidem παρουσίας voce saepe illum iudicii adventum significare; sed id perpetuum non est. Nam Petrus παρουσίας voce efficaciam Christi designans coniungit δύναμιν καὶ παρουσίαν [*virtutem et adventum*] 2 Epist. 1: 16. Et alia quoque sunt in Apostolicis scriptis loca quae eam recipiunt interpretationem. Veteres quoque Christiani ab Apostolis eum loquendi morem acceperunt; ut Iustinus de crescente in ipsis suppliciis Christianorum numero agens: *Οὐχ ὁρᾷς ὅσῳ πλείονες κολάζοντες, τοσούτῳ πλεονάζοντας ἄλλους; Ταῦτα ἀνθρώπου οὐ δοκεῖ τὰ ἔργα, ταῦτα δύναμίς ἐστι τοῦ Θεοῦ· ταῦτα τῆς παρουσίας αὐτοῦ δείγματα* [*Non vides quo plures sunt qui eos ad poenas vocant tanto magis crescere eorum numerum? Hae videri nequeunt hominis*

ope-

opera; haec est Dei virtus; haec testimonia adventus ipsius]. Chrysostomus εὐαγγέλιον definit τοῦ θείου λόγου Κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ παρουσίαν [*Sermonis Dei, id est, Domini Iesu Christi adventum*].

4. *Βλέπετε μή τις ὑμᾶς πλανήσῃ, videte ne quis vos seducat*] Incipit Christus explicare ea quae excidium Templi sunt antecessura.

5. *Ἐπὶ τῷ ὀνόματί μου, in nomine meo*] *Nomen*, ut alibi diximus, multa significat; saepe autem officium aut dignitatem alicuius. Dicuntur ergo hic exstituri qui sibi adscribant dignitatem eam quae Iesu est propria, id est, ut sequitur, *qui se dicturi sint Christos*. Alias *nomen* est mandatum; quo sensu iidem illi dicuntur *venturi in suo nomine*, Ioh. 5: 43, hoc est, nullo instructi mandato, sed ausu proprio.

Ἐγώ εἰμι ὁ Χριστός, ego sum Christus] Quanquam et ψευδόχριστοι [*Pseudochristi*] sunt ψευδοπροφῆται [*Pseudoprophetae*] generaliori nomine, distingui tamen solent, ut et infra videre est 24. *Christi* nomine populus Iudaicus intelligebat vindicem libertatis. Nam illud, Ἡμεῖς δὲ ἠλπίζομεν ὅτι αὐτός ἐστιν ὁ μέλλων λυτροῦσθαι τὸν Ἰσραήλ [*Nos autem speraveramus ipsum fore, qui redemturus esset Israelem*], Luc. 24: 21, descriptio est nominis *Christi*. Quare quicunque se missos Divinitus liberatores populi Iudaici dicebant, eo ipso Christos se profitebantur, et erant ψευδόχριστοι. Talis fuit Theudas, non ille Gamalieli nominatus, sed alter eiusdem nominis γόης [*impostor*], qui Cuspio Fado Iudaeam regente magnam plebis multitudinem ad se vocavit, pollicitus verbi sui imperio discessuras Iordanis aquas, ut via pateret transeuntibus; sed cum magna sectatorum strage captus a Fado capite poenas luit. Tales et illi πλάνοι, γόητες καὶ ἀπατεῶνες [*seductores, impostores et fallaciis pleni*], ut eos nominat Iosephus, qui Felice Procuratore προσχήματι θειασμοῦ [*specie divini afflatus*] imponebant hominibus, persuadentes iis ut se in solitudinem sequerentur, maxima signa ac miracula conspecturi; quod itidem multis exitio fuit: et iisdem temporibus ex Aegypto impostor, cuius et apud Iosephum et in Actis Apostolicis est mentio, qui contracta manu triginta millium in montem Oliveti, ca-

su-

aura iusso suo Hierosolymorum moenia promiserat; sed a Felice oppugnatus, caesis captisque sectatoribus, in fugam se dedit. Iterumque sub Porcio Festo γόης alius, σωτηρίαν ἀπαγγελλόμενος καὶ παῦλαν κακῶν [*salutem pollicens et malorum cessationem*], eaque spe multos in solitudinem pelliciens, ubi cum suis oppressus est. His addi possunt Simon Magus, qui se δύναμιν Θεοῦ [*virtutem Dei*] praedicabat; et Dositheus ille qui sibi *Christi* titulum vindicabat, de quo vide Origenem adversus Celsum lib. II, et in Matthaeum tractatu 27.

Καὶ πολλοὺς πλανήσουσι, et multos seducent] Multos spe falsa illectos in exitium abripient, ut ex ante dictis historiis apparet.

6. *Πολέμους καὶ ἀκοὰς πολέμων, bella et rumores de bellis*] Πολέμους hic intelligo caedes in Iudaeos editas Caio imperante, tum Alexandriae tum circa Babylonem, quarum meminit Iosephus ἀρχαιολογίας [*Originum*] XVIII, Alexandrinum accurate describit Philo adversus Flaccum, Ἀκοὰς πολέμων, metum belli a Caio cum imaginem suam Templo inferre pararet. Tacitus Historiarum V, *Iussi a Caio Caesare effigiem eius in templo locare, arma potius sumsere: quem motum Caesaris mors diremit.* Et Annalium XII de eodem agens tempore: *Praebuerant Iudaei speciem motus orta seditione.* Quanta tum fuerit Iudaeorum consternatio tum Alexandriae, tum in Iudaea, apud eos quos dixi Scriptores Iudaeos legere est operae pretium.

Ὁρᾶτε μὴ θροεῖσθε, videte ne turbemini] Considerate ista diligenter; sed ne ita movemini istis quasi extrema essent malorum quae Iudaeos manent ob contemta tot ad poenitentiam hortamenta.

Δεῖ γὰρ πάντα, debent enim cuncta] Latinus interpres pro πάντα legit ταῦτα [*haec*]: Syrus autem coniunctim πάντα ταῦτα, quod, cum et Codicum quorundam fide muniatur, praeferendum puto. Sensus est: Plura talia accidere debent antequam malorum terminus adsit. Δεῖ istud, ut ad cap. 18 in re simili diximus, Dei consilium spectat sapienter permittentis ea mala ad quae Iudaei sua sponte ferebantur, quo magis iustitia ipsius patesceret.

Οὐ-

Οὔπω ἐςὶ τὸ τέλος, nondum est finis] Id est, nondum ad summum pervenit poena Iudaeorum; ut ostendit collatio comm. 14. Daniel dixit כי עוד למועד [*nam adhuc supererit tempus*] 11: 35.

7. *Ἐγερθήσεται γὰρ ἔθνος ἐπὶ ἔθνος καὶ βασιλεία ἐπὶ βασιλείαν, consurget enim gens in gentem et regnum in regnum*] Sunt prope ipsa verba Azariae Prophetae ad Asam Regem 2 Par. 15: 6. Indicat Christus maiores quam sub Caio evenerant caedes imminere ultimis temporibus Claudianis et Neronis principatu. Illud ἔθνος ἐπὶ ἔθνος ἐγερθήσεται significat Iudaeos et qui aliarum erant gentium iisdem in civitatibus morantes mutuis inter se caedibus collidendos: quod contigit Caesareae primum, deinde Scythopoli, Ptolemaide, Tyri, Gadaris, rursum Alexandriae, deinde et Damasci. Illud autem βασιλεία ἐπὶ βασιλείαν significat Tetrarcharum aut provinciarum aperta inter se bella. Nam sicut βασιλεὺς [*Rex*] interdum etiam *Praefectum* significat, ex more Hebraici sermonis, ut alibi observavimus, ita et βασιλεία *praefecturam* quamvis; ut Nomos Aegypti Esai. 19: 2. Huc referri debet Iudaeorum in Peraea habitantium bellum adversus Philadelphenos ob finium controversiam, Cuspio Fado Procuratore; Iudaeorum et Galilaeorum bellum adversus Samaritas, Procuratore Cumano; postremo bellum primum a sicariis quos vocabant, deinde ab universa Iudaeorum Gente sumtum adversus Romanos et Agrippam aliosque Romani Imperii socios, quod initium habuit Gessio Floro Procuratore. Vide et quae dicemus ad Apocal. 6: 4.

Καὶ ἔσονται λιμοὶ, et erunt fames] Qualis ille λιμὸς μέγας [*fames magna*] ab Agabo praedictus qui Claudii tempore Iudaeae incubuit, Act. 11: 28. Nam Palaestinam vocare τὴν οἰκουμένην [*orbem terrarum*] Iudaeis familiare est: unde illud natum quod urbs Hierosolyma sita dicitur in meditullio τῆς οἰκουμένης quod si de orbe terrarum accipias, ridicule est fabulosum; si de Iudaea, verissimum. Est enim, ut Iosephus loquitur, ὀμφαλὸς τῆς χώρας [*umbilicus regionis*]. Iosephus de eadem hac fame ita loquitur, ubi ad Tiberium Alexandrum Procuratorem pervenit: Ἐπὶ τούτοις γὰρ καὶ τὸν μέγαν λιμὸν κατὰ τὴν

Ἰου-

Ἰουδαίαν συνέβη γίνεσθαι [*Circa haec tempora magna fames per Iudaeam evenit*], narrans etiam subsidium ei penuriae aliquod allatum ab Izate Adiabenorum Rege et matre eius Helena. Et hanc praecipuam esse causam arbitror ob quam fratrum in Palaestina necessitatem aliarum gentium Ecclesiis Paulus tam sollicite commendat. Neque errare puto qui huc referunt quod in Apocalypsi est de *eo qui atro equo insidens libellam habebat in manu.* Dicemus ea de re ad ipsam Apocalypsin.

Καὶ λοιμοὶ, et pestilentiae] Coniungi saepe solent λιμὸς et λοιμὸς [*fames* et *pestilentia*], ut sono Graecarum vocum ita et naturali quodam nexu inter se copulata: ut apud Hesiodum:

Τοῖσιν δ' οὐρανόθεν μέγ' ἐπήγαγε πῆμα Κρονίων,
Λιμὸν ὁμοῦ καὶ λοιμόν· ἀποφθινύθουσι δὲ λαοί.
[*Iuppiter haec ultor coelo mala misit ab alto,*
Cum multo populûm exitio, pestemque famemque.]

Hanc autem pestilentiam ad tempora famem iam dictam proxime sequentia refero; iuxta vetus verbum, *μετὰ λιμὸν λοιμός·* quomodo et in Apocalypsi post atrum equum χλωρὸς [*pallidus*], cui insidet θάνατος [*Mors*] et ei comes ᾅδης [*Infernus*]: ubi quod sequitur *καὶ ἐδόθη αὐτοῖς ἐξουσία ἀποκτεῖναι ἐπὶ τὸ τέταρτον τῆς γῆς ἐν ῥομφαίᾳ καὶ λιμῷ καὶ ἐν θανάτῳ καὶ ὑπὸ τῶν θηρίων τῆς γῆς* [*et data est illis potestas super quatuor partes terrae interficiendi gladio, fame et morte et bestiis terrae*], referri debet ad secundi, tertii et quarti equi insessores, et voce *θανάτου* intelligendus est λοιμὸς ex Hebraismo. Nam ita מות [*mors*] sumitur apud Ieremiam 9: 21 et 18: 21. Sic apud Sirachiden legimus 39: 34, *λιμὸς καὶ θάνατος*, ubi itidem θάνατος haud dubie pestilentiam significat. Syrus quoque tum hic tum apud Lucam *λοιμοὺς* vertit מותנא, id est, *θανάτους*, et LXX Hebraeorum דבר, id est, *pestem*, vertunt *θάνατον*, ut et Chaldaeus et Latinus Lev. 26: 25. Horum exemplo Severus Sulpitius historiarum primo *mortem* pro *pestilentia* posuit.

Καὶ σεισμοὶ κατὰ τόπους] Id est, *terrae motus erunt multis in locis*, ut recte exposuit Syrus. Terrae motus autem, praeterquam quod signa sunt irae Divinae eos aut procurantis aut impedire nolentis, graves etiam clades

des

des saepe urbibus adferunt, ut ex iis est cognoscere quae de Asiae terrae motu Annal. II Tacitus refert. Plinius: *Non simplex malum, aut in ipso motu tantum periculum est, sed par aut maius ostentum. Nunquam urbs Romana tremuit, ut non futuri eventus alicuius id praenuntium esset.* Hi autem terrae motus a Christo praedicti partim in Claudii partim in Neronis tempora inciderunt. Gravis terrae motus qui in Creta accidit Claudio imperante meminit Philostratus in Vita Apollonii. Item terrae motuum Smyrnae, Mileti, Chii, Sami, paulo ante tempora excisae urbis Hierosolymorum. Alterius in Asia, Tacitus, Nerone et Cornelio Cosso Consulibus: *Laodicea*, inquit, *tremore terrae prolapsa.* Addit Eusebius Hierapolim et Colossas. Rursus posterioris cuiusdam terrae motus Seneca meminit Naturalium sexto. Pertinebat autem haec res ad Iudaeos, quod dictis iam locis multi Iudaei habitarent. In Apocalypsi post mentionem martyrum sequitur σεισμὸς μέγας [*terrae motus magnus*]: quod eodem spectare arbitror.

8. *Ἀρχὴ ὠδίνων, initia dolorum*] Saepissime Psalmorum Scriptores et Prophetae maximos dolores doloribus parturiginis comparant; ubi et vocem ὠδίνων apud LXX passim reperire est, ut Ps. 48: 7, Esai. 13: 8, 66: 7, ubi Chaldaeum vide, Ier. 30: 6, 7 et alibi. Sed plus hic dicit Christus; ea nempe quae iam memoravit mala adeo suprema non fore ut primis demum doloribus pariturae mulieris conferri debeant, post quos dolor multo gravior in partu ipso sequitur; ut in Comoedia:

Dolores, mea tu, occipiunt primulum.

9. *Τότε*] Id est, *circa ista tempora:* ita enim solet τότε laxius accipi. Vide supra 2: 7, 3: 13, 4: 11, 15: 12, 17: 19, 19: 13, 27, infra hic 14, 30, Soph. 3: 9. Nam quae sequuntur partim ante iam narratas Iudaeorum calamitates (quod Lucas hoc loco aperte significat) partim inter eas acciderunt. Nam Christus res ipsas distinguens a communibus Iudaeorum malis ad peculiaria in se credentium incommoda facit μετάβασιν [*transitum*]. Sed et illud notandum, ea ipsa de quibus iam egit Christus mala, terrae motus, famem, pestilentiam, imputata Christianis, quasi ob ipsorum impietatem mala ista humano

no generi evenirent; idque raptum in saevitiae occasionem: quod passim nos docent Apologetici Christianorum libri.

Παραδώσουσιν ὑμᾶς εἰς θλίψιν, tradent vos in vexationes] Iudaei, inquit, vos Christianos rapient ad *Synedria* et *Conventus maiores*, ut Petro et Iohanni accidit; partim etiam ad *Reges*, ut ad Herodem pertracti sunt Iacobus et Petrus, ad Neronem Paulus; partim ad *Praesides*, ut idem Paulus ad Gallionem, Felicem, Festum. *Θλίψις* sunt flagra, carcer, aliaeque id genus vexationes.

Καὶ ἀποκτενοῦσιν ὑμᾶς, et occident vos] Efficient ut quidam vestrûm, ἐξ ὑμῶν, ut Lucas inquit, etiam interficiantur, sive populari tumultu, ut Stephanus, sive iudicii specie, ut Iacobi duo, alter ab Herode gladio percussus, alter a Synedrio damnatus ut lapidaretur.

Ὑπὸ πάντων ἐθνῶν, omnibus gentibus] Non in Iudaeorum tantum venietis odium, sed et aliarum per orbem gentium. Quod coepit maxime sub Nerone, qui incensae a se Urbis rumori Christianos, ut Tacitus narrat, reos subdidit et quaesitissimis poenis affecit. Tertullianus Apologetico adversus Gentes: *Consulite commentarios vestros. Illic reperietis primum Neronem in hanc sectam, tum maxime Romae orientem, Caesariano gladio ferocisse: sed tali dedicatore damnationis nostrae etiam gloriamur. Qui enim scit illum, intelligere potest non nisi grande aliquod bonum a Nerone damnatum.*

Διὰ τὸ ὄνομά μου, ob nomen meum] Ob nudam Christianismi professionem, 1 Pet. 4: 16. Quod bene Tertullianus probat dicto Apologetico: *Credunt de nobis quae non probantur: et nolunt inquiri, ne probentur non esse quae malunt credidisse, ut nomen illius aemulationis inimicum praesumtis non probatis criminibus de sua sola confessione damnetur. Ideo torquemur confitentes, et punimur perseverantes, et absolvimur negantes, quia nominis praelium est.* Nam quod de Diis non recte sentire crederentur, eam non fuisse veram saevitiae causam, ex eo probat Origenes quod Epicureis aliisque Philosophis omnem omnino Divinam providentiam tollentibus parcebatur. Unde manifestum est, ex malorum Spirituum, qui per idola colebantur, instigatione ortam hanc crudelita-

 tem.

tem. Sentiebant enim hanc unam doctrinam esse qua vis omnis errorum plenissime debellaretur. Ideo cum Iudaei non minus quam Christiani falsos Deos oppugnarent, Iudaei impune id ferebant, Christiani rapiebantur ad poenas.

10. *Σκανδαλισθήσονται πολλοί, offendentur multi*] Conspecto isto omnium gentium adversus Christianos odio, multi a Christianismi professione deficient. Ita supra ad cap. 13 ostendimus, quod Matthaeus dicit *σκανδαλίζεσθαι*, Lucae dici *ἀφίςασθαι* [*recedere*]. Id est Dan. 11: 30, עזב ברית [*derelinquere fedus*]. Evenit hoc Phygello, Hermogeni, Demae, et haud dubie plurimis aliis quorum nomina non exstant.

Καὶ ἀλλήλους παραδώσουσι καὶ μισήσουσιν ἀλλήλους] Vox *ἀλλήλων* plerumque mutuam quandam et ultro citroque commeantem actionem significat. At hic paulo latius ponitur pro eo quod diceremus, *alter alterum odio habebit ac tradet*, quod recte expressit Syrus חד לחד [*unus unum*]. Sic eadem vox Graeca sumitur Act. 7: 26. Sensus enim est, futurum ut Christianorum alii alios tradant, nimirum hi qui a Christianismo deficiunt eos qui perseverant. Ferme autem nulli sunt in veram religionem crudeliores quam qui verae religioni repudium miserunt, seu quia contemtum lucis crassissima mentis caligine Deus ulciscitur, seu quia et ipsi quidvis agunt ut a suspicione prioris studii se liberent.

11. *Καὶ πολλοὶ ψευδοπροφῆται ἐγερθήσονται καὶ πλανήσουσι πολλοὺς, et multi Pseudoprophetae surgent et seducent multos*] *Ἐγερθήσονται* est יעמדו. Sicut *προφῆται* dicebantur Hebraeis non hi tantum qui praedicebant futura, sed et qui Legem interpretabantur: ita falsos magistros Christus noto vocabulo *ψευδοπροφήτας* appellat. Dubium non est quin Satan excitato mundi odio adversus Christianos, cum videret tantam esse vim veritatis ut eam abnegare multi qui cuperent vix possent, nimium reluctante animo, ad vim dolos adiunxerit, praetextus aliquos comminiscens qui defectionem redderent faciliorem. Poterat autem labefactari constantia Christianorum aut religionis omnis sublato usu, aut posito quemvis cultum externum esse *ἀδιάφορον* [*in rebus mediis*], aut quaesitis conciliaturis quae Christianam religionem cum aliqua re-

religione aut probata publice, qualis erat Ethnicorum, aut tolerata certe, qualis erat Iudaeorum, permiscerent. Religionis usus tollebatur per Hymenaeum et Philetum, qui dicebant resurrectionem iam esse factam. Nam certe sublata spe vitae alterius, et ostendente experientia illorum temporum, piis non melius sed peius in hac vita esse quam impiis, nihil manebat satis firmum quod animum in religione retineret. Cultum omnem externum esse *ἀδιάφορον* iam inde ab initio aliqui docuerunt, a quibus id hausit Elxaeus. Ex hoc dogmate factum ut quidam *ἐν εἰδωλείοις* [*in idolorum templis*] una cum caeteris *accumberent*, 1 Cor. 8: 10, quia scilicet *εἴδωλον* [*idolum*] re ipsa *nihil esset*, 1 Cor. 8: 4, 10: 19. Adversus quos illa est Iohannis admonitio, *Τεκνία, φυλάξατε ἑαυτοὺς ἀπὸ τῶν εἰδώλων* [*Filioli, custodite vos ab idolis*], 1 Epist. cap. 5: 21. Cum Paganismo Christianam religionem miscere aggressus est omnium primus Simon Magus, Claudio imperante. Nam et ipse pro Deo haberi voluit. Credibile est pervenisse ad eum famam consilii eius quod a Tiberio datum Senatui Romano legimus, ut Christus adderetur Deorum numero: qualem rerum plane insociabilium mixturam postea quoque Adrianus, Severus, Heliogabalus, sed frustra, efficere conati sunt. Ab hoc Carpocrates hactenus discessit, ut quia *Deorum* nomen Christianis erat odiosius, eorum vice Angelos aut *αἰῶνας* [*Aeonas*] quos vocabat, ita versa in Graecum voce חיות [*vitas*] quae est Ezech. 1: 5, substitueret, ad eos transferens omnem *θεολογίαν* [*de rebus Divinis doctrinam*] Orphei, Hesiodi et Pythagorae. Illis autem annumerabat etiam Christum. Et haec est, ni fallor, illa *ψευδώνυμος γνῶσις* [*falsi nominis scientia*] cuius ad Timotheum Paulus meminit. Ita sane vult Irenaeus II. 19, IV. 2. Hi sunt *οἱ συλαγωγοῦντες διὰ τῆς φιλοσοφίας καὶ κενῆς ἀπάτης* [*decipientes per philosophiam et inanem fallaciam*], ut ad Colossenses idem Apostolus loquitur. Quia enim doctrinam Paganicam cum Christiana doctrina permiscebant, ideo se venditabant eruditionis nomine, ut apud Irenaeum et Clementem videre est. Horum sunt *γενεαλογίαι* [*recensiones divinarum generationum*] quarum mentio 1 Tim. 1: 4, Tit. 3: 9. Horum *ἀπόσπασμα* [*portio*], ut lo-

 qui-

quitur Irenaeus, Nicolaitae. Sed et apud Vopiscum legimus in Aegypto qui Sarapidem adorarent Christianos dici voluisse: atque illis suum fuisse Patriarcham. Cum Iudaismo Christianam religionem miscuerunt, non tolerando ritus Iudaicos (quod Apostolos primis illis temporibus scimus fecisse) sed Iudaismum agnoscendo unicam salutis viam, quae tum ab aliis Prophetis tum a Christo etiam esset annuntiata, Cerinthus et Ebion; quorum id praecipuum erat studium ut mala illa quae Christianos peculiariter premebant, ea ratione effugerent, ut clare docet Paulus Phil. 3: 18 et Gal. 6: 12. Adversus eosdem multa exstant in prima Iohannis Epistola, sed et in Apocalypsi. Hi igitur omnes horumve similes sunt quos Christus vocat *ψευδοπροφήτας*, Paulus *ἄνδρας λαλοῦντας διεστραμμένα* [*viros loquentes perversa*] Act. 20: 30, *ψευδαποστόλους μετασχηματιζομένους εἰς ἀποστόλους Χριστοῦ* [*falsos Apostolos transfigurantes se in Apostolos Christi*] 2 Cor. 11: 13, quorum dogmatibus multorum *fides eversa est*, 2 Tim. 2: 18.

12. *Καὶ διὰ τὸ πληθυνθῆναι τὴν ἀνομίαν ψυγήσεται ἡ ἀγάπη τῶν πολλῶν*, *et ob ingravescentem saevitiam refrigescet dilectio multorum*] Post apertos desertores et post adulteratores fidei tertium genus hominum Christus notat, qui caritatis officia deserunt *διὰ τὸ πληθυνθῆναι τὴν ἀνομίαν*, id est, propter diu durantem et ingravescentem saevitiam: *ἀγάπη* est dilectio Dei et hominum quos pietas coniungit. Exemplum habemus illustre cum primum Paulus causam dixit apud Neronem: *Nemo*, inquit, *mihi adfuit; omnes me dereliquerunt*, 2 Tim. 4: 16. Simili de causa multi deserebant *τὴν ἑαυτῶν ἐπισυναγωγὴν* [*collectionem mutuam*], quos notat Scriptor ad Hebraeos 10: 25.

13. *Ὁ δὲ ὑπομείνας εἰς τέλος οὗτος σωθήσεται*, *qui autem perstiterit usque in finem hic salvus erit*] *Ὁ ὑπομείνας*, id est, *is qui perstiterit* tum in fide tum in dilectione; ut ipsa praecedentium oppositio ostendit. Quem *neque angustia, neque pressura, neque vexatio, neque fames, neque nuditas, neque periculum, neque gladius separaverit ab ea quae in Deum fertur dilectione.* Quod hic est *σώζεσθαι* apud Lucam est *κτᾶσθαι τὰς ψυχὰς* [*acqui-*

quirere animas], alibi εὑρίσκειν τὴν ψυχὴν [*invenire animam*], id est, beatam immortalitatem acquirere. Ea enim non inchoantibus sed perseverantibus promittitur. Quo pertinet illud Tertulliani: *Nemo Christianus nisi qui ad finem usque perseveraverit*. Et Cypriani: *Et fides ipsa, ut nativitas, non accepta, sed custodita vivificat*. Et Hieronymi: *Non quaeruntur in Christianis initia, sed finis*.

14. Ἐν ὅλῃ τῇ οἰκουμένῃ, *in universo orbe*] Marcus dixit εἰς πάντα τὰ ἔθνη [*in omnes gentes*], ut et hic sequitur πᾶσι τοῖς ἔθνεσι [*omnibus gentibus*]. Hoc autem impletum est ante excidium Hierosolymorum. Ideo Marcus adiecit πρῶτον [*primum*]. Nam quod de coelestibus orbibus dixerat Psalmographus, ad Euangelium (quod per *coelum* designari solet) aptat Paulus, et ita quidem ut mihi videatur aperte sua tempora designare, Rom. 10: 18. Nam et ad Colossenses scribens non minus γενικῶς [*generatim*] loquitur, dicens verbum illud Euangelii παρεῖναι ἐν παντὶ τῷ κόσμῳ [*esse in universo mundo*] et κηρυχθῆναι ἐν πάσῃ τῇ κτίσει τῇ ὑπὸ τὸν οὐρανόν [*praedicatum esse inter omnes homines, qui sub coelo sunt*]. Quin et fidem Romanorum Paulus ait praedicatam ἐν ὅλῳ τῷ κόσμῳ [*in universo mundo*], Rom. 1: 8. Bene autem colligit Chrysostomus, si unus Paulus ab Hierosolymis ad Illyricum usque Christi doctrinam pertulit, et, ut quidam existimant etiam in Hispaniam, quid de omnibus aliis Apostolis et tot eorum adiutoribus sit existimandum. Certe Clemens Romanus etiam ad terras trans Oceanum Euangelium ait pervenisse. Nimirum exemplo gentium etiam barbararum Deus Iudaeos invitare voluit ad obedientiam Euangelii, et non obedientes contumacis incredulitatis apud omnes populos convincere, antequam in eos irae suae thesauros effunderet. Hoc est εἰς νῖκος ἐκβάλλειν τὴν κρίσιν [*ad victoriam perducere causam suam*]. Hanc sententiam Marcus nos docet cum dicit: Εἰς πάντα τὰ ἔθνη δεῖ πρῶτον κηρυχθῆναι τὸ εὐαγγέλιον [*In omnes gentes primum oportet praedicari Euangelium*]. Adde Ezech. 3: 6, 7.

Εἰς μαρτύριον, *in testimonium*] Potest eum sensum accipere de quo egimus ad cap. 10. Sed expeditius est ut dicamus quemadmodum explicare iam coepimus, Deum

velut antestatum gentes omnes, ut nota illis esset Iudaeorum pertinacia antequam poenas exposceret.

Καὶ τότε ἥξει τὸ τέλος, et tunc veniet consummatio] Iudiciorum Dei adversus Gentem Iudaeorum, ut supra diximus. בא קץ [*finis venit*] Ezech. 7: 2.

15. *Ὅταν οὖν ἴδητε τὸ βδέλυγμα τῆς ἐρημώσεως, cum ergo videritis abominationem excidii*] Post signa remota Christus signum excidii proximum indicat. Apud Lucam est: *Ὅταν ἴδητε κυκλουμένην ὑπὸ στρατοπέδων τὴν Ἱερουσαλὴμ, τότε γνῶτε ὅτι ἤγγικεν ἡ ἐρήμωσις αὐτῆς* [*Cum autem videritis circumdari ab exercitu Hierosolyma, tunc scitote appropinquare eorum excidium.*] Alibi apud Lucam Christus rem eandem ita exponit: *Περιβαλοῦσιν οἱ ἐχθροί σου χάρακά σοι καὶ περικυκλώσουσί σε καὶ συνέξουσί σε πάντοθεν* [*Circumdabunt te hostes tui castris et ambibunt te et coangustabunt te undique*]. Signum hoc et proprium erat rei signatae, et certitudinem habebat, non ex naturali consequentia, sed ex Divino decreto. Proprium fuisse inde apparet quod ex quo Christus haec dixerat semel duntaxat contigit urbem Hierosolyma castris (id enim est *χάραξ*) cingi. Nam Cestius Gallus ex Urbis parte partem alteram oppugnavit, Urbem autem castris non ambiit; adde quod nec erat ductor iusti exercitus, qui indicatur voce *στρατοπέδων*. Iustum exercitum ad Urbem duxit, castra Urbi circumdedit Titus Vespasianus, *στρατόπεδον περιέβαλεν*, ut *Ἁλώσεως* [*Belli Iudaici*] quinto Iosephus loquitur, ducens sexaginta millia militum praeter lixas et calones. Hoc conspecto Christus iubens certum excidium exspectari, non modo spem omnem Iudaeis eripit Urbis Divinitus liberandae, ut quondam Ezechiae temporibus contigerat, sed et eam quam concepturi erant fiduciam partim in suorum numero (qui colligi inde potest quod obsidio absumtas dicit Iosephus *μυριάδας ἑκατὸν καὶ δέκα* [*mille et centum millia*]), partim in animorum feritate magis quam audacia, partim in firmitate operum, de qua quid ipse senserit victor operae pretium est ex Iosepho adscribere: *Παρελθὼν δὲ Τίτος εἴσω, τά τ' ἄλλα τῆς ὀχυρότητος τὴν πόλιν καὶ τῶν πύργων ἀπεθαύμασεν, οὓς οἱ τύραννοι κατὰ φρενοβλάβειαν ἀπέλιπον· κατιδὼν γοῦν τότε ναστὸν αὐτῶν ὕψος καὶ τὸ μέγεθος ἑκάστης πέ-*

πέτρας τήν τε ἀκρίβειαν τῆς ἁρμονίας, καὶ ὅσοι μὲν εὖρος, ἡλίκοι δὲ ἦσαν τὴν ἀνάτασιν, Σὺν Θεῷ γ' ἐπολεμήσαμεν, ἔφη; καὶ Θεὸς ἦν ὁ τῶνδε τῶν ἐρυμάτων τοὺς Ἰουδαίους καθελὼν, ἐπεὶ χεῖρές τε ἀνθρώπων ἢ μηχαναὶ τί πρὸς τούτους πύργους δύνανται; [*Ubi intrasset Titus, miratus inter alia urbem ob firma opera et turres, quas per vecordiam tyranni dereliquerant: deinde considerans immensam earum altitudinem et singulorum lapidum magnitudinem et exactissimam coagmentationem, tum qua latitudine essent, qua longitudine, Deo, inquit, favente bellavimus, Deus est qui Iudaeos ex istis munimentis detraxit: nam humanae manus et machinae quid contra tales turres valeant?*] Non aliud signum a Matthaeo et Marco quam a Luca verbis modo citatis indicari, antecedentium et consequentium ταυτότης [*convenientia in idem*] manifeste, ni fallor, indicat. Adde quod Lucas utens voce ἐρημώσεως [*excidii*] manifeste eundem respicit Danielis locum cuius verbis hic utitur Christus. Ut ergo intelligamus quid sit quod Christus dicat τὸ βδέλυγμα τῆς ἐρημώσεως recurrendum est nobis ad Danielem. Apud eum cap. 9: 27 est שקוצים משמם, βδέλυγμα τῶν ἐρημώσεων Graecis; cap. 11: 31, השקוץ משמם, quod Graeci transferunt βδελύγματα ἠφανισμένων [*abominationes desolatorum*]; capite autem 12: 11 est שקוץ שמם, Graecis τὸ βδέλυγμα τῆς ἐρημώσεως. LXX Interpretes hic non nomino, quia Theodotionis in hac parte est versio qua utimur, non LXX, ut nos docet ad Danielem Hieronymus, et voces nonnullae testantur. Sed Danielis ad loca ut redeam, posterioribus duobus agi de Antiocho concedimus Iudaeis, atque adeo שקוץ ibi esse εἴδωλον Διὸς Ὀλυμπίου [*simulacrum Iovis Olympii*], quod Antiochus in Templo collocaverat, quodque Maccabaici primi Scriptor, loca Danielis iam dicta respiciens, vocat τὸ βδέλυγμα τῆς ἐρημώσεως [*abominationem desolationis*]. At verba cap. 9 ad Antiochum frustra trahunt Hebraei, cum Hebdomades ibi nominatae dierum non possint intelligi; ita enim multum citra Antiochi tempora consisteretur; et annorum septimanae multum ultra Antiochum procurrant, a quocunque tandem instaurandae Urbis aut Templi edicto numerandi exordium sumseris. Alias autem hebdomadas Hebraicus usus non ag-

noscit. Et sane Iudaei veteres ad Romana tempora hunc locum nobiscum retulerunt. *Δανιὴλ* [*Daniel*], inquit Iosephus, *καὶ περὶ τῶν Ῥωμαίων ἡγεμονίας ἀνέγραψε, καὶ ὅτι ὑπ' αὐτῶν ἐρημωθήσεται* [*etiam de Romanorum scripsit imperio, et fore ut ab iis desoletur*], nimirum *τὸ ἔθνος* [*gens Iudaica*], quod praecesserat; et cum in Excidii historia saepe repetit impletam vaticiniorum fidem, hunc praecipue locum respicit: quod et Chrysostomo observatum altero adversus Iudaeos libro. Hoc posito verba Prophetae videamus: ועל כנף שקוצים משמם ועד כלה ונחרצה תתך על שומם. Primum כנף quid sit dubitatur. Graeci, qui eam vocem legerunt non sono regiminis, ut nos cum Masoritis, sed sono primitivo, per *alam* intellexerunt *Cherubim*, per *Cherubim* autem *συνεκδοχικῶς* [*per complexionem*] Templum ipsum: itaque vertunt *ἐπὶ τὸ ἱερὸν*, quod intelligi potest vel *in Templum* vel *contra Templum*. Qui cum Masoritis legunt, ac proinde vocem hanc cum nominibus sequentibus construunt, alii interpretantur *exercitum*, sine exemplo, ni fallor; alii *expansionem*, sicut Mal. 4: 2 *expansio lucis* eodem nomine appellatur. Quare id potius sequendum puto. שמם Hebraei nonnulli, et quidam alii eos secuti, ad *obstupescendi* significationem trahunt. Sed alii rectius causam esse negant cur a maxime propria nec minus frequenti notione *ἐρημώσεως* hic discedatur. Nam שמם in Kal, ut vocant, est *ἐρημοῦσθαι* [*desolari*], in Pihel autem *ἐρημοῦν* [*desolare*], quod et *ἀφανίζειν* [*destruere*] dici potest. Verba igitur Hebraea ita reddi possunt *κατὰ πόδας* [*verbotenus*]: *Et per expansionem abominationum desolantem, et quidem donec consummatio et excidium* (supple *adsit*) *effundet se* (aut *Christus*, aut *tempus illud septimanae reliquum*: nam utroque referri potest) *super eum qui desolatur*. Iam certum est vocem שקץ plerumque pro *idolo* accipi, ut videre est 1 Reg. 11: 4 et 7, 2 Reg. 23: 24, Ezech. 7: 2, 8: 10, 20: 7, Ier. 32: 34 et alibi; quibus locis Graeci vertunt *βδέλυγμα*, quae vox sensu eodem exstat Sapientiae 14: 11. Bene Chrysostomus II adversus Iudaeos: "*Ἅπαν εἴδωλον καὶ πᾶν τύπωμα ἀνθρώπου παρὰ τοῖς Ἰουδαίοις βδέλυγμα ἐκαλεῖτο* [*Omne simulacrum et omnis humana effigies apud Iudaeos abominatio dicebatur*]. Nec aliter sumi ubi de An-

Antiocho agitur ex ipsa historia apertissimum est. Quod cum animadverterent Christiani veteres, hic quoque similem τοῦ βδελύγματος significationem non male quaesiverunt; sed alii ad factum Pilati id referunt, quod sane nimium abest ab Excidii temporibus: imo iam evenerat cum Christus haec loqueretur de eo quod eventurum erat circa finem Urbis, ut ipsa verborum series ostendit. Alii confugerunt ad Adriani tempora. Sed ut demus ab Adriano partem Urbis dirutam esse (quod propter magnam Scriptorum consensionem, Appiani, qui vixit Adriani aevo, deinde Eusebii et Hieronymi, negare non audeo), certe Templum, de quo hic vel praecipue agitur, non ille evertit, sed Titus, quod nos docet oculatus testis Iosephus. Quare alii βδέλυγμα interpretantur statuam Titi in Templo collocatam. Sed ea narratio nullum habet auctorem: adde quod ne potuit quidem id fieri nisi post Titi victoriam. At hic de notis victoriam praecedentibus agitur. Quam ob causam nec intermissio τοῦ ἐνδελεχισμοῦ [*sacri quotidiani*] hic intelligi potest significata. Nam ea parvo momento excidium antecessit, cum nulla superesset fuga. Ego re considerata non dubito quin βδέλυγμα vocentur signa Romanorum militaria, de quibus ita Tertullianus: *Religio Romanorum tota castrensis signa veneratur, signa iurat, signa omnibus Diis praeponit, omnes illi imaginum suggestus insignes monilia crucium sunt.* Signa ipsa crucis habuisse figuram abunde a multis demonstratum est. Affixi autem iis signis erant clupei multi alter super alterum, unde *suggestus* dixit Tertullianus, ut *suggestum comae* Papinius: in iis clupeis erant imagines, id est, προτομαὶ [*effigies umbilico tenus*], ut Iosephus loquitur, Caesarum, eorum scilicet qui in Divos erant relati. Talia signa cum clupeis videre est in nummis. Habet autem illud Tertullianus ex Iustino qui ita dixerat: Τῶν παρ' ὑμῖν ἀποθνησκόντων αὐτοκρατόρων εἰκόνας ἐπὶ τούτῳ τῷ σχήματι ἀνατίθετε [*Mortuorum apud vos Imperatorum effigies cum tali forma dedicatis*]. Arrianus: Τὰ σημεῖα τῆς ἐπιλέκτου στρατιᾶς ἀετοί, εἰκόνες βασίλειοι [*Signa exercitus aquilae et imagines Imperatorum*]. Apud Tacitum passim istarum in signis imaginum mentio. Propter eas imagines adorata signa, ut iam dicentem Tertullia-

lianum audivimus. Suetonius: *Artabanus transgressus Euphratem aquilas et signa Romana Caesarumque imagines adoravit.* Ideo Tacito *numina legionum* et *bellorum Dii* vocantur. Eiusdem est illud: *Signa et aquilam amplexus religione sese tutabatur.* Talia signa Titus conspicua in castris suis posuit quasi Templum Templo Hierosolymitano contrarium. Nam et Tacitus alibi ita loquitur: *Fulgentibus aquilis signisque et simulacris Deûm, in modum templi.* Et ipse Iosephus Ἁλώσεως [*Belli Iudaici*] III. 8 quas σημαίας [*signa*] dixerat, mox τὰ ἱερὰ [*sacra*] vocat. Ut et Herodianus lib. IV. Ad talia signa περὶ τὴν πόλιν [*circa Urbem*] posita, ut ad Templum, confugere Iosepho Herodis procuratori suadet Alexandra, narrante historiae Scriptore Iosepho lib. XV Ant. Haec ipsa signa mox victor Titus intulit Templi ruinis, ubi milites etiam ἔθυσαν ταῖς σημαίαις [*signis sacra fecere*], ut ipse Iosephus loquitur. *Βδελύγματα* igitur ἐρημώσεως aut ἐρημωτικὰ, ut habet Hebraea locutio, cur vocentur obscurum non est; quia scilicet ἐρημίαν [*vastitiem*] {(qua voce in τῆς Ἁλώσεως historia saepissime Iosephus utitur) minabantur non tantum cultui Iudaico (quod fecerat et illud εἴδωλον [*idolum*] ab Antiocho allatum) sed et Templo Urbique. *Expansio* autem βδελύγματος dicitur, quia in loco aperto maximeque conspicuo signa constitui solebant. Tacitus de Tito: *Castris ante moenia Hierosolymorum positis instructas legiones ostentavit.*

Δανιὴλ τοῦ προφήτου, a Daniele Propheta] Hoc nomine Danielem saepe etiam Iosephus Annalium Scriptor nuncupat, neque eum dubitat maximis Prophetis aequare, ut et Iosephus Iacchiades Dan. 1: 17.

Ἑστὼς ἐν τόπῳ ἁγίῳ, stantem in loco sancto] Ὅπου οὐ δεῖ [*Ubi non debet*], Marcus; hoc est, non in ipso Templo, id enim nota venturae cladis non erat, sed ipsa clades praesentissima, verum in Templi conspectu, in solo circum Urbem; quod solum Deo uni, non Gentium Diis, sacrum esse oportebat. Ita סביבות ירושלם [*circuitus Hierosolymorum*] tanquam locus eximie sacer etiam in Ps. 79: 3 nominatur. Et Alexander Antiochi filius immunitatem et sanctimoniam Hierosolymorum extendi vult

ἕως

ἕως τῶν ὅρων αὐτῆς [*ad fines usque eius*] apud Iosephum. Sicut Demetrius in indulto quod exstat Maccabaicae historiae lib. I. cap. 10: 31, Ἱερουσαλὴμ ἤτω ἁγία καὶ ἀφημένη καὶ τὰ ὅρια αὐτῆς [*Hierosolyma sint sancta et libera et fines eorum*]. Iosephus a Demetrio concessum ait ius confugii in Templum καὶ εἰς τὰ ὑπ' αὐτῷ χρηματίζοντα [*et in loca ad Templum pertinentia*]. Simile illud apud Tacitum Annal. III, *Memorabantur Imperatorum nomina qui non modo templo* (Hierocaesariensi) *sed duobus millibus passuum eandem sanctitatem tribuerent.* Hac de causa cum Vitellius copias adversus Aretam ducere per Iudaeam pararet, Iudaei, ut Iosephus ait, παρῃτοῦντο τὴν διὰ τῆς χώρας ὁδόν· οὐ γὰρ αὐτοῖς εἶναι πάτριον περιορᾶν εἰκόνας εἰς αὐτὴν φερομένας, πολλὰς δ' εἶναι σημαίαις ἐπικειμένας [*deprecabantur iter per ipsorum regionem: neque enim sui moris esse pati simulacra per eam ferri. Multa autem esse simulacra in signis*]. Ecce negabant fas esse signa in solo Iudaeae conspici, quia in signis multae essent imagines. Cui monito Vitellius paruit: quod non ita multo post evenit quam Christus haec dixerat. Aliquanto vero antequam haec diceret, seditio Hierosolymis orta erat ideo quod Pilatus clam signa Hierosolymis intulisset. Praesagium ergo imminentis excidii hoc vult accipi, cum cogentur Iudaei non audire signa clam illata, sed palam in loco illustri posita conspicere, nec in quovis Iudaeae angulo, sed sub ipsa Hierosolymorum moenia, solo apprime sancto, et in quo vel Templi reverentia minime id fieri deceret; neque vero fieret, nisi Deus Templum illud omnemque cultum Iudaicae gentis, ut multis modis impuratum, abominaretur. Saepe annotat Iosephus Θεὸν ἀπεστράφθαι τὰ ἅγια [*Deum alienum fuisse a Templo*]. Fuisse enim οἶκον ἄγεος καταγέμοντα [*domum plenam scelerum*].

Ὁ ἀναγινώσκων νοείτω, *qui legit, intelligat*] Assentior haec parenthesi includentibus. Cohaerent enim sequentia prioribus, ut ex Marco etiam et Luca apparet. Est autem hoc etiam a Daniele ותדע ותשכל [*Scito ergo et animadverte*], ubi Graeci καὶ γνώσῃ καὶ συνήσεις, 9: 25. Notandum est, vaticinia alia obscurius alia clarius edita certo Dei consilio. Sunt enim quaedam mala quae a piis

piis vitari vult Deus, ut quae scelerum maximorum supplicia sunt. In his malis erat excidium Titi. Ideo additae sunt notae apertissimae, quibus etiam pii admoniti, ut Epiphanius, Eusebius atque alii notant, in tempore Hierosolymis exierunt. Sunt mala alia quae Deus explorandae hominum constantiae vult inservire, qualis erat vexatio Antiochi. Ea praedicit quidem, ita ut cum eveniunt a Deo provisa appareat, sed non semper praemittit notas, certe non praecisi temporis, quibus animadversis caveri possint: quia id si fieret non appareret piorum constantia. Itaque mala sub Antiocho quamdiu duratura essent significavit, sed quando inceptura subticuit. Vide Iacchiaden ad Dan. 12: 10. Ideo de illorum malorum vaticinio ait Daniel שמעתי ולא אבין, id est, ut vertunt Graeci: *Καὶ ἐγὼ ἤκουσα καὶ οὐ συνῆκα* [*Et ego audivi et non intellexi*]: cui Deus respondet *illas res occlusas et obsignatas esse* debere *ad tempus* aliquod. At illa de excidio Titi praedictio et apud Danielem habebat definiti temporis notam, et si quid videri poterat obscurius, patefactum erat, Christo dicente haec eventura cum primum exercitus profanus cum signis ad Urbem adventaret.

16. *Τότε οἱ ἐν τῇ Ἰουδαίᾳ φευγέτωσαν ἐπὶ τὰ ὄρη, tunc qui in Iudaea sunt fugient ad montes*] *Τότε*, id est, si non ante fugeritis tunc saltem fugite cum primum adventare expansis signis exercitum conspicietis, cum poni primum castra incipient; nam ad id usque tempus patebat fuga, nondum occlusis egressibus; quod factum mense ex quo exercitus Urbi admotus erat tertio, cum murus circum Urbem ductus est ambitu 34 stadiorum, additis castellis. Itaque Iosephus eo ipso tempore multos profugisse narrat. Sic et a Sossio obsessa Urbs diu exitus habuit. *Ἰουδαία* hic, ut alibi, saepe stricte sumitur pro *tractu Hierosolymitano*. Illud autem *ἐπὶ τὰ ὄρη*, sicut alludere ad Loti historiam non negaverim, ita re ipsa quoque impletum puto; multosque Christianos versus Libanum montem concessisse. Sic ante obsidium Hierosolymorum Hierichuntinos fugisse *εἰς τὴν ὀρεινὴν* [*in regionem montanam*] narrat Iosephus. Sed et Christiani Scriptores prodiderunt multis perfugium fuisse non Pel-

lam

lum tantum, sed et in alia loca Regni Agrippae et Syriae. Cur autem fugam tam destricte suis imperet Christus, causam Lucas adiicit: Ὅτι ἡμέραι ἐκδικήσεως αὗταί εἰσι, τοῦ πληρωθῆναι πάντα τὰ γεγραμμένα [*Dies enim ultionis hae sunt, quibus impleantur omnia quae scripta sunt*]. Nimirum sunt in consilio Divino tempora ἐπισκοπῆς [*explorationis*], ut Lucas de hac ipsa urbe Hierosolymorum agens loquitur 19: 44, sunt et tempora ἐκδικήσεως [*ultionis*]. Temporibus ἐπισκοπῆς adhibentur quidem comminationes, sed quae non sunt peremtoriae, ut videre est Ier. 18: 8, Ion. 3: 4. Temporibus ἐκδικήσεως decreta Dei, quod universitatem attinet, sunt definita: quemadmodum definitum erat ut Hierosolyma venirent in potestatem Nabuchodonosori, quod nulla ratione evadi poterat, ut saepe dicebat Ieremias. Et a Prophetis dictum, ait Iosephus IX Ant., ὅτι τὸ μὲν Θεῖον κατ' αὐτῶν ψῆφον ἤνεγκεν, ἣν οὐχ ἱκεσίαις ἄν τις ἄκυρον ποιήσειεν, ἀπολέσαι τὸν λαὸν καὶ τῆς χώρας ἐκβαλεῖν [*a Deo pronuntiatam esse adversus eos sententiam, de perdendo et eiiciendo ex terra populo, quam sententiam nullis quis supplicationibus possit avertere*]. Et alibi saepe Deus negat ullam se admittere deprecationem. Tale erat decretum Dei temporibus Titi de perdendo Templo et Urbe: quod εἱμαρμένην et τὸ χρεὼν [*Fatum*] vocat Iosephus, notans saepe occaecatas Hierosolymitarum mentes, ut et omnia ad pacem hortamenta praefracte repudiarent, et post multa desperatae audaciae exempla postremis iisdemque firmissimis munimentis vecordes cederent, multaque alia quae legere est operae pretium. *Deus nimirum, Deus*, ut ille ait, *haec ita versabat*, κατακρίνας ὡς μεμιασμένης τῆς πόλεως ἀπώλειαν [*decreto Urbis ut impuratae interitu*]. Itaque πεπήρωντο ὑπὸ τοῦ χρεὼν ὃ τῇ τε πόλει καὶ αὐτοῖς ἤδη παρῆν [*occaecati sunt a Fato quod Urbi et ipsis imminebat*]. Titus ipse apud Philostratum in Vita Apollonii aiebat post victoriam, μὴ αὐτὸς ταῦτα εἰργάσθαι, Θεῷ δὲ ὀργὴν φήναντι ἐπιδεδωκέναι τὰς ἑαυτοῦ χεῖρας [*non se haec patrasse, sed Deo iram suam patefacere volenti manus suas commodasse*].

17. Ὁ ἐπὶ δώματος μὴ καταβαινέτω ἆραί τι ἐκ τῆς οἰκίας αὐτοῦ, *qui in tecto est non descendat ut tollat aliquid de do-*

domo sua] Videtur de solario alia quam per domum descendi potuisse, per scalas nimirum in publicum proiectas, quales describit in Phoenissis Euripides. Sic et Aristoteles Oeconomicon II ait fuisse ut *ὑπερῷα* [*contignationes*] ita et *ἀναβαθμοὺς ὑπερέχοντας εἰς τὰς δημοσίας ὁδοὺς* [*scalas quae in publicum prominerent*]. Et in Milite Glorioso servus cum dixisset nullum esse ex aedibus quas habitabat in vicinas commeatum, causam reddit, quod nec *solarium esset nec hortus*. Haec autem et quae sequuntur ad celerrimae fugae *ὑποτύπωσιν* [*vivam descriptionem*] pertinent. Ita Loto dictum est: Erue te נפשך על, id est, *cum vita tua tantum, et ne respice*.

18. *Τὰ ἱμάτια, vestem*] Singulari numero vertunt Syrus et Latinus. Penulam intelligi non dubito. Neque tamen mutem Graecam lectionem. Est enim haec vox earum in numero quae plurali sono significationem habent interdum singularem, ut videre est Ioh. 13: 4 et 19: 23.

19. *Οὐαὶ δὲ ταῖς ἐν γαστρὶ ἐχούσαις καὶ ταῖς θηλαζούσαις, vae autem praegnantibus et nutrientibus*] Idem est sensus qui istorum verborum Christi euntis ad crucem: *Venient dies in quibus dicetur, Beatae steriles et uteri qui non pepererunt et ubera quae non lactarunt*, Luc. 23: 29. Nimirum parvi liberi magna fugae sunt impedimenta. Antiochiae infantem repertum legimus qui matris mortuae sugeret ubera. Bello Gotthico per Italiam matris morte aut captivitate desertum infantem capra aluit. Est apud Iosephum lib. XIV miserabilis descriptio matrum cum infantibus fugientium.

20. *Μηδὲ ἐν σαββάτῳ, vel Sabbato*] Cum Sabbato iter esset prohibitum Exod. 16: 29 (quod Iosephus lib. XIII Antiquitatum sic exprimit: *Οὐκ ἔστι δὲ ἡμῖν οὔτε ἐν τοῖς σάββασιν. οὔτε ἐν τῇ ἑορτῇ ὁδεύειν* [*Non licet nobis iter facere aut Sabbatis aut festis diebus aliis*]), et tamen satis constaret non omnem ambulationem esse vetitam (nam ad Sanctuarium eo die ex castris iri solebat, Lev. 23: 3), omnino temperanda ea res fuit aequa definitione: in quo rerum genere aliqua esse debet Sapientum auctoritas. Sapientes autem Hebraei bis mille cubitis id spatium definierunt, quod alii quinque, alii septem stadiis me-

metiuntur. Optandum igitur dicit Christus ne in Sabbatum incidat fugae necessitas, ostendens longe ultra bis mille cubitos fugiendum. Nec obstat quod apud Iudaeorum Magistros legimus, *vitae periculo cessare legem Sabbati:* ea enim exceptio non omnibus erat probata. Nam primum Dositheus ne statu quidem decedendum Sabbato arbitrabatur: Esseni nec alvum levandam. Et quanquam Maccabaicis temporibus decretum erat, vitam ab hoste impetitam armis etiam Sabbato defendere, tamen multis id fas esse non satis erat persuasum. Qua occasione usi et Ptolemaeus primum Lagi filius, deinde vero et Pompeius et Sossius Urbem Sabbato irrupere. De Ptolemaeo narrat id Agatharchides Cnidius, verbis quae Iosephus producit primo contra Appionem; caetera Iosephus ipse. Deinde etiam qui isti decreto stabant, tamen strictissime interpretabantur, si nempe hostis moenia oppugnaret. Nam extra eam necessitatem pugnare nefas esse non uno loco sentire se ostendit Iosephus, eamque suis temporibus ait receptam fuisse sententiam; adeo quidem ut nec obsidentium opera Sabbato turbare auderent; quod cum Iosepho et Rabbini prodiderunt. Huius qui erant sententiae (erant autem plurimi, quos inter nauta ille Synesio memoratus) religione impediebantur periculum imminens fuga antevertere; quo Christus respicit. Erat quidem cessatura ante excidium Hierosolymitanum stricta illa obligatio Sabbati; at in plerisque Iudaeis etiam Christianam religionem amplexis non erat cessatura obligationis veluti manentis persuasio, ut videre est Rom. 14: 5. Quin ad tempora usque Adriani Christianis Palaestinae (qui *Nazaraei* vocabantur) observata Legis praecepta alibi ostendimus. Certe ante excidium Templi paucissimi fuere qui libertatem suam intelligerent. Quamdiu autem ea manebat persuasio, contra quicquam facere grave fuisset delictum; ut aliquoties docet Paulus. Quae vero de fuga hic dicuntur, ad tempus inchoati obsidii non ad extrema cladis pertinent, tunc enim fugae non erat locus.

21. Ἔϛαι γὰρ τότε θλίψις μεγάλη οἵα οὐ γέγονεν ἀπ' ἀρχῆς κόσμου ἕως τοῦ νῦν, οὐδ' οὐ μὴ γένηται, *erit enim tunc vexatio magna, qualis non fuit ab initio mundi*

us-

usque modo, neque fiet] Cohaerent haec cum superioribus hoc modo: Hortatus sum vos ad fugam, et optare vos iussi ut eam habere possitis expeditissimam: ne credite frustra id a me dici. Nam post elapsam fugae occasionem, mala imminebunt omnibus malis humanis graviora, intus latrocinia, fames, pestis, extra ferrum et flamma. Verissime a Iosepho dictum est *μήτε πόλιν ἄλλην τοιαῦτα πεπονθέναι, μήτε γενεὰν ἐξ αἰῶνος γεγονέναι κακίας γονιμωτέραν* [*neque ullam urbem passam talia, neque ab omni aevo fuisse hominum genus malitiae fecundius*].

22. *Καὶ εἰ μὴ ἐκολοβώθησαν αἱ ἡμέραι ἐκεῖναι, οὐκ ἂν ἐσώθη πᾶσα σὰρξ, et nisi breviati fuissent dies illi, nullus evaderet homo*] *Ἐκολοβώθησαν* hic quod *συνετμήθησαν* apud Graecos Dan. 9: 24. Lux huic loco ab historia. Antequam Urbs obsideretur, primum sicarii clam quos lubebat trucidabant, deinde Zelotae bellum in Romanos sumentes omnes a bello aversos obtruncabant, postremo Duces Zelotarum tam in Galilaea quam in Iudaea de principatu inter se armis certantes populum in partes mutuasque caedes rapiebant; quae omnia apud Iosephum videre est: itaque nisi accelerata esset obsidio Urbis, in quam confluxit non ex Iudaea tantum sed et ex Galilaea et Idumaea quicquid erat pessimorum hominum, *θύματα καὶ καθάρματα τῆς χώρας ὅλης* [*totius regionis piamenta ac retrimenta*], ut Iosephus loquitur, ac sic bellum omne conclusum intra semestre tempus, haud dubie quotquot in Iudaea erant concidissent aut latrocinio aut mutuis caedibus. *Τί τηλικοῦτον*, inquit idem Iosephus, *ὦ τλημονεστάτη πόλις, πέπονθας ὑπὸ Ῥωμαίων, οἵ σου τὰ ἐμφύλια μύση περικαθαιροῦντες εἰσῆλθον;* [*Quod tale, o Urbs misera, passa es a Romanis, qui intrarunt ut intestina tua scelera auferrent?*] Simile est quod aiunt Hebraeorum Magistri, exsilium Israelitarum Babylonicum collatum in annum a Lege lata IↃCCCL, si venisset biennio post, futuram fuisse *πανωλεθρίαν* [*exstinctionem gentis totius*].

Διὰ δὲ τοὺς ἐκλεκτοὺς, sed propter electos] Id est, Christianorum causa, qui sparsi per Iudaeam et Galilaeam pecudum ritu caesi fuissent a sicariis, Zelotis et tyrannis, utpote aversi a belli consiliis. Nam isti scele-

ra-

ratissimi homines *μόνον ὡμονόουν τὸ φονεύειν τοὺς σωτηρίας ἀξίους* [*in eo tantum consentiebant quod vita dignos occiderent*], ut Iosephus loquitur; et ante: *Ἦν δὲ τῶν ἐρώντων τοῦ πολέμου πρὸς τοὺς ἐπιθυμοῦντας εἰρήνης ἔρις χαλεπή* [*Erat bellum cupientibus acre odium in pacis amatores*]. *Ἐκλεκτοὺς* quasi proprio nomine dici Christianos, utpote charissima Dei pignora, annotavimus supra. Celebre erat primis Christianorum temporibus Matthiae Apostoli dictum: *Ἐὰν ἐκλεκτοῦ γείτων ἁμαρτήσῃ, ἥμαρτεν ὁ ἐκλεκτός* [*Si electi vicinus peccavit, peccavit ipse electus*]: quo significabatur officium Christianorum in admonendis hominibus ulla necessitudine coniunctis. Sic Clemens Alexandrinus: *Κἂν μισῶσι τὸν ἐκλεκτόν τινες* (id est Christianum) *οἶδεν οὗτος τὴν ἄγνοιαν αὐτῶν* [*Etiam si qui electum odio habent, novit is illorum ignorantiam*]. Etiam Arrianus Epicteto eum qui baptizatus est vocat *ᾑρημένον* [*electum*], et Caecilius Natalis apud Minutium Felicem Christianos vocat *electos*. Marcus dixit *ἐκλεκτοὺς οὓς ἐξελέξατο* [*electos quos elegit*], id est, *ἀγαπητοὺς οὓς ἠγάπησε* [*dilectos quos dilexit*], loquendi ubertate Hebraeis familiari. Tale est illud, *τιμὴν τοῦ τετιμημένου ὃν ἐτιμήσαντο* [*pretium appretiati quem appretiaverunt*] infra 27: 9, *παραδόσει ᾗ παρεδώκατε* [*traditione quam traditam accepistis*] Marc. 7: 13, *ἐν τῇ ἀναστάσει ὅταν ἀναστῶσι* [*in resurrectione cum resurrexerint*] Marc. 12: 23, *κτίσεως ἣν ἔκτισεν ὁ Θεὸς* [*creaturae quam creavit Deus*] Marc. 13: 19. Sed et Euripides dixit *βούλησιν ἣν ἐβούλετο* [*voluntatem suam quam voluit*]. Hi ἐκλεκτοὶ sunt servi illi Dei ex Tribubus XII quos in Apocalypsi Angelus narratur obsignasse antequam adventaret dies ille irae Divinae. Nam obsignare solemus ea quae recte custodita volumus.

Κολοβωθήσονται αἱ ἡμέραι ἐκεῖναι, breviabuntur dies illi] Consilio Dei, cui hoc diserte adscribit Marcus: cuius consilii sapientem dispensationem in historia conspicere est. Vespasianus senecta tardus et operiendum censens dum mutuis vulneribus Iudaei conciderent, a multis monebatur *ἀμῦναι τῇ πόλει, καὶ τὰ τοῦ δήμου περισῶσαι λείψανα. διὰ γὰρ τὴν πρὸς Ῥωμαίους εὔνοιαν ἀνῃρῆσθαί τε πολλοὺς, καὶ κινδυνεύειν τοὺς περιόντας* [*subvenire Urbi, et servare populi quod erat reliquum; nam ob fidem in Ro-*

Romanos interfectos esse multos, et in periculo summo esse qui restarent]. His impulsus omnia ad obsidium parat: mox ipse versus ad capessendum firmandumque imperium Tito tradit copias, *quem manere apud exercitus ad omnes Principatus novi eventus casusque utile videbatur*, scribente Tacito. At Tito, utpote iuveni, Roma (ut idem Tacitus notat) *et opes voluptatesque ante oculos, ac ni statim Hierosolyma concideret morari videbantur*. His modis praecipitatum obsidium, cum interim qui in Urbe erant latrociniis, rapinis, libidinibusque indulgerent, ὀνειδίζοντες τῷ Θεῷ εἰς βραδύτητα τῆς ἐπ' αὐτοῖς κολάσεως [*exprobantes Deo quod tam diu differret poenas de ipsis sumere*], ut apud Iosephum legimus. Sed et coepta obsidio spe omni celerius finem habuit, dum ipsi obsessi ambustis frumentis famem accelerant, et munitissima praesidiorum fatali vecordia deserunt. Ita factum est ut inter Christi, veri Paschatis, immolationem et amissam possessionem terrae promissae totidem anni intercederent quot inter Aegyptiacum Pascha et eiusdem terrae adeptionem anni intercesserant: itaque pro diebus quadraginta, qui dati erant ad poenitentiam Ninevitis, ipsis concessi sint anni totidem.

23. *Τότε, tunc*] Christus ad quaestionem secundam solvendam progrediens, tacitam facit transitionem posteriora prioribus connectens. Quaestio erat de Regno Messiae: quia autem multi ψευδόχριστοι [*Pseudochristi*] apparituri erant etiam post excidium Hierosolymorum (nam de his qui excidium praeventuri erant iam egerat), ideo Christianos admonet ne Regnum exspectent cum externo apparatu, μετὰ παρατηρήσεως. Si quis igitur hic aut illic Christum adspectabili modo adesse nuntiet, nolite fidem adhibere.

24. *Ἐγερθήσονται γὰρ ψευδόχριστοι, surgent enim Pseudochristi*] Ψευδόχριστοι iidem qui ἀντίχριστοι [*Antichristi*]. Et sic ἀντιχρίστων vocem in Epistola Iohannis explicat Syrus. Statim post excidium Ionathas πονηρότατος ἄνθρωπος [*homo pessimus*], ut Iosephus loquitur, multos in Cyrenaicam solitudinem perduxit, σημεῖα καὶ φάσματα δείξειν ὑπισχνούμενος [*pollicens se signa et portenta editurum*]: quem conatum Catullius provinciae Praeses armis dis-

iecit. Adriani temporibus Barchochebas, ita dictus in ochaba nobili Galilaeae vico (cuius Epiphanius memi-), palam omnibus dixit משיחא אנא Ego sum Messias nc Adrianus in urbe Bether obsedit. Ipse impostor e capta a milite trucidatus est: ex quo tempore a laeis non בר כוכבא sed בר כוזבא, id est, filius mendacii i coepit. Nam qui ante ita appellatum censent mul- a falluntur. Hic est Βαρχοχέβας ὁ τῆς Ἰουδαίων ἀπο- τασίας ἀρχηγέτης [Barchochebas auctor Iudaeorum defec- nis], cuius in Apologetico Iustinus meminit. Quod au- i quidam putant duos fuisse Barchochebas aut Bar- zibas, errant decepti a Iudaeis, pessimis historiae auc- tris. Nam ex quo patria expulsi sunt, omnis apud s historia crassis erroribus et fabulis est inquinata; bus proinde nihil credendum est nisi alii testes acce- it. Itaque videre est ipsos quoque inter se discordes; m alii Aquibam Barchochebae prioris, alii posterioris torem statuunt: et priorem a Tito, posteriorem ab riano obsessum sunt qui credant. Sed profecto error vicini nominis: nam illa a Tito obsessus non Bar- chebas fuit, sed Bargioras, quomodo eum Iosephus Tacitus nominant. Sed et alii Iudaei Barchochebam n eo quem dixi Ionatha confundunt. Aiunt enim ab o excitatum bellum in Cyrene. Sed Iudaei omnes ψευ- ρίζους Barchochebas vocant; quomodo Graeci quicquid uam fortiter gestum est adscribunt Herculi. Postea in gypto, Cypro, Creta atque alibi multi alii exstiterunt postores pro Christo se venditantes. Quibus adiungi test Menander Samaritanus.

Καὶ ψευδοπροφῆται, et Pseudoprophetae] Ψευδοπροφήτας connexu orationis intelligo παραστάτας τῶν ψευδοχρίστων eudochristorum adstites], qui sacrarum litterarum tes- moniis abutebantur, aut etiam suas iactabant revelatio- , ut populo persuaderent hunc aut illum impostorem e promissum Messiam. Qualis Adriani temporibus fuit ibus Balaami de stella vaticinium (quia vicus, unde rchochebae nomen, stellae habet significationem) ag- ique et aliorum Prophetarum vaticinia ad illum tra- ns. Nec Aquibas tantum, sed si ipsis Iudaeis et qui er Iudaeos minime nugatur Maimonidae credimus,

plerique eius aetatis Sapientes. Nec dubitandum est quin simili modo alii quoque ψευδόχριστοι suos habuerint ψευδοπροφήτας.

24. Καὶ δώσουσι σημεῖα μεγάλα καὶ τέρατα, *et edent signa magna et prodigia*] Flammas evomere putatum Barchochebam narrat Hieronymus: cui simile est quod de Bestia secunda narrat Apoc. 13: 13. Deus cum Pharaonem editis per Mosem miraculis ad sequi obedientiam invitasset, provide permisit et a Magis Aegyptiis edi nonnulla quaedam, ita tamen ut Mosis signa magnitudine et multitudine longe illis antecellerent; quo facto Pharaoni simulanti Magorum se miraculis fidem adhibere et id velum obtendenti suae saevitiae, occursum est. Nulla enim probabilis afferri poterat ratio cur Magorum miraculis habuisset fidem qui Mosis miraculis fidem habere nollet. Israelitis praedixit Moses futurum ut falsorum Deorum ministri ipsos a veri Dei cultu conarentur abducere non sine signorum pompa; idque permissurum Deum ut ipsorum in se fidem exploraret; iustissime nimirum, post tot a se edita miracula, quae nullis aliis miraculis aequari, nedum superari possent, ut si talibus signis adducti Iudaei ad falsos Deos deficerent, id levitatis ipsorum et perfidiae insigne esset monumentum. Simili modo Deus post Filii sui auctoritatem tot illustribus miraculis probatam permittere voluit, ut alii qui Christos sese aut Prophetas venditarent aliqua exhiberent signa: ut Iudaei, si illos sequerentur velut signis permoti, ipsa signorum comparatione convincerentur. Hac scilicet ratione toti humano generi constitit, Iudaeis quominus Christo parerent nullam rem aliam quam doctrinae ipsius sanctimoniam et puritatem obstitisse. In tales igitur qui τὴν ἀγάπην τῆς ἀληθείας οὐκ ἐδέξαντο [*caritatem veritatis non admiserunt*] vim habere solet ἡ ἐνέργεια τοῦ Σατανᾶ ἐν πάσῃ δυνάμει καὶ σημείοις καὶ τέρασι ψεύδους καὶ ἐν πάσῃ ἀπάτῃ τῆς ἀδικίας [*operatio Satanae coniuncta cum omni vi et signis et prodigiis mendacibus et omni fraude iniqua*], 2 Thess. 2: 9, 10. Haec est ἐνέργεια πλάνης ἵνα κριθῶσι πάντες οἱ μὴ πιστεύσαντες τῇ ἀληθείᾳ [*operatio erroris ut iudicentur omnes qui non crediderunt veritati*]. Confer dictum caput Apocalypseos.

Ὥστε

"Ὥςε πλανῆσαι, εἰ δυνατὸν, καὶ τοὺς ἐκλεκτοὺς, *ita ut in errorem inducantur, si fieri potest, etiam electi*] Quod hic per ὥςε dicitur, Marcus ita explicat: Πρὸς τὸ ἀποπλανᾷν, εἰ δυνατὸν, καὶ τοὺς ἐκλεκτούς [*Ad seducendos; si fieri potest, etiam electos*]. Simile loquendi genus est in loco libri veteris, sed extra Canonem, quem citat Clemens Alexandrinus: Τινὰ γὰρ ῥήματα ἀγαθὰ λαλεῖ [*Quaedam enim dicit verba bona*] (nimirum ὁ ψευδοπροφήτης, de quo sermo est): ὁ γὰρ διάβολος αὐτὸν πληροῖ τῷ ἑαυτοῦ πνεύματι, εἴ τινα δυνήσεται ῥῆξαι τῶν δικαίων [*Diabolus enim suo spiritu eum replet, si quem possit abrumpere iustorum*]. Sensus est, illos γόητας [*impostores*] omnem operam daturos, ut non tantum Iudaeos incredulos, sed et eos qui Christo nomen serio dederant (quos ἐκλεκτοὺς passim vocari res certissima est) in suas pertrahant partes. Illud εἰ δυνατὸν rei denotat difficultatem; Act. 20: 16, Rom. 12: 18. Vix enim decipi potest; imo si verborum proprietatem sequimur, etiam cum decipi videtur non decipitur, sed ipse se decipit qui monitus non cavet. Ideo addit Christus, Ἰδοὺ, προείρηκα ὑμῖν [*Ecce, praedixi vobis*], ut ostendat Christianis ne tales sequantur impostores satis esse prospectum. Nam qui Iesum esse Christum veracem Doctorem credit, sciens praedictum a Christo Regnum suum non venturum μετὰ παρατηρήσεως [*cum externo apparatu*], armatus satis est adversus id genus praestigias. Vide si vacat Origenem hic et Theophylactum. In Clementis Constitutionibus libro VI cap. 18 hunc in modum explicatur hic locus: Καὶ ἐλεύσονται ψευδόχριςοι καὶ ψευδοπροφῆται, καὶ δώσουσι σημεῖα ἐν οὐρανῷ, ὥςε, εἰ δυνατὸν, καὶ τοὺς ἐκλεκτοὺς ἀπατῆσαι· ὧν τῆς ἀπάτης ῥύσεται ἡμᾶς ὁ Θεὸς διὰ Ἰησοῦ Χριςοῦ τῆς ἐλπίδος ἡμῶν [*Et venient Pseudochristi et Pseudoprophetae, et dabunt signa in coelo, ut si fieri potest, etiam electos decipiant: a qua deceptione servabit nos Deus per Iesum Christum qui est spes nostra*]. Neque miror si illis temporibus prope ἀδυνάτοις [*rebus, quae fieri non possunt*] accenseri potuit ut qui Christi dogmata cum cura imbibissent ab iis abducerentur, cum etiam apud Galenum proverbiale sit: Θᾶττόν τις τοὺς ἀπὸ Χριςοῦ μεταδιδάξειε [*Citius quis dedocet eos qui Christo*

se dederunt]. Et Augustinus oraculum Apollinis refert; qui sciscitanti quomodo uxorem a Christianismo posset avellere, respondit, Facilius eum aut flumini rapido inscripturum literas, aut in aëre volaturum. Caeterum, quanquam difficulter hoc fieret, factum tamen interdum recte affirmat Tertullianus adversus Marcionem III, *Si quidem edicens multos venturos, signa facturos, et virtutes magnas edituros, aversionem etiam electorum, nec ideo tamen admittendos.* Eusebius dixit: Ὡς, εἰ δυνατὸν, σκανδαλίσαι καὶ τοὺς ἐκλεκτούς [*Ut, si fieri potest, offendent etiam electos*].

26. Ἰδοὺ, ἐν τῇ ἐρήμῳ ἐςὶ, *ecce, in deserto est*] Messias scilicet, quod Marcus addit. Solebant id genus impostores abducere homines in solitudinem, ut tuto ibi manum colligerent, quod apud Iosephum passim videre est.

Μὴ ἐξέλθητε, *nolite exire*] Ne ite ut illorum ductum sequamini.

Ἐν τοῖς ταμείοις] *In conclavi domûs*, ut supra 6: 6. Nam quidam haud satis fidentes viribus clam colligebant sectatores. Sensus idem est qui supra: Ἐάν τις εἴπῃ, Ἰδοὺ ὧδε Χριςὸς, ἢ ὧδε [*Si quis vobis dixerit, Hic est Christus aut illic*]: quod ostendit oppositio membri sequentis.

27. Ὥσπερ γὰρ ἡ ἀςραπὴ ἐξέρχεται, *sicut enim fulgur exit*] Fulminis proprium est brevissimo tempore plurima loca pervadere. Hinc de Alexandro Lucanus:

——— *Fulmenque quod omnes*
Percuteret pariter populos.

Et de eodem Plutarchus: *Τίνι ἂν τις εἰκάσειεν ἢ πυρὶ κεραυνίῳ ῥαγέντι*; [*Cui eum comparemus nisi igni fulminis erumpenti?*] Alibi: Ὥσπερ ἄςρου φερομένου καὶ διάττοντος ἀπὸ δυσμῆς ἐξ ἀνατολῶν [*Cum tanquam stella ferretur et discurreret ab Occidente in Orientem*]. Ait ergo Christus non esse cur hoc aut illo loco peculiariter quaeratur Regnum suum, cum uno velut ictu pervasurum sit per omnes terrarum oras ab uno coeli cardine ad alterum, secundum ea quae in Psalmis et Prophetis de Messiae Regno erant predita. Ioel dixit 2: 2, כשחר פרש על ההרים, ὡς ὄρθρος χυθήσεται ἐπὶ τὰ ὄρη, [*quasi aurora diffundetur supra montes*].

Ἡ

'Η παρουσία, *adventus*] De hac voce egimus supra.

28. Ὅπου γὰρ ἐὰν ᾖ τὸ πτῶμα, ἐκεῖ συναχθήσονται οἱ ἀετοί, *ubicunque enim fuerit cadaver, illuc congregabuntur et aquilae*] Proverbium Hebraicum desumtum ex aquilae natura, quam Iobi liber celebrat. Idem est vulturis ingenium; unde et Latina adagia; quale illud:

Cuius vulturis hoc erit cadaver?

De Erichtho venefica Lucanus:

Et quacunque iacet nudum tellure cadaver
Ante feras volucresque sedet.

Pertinet autem Hebraicum proverbium ad ea quae non unius loci propria, sed ubivis locorum eodem modo se habent; quale est illud Philemonis:

Ἅπαντες οἱ λέοντές εἰσιν ἄλκιμοι·
Δειλοὶ πάλιν δ' ἑξῆς ἅπαντες οἱ λαγοί·
Οὐκ ἔςʼ ἀλώπηξ ἡ μὲν εἴρων τῇ φύσει,
Ἡ δ' αὐθέκαςος· ἀλλ' ἐὰν τρισμυρίας
Ἀλώπεκάς τις συναγάγοι, μίαν φύσιν
Ἁπαξάπασιν ὄψεται, τρόπον θ' ἕνα.
[*Immane cunctis robur est leonibus;*
Ingenium pavidum lepores nusquam non habent;
Nec inter vulpes alia vafris moribus,
Simplicibus alia est: quin tricena vulpium
Si forte millia in unum contraxeris locum,
Erit per omnes unus ingenii tenor.]

Tale et illud proverbium: Πᾶσι κορυδαλοῖς λόφος [*Omnibus cassitis cassis est*]. Et Hunnus Sandil apud Procopium cum de luporum et ovium ingenio locutus esset: Καὶ ταῦτα ἐν γῇ τῇ πάσῃ γίνεσθαι οἶμαι· τεθέαται γὰρ τῶν πάντων οὐδεὶς οὔτε ποίμνῃ κύνας ἐπιβουλεύσαντας, οὔτε λύκους ἀμυνομένους αὐτοῖς πώποτε [*Et haec ubique terrarum fieri existimo; neque enim quisquam vidit aut canes insidiantes pecori, aut lupos pecus protegentes*]. Sensus autem hoc loco est idem quem apertius enuntiat Petrus Act. 10: 34, 35, Ὅτι οὐκ ἔςι προσωπολήπτης ὁ Θεός· ἀλλ' ἐν παντὶ ἔθνει ὁ φοβούμενος αὐτὸν καὶ ἐργαζόμενος δικαιοσύνην δεκτὸς αὐτῷ ἐςι [*Non esse personarum acceptorem Deum: sed in omni gente qui timet eum et operatur iustitiam acceptum esse illi*]. Si quis particulas subtilius velit ἀλληγορεῖν [*ad obtectos significatus trahere*] (quanquam id in pro-

proverbiis minime est necesse) poterit per *cadaver* intelligere τοὺς τὰς πράξεις τοῦ σώματος θανατοῦντας [*qui facta carnis necarunt*], per *aquilas* sublimia dona Spiritus Sancti, quae signa sunt Regni Messiae, ut aquilae illae adeo Iudaeis formidatae signa erant Romani imperii. Cur haec ad iudicialem adventum trahi non oporteat partim ante dixi, partim ipsa orationis series ostendet. Multa enim intercedent antequam ad iudicii descriptionem veniatur. Venerandum Christi corpus, postquam missum est in plenissimam vitae Divinae possessionem, vocari πτῶμα mirer Veteribus venire in mentem potuisse. Sed et apud Lucam hoc proverbium non universali iudicio, sed illi hominum discretioni quae per Euangelium facienda erat, applicatur, ut inibi videbimus.

29. *Εὐθέως δὲ μετὰ τὴν θλίψιν τῶν ἡμερῶν ἐκείνων ὁ ἥλιος σκοτισθήσεται, statim autem post vexationem dierum illorum sol obscurabitur*] Quominus haec ad indiciarium adventum trahantur multa apud me obstant. Primum illud εὐθέως tempus significat ab excidio Hierosolymitano et secutis impostorum fraudibus non nimis longe remotum, quod Marcus dixit ἐν ἐκείναις ταῖς ἡμέραις μετὰ τὴν θλίψιν ἐκείνην [*tempore illo post vexationem illam*]. Deinde consummatio seculi aliis modis describitur, nimirum incendio, ut videre est apud Petrum 2 Ep. 3: 12, nusquam vero caligine solis aut lunae, aut stellarum lapsu. Tum vero locutiones istae de caligine solis et lunae multis in locis reperiuntur, nusquam autem sensu plane physico, sed sensu nonnihil figurato, ut videre est Esai. 13: 10, 24: 23, 60: 20, Ezech. 32: 7, Ioel, 2: 10, 31, 3: 15, quibus locis et sol et luna nominantur: deinde etiam Iob. 30: 28, Ier. 15: 9, Amos, 8: 9, ubi solis est mentio; in eundem ferme sensum quo Atticus ad Ciceronem scribens calamitoso tempore, *Sol*, inquit, *mihi e mundo excidisse videtur.* Plato dixerat: "Ὥσπερ γὰρ εἴτις ἐκ τοῦ καθεστηκότος κόσμου τὸ φῶς ἐξέλοι, δυσχερὴς καὶ χαλεπὸς ἅπας ὁ λειπόμενος βίος γένοιτ' ἄν· οὕτω τῶνδε τῶν ἀνδρῶν ἀναιρεθέντων ἐν σκότει καὶ πολλῇ δυσκλείᾳ πᾶς ὁ πρὸ τοῦ ζῆλος τῶν Ἑλλήνων γέγονε [*Ut enim si quis ex hoc universo lucem tolleret, difficilis ac molesta futura esset in posterum vita: ita illis viris sublatis in tenebris et*

ignobilitate id quod ante in Graecis vividum et acre fuerat]. Eustathius ad Homeri Odysseae Υ: Καὶ μὴν τινες τὸ, Ἥλιος οὐρανοῦ ἐξαπόλωλεν, οὐκ ἐνόησαν ἐπὶ τοῦ ἐκλιπεῖν, ἀλλ' ὅτι τοῖς μνηστῆρσιν ὁ ἥλιος ἤδη ἐπιλέλοιπεν ὡς τεθνηξομένοις, [*Quidam illud, Ablatus ab aethere sol est, accipiunt non de solis defectu, sed quia procis tanquam morituris sol iam finem accepisset*]. Chrysostomus prima oratione de Statuis eversis: Αὐτὸς τῶν ἡλιακῶν ἀκτίνων ὁ κύκλος συγνάζειν μοι δοκεῖ νῦν καὶ ἀμαυρότερος φαίνεσθαι, οὐ τῶν στοιχείων τὴν φύσιν μεταβαλούντων, οὐδὲ ὡς τῆς ἡμέρας ἀφανιζομένης, ἀλλὰ τῶν ἡμετέρων ὀφθαλμῶν τῷ τεθολῶσθαι τῆς ἀθυμίας τῷ νέφει μὴ δυναμένων καθαρῶς, μηδὲ μετὰ τῆς αὐτῆς διαθέσεως τὸ παρὰ τῶν ἀκτίνων δέχεσθαι φῶς [*Ipse radiorum solarium circulus lugere mihi nunc videtur et obscurius se ostendere, non quod elementa naturam mutaverint, nec quod dies defecerit, sed quod oculi nostri obsiti moestitiae nube non possint pure, nec sic ut ante recipere radiorum iubar*]. Praetera quae hic dicuntur non fore ἀμέσως [*re nulla intercedente*] coniuncta cum iudicii die, vel inde apparet quod apud Lucam Christus, cum ista incipient, iubet nos arrectos exspectare nostram ἀπολύτρωσιν [*redemtionem*]. Rei autem praesentis nulla est exspectatio. Quibus argumentis adducor ut credam Christo propositum, significare Discipulis, sicut excidium Hierosolymitanum habuit suas praevias calamitates, ita habiturum et universalis iudicii diem, cuius figura et quasi pignus fuit excidium Hierosolymitanum. Sed haec mala magnis de causis non plane ab eo enuntiata sed prophetice. Firmat hanc sententiam, quod Apocalypsis, quae tota scripta est sermone Prophetico, haec signa non tantum singula sed et coniuncta nobis proponit. Nam post terrae motum illum, de quo diximus suprá, haec sequuntur 6: 12, 13, 14, Ὁ ἥλιος ἐγένετο μέλας ὡς σάκκος τρίχινος, καὶ ἡ σελήνη ἐγένετο ὡς αἷμα· καὶ οἱ ἀστέρες τοῦ οὐρανοῦ ἔπεσον εἰς τὴν γῆν ὡς συκῆ βάλλει τοὺς ὀλύνθους αὐτῆς ὑπὸ μεγάλου ἀνέμου σειομένη· καὶ οὐρανὸς ἀπεχωρίσθη ὡς βιβλίον εἰλισσόμενον [*Sol factus est niger tanquam saccus cilicinus, et luna facta est sicut sanguis: et stellae de coelo ceciderunt super terram, sicut ficus abiicit grossos suas cum vento magno quatitur: et coe-*

coelum recessit sicut liber involutus], et quae sequuntur. Fateor eo loco designari ea mala quae in Iudaea conspecta sunt ante excidium Hierosolymorum: nam de hac irae die ibi agi omnino mihi persuadeo, et aliis, ut puto, persuadebo nostris ad Apocalypsim Annotatis. Sed, ut dixi, vult Christus similia sed in sensu sublimiore eventura in orbe Romano iis quae in Iudaea evenerant, ac proinde parem finem exspectandum. Quanquam vero videri potest apud Prophetas solis et lunae caligo significare gloriae et felicitatis ademtionem, sicut contra lux solis et lunae aucta gloriae augmentum significat, ac simili modo coeli concussio mutationem duntaxat ingentem indicare, sicut Arabibus dici *coelum cadere super terram aliquam* notavit Maimonides, quomodo *coelum novum et terra nova*, novum rerum statum significant Esai. 65: 17, 66: 22, Apoc. 21: 1, mihi tamen probabilius est singula membra singulas habere significationes. Ut ergo sigillatim Christi oraculum explicemus, primum hoc dicitur, post excidium Hierosolymorum et Barchochebae eique similium exitiosas fraudes, futurum ut paulatim obscuretur Divinae Legis cognitio, partim scilicet falsis interpretationibus, partim commentitiis traditionibus, quae post mortem Apostolorum eorumque ultimi Iohannis spargi hic illic coepta, procedentibus seculis maius maiusque augmentum accepere.

Καὶ ἡ σελήνη οὐ δώσει τὸ φέγγος αὐτῆς, et luna non dabit lumen suum] Sicut apud Ioelem Act. 2: 20 et Apoc. 6: 12, per *lunam* significatur Iudaica Respublica intestinis discordiis cruenta, ita hic per *lunam* significari videtur imperium Romanum; quod velut iuvenescens sub Traiano (ut Florus loquitur) *movit lacertos*, sub Adriano coepit decrescere: deinde vero partim monstris imperii potitis, quales erant Commodus et Heliogabalus, partim multis undique de imperio certantibus pretio et armis, vetus illa Romani imperii maiestas multum detrita est, tandemque praeda esse coepit externis gentibus, Gotthis, Vandalis, Francis aliisque.

Καὶ οἱ ἀςέρες πεσοῦνται ἀπὸ τοῦ οὐρανοῦ, et stellae cadent de coelo] Οὐρανὸς est ἡ ἄνω Ἱερουσαλὴμ [*Hierosolyma superna*], Gal. 4: 26, Ἱερουσαλὴμ ἐπουράνιος [*Hiero-*

so-

solyma coelestia], Hebr. 12: 22, id est, Ecclesia Christiana, quam etiam *coeli* nomine non uno loco designat Apocalypsis. *Stellae* sunt omnes qui Doctorum officio funguntur: οἱ ἑπτὰ ἀςέρες [*septem stellae*], inquit Christus Iohanni, ἄγγελοι τῶν ἑπτὰ ἐκκλησιῶν εἰσι [*Angeli sunt septem ecclesiarum*]. *Stellae cadentes* sunt Doctores a veritate deficientes, quos alia similitudine ἀςέρας πλανήτας [*sidera errantia*] vocat Iudas. Augustinus hunc locum explicans in Epistola 80, *Tunc stellae cadent de coelo et virtutes coelorum commovebuntur, quoniam multi qui gratia fulgere videbantur, persequentibus cedent et cadent, et quidam fideles firmissimi tentabuntur.* Talis cadens stella fuit Marcio, Vetus Testamentum a Deo Patre Iesu Christi profectum negans, et passionem Christi destruens supposito imaginario corpore. Talis Manes duo statuens aeterna principia, et tollens studium pietatis per fictam ἀποκλήρωσιν [*dissortitionem.*] Quorum commenta cum Ebionis aliorumque erroribus commiscens Mahumetes novum dogma procudit, quod nihil est aliud quam ingens depravatio Christianismi. Talium stellarum cadentium saepe in Apocalypsi est mentio pro temporum diversitate repetita, ut 8: 10, 11, 12, 9: 1, 12: 4, sicut et capi 6: 13 eadem imagine denotata fuerat multitudo ψευδοπροφητῶν [*Pseudoprophetarum*] qui in Iudaea ante excidii tempora exstiterant. Sed et olim Daniel hac ipsa nota descripserat eximios in populo Dei viros qui temporibus Antiochi a Lege erant defecturi: ubi *stellarum* vocem eodem modo interpretatur Iacchiades.

Καὶ αἱ δυνάμεις τῶν οὐρανῶν σαλευθήσονται, et potestates coelorum commovebuntur] Solet hac locutione indicari, ut dixi, magna rerum mutatio, ut Esai. 13: 13, 34: 4, Ioel. 3: 16, Hebr. 12: 27. Hic omnino arbitror mutationem quidem indicari maximam, sed in peius, idque in ipsa Ecclesia, quam *coeli* voce designari diximus. *Δυνάμεις* hic respondere Hebraeo צבא verum est. Nam in Ps. 33: 6 ita habent LXX, *Τῷ λόγῳ Κυρίου οἱ οὐρανοὶ ἐςερεώθησαν, καὶ τῷ πνεύματι τοῦ ςόματος αὐτοῦ πᾶσα ἡ δύναμις αὐτῶν* [*Verbo Domini coeli firmati sunt, et Spiritu oris eius omnis potestas eorum*], ubi in Hebraeo est כל צבאם, quemadmodum et alibi in Psalmis כל צבאיו transfertur πᾶ-

πᾶσαι αἱ δυνάμεις αὐτοῦ [*omnes potestates eius*]. Et Esai. 34: 4, *Καὶ τακήσονται πᾶσαι αἱ δυνάμεις τῶν οὐρανῶν* [*Et tabescent omnes potestates coelorum*], ubi in Hebraeo est כל צבא השמים: ex quo loco desumta sunt verba quae modo adduximus ex Apoc. 6: 12. Est et ubi צבא a LXX vertitur *στρατία* [*exercitus*], alibi *κόσμος* [*ornatus*]. Angelos ea voce significari solere docet nos quod est 1 Reg. 22: 19. Ad Deut. 4: 19 eadem vox Hebraea notat aliquid in coelo adspectabile distinctum a sole, luna et stellis; ubi *stellarum* nomen ad planetas referri videtur, צבא ad stellas minores: atque ita hic sumitur, sed προφητικῶς [*Prophetico more*]. Nam sicut Daniel 8: 10 Iudaeos vocat צבא השמים δύναμιν τοῦ οὐρανοῦ [*potestatem coeli*], ita hic δυνάμεις τῶν οὐρανῶν est plebs Christianorum, quae post Apostolorum tempora mire concuti coepit tyrannide τῶν κατακυριευόντων τῶν κλήρων [*Clericorum*], temerariis excommunicationibus et quotidiano σχισμάτων [*schismatum*] proventu. Tyrannidis et temerariae excommunicationis exempla videre qui vult legat Iohannis Presbyteri Epistolam de Diotrephe, et pia monita Irenaei ad Victorem. Schismatum exempla habemus in aliis non paucis, quibus Optatus Milevitanus prudenter tres adscribit caussas, iracundiam, ambitum, avaritiam.

30. *Καὶ τότε φανήσεται τὸ σημεῖον τοῦ υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου ἐν τῷ οὐρανῷ*, *et tunc spectabitur signum Filii hominis in coelo*] Cum post aliquot verba interiecta sequatur iudicialis adventus, in illis verbis καὶ ὄψονται τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου ἐρχόμενον ἐπὶ τῶν νεφελῶν τοῦ οὐρανοῦ μετὰ δυνάμεως καὶ δόξης πολλῆς [*et videbunt Filium hominis venientem in nubibus coeli cum virtute multa et maiestate*], signum de quo hic agitur esse illam ipsam δόξαν, atque ita bis idem verbis quibusdam interpositis dici, vix est ut credam. Quare Propheticum sermonem continuari hic arbitror. Proprie autem illud signum, sive Divinae Christi potentiae evidens argumentum, Ecclesiae (quae *coelum* dicitur) bono editum notari hic arbitror quod Apoc. 19 et 20 describitur, destructionem idololatriae Romanae et longam immunitatem Ecclesiae a persecutionibus.

Καὶ τότε κόψονται πᾶσαι αἱ φυλαὶ τῆς γῆς, *et tunc plangent*

gent omnes gentes terrae] Videri posset referendum ad planctum in die iudicii, ob locum in Euangelio Ioh. 19: 37. Sed novum non est eadem verba, praesertim ex Prophetis petita, diversis rebus aptari. Sunt autem haec verba posita ex Zach. 12: 12, ubi primo sensu de Antiochi temporibus agitur. Hoc vero loco videtur ordo exigere ut ad planctum haec referantur, exstiturum ob iudicia illa quae in gentes, designata Gogi et Magogi nomine, exercebuntur a Christo. Is eventus respondebit isti parti historiae Iudaicae quae excidium Hierosolymorum proxime praecedit, ut haec orbis excidium: *Καὶ οἱ βασιλεῖς τῆς γῆς καὶ οἱ μεγιστᾶνες καὶ οἱ πλούσιοι καὶ οἱ χιλίαρχοι, οἱ δυνατοὶ καὶ πᾶς δοῦλος καὶ πᾶς ἐλεύθερος ἔκρυψαν ἑαυτοὺς εἰς τὰ σπήλαια καὶ εἰς τὰς πέτρας τῶν ὀρέων* [*Et Reges terrae et Principes et Tribuni et divites et fortes et omnis servus et liber absconderunt se in speluncis et in petris montium*]. Quae pertinent ad maximam Iudaeorum consternationem latrociniis undique grassantibus. Similes igitur poenas Christus exposcet per omnes terrarum regiones ab iis omnibus qui honoris aut commodi sui caussa sinceram doctrinam et verum eius usum per sophismatum praestigias et grata peccantibus dogmata corruperunt, aut vi aperta oppugnarunt. *Καὶ τότε ἥξει τὸ τέλος* [*et tunc veniet finis*], ut sequentia ostendunt. Et hactenus Christus obscure ac Prophetice ea eloquutus quae tunc sciri nihil attinebat, sed eventu ipso demonstratura erant praedictionis certitudinem; nunc illud, quod omnes scire plurimum referebat, iudicium scilicet universale, *ἀπολύτρωσιν* [*liberationem*] nostram continens, explanate disserit.

Καὶ ὄψονται τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου ἐρχόμενον ἐπὶ τῶν νεφελῶν, et videbunt Filium hominis venientem in nubibus] Quominus assentiar Augustino haec *ἀλληγορικῶς* [*tectiore sensu*] trahenti ad Christi adventum aut per verbum aut per Spiritum, tum quae sequuntur me movent, tum praecipue id quod habemus Act. 1: 9, 11, ubi simili modo rediturus dicitur quomodo a Discipulis recesserat, id est, per nubem adspectabilem; addito loco qui est 1 Thess. 4: 17. Alioqui etiam extra iudicii tempus Christo nubes velut vehiculi loco adscribitur; ut Dan. 7: 13 et in Apocalypsi multis locis videre est, in testimonium

sci-

scilicet Divinae ipsius potentiae, iuxta id quod legimus Ps. 104: 3.

Μετὰ δυνάμεως καὶ δόξης πολλῆς, cum virtute multa et maiestate] *Δυνάμεις* hic intelligere possumus Angelorum militiam, explicante Paulo 1 Thess. 4: 16, 2 Thess. 1: 7 (adde quod infra est 25: 31); *δόξαν* autem fulgorem adspectabilem, ut saepe ea vox sumitur.

31. *Καὶ ἀποστελεῖ τοὺς ἀγγέλους αὐτοῦ μετὰ σάλπιγγος φωνῆς μεγάλης, et mittet Angelos suos cum tuba vocis magnae*] Id est, *cum tuba canora*; quod Paulus dixit *ἐν φωνῇ καὶ ἐν σάλπιγγι* [*cum voce et tuba*], nimirum ἓν διὰ δυοῖν [*unum exprimendo per duo*], sicut et hic quaedam exemplaria habent *σάλπιγγος καὶ φωνῆς*. Alterum hoc Divinae Christi potentiae argumentum est tuba ista, quae Deo tribuitur Exod. 20: 18 et Ps. 47: 6. Dicitur autem eadem tuba, aut vox quae per tubam significatur, modo Christi, ut Ioh. 5: 25, nempe ut Regis cuius edicta per tubam publicantur; modo Angelorum, ut hic, tanquam accensorum Christi aut praeconum. Quidam *ἀρχαγγέλου* voce, apud Paulum 1 Thess. 4: 16, Christum ipsum intelligunt: sed series orationis id non satis patitur: dicitur enim *αὐτὸς ὁ Κύριος* [*ipse Dominus*], id est, Christus venturus *ἐν φωνῇ ἀρχαγγέλου* [*utens voce Archangeli*]. Quare rectius est apud Paulum *ἀρχάγγελον*, qui est שר ראשון [*Princeps primus*] Danieli, intelligere non ipsum Regem Angelorum Christum, sed sub Rege militiae Angelicae Ducem. Ferme enim videmus quoties Deus per Angelos aliquid exsequitur, unum aliquem eminentioris loci velut Imperatorem aut *ἐργοδιώκτην* caeteris dari; ut Dan. 4: 13, 17, Zach. 2: 3, Apoc. 7: 2. Haec autem tuba Paulo *ultima* vocatur, quia etiam peculiaribus Dei iudiciis sua adscribitur tuba, ut in Apocalypsi est videre.

Καὶ ἐπισυνάξουσι, et congregabunt] Allusio ad morem Iudaeorum, apud quos *ἡ ἐπισύναξις* [*congregatio*] fieri solebat sono tubae, Num. 10. Confer Ezech. 37: 21 et quae supra 6: 2. Sed et Graecis et Romanis mos fuit populum convocare classico.

Τοὺς ἐκλεκτοὺς αὐτοῦ, electos eius] Id est, Christianos, veros scilicet atque constantes. Vide quae supra.

Ἐκ τῶν τεσσάρων ἀνέμων, a quatuor ventis] Allusio ad id

id quod est apud Esaiam 43: 5, 6. Vide et supra 8: 11. Simile loquendi genus Apoc. 7: 1. et Zach. 2: 6. Contrarium huius apud Ier. 49: 36.

Ἀπ' ἄκρων οὐρανῶν ἕως ἄκρων αὐτῶν, *a finibus coelorum usque ad fines eorum*] Explicatio eius quod praecesserat. קצה ἄκρα solent reddere LXX. Idem autem est sive dicas ἀπ' ἄκρου τοῦ οὐρανοῦ ἕως ἄκρου, ut Ps. 19: 7 et Deut. 4: 32, sive ἀπ' ἄκρου τῆς γῆς ἕως ἄκρου αὐτῆς [*a finibus terrae usque ad fines eius*], ut Deut. 28: 64. Nam per *fines coeli* et *fines terrae* idem intelligimus. Ideo non veritus est Marcus utrumque loquendi genus miscere. Dixit enim ἀπ' ἄκρου γῆς ἕως ἄκρου οὐρανοῦ. Cui simile est apud Philonem istud libro De Caino; Ἀπ' οὐρανοῦ περάτων μέχρι γῆς ἐσχάτων [*A coeli terminis ad terrae fines*].

32. Καὶ τὰ φύλλα ἐκφύῃ, *et folia proferit*] Ἐκφύειν idem esse puto quod apud Lucam προβάλλειν [*exserere se*]. Atque ideo active interpretantibus accedere malo quam Syro vertenti significatu passivo. Confer Cantici 2: 13. Τὰ φύλλα, id est, *folia sua*.

33. Πάντα ταῦτα, *omnia haec*] Hae voces et huic proximo commate positae non satis recte intellectae magnas tenebras Interpretibus offuderunt. Notandum ergo apud Graecos ταῦτα et ἐκεῖνα [*illa*] opponi solere. Quare cum mox ponitet ἐκείνην τὴν ὥραν [*illam horam*], hoc ταῦτα opposite accipiendum est. Diximus iam ea quae populo Iudaico erant eventura figuram et pignus quasi quoddam habere eorum quae manebant orbem universum. Dicit ergo Christus, cum haec videritis quae Iudaeos proprie tangunt, credite et caetera quae dixi secutura.

Ὅτι ἐγγύς ἐστιν ἐπὶ θύραις, *prope esse prae foribus*] Nimirum ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου [*Filius hominis*], repetita voce ex comm. 30, quomodo et Syrum intellexisse arbitror. Hoc vero non necessario ita accipiendum fuit quasi statim post res Iudaicas immineat iudicium universale. Obstant enim tum alia tum id quod infra sequitur 48: Χρονίζει ὁ κύριός μου ἐλθεῖν [*Moram facit dominus meus veniendi*]. Certitudo ergo eventus non propinquitas temporis indicatur. Sic חטאת לפתח *prae foribus peccatum est*, Gen. 4: 7, certam poenam culpae comitem

sig-

significat. Neque aliter Iacobus dixit κριτὴς πρὸ τῶν θυρῶν ἕστηκεν [Iudex ante ianuam astitit], 5: 9. Atque eodem modo etiam ἐγγὺς sumi solet, ut Phil. 4: 5, Ὁ Κύριος ἐγγύς [Dominus prope est].

34. Ἡ γενεὰ αὕτη, generatio haec] Qui totum illud tempus a Christo ad ultimum diem γενεᾶς voce intelligunt, vim verborum enervant. Vult enim Christus ex iis quae iamiam conspicienda sunt futura colligi; quo pertinet ficus comparatio. Significat ergo γενεὰ, Hebraeo דור respondens, hic, uti supra 23: 36, eius aetatis homines. Simile est quod supra dixerat, quosdam adstantium non morituros, antequam Regnum Messiae incheretur, 16: 28. Certe multi eorum qui tum vivebant, imo qui ad virilem aetatem iam pervenerant, potuerunt non excidium tantum Hierosolymorum, sed et multa eo excidio posteriora conspicere: quod vel unius Iohannis exemplo manifestum est.

Πάντα ταῦτα, omnia haec] Hoc dixit, Templum ostendens.

35. Παρελεύσονται, transibunt] Hebraei non habent modum δυνητικὸν [potentialem] sive ὑποθετικὸν [subiunctivum]: ideo pro eo usurpant futurum modi indicativi; quod saepe sequuntur Hellenistae. Est ergo hic παρελεύσονται positum pro παρέλθωσιν ἂν [transirent]. Comparatione enim rei quae videatur maxime ἀδύνατος [impossibilis] utitur Christus, ut ostendat multo esse ἀδυνατώτερον [impossibilius] sua oracula non impleri. Vide quae diximus supra 5: 18. Huius explicationis, quam Euthymius sequitur, auctor nobis est Luc. 16: 17.

Οἱ δὲ λόγοι μου μὴ παρέλθωσι, verba autem mea non praeteribunt] Id est, πρὶν ἢ παρελθεῖν τοὺς ἐμοῦ λόγους [priusquam verba mea irrita fiant], ut citato iam loco explicavimus: idem plane loquendi genus Esai. 54: 10.

36. Περὶ δὲ τῆς ἡμέρας ἐκείνης, de die autem illa] Nimirum τῆς συντελείας τοῦ αἰῶνος [consummationis seculi]: de qua die tertio loco erat quaesitum, et de qua iam egerat Christus comm. 30, 31. Haec dies eximie vocatur ἡ ἡμέρα Κυρίου [dies Domini], 2 Petr. 3: 10.

Καὶ τῆς ὥρας, et hora] Ὥραν hic non diei particulam sed latius sumti temporis ambitum intelligo, ut 1 Ioh. 2:

2: 18, Apoc. 3: 10, 14: 7, 15 et alibi passim. Hoc ipsum est quod *καιρὸν* [*momentum*] vocat Paulus 1 Thess. 5: 1. Quae significatio frequens est etiam in Hebraea voce עת, quam hic Syrus usurpat.

Οὐδὲ οἱ ἄγγελοι τῶν οὐρανῶν, neque Angeli coelorum] Non multum referat an hic legatur id quod addunt quidam *οὐδὲ ὁ υἱὸς* [*nec Filius*], nec ne; cum apud Marcum nemo deleat. Mihi vero probabilius est quibusdam codicibus additum ex Marco quam deletum in Matthaeo. Nulla enim delendi erat causa cum in Marco relinqueretur; addita autem saepe videmus aliqua ex Scriptorum inter se collatione. Neque me movet quod Marcus Matthaei historiam contraxit: non enim ita se Matthaeo adstrinxit ut non alicubi mutaret verba, adderet etiam aliquid, Petro, ut credi par est, si quid supra caeteros meminerat, suggerente. Interpretes, qui Filii hic faciunt mentionem, ad Marcum respexere: quod ex Origene apparet, qui de Filio hic agit, cum tamen edita ab Origene exemplaria istas voces hoc loco non haberent, ut testatur Hieronymus. Ab hac lectione stant Syrus et Latinus et codicum pars multo maior.

Εἰ μὴ ὁ πατὴρ μόνος, nisi solus Pater] Potest *εἰ μὴ* hic proprie sumi, si illa *οὐδὲ οἱ ἄγγελοι τῶν οὐρανῶν* [*neque Angeli coelorum*] legamus velut parenthesi inclusa: quod et apud Marcum faciendum arbitror. Optime enim cohaerent *οὐδεὶς* [*nemo*] et *εἰ μὴ* quasi dicas: Nemo novit (Angelos ipsos non excipio) praeter Patrem. Est autem dictum vetus Hebraeorum: *Tempus quo mundus finiet nemini patefactum.* Vide Iachiadem ad Dan. 8: 26.

37. *Ὥσπερ δὲ αἱ ἡμέραι τοῦ Νῶε, οὕτως ἔςαι καὶ ἡ παρουσία τοῦ υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου, sicut enim tempus Noe, ita erit et adventus Filii hominis*] Cum *παρουσίαν* supra dixerim, et, ni fallor, ostenderim hic esse adventum Christi in orbem totum per verbi et Spiritus sui efficaciam, quae praecipue se exseruit annis primis quadraginta, ut ad Lucam quoque dicemus, omnino ea quae sequuntur ad res eius temporis referenda praecipue arbitror. Et, ni fallor, alio illa tempore quam quo priora dixit Christus, occasione a Pharisaeis data, ut Lucas narrat: sed Matthaeus ideo hic addidit, quia ad illius

tranda ea quae de rebus Iudaicis et Euangelii profecta supra dicta erant, multum pertinebant. Sicut et Marcus alium locum, qui supra apud Matthaeum est 10: 17, ob rerum cohaerentiam hic inseruit. Neque vero quod de fure sequitur evincit de universali iudicio hic agi, cum etiam peculiaria in populos aut homines iudicia Dei (quae tamen ipsa universalis iudicii praesagium continent) furi nocturno comparari soleant, ut videre est Apoc. 3: 3, 16: 15. Firmat hanc interpretationem quod Noam servatum in diluvio Christianis per Baptismum a communi pernicie servatis Petrus comparat.

38. *Τρώγοντες καὶ πίνοντες, comedentes et bibentes*] Non securi tantum, sed omne studium ponentes in rebus caducis, et voluptatibus suis mancipati, non minus quam ille qui sepulchro inscripsit:

Τόσσ᾽ ἔχω ὅσσ᾽ ἔπιον καὶ ἐδήδοκα.

[*Haec habeo quaecunque bibi, quaecunque comedi*]. Huic vitae opponitur illa apud Lucam monitio: *Προσέχετε ἑαυτοῖς μήποτε βαρυνθῶσιν ὑμῶν αἱ καρδίαι κραιπάλῃ καὶ μέθῃ καὶ μερίμναις βιωτικαῖς* [*Attendite, ne forte graventur vobis animi crapula et ebrietate et curis huius vitae*]. Confer quod infra est comm. 49.

Γαμοῦντες καὶ ἐκγαμίζοντες, nubentes et nuptui tradentes] Nominis generisque propagandi desiderio flagrantes, quasi in eo sita esset tota spes immortalitatis. Vide Gen. 4: 7, 19. Sed et qui piis editi erant parentibus impiorum connubiis se inquinabant potentiae et gloriae studio, ut in Genesi videre est. Ita passim omnibus curvae erant in terras animae: immemores conditas se ad Dei imaginem, quod ipsa etiam corporis positura testatur: ideo enim Deus

Os homini sublime dedit, coelumque videre
Iussit, et erectos ad sidera tollere vultus.

Quod ex Phoenicum Theologia veteres Philosophi hauserunt, ex illis Poëtae: Phoenices ab Hebraeis hauserant. Ad huius conditionis nostrae memoriam nos iubemur *ἀνακύψαι καὶ ἐπάρασθαι τὰς κεφαλὰς ἡμῶν* [*respicere et levare capita nostra*], ut apud Lucam est hoc loco. Haec *ἀποκαραδοκία* [*attenta exspectatio*] (ut eam Paulus appellat) opponitur illis *μερίμναις βιωτικαῖς* [*curis huius vitae*] homi-

minum τοῦ ἀρχαίου κόσμου [*mundi veteris*]. M. Antoninus Imperator libro IV ostendens homines semper eadem agitare, sic ait: Ἐπινόησον, λόγου χάριν, τοὺς ἐπὶ Οὐεσπασιανοῦ καιροὺς, ὄψει ταυτὰ πάντα, γαμοῦντας, παιδοτροφοῦντας [*Considera, exempli causa, Vespasiani tempora, videbis haec eadem; homines nuptias facientes, occupatos in liberis educandis*].

Εἰς τὴν κιβωτὸν, in arcam] Ita LXX transferunt Hebraeum תבה, quos et Petrus sequitur. Sed et Philo. Iosephus λάρνακα dixit, secutus Nicolaum Damascenum illum Augusti amicitia celebratum, cuius haec erant verba: Καί τινα ἐπὶ λάρνακος ὀχούμενον ἐπὶ τὴν ἀκρώρειαν ὀκεῖλαι [*Et quendam Arca vectum ad summa iuga appulisse*]. Etiam Apollodorus in Bibliotheca ubi diluvii meminit nominat λάρνακα, et Lucianus de Dea Syria itidem in diluvii historia, et Alexander Polyhistor, cuius verba apud Cyrillum exstant. Abydenus in historia Assyriaca πλοῖον [*navem*] vocavit. Et apud Damascenum, quem dixi, locus in quo consedit Arca vocatur *Βᾶρις*, ita autem navis quoddam genus Aegyptiis dici notavit Herodotus. Credo autem תבה aut λάρνακα dici hanc navem ideo quod constrata esset ad cistae modum: nam eodem nomine et cistella appellatur in qua expositus est Moses: sicut et Graeci Poëtae id in quo expositus fuit Perseus λάρνακα vocant.

39. *Οὐκ ἔγνωσαν*] ידע Hebraeis saepe est προσέχειν [*animum advertere*], ut Eccl. 4: 17, Esai. 1: 3, ita sumitur hic γινώσκειν aliisque multis in locis, ut Luc. 19: 44, Hebr. 3: 10. Quo referendum forte et illud quod est Rom. 7: 7 et Act. 23: 5. Huic supinitati oppositum est illud apud Lucam Προσέχετε [*Attendite vobis*].

Καὶ ἦρεν ἅπαντας, et tulit omnes] Ἦρεν est מחה [*delevit*] Gen. 7: 23, ἅπαντας, omne humanum genus, τὸν ἀρχαῖον κόσμον [*mundum priscum*], ut Petrus loquitur, octo duntaxat hominibus exceptis, in quibus erat Noe. Plane enim illis assentiri non possum qui generalitatem hanc ad aliquam humani generis portionem restringunt. Neque enim fert orbicularis terrae figura ut summa montium iuga, quod dicit Moses, inundati fuerint terris aliis non obrutis. Deinde ad omne humanum genus hoc diluvium pertigisse magnum argumentum habemus omnium

gentium memoriam quae in id tempus desinit. Diligentissimus omnis antiquitatis indagator Varro omne aevum in tria tempora dividebat, *ἄδηλον*, *μυθικὸν* καὶ *ἱστορικὸν* [*incognitum*, *fabulosum*, *historicum*]: *ἄδηλον* vocans quicquid prius erat magno Cataclysmo; *fabulosum* quod proxime sequitur; *historicum* a Troiae excidio. Citat Iosephus Berosum rerum Chaldaicarum Scriptorem, Hieronymum Phoeniciarum, Mnaseam quoque, et quem dixi Damascenum, qui omnes meminerint *καὶ τοῦ κατακλυσμοῦ τούτου καὶ τῆς λάρνακος* [*et diluvii huius et Arcae*], Abydenus Noam *Σείσιθρον* [*Sisithrum*] vocat, eum qui ei imminentem cladem praedixerit *Κρόνον* [*Saturnum*], nimirum quia Graeci ita transferre solebant vocem Orientalem אל. Nam et Philo Byblius, *Ὁ Ἦλος· τοῦτ᾽ ἔστιν ὁ Κρόνος* [*Ilus est Saturnus*], Phoenices enim, Assyrii, Armenii antiquitus eam stellam quam Graeci *Κρόνον* vocant maxime sunt venerati, quod altissimo orbe et praecipua potentia feratur; quod notat Tacitus. A Iudaeis eundem coli multis persuasit otium diei quem *τῷ Κρόνῳ* Gentes dicaverant. Idem Abydenus emissarum quoque avium meminit; quam narrationem Graeci ad Deucalionem suum transtulerunt, ut ex Plutarcho discimus. Sed et in Eupolemi et Artabani scriptis exstabat memoria universalis diluvii. Nec alio referendum quod Plinius de Ioppe urbe dixit, diluvio esse antiquiorem: quod et a Iosepho proditum est. Sed et in Novo qui dicitur Orbe reperta sunt huius famae *πατροπαραδότου* [*a patribus traditae*] vestigia. Nec spernendum eius rei argumentum affert Tertullianus conchos in remotissimis a mari montibus. Quod autem quidam quaerunt, si universale diluvium fuit, unde in novum illum Orbem et remotas insulas populi pervenerint, vanum est. Quid enim credibilius quam auctos nimia fecunditate Septentrionis populos in vacua se longius ac longius etiam trans mare effudisse? nam et mores habitusque corporum et sermo cum populis illis congruunt. De insulis vero haud contemnenda peritorum observatio, nullam ferme esse adeo remotam ad quam non ex aliquo littore prospectus pateat, et linguam ipsis quae proximis terrarum. Et haec quidem obiter dicta sunt: nam fusius hac de re speciali Dissertatione egimus.

40.

40. Ἐν τῷ ἀγρῷ, *in agro*] In quo rudes sunt homines, quos per contemtum *populum terrae* vocabant Legisperiti, et de quo dicebant: Ὁ ὄχλος οὗτος ὁ μὴ γινώσκων τὸν νόμον ἐπικατάρατοί εἰσι [*Turba haec, quae non novit Legem, maledicta est*]. At Christus ostendit neque rude ingenium neque despectam conditionem cuiquam obstare quo minus ad coeli gloriam aditus ei pateat.

Ὁ εἷς παραλαμβάνεται, *unus assumetur*] Id est, velut apprehensa manu educetur e communi periculo. Allusio enim est ad Loti historiam, quam brevitatis causa omisit Matthaeus, Lucas autem expressit. Vide Gen. 19: 16. Adde Luc. 21: 36. Haec autem pertinent ad discretionem illam hominum quae facta est per Euangelii sermonem, praesertim primis illis annis 40. Cuius adspectabile etiam signum fuit conservatio Christianorum a malis obsidii Hierosolymorum.

41. Δύο ἀλήθουσαι ἐν τῷ μύλωνι, *duae molentes in mola*] Erat hoc ancillarum, ut docemur Exod. 11: 5 et Esai. 47: 2. Hic rursus a Christo discrimen ostenditur Regni sui a Regnis terrenis. Nam in Regnis mundi feminae ab omnibus officiis civilibus vel publicis remotae sunt; servi vero multo magis, ut qui ne personam quidem habere dicantur. At Christus mulieres etiam servas recipit: οὐκ ἔνι δοῦλος, οὐδὲ ἐλεύθερος· οὐκ ἔνι ἄρσεν καὶ θῆλυ [*non est servus, neque liber; non est masculus, neque femina*], Gal. 3: 28. Omnes communi exitio eximentur in quos illud quadrabit: Ὅτι σὲ εἶδον δίκαιον ἐναντίον μου ἐν τῇ γενεᾷ ταύτῃ [*Te enim vidi iustum coram me in generatione hac*], Gen. 7: 1, quod egregie παραφράζει [*fusiore sermone exsequitur*] Philo fine libri II περὶ βίου Μωσέως [*De vita Mosis*].

42. Γρηγορεῖτε οὖν, *vigilate ergo*] Haec omnibus Christianis dicuntur. Illud autem quod sequitur comm. 45 generalem admonitionem peculiariter Apostolis aliisque Ecclesiae Pastoribus accommodat, quod nos docet Luc. 12: 41.

43. Ἐγρηγόρησεν ἄν, *vigilaret utique*] Facile est, inquit Christus, praecavere periculum unius ac praefiniti temporis. Sed quia pericula multa tempus habent incertum, ideo semper metuenda semperque cavenda sunt, ne in-

ingens damnum accipiatur διὰ τὸ ἀπροσδόκητον [propter casum non exspectatum].

Διορυγῆναι, perfodi] Perfossio tribuitur furi, Exod. 22: 2 et Ier. 2: 34.

44. Ἔρχεται, venit] Id est, venire potest inexspectatus nisi eum semper exspectetis. Ἔρχεται pro ἔρχοιτο ἂν [venire possit].

45. Τίς ἄρα ἐςὶν, si quis est] Non est hic τίς interrogativum, sed ὑποθετικὸν [ponens facti speciem], ut diximus alibi.

Ἐπὶ τῆς θεραπείας αὐτοῦ, familiae suae] Describit munus οἰκονόμου, id est, dispensatoris, cui munus Pastorum in Ecclesia respondet. Vide 1 Cor. 4: 1.

47. Ἐπὶ πᾶσι τοῖς ὑπάρχουσιν αὐτοῦ καταςήσει αὐτὸν, omnibus facultatibus suis praeponet eum] Ex dispensatore procuratorem faciet; qui maior honos. Hunc processum videre est in Iosephi historia Gen. 39. Nam dominus primum κατέςησεν αὐτὸν ἐπὶ τοῦ οἴκου αὐτοῦ [praeposuit eum domui suae], 4: deinde ἐπέτρεψε πάντα ὅσα ἦν αὐτῷ εἰς χεῖρας Ἰωσὴφ [dedit omnia quae habebat in manus Iosephi], 6. Caeterum hac similitudine significatur honos summus qui illi habebitur. Compara Apoc. 2: 26.

48. Ἐὰν δὲ εἴπῃ ὁ κακὸς δοῦλος ἐκεῖνος ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτοῦ, si autem dixerit malus servus ille secum]. Retinuit Graecus Interpres Hebraismum אמר בלבו [dixit in corde suo], ut et LXX Ps. 14 et alibi, cum id nihil aliud significet quam cogitare.

Χρονίζει, moram facit] יאחר Abac. 2: 3. Columella: Servi longa dominorum distantia corrumpuntur.

49. Τύπτειν τοὺς συνδούλους, percutere conservos suos] Lucianus: Τοὺς συνδούλους μαςιγοῖ [Conservos flagris caedit]. Indicat Christus non defuturos in Ecclesia Pastores qui, aut ipsi accepto gladii iure, aut eos quorum est gladius sibi nacti obnoxios, alios Pastores aut de plebe Christianos, ob liberam vitiorum reprehensionem, aut ob diversas de dogmatibus quibusdam minus necessariis minusque exploratis sententias, crudeliter divexent. Id autem facturos eos praecipue, qui, cum videri velint omnia facere Christi causa, revera non Christo serviant sed ventri suo, τὰ ἐπίγεια φρονοῦντες [terrena sapientes], Rom.

Rom. 16: 18, Phil. 3: 19. Et sane naturaliter evenit, ut qui pietatem commodorum suorum causa profitentur implacabiliter oderint atque adeo omnibus modis infestent eos quos commodis suis adversari vident; ut et, cum de zizaniis actum est, annotavimus. Haec autem agendi ratio quantopere Christo displiceat, et quam non sit impune abitura, ostendunt quae sequuntur comm. 51.

Ἐσθίῃ δὲ καὶ πίνῃ, epuletur autem et potet] Ita multi codices, ita Syrus, ita Latinus, et Graeci Interpretes nonnulli. Quare pars haec maior videtur.

51. *Διχοτομήσει αὐτὸν, dividet eum*] Brevis locutio, pro eo quod diceretur *διχοτομῶν τὴν οἰκίαν ἀφορίσει αὐτόν* [*dividens familiam segregabit eum*]. Nam *διχοτομεῖν* proprie respondet Hebraeo חצה, quod *ἡμίσευσε* voce simili huic nostrae vertit Aquila Gen. 33: 1. Explicatio petenda ex iis quae infra 25: 32.

Τὸ μέρος αὐτοῦ, partem eius] Tale est illud: *Πῦρ καὶ θεῖον καὶ πνεῦμα καταιγίδος ἡ μερὶς τοῦ ποτηρίου αὐτῶν* [*Ignis et sulphur et spiritus procellarum pars calicis eorum*], Ps. 11: 6. Item: *Αὕτη ἡ μερὶς ἀνθρώπου ἀσεβοῦς παρὰ Κυρίου* [*Haec est pars hominis impii a Deo infligenda*], Iob. 20: 29. Passim enim Hebraeis מנה [*pars*] et חלק [*portio*] *ἀνταπόδοσιν* [*retributionem*] significant.

Μετὰ τῶν ὑποκριτῶν, cum simulatoribus] *Μετὰ τῶν ἀπίστων* [*cum incredulis*] inquit Lucas. Credibile est utrumque Christum dixisse, ut significaret eadem supplicia manere eos qui Euangelium contemsissent et eos qui fidem professi factis eam abnegassent. *Ἀπίστους* malo *incredulos* quam *infidos* interpretari, quia quod sequitur, *Ἐκεῖ ἔσται ὁ κλαυθμὸς καὶ ὁ βρυγμὸς τῶν ὀδόντων* [*Illic erit fletus et stridor dentium*], probat tacitam esse transitionem ad *ἀνταπόδοσιν* [*id quod in comparatione respondet*], qualem et supra habuimus 13: 42 et 23: 13, et infra habebimus 25: 30, quibus omnibus in locis idem est *ἐπιφώνημα* [*acclamatio eadem*].

CAPUT XXV.

1. *Δέκα παρθένοις, decem virginibus*] Hae sunt בתולות רעות [*virgines sodales*] in Ps. 45: 16. *Συνομάλικες* [*aequales*] in Epithalamio Theocriti, *παρθένοι ἑταῖραι* [*virgines amicae*] Pindaro tertia ode Pythiorum.

Ἐξῆλθον, exierunt] *Πρόληψις* [*anticipatio*]: nam quando in occursum iverint infra dicitur 6, 7, 11.

Εἰς ἀπάντησιν τοῦ νυμφίου, obviam sponso] Non de nihilo est quod et Latinus et Syrus addunt *καὶ νύμφης* [*et sponsae*]: atque ita legisse Origenem credet si quis eius lectioni diligenter attenderit. Suspicari licet omissum ab his qui non videbant quomodo *virgines*, id est, fideles, dicerentur *sponsae occurrere*, cum ipsi sint Ecclesia, id est, sponsa: quod plerosque Latinos Interpretes torsit. Sed id neminem movere debuit. Nam in his comparationibus non sunt premendae partes singulae, sed intuendus scopus comparationis, caetera habenda accessionum vice; ut iam aliquoties diximus supra. Scopus est quem Christus ipse indicat verbis *Γρηγορεῖτε οὖν* [*Vigilate itaque*], debere nos scilicet semper sollicitos esse de vita recte instituenda, et, ut Lucas loquitur, *προσέχειν ἑαυτοῖς* [*attendere nobis*]. Ut autem sciatur illud *καὶ νύμφης* non pugnare cum natura narrationis, ut quidam existimant, notandum est inter laudatos mores, quos a Patribus Iudaei acceperunt, etiam hunc fuisse, ut matrimonium non privatim sed in piorum conventu celebrarent *μετ' εὐλογίας* [*cum benedictione*], cuius formulae exstant in ipsorum Ritualibus: quod, ut multa alia Iudaeorum instituta, imitati sunt Christiani veteres. Ignatius ad Polycarpum: *Πρέπει δὲ τοῖς γαμοῦσι καὶ ταῖς γαμούσαις μετὰ γνώμης τοῦ ἐπισκόπου τὴν ἕνωσιν ποιεῖσθαι, ἵνα ὁ γάμος ᾖ κατὰ Κύριον καὶ μὴ κατ' ἐπιθυμίαν* [*Convenit, ut qui uxorem ducit et quae nubit assentiente Episcopo iungantur, ut nuptiae fiant secundum Dominum et non ex concupiscentia*]. Tertullianus libro De pudicitia: *Ideo apud nos occultae quoque coniunctiones, id est, non prius apud Ecclesiam professae, iuxta moechiam et fornicationem iudicari peri-*

ri-

volitantur. Idem alibi: *Unde sufficiam ad enarrandam felicitatem eius matrimonii quod Ecclesiae conciliat et confirmat oblatio?* Euaristus ad Africanos Episcopos: *Aliter legitimum non sit coniugium, nisi ab his, qui super ipsam feminam dominationem habere videntur et a quibus custoditur, uxor petatur, et a parentibus et a propinquioribus sponsetur, et legibus dotetur, et suo tempore sacerdotaliter, ut mos est, cum precibus et oblationibus a Sacerdote benedicatur.* Ante hanc εὐλογίαν sponsam sponso coniugis iure attingere nefas et Iudaeis et Christianis habitum. Ad hanc εὐλογίαν deducebatur sponsus a viris grandaevis, sponsa a matronis. Redeuntibus ἀπὸ τῆς εὐλογίας obviam procedebant iuvenes et puellae, οἱ υἱοὶ καὶ αἱ θυγατέρες τοῦ νυμφῶνος [*filii et filiae domus nuptialis*], de quibus diximus ad caput nonum. Deinde celebrabatur convivium nuptiale. Alludit haec parabola ad Ps. 45 et Canticum Canticorum.

3. Λαμπάδας, *lampadibus*] Lampades istae oleariae eundem usum in Iudaea praestitisse videntur quem Romae pineae aut spineae faces.

4. Ἐν τοῖς ἀγγείοις, *in vasis*] Latissime patet haec vox, ut et altera σκεῦος, per quam redditur Hebraeum כלי [*vas*].

5. Ἐνύσταξαν πᾶσαι καὶ ἐκάθευδον, *dormitaverunt omnes et dormierunt*] Etiam αἱ φρόνιμοι [*prudentes*]: quod non frustra est additum: πολλὰ γὰρ πταίομεν ἅπαντες [*in multis enim offendimus omnes*], Iac. 3: 2, praesertim in fidei initiis. Paulus ad Rom. 13: 11, Ὥρα ἡμᾶς ἤδη ἐξ ὕπνου ἐγερθῆναι· νῦν γὰρ ἐγγύτερον ἡμῶν ἡ σωτηρία ἢ ὅτε ἐπιστεύσαμεν [*Tempus est iam de somno surgendi; nunc enim propior est nostra salus quam cum credidimus*], id est, quam cum primum credere coepimus et Christo nomen dedimus; qui locus hunc explicat.

6. Μέσης δὲ νυκτὸς, *media autem nocte*] Serius quam pro more: ideo praecessit χρονίζοντος δὲ τοῦ νυμφίου [*moram autem faciente sponso*]. Alioqui ut nocte duceretur sponsa a novo marito moris fuisse antiquissimi, atque ex eo mansisse in nuptiis faces, notatum Servio ad Eclog. 8.

Κραυγὴ γέγονεν, *clamor factus est*] Clamor nocte latius auditur, ut Exod. 12: 30.

7. *Ἐκόσμησαν, ornaverunt*] הֵיטִיב Exod. 30: 8, ubi de lychnis ut hic agitur. Graeci ibi *ἐπισκευάζειν* [*parare*] vertunt, et 1 Sam. 3: 3, alibi, *κοσμεῖν*.

8. *Αἱ λαμπάδες ἡμῶν σβέννυνται, lampades nostrae exstinguuntur*] Quod in lucernis Templi nefas, Exod. 27: 20. Sensus mysticus apud Paulum, *Τὸ πνεῦμα μὴ σβέννυτε* [*Spiritum nolite exstinguere*], 1 Thess. 5: 19. Spiritus enim *oleum*, Hebr. 1: 9, 1 Ioh. 2: 20, 27. Vide et Iob. 18: 6, 21: 17.

9. *Μήποτε, ne forte*] Recta lectio, et haud dubia ἔλλειψις [*subticentia*] recusationis cuius ratio redditur. Tale est illud Gen. 20: 11, *Εἶπα γὰρ, Μήποτε οὐκ ἔστι θεοσέβεια ἐν τῷ τόπῳ τούτῳ* [*Dixi enim, Ne forte non sit timor Dei in loco isto*]: deest enim, *dissimulabo Saram esse uxorem meam*. Sic et ὅτι [*quia*] poni solere cum subticentia eius cuius ratio redditur, observatum est supra.

12. *Οὐκ οἶδα ὑμᾶς, non novi vos*] Vide supra 7: 23.

13. *Οὐδὲ τὴν ὥραν, neque horam*] Interpretamentum est quod hic Graeci codices non omnes adiiciunt, *ἐν ᾗ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου ἔρχεται* [*qua Filius hominis venturus est*], ignoratum Syro, Latino, Arabi.

14. *Ὥσπερ γὰρ, sicut enim*] *Ἀνανταπόδοτον* [*comparatio incompleta*], quale in Homero observant Grammatici illo loco:

Ἀλλ' εἰ μὲν δώσουσι γέρας μεγάθυμοι Ἀχαιοί.
[*At si magnanimi dent nobis munus Archivi*].

Cuius generis in Paulo sunt multa, ut notavit Hieronymus. Simillimum huic est apud Marcum 13: 34. Caeterum et narrandi tempus atque occasio, et circumstantiae narrationis multum differentes persuadent mihi hanc non esse eandem historiam quae apud Lucam Zacchaei convivio subtexitur. Et quid vetat quominus Christus saepe res multum similes comparationibus similibus magis quam iisdem illustraverit? Cum vero dona quae per Christum accipimus alia sint communia, ut doctrina Euangelii et quae eam consequuntur, alia vero peculiaria, qualia sunt *τὰ χαρίσματα τῶν διακονιῶν καὶ τῶν ἐνεργημάτων* [*dona ministeriorum et operationum*], quae post adscensum in coelestem regiam Christus quibus voluit distribuit, videtur mihi Christus cursum adhuc suum peragens illa, morti ve-

vero iam propior haec spectasse. Ideo apud Lucam res creditae sunt aequales, hic inaequales. Vide Paulum Rom. 12: 6, 1 Cor. 12: 7, 11, 29, Eph. 4: 11.

Τὰ ὑπάρχοντα αὐτοῦ, bona sua] הון sic vertitur Prov. 6: 31, 11: 4.

15. *Κατὰ τὴν ἰδίαν δύναμιν, secundum propriam virtutem*] Hoc ad apologi complementum pertinet; neque propriam in similitudine applicationem desiderat. Quanquam enim negare nolim in vocatione ad functiones Deum interdum spectare id quod ante eam vocationem inest humano ingenio, id tamen non esse perpetuum vel unus Ieremias evincat.

16. *Εἰργάσατο ἐν αὐτοῖς*] Graeci dicerent ἐργάζεσθαι αὐτοῖς [*lucrari per ea*] aut ἀπ' αὐτῶν [*ex iis*], ut ἀφ' ὥρας ἐργάζεσθαι *quaestum corpore facere*: ἐργάζεσθαι ergo hic satis Graecum est. Sed illud ἐν Hellenisticum, frequens admodum in ea significatione quam Latine, casu sexto exprimunt.

Ἐποίησεν] Latinismus est; nam *pecuniam conficere* plerique dicunt: Sallustius etiam, *facere*. *Rem facere* usitatissimum est. Apud Graecos veteres nescio an id loquendi genus sit reperire. Ideo a quibusdam substitutum est interpretamentum ἐκέρδησεν [*lucratus est*].

18. *Ὤρυξεν ἐν τῇ γῇ, fodit in terram*] Ita Latinis *defosso auro incubare* dicitur qui inutilem pecuniam detinet. Et apud sapientem Hebraeum comparantur σοφία κεκρυμμένη καὶ θησαυρὸς ἀφανής [*sapientia absconsa et thesaurus invisus*] Sirach. 20: 31.

20. *Ἐκέρδησα ἐπ' αὐτοῖς*] Supra sortem: quare Latinus optime hic *superlucratus sum*.

21. *Εὖ, euge*] Laudantis, ut et εὖγε, quod quia Latini quoque eodem sensu usurpant prudenter hic posuit Latinus Interpres. Alioqui *Macte*, aut *Bonum factum*, aut *Bene habet* potuerat vertere.

Ἐπ' ὀλίγα ἦς πιστός, super pauca fuisti fidelis] Quantilla enim sunt obsequia etiam Apostolorum et martyrum, si cum tanto praemio comparentur?

Ἐπὶ πολλῶν σε καταστήσω, super multa te constituam] De Cyro iuniore sic narrat Xenophon: *Εἰ δέ τινα ὁρῴη δεινὸν ὄντα οἰκονόμον ἐκ τοῦ δικαίου, καὶ κατασκευάζοντά*

τε

τε ἧς ἄρχοι χώρας, καὶ προσόδους ποιοῦντα, οὐδένα ἂν πώποτε ἀφείλατο, ἀλλὰ καὶ πλείω προσεδίδου [*Quod si quem reperisset qui iuste rem faceret, et ornaret eam cui praeerat provinciam, reditusque ibi augeret, nunquam ei quicquam auferebat, sed addebat et plura*]. Idem Oeconomico, de Rege Persarum: Καὶ οὓς μὲν αἰσθάνηται τῶν ἀρχόντων συνοικουμένην γε τὴν χώραν παρεχομένους καὶ ἐνεργὸν οὖσαν τὴν γῆν καὶ πλήρη δένδρων τε ὧν ἑκάστη φέρει καὶ καρπῶν, τούτοις μὲν χώραν τὴν ἄλλην προςτίθησι [*Quos compererat Praesidum provinciam suam reddere habitationem et terram excultam magis plenamque arboribus ac fructibus quibus apta erat, his aliam provinciam adiiciebat*].

Εἰς τὴν χαρὰν τοῦ κυρίου σου] Id est, *particeps esto herilis gaudii*, κοινωνὸς τῆς παρακλήσεως [*socius consolationum*] 2 Cor. 1: 7, συμβασιλεύων [*una regnans*] 2 Tim. 2: 12. Tacita connexio ἐπιμυθίου [*affabulationis*] cum apologo, ut et in opposita parte infra 30. Εἰσέρχεσθαι [*intrare*] in Hebraismo est μετέχειν [*participem esse*], ut εἰ εἰσελεύσονται εἰς τὴν κατάπαυσίν μου [*si introibunt in requiem meam*] Ps. 95: 11, Hebr. 3: 11. Χαρὰ, שמחת עולם εὐφροσύνη αἰώνιος [*laetitia sempiterna*] Esai. 61: 7.

22. Ἀλλὰ δύο, *alia duo*] Non opera ipsa ponderat Christus ad quae facienda non omnibus par vis, non temporis tantundem, non aequa occasio, sed fidele studium. Itaque saepe

In tenui labor, at tenuis non gloria.

Iustinus Apologetico II unumquemque ait πρὸς ἀναλογίαν ὧν ἔλαβε δυνάμεων παρὰ Θεοῦ τὸν λόγον αἰτηθήσεσθαι [*exactum iri rationem pro modo facultatum quas a Deo accepit*].

24. Ὁ τὸ ἓν τάλαντον, *qui unum talentum*] In eo cui minimum erat concreditum negligentiae exemplum posuit Christus, ne quis speraret excusatum se iri ab omni labore ideo quod non eximia dona accepisset. Plus videlicet exigetur ab eo cui plus datum est, ut ait Lucas. Non igitur nihil fructuum debet qui minus accepit, sed minus debet.

Σκληρὸς] *Homo durus et asper*, ut ille de procuratore. *Asperos et omnibus iniquos* dixit Cicero. Et sequentia os-

ostendunt indicari eum qui non modo sit ἀκριβοδίκαιος [*summo iure utens*] sed et πλεονέκτης [*habendi cupidus*].

Θερίζων ὅπου οὐκ ἔσπειρας, *metis ubi non seminasti*] Proverbium est etiam apud Latinos, *Ut sementem facies, ita metes.* Cicero De Oratore II. Vide et Ioh. 4: 37 et quae ibi notata.

25. Ἔχε τὸ σόν, *habe quod tuum est*] Ita supra ἆρον τὸ σὸν [*tolle quod tuum est*] 20: 14. Formula nihil ultra debere se profitentis.

26. Ὀκνηρέ] Ita solent transferre LXX Hebraeorum עצל, ut in Proverbiis aliquoties. Latine vertere liceat *cessator:* ita enim Romani vocabant servos officium non facientes.

Ἤδεις, *sciebas*] Figura quam συγχώρησιν [*concessionem*] vocant: Esto ut dicis; noras me asperum et plus aequo petentem; tanto magis curandum tibi fuit, ne me rei meae fructu fraudares.

27. Τοῖς τραπεζίταις, *argentariis*] Ne dicas invenire te non potuisse quibus pecunia esset opus. Argentarii ab omnibus pecunias sumunt foenore. Plautus:

—— *Subducam ratiunculam,*
Quantillum argenti mihi apud trapezitam siet.

Ἀργύριον τραπεζίτῃ παρακατατιθέναι [*pecuniam collocare apud trapezitam*], dixit in Cratete Diogenes Laertius.

Ἐγὼ ἐκομισάμην ἂν τὸ ἐμὸν σὺν τόκῳ, *ego recepissem quod meum est cum usura*] Ἐκομισάμην hic est ἦλθον κομίζεσθαι [*ivissem receptum*], id est, *exegissem*, ut Lucas ἔπραξα, et Syrus hoc loco. Sensus est: Non est etiam quod in collocanda pecunia periculum obtendas: mea erat: ego eam exegissem non tuo sed meo periculo. Tuti enim sunt qui res alienas administrant quoties eis credunt quorum fidei publice creditur. Sic et Dominus noster τὸν οἰκονόμον τὸν ἑαυτοῦ οὐ καταδικάσει, εἰ γνωρίζοι αὐτὸν διὰ τὸ ἐπίστασθαι ὅτι δυνατός ἐστιν ὁ κύριος αὐτοῦ καὶ ἐλθὼν ἀπαιτήσει τὰ ἴδια, ἐπὶ πᾶσαν τράπεζαν διδόντα, ἀλλ' οὐ δι' αἰτίαν οἱανδηποτοῦν κατορύξαντα [*non damnabit dispensatorem si norit eum in omni mensa collocasse pecuniam, ideo quod sciret dominum satis potentem ut reversus suum exigat; sed ita si norit eum qualicunque praetextu pecuniam defodisse*]. Verba sunt Iustini ad Tryphonem.

28.

28. *Δότε τῷ ἔχοντι τὰ δέκα τάλαντα, date ei qui habet decem talenta*] Hoc ita sumendum quomodo illud quod in Apocalypsi est: *Κράτει ὃ ἔχεις, ἵνα μηδεὶς λάβῃ τὸν ςέφανόν σου* [*Tene quod habes, ne quis auferat coronam tuam*]. Similitudines enim eiusmodi accipiendae sunt *παχύτερον* [*crassius*].

29. *Τῷ γὰρ ἔχοντι, omni enim habenti*] Vide quae diximus supra 13: 12. Eadem enim est sententia, quanquam non de iisdem donis ibi agitur. *Ἔχειν* hic est *recte habere*, id est, bene uti, non pati *χάριν κενὴν γίνεσθαι, ἀλλὰ κοπιάζειν* [*gratiam Dei vacuam esse, sed laborare*], ut Paulus 1 Cor. 15: 10, quod qui facit a Divina liberalitate plura impetrat. Notandum autem non servari in hoc apologo eum ordinem quem habet res significata. Nam augmenta gratiae de quibus hic agitur sunt ante gaudium illud de quo actum est supra comm. 23. Sed cum utrumque dicere voluerit Christus, iis qui gratos se praebent et maiora hic dona et postea maximum praemium tribui, nihil referebat quo ista ordine in comparatione ponerentur.

Καὶ ὃ ἔχει, et quod habet] Ὃ ἔχει facto, ὃ δοκεῖ ἔχειν [*quod videtur habere*] (ut Lucas loquitur, quod et hic habent quidam codices, sed ex Luca, ni fallor) quoad ius plenum dominii quod non habet. Vide quae supra.

30. *Ἀχρεῖον δοῦλον*] Bene vertit Syrus בטלא: idem enim valet quod *ὀκνηρὸς*, id est, ut modo diximus, *cessator*. Ita enim hac voce utebantur Hellenistae. Tob. 4: 14, *Ἐν τῇ ἀχρειότητι ἐλάττωσις καὶ ἔνδεια μεγάλη· ἡ γὰρ ἀχρειότης μήτηρ ἐςὶ τοῦ λιμοῦ* [*In desidia damnum et inopia magna: desidia enim famis mater*]. Neque aliter interpretor Luc. 17: 10. Sic נאלחו *ἠχρειώθησαν* [*desides facti sunt*] vertunt Graeci in Ps. 14: 3 et 53: 4.

31. *Καὶ πάντες οἱ ἅγιοι ἄγγελοι μετ' αὐτοῦ, et omnes sancti Angeli cum eo*] Divinae potentiae descriptio. Alluditur enim ad Zachariae verba 14: 5.

Ἐπὶ θρόνου δόξης αὐτοῦ, in sede maiestatis suae] Similitudo a Regibus sumta, qui cum res maximas tractant insident magnifico ac sublimi solio. Vide supra 19: 28 et Dan. 5: 20. Vide et Thalmudem titulo *Aboda Zara*.

32. *Πάντα τὰ ἔθνη, omnes gentes*] Potest intelligi de om-

omnibus viventibus et mortuis totius οἰκουμένης [*terrarum orbis*], ut Act. 10: 42, 17: 31. Probabilis tamen est eorum sententia qui proprie hic existimant agi de iis qui in omnibus populis Christi nomen erunt professi: quia illi, in hoc mundo permixti boni malis, tum demum segregabuntur, ut supra docuit retis et agri comparatio. Accedit quod ista exacta vitae disquisitio videatur peculiariter spectare eos qui in censu sunt Christiani nominis, ut supra videre est 7: 21. Nam sicut iura dicunt *in confessos nullas esse partes nisi condemnandi*, ita qui Euangelium contemserunt iam velut damnati sunt propria confessione: ὁ μὴ πιστεύων ἤδη κέκριται [*qui non credit iam iudicatus est*], Ioh. 3: 18. Lactantius VII Institutione, cap. 20: *Nec tamen universi tunc a Deo iudicabuntur, sed ii tantum qui sunt in Dei religione versati. Nam qui Deum non agnoverunt, quoniam sententia de his in absolutionem ferri non potest, iam iudicati damnatique sunt; sanctis libris contestantibus non resurrecturos impios in iudicium. Iudicabuntur ergo qui Deum scierunt et facinora eorum, id est, mala opera cum bonis collata ponderabuntur.* Hieronymus Dialogo I adversus Pelagium: *Non resurgent impii in iudicio. Iam enim in perditionem sunt praeiudicati.* Idem tradit ex Graecis Theophylactus ad 2 caput Iohannis. Nec dissentit Cyprianus Testimoniorum libro III, num. 31. Discrimen ovium et hircorum respicere videtur Ezechielis locum 34: 17.

33. Ἐκ δεξιῶν, *a dextris*] Dextra virtutes, sinistra vitia notat, Eccl. 10: 2, Ion. 4: 11. Rursum dextra τὴν εὐλογίαν [*benedictionem*], sinistra τὴν ἀρὰν [*maledictionem*]. Ideo εὐλογίαι Legis pronuntiatae sunt obverso vultu ad Montem Garizim, qui, ut Hebraei docent, situs erat ad Meridiem; Meridiem autem ימין, id est, *dextram*, Hebraei vocant: ἀραὶ vero prolatae sunt ore obverso ad Montem Hebal qui ad Aquilonem, id est, ad sinistram erat positus.

Τὰ δὲ ἐρίφια ἐξ εὐωνύμων, hircos autem a sinistris] Hi dicuntur pars Samaelis, id est, Diaboli, apud Iosephum Iacchai ad 8 Danielis. Dextrae et sinistrae in iudicio post hanc vitam etiam apud Platonem mentio, ubi

de

de Ere Armenio agit. Ac sicut ipsi mali Daemones שעיר; id est, *hirci*, Hebraeis dicuntur, sic eorum discipuli, *haedi*. Est enim id animal et libidinosum et olidum.

34. *Οἱ εὐλογημένοι, benedicti*] Ad quos ex federe spectat summa illa et nullis malis interrupta felicitas, quam Legis *εὐλογίαι* [*benedictiones*] rerum temporalium specie adumbrabant. His opponuntur infra *κατηραμένοι* [*maledicti*]. Vide Deut. 28.

Κληρονομήσατε] *Mancupii iure possidete*, ut vocem *κληρονομεῖν* alibi sumus interpretati. Petrus 1 Ep. 3: 9, *Εἰς τοῦτο ἐκλήθητε ἵνα τὴν εὐλογίαν κληρονομήσητε* [*Ad hoc vocati estis ut benedictionem hereditate possideatis*].

Τὴν ἡτοιμασμένην ὑμῖν, paratam vobis] Id est, assignatam vobis Divinitus, ut supra 20: 23, 1 Cor. 2: 9, Hebr. 11: 16. Ita enim solebant usurpare Hellenistae, ut Tob. 6: 22 de Sara Tobiae coniuge: *Ὅτι σοὶ αὕτη ἡτοιμασμένη ἦν ἀπὸ τοῦ αἰῶνος* [*Quia illa tibi parata fuit ab aeterno*]: qui locus illum Geneseos respicit 24: 44, *Αὕτη ἡ γυνὴ ἣν ἡτοίμασε Κύριος τῷ ἑαυτοῦ θεράποντι Ἰσαὰκ* [*Ipsa est mulier quam praeparavit Dominus suo famulo Isaaco*], אשר הכיח. Sic *matrimonium a conditu mundi designatum* memorat Rabbi Israel expositione ad Ps. 51.

Ἀπὸ καταβολῆς κόσμου, a conditu mundi] Vide supra 13: 35, Luc. 11: 50, Hebr. 4: 3, 9: 26, Apoc. 13: 8, 17: 8. Sed alibi *ἀπὸ καταβολῆς* tempus designat post orbem conditum, hic vero tantum valet quantum *πρὸ καταβολῆς*, quod est Eph. 1: 4 et 1 Petr. 1: 20.

35. *Ἐπείνασα γὰρ, esurivi enim*] Inter veras virtutes eminet misericordia: ideo hanc pro omnibus ponens Christus exemplis depingit maxime notis atque conspicuis: opera autem ipsa potius nominat quam animi affectum, ut humani iudicii figura magis exprimeretur.

Συνηγάγετέ με, collegistis me] Dicit quidem Athenaeus Graecis *συνάγειν* esse *τὸ μετ᾽ ἀλλήλων πίνειν* [*una bibere*], Menandrum citans: sed hic haud dubie Hebraismus est. Nam Hellenistis *συνάγεσθαι* dicitur etiam unus qui hospitio recipitur: 2 Sam. 11: 27 de Bethsabea, *Καὶ συνήγαγεν αὐτὴν εἰς τὸν οἶκον αὐτοῦ* [*Introduxit eam in domum suam*], ויאספה.

37. *Λέγοντες, Κύριε, dicentes, Domine*] Vel hinc appa-

paret multa huic descriptioni inseri παραβολικά [*parabolica*]. Sensus est, pios admiraturos bonitatem Christi ipsorum facta exigua tam benigne interpretantis.

40. *Ἐφ' ὅσον*] *Eo quod*, ut Rom. 11: 13. Pari sensu *καθ' ὅσον* Hebr. 7: 20.

Τῶν ἐλαχίστων, ex minimis] Id est, *κἂν ἐλαχίστων* [*vel ex minimis*], ut iam diximus aliquoties. Tanta est connexio Christi et Christianorum, tamque arcta necessitudo, ut Christus se pro beneficiis in illos collatis expromissorem et illatarum iniuriarum vindicem constituat. Vide supra 10: 42.

Ἐμοὶ ἐποιήσατε, mihi fecistis] Id est, perinde id habeo ac si mihi fecissetis; quomodo uxori facta iniuria marito facta censetur.

41. *Τὸ πῦρ τὸ αἰώνιον τὸ ἡτοιμασμένον τῷ διαβόλῳ, in ignem aeternum qui paratus est Diabolo*] De principe malorum Angelorum, qui Satan et *διάβολος* eximie dicitur, actum est supra. Caeterum notant hic Veteres non dici supplicium illud aeternum quod hic ignis nomine designatur *paratum* aut *assignatum esse ἀπὸ καταβολῆς κόσμου* [*a condito mundo*], ut de Regno dictum fuit, sed nec dici *paratum fuisse hominibus*, verum *Diabolo et Angelis eius*; ut intelligatur summa Dei *φιλανθρωπία* [*in homines benevolentia*], qui bonorum omnium cumulum hominibus nondum creatis paravit et certis legibus destinavit, motus sua bonitate; at cruciatum nullum destinavit *προηγουμένως* [*praecedanee*], sed extorquente malitia, primum quidem Angelorum rebellium, deinde eorum hominum qui alienam culpam imitantes, ad poenitentiam insuper invitati, quod Angelis non contigerat, alienum supplicium in se traxerunt: ita

—— *Facinus quos inquinat aequat.*

Quod Imperatores Romani ex Lucano desumtum in leges suas transtulerunt. Latina vetustior vulgari interpretatio solebat hic habere, *Quem praeparavit Pater Diabolo*, sensu magis expresso quam annumeratis verbis.

46. *Εἰς κόλασιν αἰώνιον, in supplicium aeternum*] Respicitur Danielis locus 12: 2, ubi similis est repetitio vocis *αἰώνιον*· *Ἐξεγερθήσονται οὗτοι εἰς ζωὴν αἰώνιον, καὶ οὗτοι εἰς ὀνειδισμὸν καὶ εἰς αἰσχύνην αἰώνιον* [*Surgent alii*

ad vitam aeternam, alii ad opprobrium et dedecus aeternum], ad quem locum videndus Paraphrastes Iacchaides huic loco convenientia docens. Clemens Epistola II, *Εἰ μή γε οὐδὲν ὑμᾶς ῥύσεται ἐκ τῆς αἰωνίου κολάσεως* [*Si nihil vos liberabit a supplicio aeterno*]. Urgent haec Christi verba Veteres contra Origenem, qui vicissitudines quasdam praemiorum et poenarum a Platonicis haustas in Christianismum invexerat. Quid Origenes senserit, ex ipsius scriptis difficile est dictu; adeo omnia a Ruffino sunt interpolata. Hoc quidem loco qui Origenem leget, nihil in eius verbis inveniet quod a communi Christianorum sententia recedat. Alibi obscure loquitur, nec videtur sibi constare. Epiphanius, qui multus est in reprehendendo Origene, hanc tamen partem proprie non attingit, nisi quod dicit doceri ab eo animas *προϋπάρχειν* [*ante exsistere*] et poenae causa immitti corporibus. At Augustinus Origenis errorem hunc in modum describit: *Sunt et alia huius Origenis dogmata quae Catholica Ecclesia omnino non recepit, in quibus nec ipsum falso arguit, nec potest ab eius defensoribus excusari; maxime de purgatione et liberatione, ac rursus post longum tempus ad eadem mala revolutione rationalis universae creaturae. Quis enim Catholicus Christianus, vel doctus vel indoctus, non vehementer exhorreat eam quam dicit purgationem malorum? id est, etiam eos qui hanc vitam in flagitiis et facinoribus et sacrilegiis atque impietatibus, quamlibet maximis, finierunt, ipsum etiam postremo Diabolum atque Angelos eius, quamvis post longissima tempora, purgatos atque liberatos Regno Dei lucique restitui, et rursus post longissima tempora omnes qui liberati sunt, ad haec mala denuo relabi et reverti: et has vices alternantes beatitudinum et miseriarum rationalis creaturae semper fuisse, semper fore?* Quae opinio ita descripta, si est Origenis, haud dubie inter Christianos propria est ipsius, et valde paucorum quos eius traxit auctoritas, et a Platonicis hausta; quam in libris de Civitate Dei accurate refutat Augustinus. Caeterum aliquando desitura quorundam supplicia, saltem sensibilia, videtur non primus existimasse. Nam Iustinus Colloquio cum Tryphone ita disputat:

'Αλ-

» Ἀλλὰ μὴν οὐδὲ ἀποθνήσκειν φημὶ πάσας τὰς ψυχὰς ἐγώ· ἕρμαιον γὰρ ἦν ὡς ἀληθῶς τοῖς κακοῖς· ἀλλὰ τί; τὰς μὲν τῶν εὐσεβῶν ἐν κρείττονί ποι χώρῳ μένειν, τὰς δὲ ἀδίκους καὶ πονηρὰς ἐν χείρονι τὸν τῆς κρίσεως ἐκδεχομένας χρόνον τότε· οὕτως αἱ μὲν ἄξιαι τοῦ Θεοῦ φανεῖσαι, οὐκ ἀποθνήσκουσιν ἔτι· αἱ δὲ κολάζονται ἔς' ἂν αὐτὰς καὶ εἶναι καὶ κολάζεσθαι ὁ Θεὸς θέλῃ [*At vero nec ego dico omnes animas interire; lucrum enim id esset malis. At quid? Bonorum quidem animas in meliore manere loco: malas autem et improbas in peiore, ibi exspectantes iudicii tempus. Ita quae dignas se Deo ostenderunt posthac non interibunt: illae autem punientur quamdiu eas Deus et esse et puniri voluerit*]. Quo ducentia quaedam et apud Theophilum et apud Tatianum legere est; et apud Irenaeum libro II. 64. Quos secutus Arnobius libro secundo animas ait Christo docente esse mediae qualitatis, interire quae possint, et ab exitio liberari: interitum illum esse mortem veram nihil residuum facientem: *Animae*, addit, *nescientes Deum perlongissimi temporis cruciatu consumuntur ignifero.* At Tertullianus: *Enimvero nos qui sub Deo omnium speculatore dispungimur quique aeternam ab eo poenam providemus merito soli innocentiae occurrimus, et pro scientiae plenitudine et pro latebrarum difficultate, et pro magnitudine cruciatus non diuturni, verum sempiterni.* Minutius *poenam* dicit *sempiternam.* Idem: *Nec tormentis aut modus ullus aut terminus.* Item: *Poenale illud incendium non damnis ardentium pascitur sed inexesa corporum laceratione nutritur.* Et Lactantius: *Si autem corpus vicerit animam illamque subiecerit, sit in tenebris sempiternis et morte. Cuius non ea vis est ut iniustas animas exstinguat omnino, sed ut puniat in aeternum.* Alibi: *Idem divinus ignis una eademque vi atque potentia et cremabit impios et recreabit; et quantum e corporibus absumet, tantum reponet, ac sibi ipse aeternum pabulum subministrabit: quod Poëtae in vulturem Tityi transtulerunt.* Quod de Poëtis dicit, optime explicabitur istis Ovidii in Ibim:

Nec mortis poenas mors altera finiet huius,
Horaque erit tantis ultima nulla malis.

Huic

Huic sententiae, praesertim circa eos qui Deum sibi notum contumelia afficiunt, omnino favet Apocal. 14: 11; 20: 10. Quod si quis Veterum hac de re non definitiones sed dubitationes velit noscere, adeat Hieronymum fine Commentariorum ad Esaiam et Augustinum De Civitate Dei libro XXI.

CAPUT XXVI.

1. *Πάντας τοὺς λόγους τούτους, sermones hos omnes*] Munere Doctoris et Vatis impleto, Christus Sacerdotale munus aggreditur.

2. *Μετὰ δύο ἡμέρας τὸ πάσχα γίνεται, intra biduum Pascha instare*] *Pascha* hic vocatur ipsa dies ἐν ᾗ ἔθυον τὸ πάσχα [*qua mactabatur Pascha*], id est, decima quarta Nisan: cuius fine id sacrum ex Lege peragebatur. Neque enim dubito quin errent qui Legis verba ita interpretantur quasi fine diei decimae tertiae id fieri praeciperetur. Nam et ratio et usus docet a priori ac potiori parte faciendam denominationem. Quare cum praecipiatur Pascha mactari *die decimo quarto inter duas vesperas*, prior autem sit vespera solis declinantis quam occidentis multoque maiorem tractum habeat, sequitur de tempore pomeridiano diei decimae quartae, non autem de eius νυχθημέρου [*dienoctii*] initio in Lege agi: quod confirmat mos Iudaeorum antiquissimus, optimus Legis interpres. Accedit quod statim post sacrificatum Pascha subsecuta est abitio Hebraeorum ex Aegypto: ea autem incidit in diem 15, ut Moses narrat: idem, ni fallor, nos docet Iosephus Ἁλώσεως [*Belli Iudaici*] VI, Ἐνστάσης ἑορτῆς, πάσχα καλεῖται· καθ' ἣν θύουσι μὲν ἀπὸ ἐνάτης ὥρας μέχρι ἑνδεκάτης [*Cum instaret dies festus, Pascha is dicitur: quo sacrificium fit a nona hora ad undecimam*]. Eandem diem paulo ante vocarat ἡμέραν τεσσαρεσκαιδεκάτην [*diem decimam et quartam*]: quomodo et Philo: Περὶ τεσσαρεσκαιδεκάτην ἡμέραν μέλλοντος τοῦ σεληνιακοῦ κύκλου γίνεσθαι πλησιφαοῦς ἄγεται τὰ διαβατήρια, δημοφανὴς ἑορτή, τὸ Χαλδαϊστὶ λεγόμενον Πάσχα [*Die decimo quarto cum iam Luna fit plena, agitur festus dies de transi-*

situ, *Chaldaice is dicitur Pasca*]. Mactabatur ergo πάσχα a nona ad undecimam diei decimae quartae. Nam prior vespera, id est, solis declinantis, pars est haud dubie diei antecedentis: ideo Augustus in edicto vetat Iudaeos vadari diebus παρασκευῆς ἀπὸ τῆς ἐνάτης [*praeparationis a nona*]. Dies autem decima quarta isto anno haud dubie fuit ea quam nos *Veneris* dicimus. Nam is dies, cuius fine Iudaei tunc manducaturi erant Pascha, erat παρασκευὴ, Ioh. 18: 28, 19: 14, παρασκευὴ autem ערב [*vespera*] est dies qui diem ἄπρακτον [*feriatum*] antecedit. Dies ἄπρακτος eam sequens erat *Sabbatum magnum*, Ioh. 19: 31, ac proinde illa παρασκευὴ erat προσάββατον [*Prosabbatum*], Marc. 15: 42. Dies autem ante Sabbatum dies est Veneris. Praecisum tempus quando Christus haec locutus sit assignare difficile est, quia in illo loquendi genere, *post biduum*, termini modo includuntur, modo excluduntur. Fine diei Martis haec dicta probabile est.

Καὶ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου παραδίδοται εἰς τὸ ςαυρωθῆναι, et Filius hominis traditur, ut crucifigatur] Id est, quanquam tempus hoc admodum breve est, tamen interea capiar et damnabor, ita ut crucifigar ipso die Paschatis; ut etiam hac in parte evidens sit τελείωσις τοῦ νόμου [*consummatio Legis*], Ioh. 19: 36, 1 Cor. 5: 7. Nam et παράδοσις [*traditio*] erat apud Iudaeos, quae nunc quoque in Cabalistarum libris apparet, eadem die redimendum populum in diebus Messiae quo redemtus fuerat olim; iuxta illud, *In diebus exitus tui ex Aegypto ostendam mirabilia*. Quanquam autem profectio ex Aegypto incidit in diem 15, tamen ad iter se accinxerat populus die 14, itaque in procinctu stantes Pascha ederant. Hinc est quod diei 14 libertatem acceptam ferebant. Iosephus: *Ἡμέρας τεσσαρεσκαιδεκάτης Ξανθικοῦ μηνὸς, ἐν ᾗ δοκοῦσιν οἱ Ἰουδαῖοι τὸν πρῶτον ἀπαλλαγῆναι καιρὸν Αἰγυπτίων* [*Die decima quarta mensis Xanthici; qua primum creduntur Iudaei ab Aegyptiis liberati*]. Propter celeritatem actionis Scriptor praesens tempus usurpans dixit παραδίδοται· intelligendum autem hoc arbitror de primoribus Iudaeorum qui Christum dicuntur tradidisse Pilato, infra 27: 2, Ioh. 18: 35.

3. *Τότε, tunc*] Circa hoc tempus: puto enim eundem esse conventum quem Iohannes describit 11: 47. Saepe enim apud Matthaeum invenire est *τότε* sumtum laxo significatu.

Οἱ ἀρχιερεῖς καὶ οἱ γραμματεῖς καὶ οἱ πρεσβύτεροι, principes Sacerdotum et Scribae et Seniores populi] Synedrii descriptio, quo nomine hunc coetum appellat Iohannes 11: 47. Eius Synedrii munus erat de Pseudoprophetis cognoscere. Vocem *γραμματεῖς* non legit Latinus, at Syrus et Arabs legerunt.

Εἰς τὴν αὐλὴν] *Αὐλὴ* proprie *subdiale*, ut et infra aliquoties, sed *συνεκδοχικῶς* [*per complexionem*] *palatium*. Athenaeus: *Νῦν δὲ τὰ βασίλεια λέγουσιν αὐλάς* [*Nunc autem regias vocant aulas*]: quod et Eustathio annotatum ad Odysseae *Δ*. Ita Marcus *aulam* vocat Pilati praetorium. Talia autem palatia aliquot erant Hierosolymis; ut domus Asamonaeorum, cuius meminit Iosephus.

Τοῦ ἀρχιερέως] Hic *κατ' ἐξοχὴν* [*per excellentiam*] vox *ἀρχιερέως* sumitur pro eo qui dicebatur כהן גדול [*Pontifex Maximus*], cum ante eodem commate quivis principes familiarum sacerdotalium ita sint appellati. Eo enim anno Maximum Pontificatum Caiaphas gerebat, Ioh. 11: 51. Et merito addidit Iohannes *τοῦ ἐνιαυτοῦ ἐκείνου* [*anni illius*], quia vix unquam magis ambulatoria fuit Pontificatus dignitas, ut ex Iosepho discimus. Instituerat hunc Valerius Gratus, destituit Vitellius. Olim penes Reges Hebraeos potestas fuerat deligendi Pontificem Maximum ex familia ei muneri destinata, ut apparet 1 Reg. 2: 27, 1 Paral. 29: 22. Libera Republica idem ius fuisse penes Synedrium notat Maimonides. Postea qui Iudaeae imperarunt Syromacedones, deinde Romani eodem iure usi sunt licentius.

4. *Συνεβουλεύσαντο, consilium fecerunt*] Ut praesignificatum Ps. 2: 2, 41: 8.

Καὶ ἀποκτείνωσιν, et necarent] Per Romanum Praesidem: id enim tutissimum ipsis videbatur. *Necare* autem dicitur qui causam mortis praebet. Vide supra 21: 38. Petrus ad Iudaeos: *Τὸν ἀρχηγὸν τῆς ζωῆς ἀπεκτείνατε* [*Auctorem vitae necastis*], Act. 3: 15.

5. *Μὴ ἐν τῇ ἑορτῇ, ἵνα μὴ θόρυβος γένηται ἐν τῷ λαῷ,*

non

non die festo, ne forte tumultus fieret in populo] Ἑορτὴ hic vocatur totum illud tempus a mactatione agni ad finem Azymorum. Iosephus Antiq. II, Ὅτε εἰς μνήμην τῆς τότε ἐνδείας ἑορτὴν ἄγομεν ἐφ' ἡμέρας ὀκτὼ [*Cum in memoriam illius penuriae festum tempus agimus per dies octo*]. Libro III, Πέμπτῃ δὲ καὶ δεκάτῃ διαδέχεται τὴν τοῦ πάσχα ἡ τῶν ἀζύμων ἑορτὴ, ἑπτὰ ἡμέρας οὖσα [*Die autem decimaquinta excipit Paschatis diem festum tempus Azymorum dierum septem*]. Omne hoc tempus seditionibus opportunum ob maximum populi concursum. Idem Iosephus libro XX, Τῆς πάσχα προσαγορευομένης ἑορτῆς ἐνςάσης, καθ' ἣν ἔθος ἐςὶν ἡμῖν ἄζυμα προσφέρεσθαι, πολλοῦ καὶ πανταχόθεν πλήθους συναχθέντος ἐπὶ τὴν ἑορτὴν, δείσας ὁ Κούμανος μὴ νεώτερόν τι παρὰ τούτων προσπέσῃ, κελεύει τῶν ςρατιωτῶν μίαν τάξιν ἀναλαβοῦσαν τὰ ὅπλα ἐπὶ τῶν τοῦ ἱεροῦ ςοῶν ἑςάναι, καταςελοῦντας τὸν νεωτερισμὸν εἰ ἄρα τις γένοιτο· τοῦτο δὲ καὶ οἱ πρὸ αὐτοῦ τῆς Ἰουδαίας ἐπιτροπεύσαντες ἐν ταῖς ἑορταῖς ἔπραττον· τετάρτῃ δὲ ἡμέρᾳ τῆς ἑορτῆς [*Cum instaret festum tempus Paschale, quo nobis mos est Azyma offerre, et magna vis hominum undique ad hanc celebritatem convenisset, metuens Cumanus ne quid ab eis novaretur, iussit militum cohortem unam sumtis armis stare supra Templi porticus, ad reprimendum tumultum si quis exoriretur. Idem autem facere soliti fuerant tali tempore et alii Iudaeae Praesides. Quarta vero eius festi die*], et quae sequuntur. Neque aliter ἑορτῆς vocem de Scenopegia agens usurpat Iohannes 7: 14. Adde quae dicentur infra 27: 15. Omnino igitur iis accedo qui visum aiunt Synedrio ob plebis metum nonnihil recedere a recepto more. Solebant enim, ut et Thalmudici notant, sontium insigniores plecti ἐν αὐταῖς ταῖς ἑορταῖς [*festo tempore*] quo ad plures exemplum perveniret. Ita Herodes destinarat Petrum ad poenam producere statim post Pascha, Act. 12: 4, id est, intra illos octo dies. Nam praeter primum et ultimum diem et Sabbatum, si quod interveniret, caeteri dies ita erant festi ut nihilominus essent ἐργάσιμοι [*permissi laboribus*]. Sed supplicium quod Iesu destinabant praeter morem differendum censebant extra tempus τῆς ἑορτῆς. Magis enim metuebant Galilaeos, tanquam ipsius Iesu populares, quam Hiero-

rosolymitas. Pertinet autem hoc ad ostendendam singularem Dei in hoc facto providentiam, qui oblata per Iudam occasione effecit ut ab hoc consilio discederetur, quo factum ut et plures testes haberet mors Filii sui, et in ipsum Paschale tempus incideret. Quod quidam existimant propositum Synedrio rem praecipitare, ne supplicium incideret in Sabbati diem, idque populum offenderet, mihi multas ob causas non placet; quarum haec una est, quod credibile non est Pilatum unquam Sabbatis ius dixisse. Nam cum Iudaeis etiam extra Iudaeam agentibus concessum ab Augusto fuerit Sabbato non vadari (id enim est *ἐγγύας ὁμολογεῖν* in edicto apud Iosephum), multo magis censeri debet Iudaeae Praesidibus iniunctum ne Sabbatis ius dicerent. Hoc autem non mutatum a Tiberio, primum docet perpetuus eius mos cuncta Augusti instituta tanquam oracula venerantis; deinde Agrippae ad Caium verba: *Τιβέριος οὐδὲν ἐθέλει τῶν ἡμετέρων καταλυέσθαι* [*Tiberius nihil nostrarum rerum mutari voluit*], apud Philonem. Adde his quod Titus de Imperatoribus Romanis in universum pronuntiat Iudaeos alloquens: *Ἔπειτα τοὺς πατρίους νόμους ἐτηρήσαμεν, καὶ ζῆν οὐ μόνον καθ' ἑαυτοὺς, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἄλλους ἐπετρέψαμεν ὡς ἐβούλεσθε* [*Praeterea salvas vobis praestitimus vestras leges, nec vos tantum permisimus vivere ut velletis, sed et alios*]. Nam quod quidam putant etiam antiquitus Sabbatis ex Lege agi potuisse, eiusque rei argumentum petunt ex historia Num. 15: 33, 34, in eo repugnantem sibi habent certissimam consuetudinem ab Hebraeorum Magistris et Iosepho saepe testatam. Neque vero historia Numerorum dicit eodem die supplicium fuisse exactum quo homo ille erat in facinore deprehensus. Quare et apud M. Agrippam querebantur Ioniae Iudaei quod non permitterentur uti *νόμοις οἰκείοις, δίκας ἀναγκαζόμενοι διδόναι κατ' ἐπήρειαν τῶν εὐθυνόντων ἐν ἱεραῖς ἡμέραις* [*propriis legibus, coacti stare iudicio diebus festis per Rectorum iniuriam*].

Θόρυβος, tumultus] *Νεωτερισμὸς* ut modo loquentem Iosephum audivimus.

6. *Ἐν Βηθανίᾳ, ἐν οἴκῳ Σίμωνος, Bethaniae in domo Simonis*] Nihil est certius quam a Scriptoribus Euangelio-

liorum multa referri non temporis ordine, sed ex rerum ductu. Itaque alia dicuntur κατὰ πρόληψιν [*per anticipationem*], alia multum retro gesta redduntur ubi bella est occasio: ipsae occasiones narrandi non eaedem omnibus. Hanc historiam videntur Matthaeus et Marcus hoc loco posuisse ut notarent quid Iudam ad facinus impulisset. Nam ἀμέσως [*nulla re alia intercedente*] subsequitur id quod ad Iudam pertinet. Lucas idem hoc narrare occupavit cum sermones quosdam recitasset ad poenitentiae commendationem pertinentes. Voluit enim simul illustri exemplo confirmare quanta benignitate Christus prosecutus fuerit mulierem multis olim peccatis inquinatam, sed ductam animi poenitudine. Iohannes autem historiam hanc suo tempori reddidit, tum ad confirmandum quod de Lazaro dixerat (nam Lazarus huic convivio interfuit), tum ad connectenda quae sequebantur: id autem tempus fuit vespera, exacto iam Sabbati die; ita ut unctionem nulla iam religio impediret. Non tantum unam eandemque fuisse mulierem, sed et factum idem cur negetur non video: neque enim temere multiplicandae sunt historiae. Matthaeo et Marco omnia conveniunt. Matthaeo, Marco et Lucae convenit quod haec gesta in convivio, in domo Simonis, quod mulier adventat habens ἀλάβαστρον μύρου [*alabastrum unguenti*] quo Iesum perfundit: Matthaeo, Marco et Iohanni quod haec gesta in Bethania, in convivio, quod unguentum a muliere allatum maximi erat pretii, quod reprehensa est hoc nomine mulier ab uno Discipulorum (nam ita pluralis accipi solet, Iudam autem Iohannes nominat) velut prodiga, hoc obtentu quod rectius is sumtus factus esset in pauperes; quod Christus mulierem defendit, interpretatione benigna ad pollincturam suam hunc honorem pertinere. Hae circumstantiae sunt ἀκριβέστεραι [*exactiores*] quam ut diversis temporibus congruant. Rursus Lucae cum Iohanne convenit quod haec mulier pedes Christo perfudit et capillitio siccavit: quae itidem expressiora sunt quam ut temere credenda sint saepius evenisse. Adde quod Iohannes Mariam Lazari sororem hac velut peculiari nota describit quod *ea sit quae Christi pedes perfudit et detersit.* Non poterat autem certa satis nota sumi ex eo quod saepius acciderat.

Quod autem per πρόληψιν [*anticipationem*] id dicitur a Iohanne, non magis novum est quam quod Iudas, ubi prima Apostolorum sit mentio, *proditoris* cognomento insignitur. Quid igitur est quod nos cogat diversa facta fingere? An quod apud Matthaeum et Marcum *capitis*, apud Lucam et Iohannem *pedum* est mentio? Atqui nihil vetat credi prius pedes perfusos, deinde et caput. An quod apud Lucam est γυνὴ ἁμαρτωλὸς [*mulier peccatrix*], Mariae autem sororis Lazari pietas praedicatur? At distinguenda sunt tempora. Vixerat olim dissolutius ideo ἁμαρτωλὸς dicta; mox delicta vitae prioris seria pietate pensavit. Quare nec offendere nos debet quod in domum eius Iesus divertit, quippe cum iam de emendata vita omnibus constaret. Hanc autem esse Magdalenam non aeque facile probatur. Nam soror Lazari nusquam eo nomine appellatur. Et nata ea opinio videtur ex verbis Christi de pollinctura: quia Magdalena Christum ivit pollinctum. At verba Christi non futurum sed praesens officium respiciunt, ut collatio Euangelistarum ostendit. Deinde Magdalena videtur fuisse Galilaea, infra 27: 56, Marc. 15: 40. Lazarus autem cum sororibus Iudaeus Bethaniensis, Ioh. 11: 1. De Magdalena narratur liberatam a Christo cum obsessa esset Daemoniis septem; de Lazari sorore nihil tale. Et quod maxime notandum, Lucas statim post narrationem de femina unctrice, subiicit mentionem mulierum quae Iesum sectabantur, et inter eas Magdalenae, addens ei notam ab eiectis Daemoniis, et non ab actu paulo ante narrato. In Constitutionibus etiam quae Clementis dicuntur, distinguitur Maria Magdalena a Maria sorore Lazari: locus est lib. III cap. 6. His quae apud Massilienses narrantur aliquid haberem fidei, si de eius famae antiquitate constaret. At non constare et valida in contrarium esse argumenta ostendit libro ea de re edito Launoius.

Τοῦ λεπροῦ, leprosi] Id est, τοῦ πρὶν λεπροῦ [*qui leprosus fuerat*]. Nam alioqui interdictum ei fuisset hominum commercio. Tale est illud ἐκ τῆς τοῦ Οὐρίου [*ex uxore Uriae*]. Simile loquendi genus supra 11: 5, 21: 31 et alibi saepe. Fuit autem hic homo Pharisaici quidem instituti, sed a Christi sermonibus non abhorrens; et consanguineus, ut videtur, Lazari.

7.

7. *Ἀλάβαστρον μύρου, alabastrum unguenti*] Cum vas hoc fractum a muliere narret Marcus, nimirum ut largius unguentum flueret, omnino Epiphanio assentior exponenti *βικίον ὑέλιον* [*urnulam e vitro*], eoque magis quia et Etymologici auctor *ἀλάβαστρον* interpretatur *σκεῦός τι ἐξ ὑέλου* [*vas quoddam e vitro*], ut a summae eruditionis viro Isaaco Casaubono observatum est; qui hinc coniecturam facit evenisse huic voci quod multis aliis, ut primum usurpata de specie, paulatim ad generis significationem se porrigeret. At mihi multo probabilius videtur vocem *ἀλάβαστρον*, aut, ut alii scribunt, *ἀλάβαστον* primitiva notione significare *τὸ μυρηρὸν* [*vas unguentarium*], ut saepe Pollux interpretatur; unde et *χρύσεια ἀλάβαστρα* [*aurea alabastra*] legimus: et LXX Interpretes 2 Reg. 21, quod in Hebraeo est צלחית vertunt *ἀλάβαστρον*, alii *πυξίον* [*pyxidem*]. At quia lapis Onyx plerumque ei rei usurpari soleret, inde coeptum dici eum lapidem non *alabastrum*, sed *alabastriten*: eundem enim esse cum Onyche docent Plinius et Dioscorides. Arabs Interpres hoc loco posuit قارورة quod multum favet iis qui vitreum vas fuisse existimant. Nam eadem voce Arabibus dici solet vitreum vasculum in quo aegroti lotium a Medicis spectandum asservant. Vetus epigramma Graecum:

Νάρδον ὑπὸ γλαυκῆς κλειομένην ὑέλου.

[*Nardum coeruleo quae bene clausa vitro.*]

Quo loco *nardi* voce nardinum unguentum intelligi in Plinianis Exercitationibus, immensae frugis opere, monuit Salmasius. *Ἀλάβαστρον* autem *μύρου* hic dicitur ut apud Horatium, *Nardi plenus onyx*. Nam et hic quod *μύρον* in genere vocant Matthaeus et Lucas, Marcus et Iohannes nardum docent fuisse: cuius odor maxime commendatur Cant. 1: 12. Memoratur et Ciceroni *alabaster plenus unguenti*. Apud Aelianum est: *Ἔδωκε ἀλάβαστρον αὐτῷ, καὶ εἶχεν αὐτῇ μύρον* [*Dedit ei alabastrum, ea autem unguentum continebat*].

Κατέχεεν ἐπὶ τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ, effudit super caput ipsius] Ita Plato De Republica III, *Μύρον κατὰ τῆς κεφαλῆς καταχέαντες* [*Unguentum super caput effundentes*]. Apparet autem factum id non delectandi gratiâ, sed in honoris maximi testimonium. Nam praecedit apud Plato-

tonem: *Προσκυνοῖμεν ἂν αὐτὸν ὡς ἱερὸν καὶ θαυμαστὸν* [*Veneraremur eum tanquam sanctum et admirabilem*]: et Proclus ad eum locum: *Μύρον καταχέας ὡς τῶν ἐν τοῖς ἁγιωτάτοις ἱεροῖς ἀγαλμάτων θέμις* [*Unguentum superfundens sicut simulacris fieri solet in maximae sanctimoniae ritibus*]. Vide et Gen. 28: 18. Neque aliud huic mulieri propositum, quae etiam pedibus advoluta est supplicum ritu.

8. *Οἱ μαθηταὶ, Discipuli*] Aut Enallage, ut diximus, aut quod unus improbe coeperat alii imprudenter sequebantur.

Εἰς τί ἡ ἀπώλεια αὕτη, quorsum profusio haec] Id est, ἀσωτία [*profusio*]: nam ita, ut notatum est a viro doctissimo, שחת usurpant Hebraei. Tale est illud Latinum, *Perdere sciunt, donare nesciunt.* Bene autem dictum ab Epicteto *res plerasque binas habere ansas.* Ut hic: Tanti pretii unguentum inutiliter perit; odori supervacuo impenditur quo pasci pauperes poterant: sinistra haec ansa est. Haec vero dextra ansa: Mulier prioris vitae pertaesa omni honoris genere eum prosequitur per quem emendata est; neque ulli sumtui aut operae parcit ut id omnibus testatum faciat. Laudanda poenitentia; laudanda animi demissio; laudanda sedulitas. Tales ansas arripiens Dilectio omnia qua fieri potest interpretatur in partem benigniorem, neque virtutes tantum amat sed et simulacra virtutum; et si quid in modo agendi est vitii, condonat agentis affectui.

10. *Κόπους παρέχετε, molesti estis*] Idem loquendi genus non tantum hic Marcus, sed et alibi Lucas usurpat 11: 7, 18: 5.

Ἔργον γὰρ καλὸν εἰργάσατο εἰς ἐμὲ, opus enim bonum operata est in me] Actiones Lege non vetitas finis praecipue discriminat: finis autem hic optimus, Christum honore afficere.

11. *Πάντοτε γὰρ τοὺς πτωχοὺς ἔχετε μεθ' ἑαυτῶν, nam semper egentes habetis vobiscum*] *Πτωχὸς* in his libris non est qui mendicando victum quaerit; ut multis aliis in locis, tum praecipue 2 Cor. 8: 9, videre est; sed qui de suo vix habet unde vivat: *egentem* rectius quam *pauperem* verteris. Neque enim est paupertas nihil habere,

ut

ut Martialis dixit. Ideo peiorem esse *egestatem paupertate* ad primum Aeneidos docet Servius. Sic Hebraeis אביון deiectius quam עני. Non pugnat autem quod in Deuteronomio dicitur, quo hic respicit Christus, *Non deerit inter vos qui egeat*, 15: 11, cum eo quod eodem capite dictum erat commate 4, *Non erit in te qui egeat:* nam hoc praecipientis est, illud praedicentis. *Non erit*, id est, *Ne sit.* Erunt igitur qui egeant, in tanto quippe populo; sed caeteri pati non debent ut in egestate permaneant, quem sensum aperte satis indicat comma septimum. Vidit hoc recte Tertullianus IV adversus Marcionem: *Sed non sit*, inquit, *indigens in te, id est, Cura ultro ne sit: quo magis petenti praeiudicat dandum, etiam in sequentibus, Si fuerit indigens e fratribus tuis, non avertes cor tuum nec constringes manum tuam a fratre indigente.* Et hunc in modum illa loca conciliat Rabbinus Solomo Benaderet.

. Ἐμὲ δὲ οὐ πάντοτε ἔχετε, me autem non semper habetis] Mortem imminentem sibi significat. Quoties quid de pluribus rebus potius faciendum sit ambigitur, non debent ipsa per se facta nude aestimari, sed temporum quoque et aliarum circumstantiarum habenda est ratio; ita quoties leges inter se comparantur, *videndum*, ait Cicero De inventione II, *utrum statim necesse sit; utrum habeat aliquam moram et sustentationem: nam id quod statim faciendum sit, perfici prius oportet.* Talis erat et hic factorum contentio. Egentibus quovis tempore succurri poterat; Christo praesenti ut honos haberetur, properandum erat. Hunc sensum apertissime exprimit Marcus: *Πάντοτε γὰρ τοὺς πτωχοὺς ἔχετε μεθ' ἑαυτῶν, καὶ ὅταν θέλετε δύνασθε αὐτοὺς εὖ ποιῆσαι· ἐμὲ οὐ πάντοτε ἔχετε* [*Semper enim egentes habetis vobiscum, et cum volueritis potestis illis benefacere; me autem non semper habetis*].

12. *Πρὸς τὸ ἐνταφιάσαί με ἐποίησεν, ad me pollinciendum fecit*] Marcus: *Προέλαβε μυρίσαί μου τὸ σῶμα εἰς ἐνταφιασμόν* [*Anticipavit ungere corpus meum ad sepulturam*]. Iohannes: *Εἰς τὴν ἡμέραν τοῦ ἐνταφιασμοῦ μου τετήρηκεν αὐτό* [*In diem pollincturae meae servavit illud*]. Sensus mihi esse videtur: Putatis sumtum esse nepotinum quod haec mulier me pretioso unguento perfudit:

at-

atqui si is sumtus impensus esset in corpus mortuum nemo improbaret: est enim id non tantum receptum moribus, sed et laudabile habetur: circa Reges maxime, qualem illa me credit. Qui honos in mortuo futurus erat laudabilis, cur in vivente est invidiosus? Ad mortem parum mihi restat; quod et vobis et aliis saepe dixi, itaque haec mulier cum mortem meam instare intellexerit (nam et aliae mulieres hoc intellexerant Luc. 24: 7, 8) habet me iam quasi pro mortuo, atque officium illud solemne modico tantum tempore antevertit. Hunc sensum apertissime significat Marcus voce *προέλαβε*. Hic *τὸ ἐνταφιάσαι* interpretandum est per *ἔλλειψιν* [*defectum*] voculae *ὡσεὶ* [*quasi*], *fecit quasi ad me pollinciendum*. Quam voculam prudenter hic, ut et in hac apud Marcum historia, addidit Syrus Interpres. Et Iohanni *ἡμέρα ἐνταφιασμοῦ* est *dies quasi pollincturae*. Nec rarum est Hebraeis ut quis dicatur facere aliquid ad hunc aut illum finem, qui tamen ab ipso non intenditur, sed actum eius aliunde consequitur, ut Prov. 8: 36, 17: 19, 1 Reg. 17: 18 et alibi saepe. Sic et apud Homerum *ὡς* [*tanquam*] comparativum saepe subaudiri notant Interpretes; ut cum dicit Poeta *δέμας πυρὸς* [*corpus igneum*], id est, *quasi igneum*. *Ἐνταφιάζειν* pro *pollincire* dixerant LXX capite ultimo Geneseos: ex quo loco patet antiquitas moris, cuius et Ennius meminit:

Tarquinii corpus bona femina lavit et unxit.

Nimirum Tyriorum proles Tyrrheni hunc inter caeteros ritum Italiae intulerant. Morem autem hunc ungendorum corporum, ut pleraque instituta laudabilia Iudaeorum, observarunt et Christiani veteres in testimonium creditae resurrectionis. Tertullianus Apologetico: *Si Arabiae queruntur, sciant Sabaei pluris et carioris merces suas Christianis sepeliendis profligari quam Diis fumigandis.* Plinius dixerat lib. XII cap. 18, *Acervatim congesta honori cadaverum quae Diis per singulas micas dantur.*

13. *Μνημόσυνον*] Ita vertere solent LXX Hebraeum זכרון quod saepe non tam *monumentum* quam *memoriam* significat, ut Exod. 17: 14, *Κατάγραψον τοῦτο εἰς μνημόσυνον ἐν βιβλίῳ* [*Scribe hoc in libro ad memoriam*], et Num. 5: 18, *θυσίαν τοῦ μνημοσύνου* [*sacrificium memoriae*].

14.

14. *Τότε, tunc*] Post interiectam narrationem ad res contexendas pertinentem redit Matthaeus ad temporis ordinem. Factum enim hoc videtur paulo post ipsam consultationem Synedrii cuius supra meminerat. Haec enim Iudae se offerentis occasio consilii mutandi causam praebuit.

15. *Ἔστησαν*] *Constituerunt*, ut optime hic vertit vetus Latinus: id enim in iure est *promittere*. Respondet Hebraeo נתן. Confer Marc. 14: 11, Luc. 22: 5.

Τριάκοντα ἀργύρια, triginta argenteos] Cum Iudas Sacerdotum arbitrio permisisset quanti Iesum aestimarent, illi aestimarunt quanti minimi homo ullus aestimari poterat. Nam *τριάκοντα ἀργύρια* sunt totidem *τετράδραχμα* [*quadridrachma*], quae LXX, quia duplaribus utuntur drachmis, *δίδραχμα* [*didrachma*] vocant: itaque Exod. 21: 32 caput servi aestimatur triginta siclis, ubi in Graeco est *τριάκοντα δίδραχμα* [*triginta didrachma*], apud Iosephum totidem *τετράδραχμα* [*quadridrachma*]. At in Zachariae vaticinio, quod infra examinabitur, iidem LXX *τριάκοντα ἀργυροῦς* [*triginta argenteos*] vertunt, ubi subintelligendum est *σίκλους* [*siclos*], ut hic *νομίσματα* [*numismata*]. Nam Iudaeis *σίκλος* est *νόμισμα κατ' ἐξοχὴν* [*numisma per excellentiam*]. Qui ipse Zachariae locus ostendit eam summam vilis pretii habere significationem. Et notant Hebraei hominem marem plerumque aestimatum quinquaginta siclis, ancillam triginta. Samuelis quoque secundo libro, cap. 18: 11, כסף Graece vertitur *σίκλοι ἀργυρίου* [*sicli argentei*]. Quare neque de libris neque de talentis hic cogitandum est. Facit hoc ad notandum Iudae animum ita avaritiae mancipatum ut quovis pretio impelli ad scelus potuerit.

16. *Εὐκαιρίαν, opportunitatem*] זמן.

17. *Τῇ δὲ πρώτῃ τῶν ἀζύμων, prima autem die Azymorum*] Addit Marcus ὅτε τὸ πάσχα ἔθυον [*quando Pascha immolabant*], Iudaei scilicet, quod exprimit Syrus; id est, quo die moris erat Pascha mactari. Lucas, ἐν ᾗ ἔδει θύεσθαι τὸ πάσχα [*qua oportebat mactari Pascha*]: quibus locis inter se collatis evinco eo die a Iudaeis mactatum *πάσχα* quo oportebat, si *δεῖ* pro *eo quod oportet* sumi debere contenditur. Azymorum dies modo septem nu-

numerantur, quibus integris nefas erat fermentato vesci modo octo, annumerato die Paschali, quia parte postrema incipiebat Azymorum observatio. Citavimus i[illegible]do locum ex Iosepho in quo Azymis dies attribuit octo cum alibi septem dies Azymis assignet. Ita *prima Azymorum* saepe dicitur prima septem dierum quibus integris non nisi Azyma edebantur. Hic dies prima qua edi incipiebant Azyma, id est, dies Paschalis: is enim peculiaris est character decimae quartae Nisan, ut supra diximus. Non dicunt autem hi Scriptores iam adventasse horam mactationis, sed ipsum diem adventasse. Quod non ita intelligo quasi iam occidisset Sol; mox enim sequitur ὀψίας δὲ γενομένης [*vespere autem facto*]: sed puto describi tempus quo Sol erat prope occasum: quod Lucas dicit ἦλθε δὲ ἡ ἡμέρα [*venit autem dies*], id est, τὸ νυχθήμερον [*dienoctium*]. Nam et popularis sermo *venisse diem* dicit qui de proximo imminet. Et Lucas alibi dixit γενομένης ἡμέρας [*facta die*], ubi Marcus πρωῒ ἔννυχον λίαν [*diluculo valde*]. Sic infra comm. 71 ἐξελθόντα [*exeuntem*] significat *exire parantem:* nondum enim tum exiisse Petrum sequentia ostendunt. Facta ergo haec sub occasum diei decimae tertiae, quo tempore incipiebat apud Iudaeos dies decima quarta. Haec multum faciunt ad illustrationem controversiae inter viros eruditos in omnem partem diu versatae, cui lucis ut spero nonnihil adferemus.

Ποῦ θέλεις ἑτοιμάσωμέν σοι φαγεῖν τὸ πάσχα, ubinam vis paremus tibi comedere Pascha?] Dominus noster, observantissimus legis Paternae, solitus erat comedere Pascha ex praescripto quo tempore Iudaei omnes, fine decimae quartae Nisan. Incipiebant autem Iudaei locum in quo comesturi erant Pascha parare ab ea nocte quae antecedit Solem decimum quartum, et pars est τοῦ νυχθημέρου [*dienoctii*] decimi quarti, quod nunc etiam faciunt. Eius praeparationis magna est pars anxia ἐκκάθαρσις τῆς ζύμης [*expurgatio fermenti*], ad quam alludit Paulus 1 Cor. 5: 7. Sollicite enim ea nocte et antemeridiano tempore sequenti inquirunt ecquid usquam fermentatum supersit, etiam micas colligentes. Deinde sternuntur lecti, instruitur coenaculum, coquuntur cibi. Haec omnia sunt ope-

illius diei, qui propterea παρασκευὴ [*praeparatio*] r a parte maiore, ut πάσχα a parte digniore. Cum mox haec inciperet, interrogant Discipuli quem lo- Christus velit sibi parari edendo Paschati, existi- tes nempe edendum de more fine eius νυχθημέρου [*di- noctii*] quod tum coeperat. Plane enim assentiri illis neque eo qui putant eo anno a Iudaeis Pascha celebratum alio quam oportuit tempore. Nam etiamsi aliqua trans- latio diei festi in eum annum incidisset, quod probatu difficile est, et qui probare conantur valde inter se dis- sentiunt, ea tamen causa propter quam a Iudaeis dies festus transferri solebat adeo mihi iusta videtur ut Legis interpretatio potius quam mutatio sit censenda. Nam si continuaretur dies festus Azymorum, qui Paschale sacri- ficium sequi necessario debebat, cum Sabbato, non erat quidem secuturum id quod quidam putant incommodum ex dilata coctione (nam coquere Sabbato quidem non li- cebat, at licebat die festo, Exod. 12: 16), sed post mul- tiplicem διασπορὰν [*dispersionem*] Iudaeorum, quorum multi habitabant in locis calidissimis, periculum erat ne asservata cadavera putiscerent. Iam vero credibile non erat legem ritualem a Deo praescriptam cum tali neces- sitate quae nulli periculo, nullis incommodis cederet, cum alibi saepe demonstratum sit in his potissimum legi- bus valere debere τὸ ἐπιεικές [*aequitatem*]. Aequa igitur erat ac proinde observanda diei festi tralatio in diem Sabbati: neque id magis cum Lege pugnare censendum erat quam quod Ezechiae tempore Pascha tralatum est a 14 Nisan in 14 mensis sequentis. In his enim ri- tuum rebus Synedrii auctoritatem populus tuto seque- batur, et sequi debebat ex lege Deut. 17: 8 et dein- ceps. Qua de re vide quae prudenter notavit Maimoni- des Duce dubitantium III. 41, et Moses de Corzi Praecepto iubente 46. Adde iam quod Christus, cum dixit *Scitis intra biduum Pascha instare*, egit de re omnibus nota. Ac proinde diem Paschatis non alium agnovit quam eum qui publice de more observabatur. Quibus addenda quae paulo ante ex Marco et Luca in hanc rem attulimus.

18. Πρὸς τὸν δεῖνα] פלן Syrus, Hebraice פלני aut פלני אלמני; ut Ruth. 4: 1, ubi Graeci quidam verterunt κρύφιε [*incog-* ni-

nite]. At Matthaei interpres hoc loco Graece admodum vertit *τὸν δεῖνα*. Ita enim Graeci loquuntur cum non quemvis hominem sed *unum aliquem* designatum volunt, *quem nominari nihil attinet*. Hunc autem Christus non nominarat, sed notis quibusdam descripserat, ut apud Marcum videre est. Interseruit autem verbis Christi Matthaeus illud פלני de suo: cuiusmodi narrandi modum invenire est 2 Sam. 15: 2. Arabes dicunt eadem voce فلان, unde Hispanis mansit *Fullano*.

Ὁ καιρός μου ἐγγύς ἐστι· πρὸς σε ποιῶ τὸ πάσχα μετὰ τῶν μαθητῶν μου, tempus meum instat: apud te facio Pascha cum Discipulis meis] Discere hinc iubemur, quod non observatum multos fefellit, et anticipatum Pascha a Christo, et causam cur anticipaverit. Nam illud *ποιῶ* est *iam iam facio*, hac ipsa nocte, non pomeridiano tempore quod erat legitimum. Causa est, non quod Iudaei alio quam oportebat tempore constituissent Pascha mactare et edere, sed quia mortis tempus Christo imminebat, ita ut ad legitimum usque Paschatis tempus non esset provicturus. Nam alium sensum habere meo iudicio non potest illud *ὁ καιρός μου ἐγγύς*. Et apud Lucam *πρὸ τοῦ με παθεῖν* [*antequam patiar*]. Divina autem providentia factum est ut nulla mora esset opus. Iam enim paratum erat coenaculum et omnia in promtu quae ad Pascha comedendum desiderabantur; ita ut statim post haec dicta in domum iverit Christus et discubuerit. Neque id mirum in urbe plena advenis quibus passim hospitia et coenae parabantur. Obiiciunt Graeci, si antevertit Christus Pascha, violatam ab eo Legem. Quem nodum alii aliter solvunt: mihi res videtur expedita adhibita distinctione Paschatis. Pascha enim est aliud *θύσιμον* [*victimale*], solemne, plenum; aliud *μνημονευτικόν* [*commemorativum*]. *Θύσιμον* (quod *πάσχα θυσίαν* vocat Iosephus) celebrari non poterat nisi uno in loco, quo populus omnis conveniret, qui locus a Davidis temporibus fuit Hierosolyma. Lex est Deut. 16: 2, 5. Exemplum videre est 2 Par. 30 et 35, Luc. 2: 41, apud Iosephum multis in locis. Tryphon in Colloquio cum Iustino: *Γνωρίζομεν ὅτι οὔτε πρόβατον τοῦ πάσχα ἀλλαχόσε θύειν δυνατόν* [*Scimus enim Pascha victimam alibi occidi non posse*]. Hoc *θύ-*

σι-

θύσιμον voco, quia in eo agnus mactabatur, non privatim a patribusfamilias, ut multi existimant, sed a Sacerdotibus, post constitutum sacerdotium: nam ante patresfamiliarum erant velut Sacerdotes. Scio Philoni dictum θύειν [*sacrificare*] die Paschali ἕκαστον τοὺς ἱερεῖς οὐκ ἀναμένοντας ἱερωσύνην τοῦ νόμου χαρισαμένου τῷ ἔθνει παντὶ μίαν ἡμέραν ἐξαίρετον ἀνὰ πᾶν ἔτος εἰς αὐτουργίαν θυσιῶν [*unumquemque non exspectatis Sacerdotibus, hac una die eximia Lege dante sacerdotium genti toti ad faciendum sacrum anniversarium*]. Sed in moribus Hebraeis ipse Alexandrinus non satis certus est auctor. In Paralipomenis, ubi Iosiae describitur historia, aperte narrantur Sacerdotes, adiuvantibus Levitis, amovisse quae amovenda erant, idque in Templo, et deinde pecudes Paschales reddidisse familiis: ubi Iosephus, ἑκάστου τῶν ἱερέων ἐξηγουμένου τοῖς ὄχλοις [*unoquoque Sacerdotum praeeunte populo*]. Atque hinc factum ut Sacerdotes, Cestio quaerenti quis numerus esset Iudaeorum Hierosolyma convenientium, exacte dixerint quot fuissent in Paschate agni aut haedi sacrificati. Aiunt enim fuisse θυμάτων εἴκοσι πέντε μυριάδας, πρὸς δὲ πεντακισχίλια ἑξακόσια [*victimarum ducenta et quinquaginta millia, praeterea quinque millia et sexcentas*]: quod profecto exacte dicere non potuissent nisi ipsi intervenissent mactationi. Hoc θύσιμον Pascha sicut locum habebat praefinitum extra quem celebrari non poterat, ita et tempus designatum, nempe inter duas ὀψίας [*vesperas*] decimae quartae diei exeuntis et inchoantis decimae quintae. Tale Pascha hoc anno non celebravit Christus. Sacrificare enim extra tempus concessum non licuit: adde quod et Sacerdotum, ut dixi, interveniebat opera, qui nunquam eam navassent nisi stato tempore. Sed quia belli temporibus convenire populus non poterat, multoque magis post Babylonicum exsilium aliasque διασποράς [*dispersiones*] longius sparsis plerisque Iudaeorum quam ut possent venire Hierosolyma, in locum Paschatis θυσίμου surrogatum est Pascha μνημονευτικὸν, voluntarium magis quam Lege praeceptum. Nam ne excideret liberationis Aegyptiacae memoria, instituerunt Iudaei, etiam cum sacrificare Pascha non possent (posse autem extra Chananaeae fines, non immerito ipsi negant) memoriam

tamen Paschatis quandam ob oculos ponere. Sicut ergo in Paschate quod θύσιμον vocamus ante coenam iustam antecedebat coena ritualis, qua agnum aut haedum cum azymis et herbis amaris ex Legis praescripto comedebant; dicis, inquam, causa, non ad saturitatem; neque enim agnus sufficere poterat ad coenam iustam hominibus nunquam paucioribus decem, saepe etiam viginti; nam eousque excrevisse τὰς φρατρίας [*sodalitates*] Iosephus memorat; intra quem numerum stetisse et Lacedaemoniorum Phiditia ex Porphyrio discimus: sequebatur deinde coena iusta: ita et in Paschate commemorativo coena quaedam ὁσίας χάριν [*dicis causa*] coenae praemittebatur, sed sine sacrificio. Itaque in eo edebatur tantum aliquid azymorum cum herbis amaris. De caeteris cibis appositis nihil gustabatur ante coenam secundam, quae erat ordinaria: quod nunc quoque Iudaei observant. Haec autem coena commemorativa Paschatis, quanquam ἄθυτος [*sine victima*], ut dixi, vocatur πάσχα ὁμωνύμως [*Pascha vocabulo ambiguo*]. Nam ita habet carmen istius coenae, quod venire a Babylonicis temporibus non est dubium,

כל רצריך ויפסח

id est, *Omnis indigens Pascha faciat.* Atque in hunc sensum accipio quod dicit Chrysostomus suo etiam tempore Iudaeos Antiochiae Pascha fecisse; et quod Procopius in Arcana historia ait eos γεύσασθαι προβατείων κρεῶν [*gustare de carnibus ovillis*]: nam sacrificasse eos non est credibile. Atque ideo Tryphon dicto loco non Pascha celebrare alibi ait vetitum, sed τὸ πρόβατον τοῦ πάσχα θύειν [*pecudem Paschalem sacrificare*]. Unde lucem accipit illud Augustini in primo Retractationum: *Iudaei nunc non sacrificant nisi forte quod per Paschata immolent ovem, hoc in sacrificia deputatur.* Hoc πάσχα μνημονευτικὸν, utpote voluntaria devotione susceptum, sicut loco non adstringebatur, ita nec tempore. Christus igitur cum πάσχα θύσιμον morte praeveniendus usurpare non posset, voluit tamen cum Discipulis suis memoriam Paschatis, qua poterat, celebrare: quod fecit eodem modo quo solebant ii qui Hierosolyma venire non poterant, et quo proximo poterat tempore, id est, horis 18 aut cir-

circiter ante ipsum sacrificii tempus. Non sacrificavit igitur Pascha Christus: neque enim potuit, ipse verum Pascha vero Paschatis die sacrificandus: sed manducavit Pascha quod dixi μνημονευτικὸν, quod hic recte Iudaico more *Pascha* appellatur. Itaque ἔθυε πάσχα [*sacrificavit Pascha*] nusquam legimus: imo non sacrificasse Christum vel hinc appareat, quod statim ut in domum venit discumbit: sed ἔφαγε τὸ πάσχα [*manducavit Pascha*]. Nec aliud hic est πάσχα ποιεῖν [*Pascha facere*] quam חסם verbum in rituali carmine, quasi dicas πασχατίζειν. Hinc apparet nihil a Christo factum contra Legem; imo contra, adeo observantem Legis Christum fuisse ut cum sacrificium implere non posset, memoriam tamen sacrificii ritu recepto coluerit. Quod de Paschate dixi, idem videre est et in aliis diebus festis, quorum memoriam etiam extra Iudaeam Iudaei sine sacrificiis celebrabant. Ita Philo adversus Flaccum narrat a Iudaeis Alexandriae habitantibus celebratam τὴν ἐν σκηναῖς ἑορτὴν [*festum tempus Tabernaculorum*]. Ne quis vero novam hanc nostram sententiam suspicetur, sciat esse antiquissimam. Meminit Photius Scriptoris anonymi adversus Tessarescaedecatitas, qui dixerit τῇ ἁγίᾳ πέμπτῃ μὴ τὸ νομικὸν φαγεῖν πάσχα τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριςὸν, μηδὲ γὰρ εἶναι τότε τὸν καιρὸν, ἀλλὰ τῇ ἐπιούσῃ, καὶ ὅτι οὐδὲ νομικῶς τελῶν ἔφαγεν [*die quinta quam sanctam dicimus, Christum Dominum nostrum non manducasse Pascha legale, neque enim tunc tempus fuisse; sed neque eum id edisse secundum ritus Lege praescriptos*]. Idem ait defensum ab alio Scriptore valde erudito, qui de Paschate libros ediderat.

Μετὰ τῶν μαθητῶν μοῦ, cum Discipulis meis] Erat enim haec iusta φρατρία [*sodalitas*] inter decem et viginti; similis Phiditiis apud Lacedaemonios, quae et ipsa, ut modo diximus, constabant quindecim aut paulo pluribus paucioribusve convivis; et Pythagoraeorum συσσιτίοις [*conviviis*] quae decem hominibus constabant: Arabum Nabataeorum tredecim.

19. *Ἡτοίμασαν τὸ πάσχα, paraverunt Pascha*] Locus erat paratus, ut ex Marco discimus. Restabat ut apponerentur quae ad coenam illam μνημονευτικὴν [*commemora-*

rativam] pertinebant, ἄζυμα καὶ πικρίδες [*asyma et herbae amarae*].

20. Ὀψίας δὲ γενομένης, *vespere autem facto*] Cum iam sol occidisset: quod non intelligendum ἐν στιγμῇ [*in puncto*]. Nam quicquid est temporis post solis occasum solet interdum eo nomine appellari, ut Num. 9: 15, ubi opposita sunt ביום [*de die*] et בערב [*de vespere*]. Ier. 5: 6, זאב ערבות *lupus nocturnus*, ut Kimchi interpretatur ad Ps. 104: 20, loca alia omittam. Ita sumi ὀψίας manifestum est Ioh. 20: 19 et Marc. 2: 32. Indicatur ergo iam nocte celebrata coena, quod consulto factum a Christo, ne se periculo ingessisse videretur. Neque in eo quicquam erat novi. Nam nunc quoque Iudaei πάσχα μνημονευτικὸν multa nocte celebrant. Imo et πάσχα θύσιμον mactari quidem inter duas ὀψίας, at edi non nisi nocte solebat. Ita enim usus interpretatus erat legem quae exstat Exod. 12: 8, inque eam interpretationem Iudaei omnes consentiunt.

Ἀνέκειτο, *discumbebat*] Stationem in agno edendo non in perpetuum praeceptam, sed pro illo exitus tempore multi sentiunt. An tamen accubitus, signum securae libertatis, ut Iudaei interpretantur, usurpatus sit ab aevo Iosuae dubitari potest. Nam sicut in herba iacentes cibum sumsisse primos hominum satis constat, quo pertinere videtur id quod est in Gen. 18: 4, והשענו [*requiescite*], ita sedendi morem aut non minus antiquum, aut primo mori proximum fuisse docet eadem Genesis 43: 33, cui loco addi potest alter 1 Sam. 20: 25. Tacitus de Germanis: *Lauti cibum capiunt: separatae singulis sedes et sua cuique mensa.* Tantundem de Hispanis et Gallis veteribus traditum Straboni. Quod autem de eo tempore dicit Philo, μήπω τῶν ἀνθρώπων ἐν ταῖς συμποτικαῖς συνουσίαις κατακλίσει χρωμένων [*cum nondum homines in conviviis accubitu uterentur*], de accubitu in lectis accipiendum omnino est, qui haud dubie serius coepit, Assyriorum, ut credibile est, exemplo: cuius moris primam apud Iudaeos mentionem doctissimus Casaubonus apud Amos. 2: 8 observavit: nisi vetustior eius mentio Cant. 1: 11, ubi מסב κατάκλισιν [*accubitum*] vertunt Graeci. Quin Graecorum ac postremo Romanorum exemplo mos accumbendi in-

increbuerit, non est dubitandum. Hodie Iudaei sessionem in coena illa commemorativa, sed solito molliorem atque honoratiorem, usurpant; et cum reclinatione corporis, quae ab accubitu non longe abscedit.

21. *Καὶ ἐσθιόντων αὐτῶν*] Id est, *cum iam serio coenarent.* Nam prior coena, ut dixi, dicis causa erat: neque in ea habebantur ulli sermones praeter formulas. Et τρυβλίον [*catinus*] illud de quo sequitur, habebat in se iusculum, ut ostendit ψωμίου [*panis intincti*] mentio apud Iohannem. Quare probare non possum eorum sententiam qui haec ad herbas amaras aceto tinctas referunt, quibus locus erat in coena priore.

23. *Ὁ ἐμβάψας μετ' ἐμοῦ ἐν τῷ τρυβλίῳ τὴν χεῖρα, qui intingit mecum manum in catino*] Omnino videtur propius quiddam indicari quam quod supra dixerat Christus, *Unus ex vobis duodecim.* Quare persuasum mihi est Iudam prope Christum accubuisse, ita ut cum plures essent in coena catini, ille ex eodem catino ederet ex quo edebat Christus. Ita enim facilius fieri potuit ut Christus illi interroganti an ipse esset de quo loqueretur, submisse et plerisque non audientibus responderet, *Σὺ εἶπας* [*Item dixisti*], utque eo non audito Iohannes a Petro monitus, quaerens quis ille esset qui tantum scelus esset ausurus, certum a Christo signum acciperet, eum hunc esse cui ipse Christus daturus esset de catino tinctam iure offulam. Quae omnia, ni fallor, indicia eo nos ducunt ut credamus quod dixi. Atque ita hic quoque accidit quod in multis aliis vaticiniis, ut verba Davidis Ps. 41: 10 in Christo non tantum secundum proverbialem loquendi modum, sed etiam secundum exactissimam verborum significationem implerentur. Accedit huc quod Marcus cum prius dixisset ὁ ἐσθίων μετ' ἐμοῦ [*qui manducat mecum*], postea subiecit: *Εἷς ἐκ τῶν δώδεκα, ὁ ἐμβαπτόμενος μετ' ἐμοῦ εἰς τὸ τρυβλίον* [*Unus ex Duodecim, qui intingit mecum manum in catino*]. Quare cum bis idem dictum censeri non debeat, sequitur in posteriori restrictiorem esse demonstrationem. Atque ita Christus praescientiae suae documenta per gradus edidit, primum duodenario numero includens futurum proditorem, deinde numero minore proxime accumbentium, postremo ipsum hominem notis certis designans.

24.

24. Ὑπάγει, καθὼς γέγραπται περὶ αὐτοῦ, *abit sicut scriptum est de illo*] Πορεύεται Lucas, id est, moritur: ita enim Hebraei הלך [*vadere*] usurpant, ut Gen. 15: 2, ubi LXX אנכי הולך [*ego vado*] vertunt ἐγὼ δὲ ἀπολύομαι [*ego abeo*]. Sic et Latini mortuum *abiisse* dicebant. Alibi ὑπάγειν de Christo positum ἀνάληψιν [*assumptionem*] eius in coelum significat.

Οὐαὶ δὲ τῷ ἀνθρώπῳ ἐκείνῳ, vae autem homini illi] Sapientissimum Divinae permissionis decretum eique iuncta praescientia, cum nullam imponat sceleris necessitatem, neque culpam neque poenae meritum minuit.

Καλὸν ἦν αὐτῷ, εἰ οὐκ ἐγεννήθη ὁ ἄνθρωπος ἐκεῖνος, bene illi esset, si natus non fuisset homo ille] Non quod esse bene ei possit qui non sit, sed quod homines ita possunt esse miseri ut merito optent non esse: quod a quibusdam nimium subtiliter philosophantibus negari miror, a quorum inopinata sententia ad sensum communem et hoc Christi effatum provoco. Nam quod viris piis Iobo et Ieremiae impatientia ut dicerent expressit, id hic vere ac serio de Iuda Christus affirmat. *Οὐ βούλεται* [*Non vult*], inquit Hierocles, *ὁ κακὸς ἀθάνατον εἶναι τὸν αὐτοῦ ψυχὴν, ἵνα μὴ ὑπομείνῃ τιμωρούμενος* [*is qui malus est immortalem esse animam, ne in poenis maneat*]. *Interire* autem est perinde ac *natum non esse;* iuxta illud Senecae:

Quaeris quo iaceas post obitum loco?
Quo non nata iacent.

De impiis igitur vere dici potest quod olim dixisse Silenum ferunt, et Theognis istis verbis expressit:

Ἀρχὴν μὲν μὴ φῦναι ἐπιχθονίοισιν ἄριστον,
Μηδ᾽ ἐσιδεῖν αὐγὰς ὀξέος ἠελίου.
[*Optima sors homini natum non esse, nec unquam*
Adspexisse diem flammiferumque iubar.]

Hieronymus: *Simpliciter dictum est, Multo melius esse non subsistere quam male subsistere.* Rabbi Israël De Anima ait ei qui in hoc mundo Divinae contemplationi non vacat, melius futurum esse nunquam exstitisse. Idem in Zoar de ignorantibus Legem.

25. *Σὺ εἶπας*] *Rem dixisti.* Est enim non in medio relinquentis sed concedentis quaesitum ista oratio; ut col-

la-

latis locis, infra hoc cap. 64 et Marc. 14: 62, liquido apparet. Non dissimile est illud Euripidis:

—— *Σὺ δὲ λέγεις ταῦτ', οὐκ ἐγώ.*

[—— *Dicis haec tu, non ego.*]

Sed hoc ita Iudae dictum est, ut caeteri non exaudirent.

26. *Ἐσθιόντων δὲ αὐτῶν*] Ita et Marcus; id est, *adhuc illis coenantibus.* Nam vinum quidem ex more Iudaeorum, qui nunc quoque in die Paschatis aliisque diebus festis id observant, et in coena et post coenam cum gratiarum actione bibebatur: at panis frangebatur et distribuebatur coena adhuc durante, sed ferme peracta. Hinc de poculo speciatim dicunt et Lucas et Paulus sumtum a Christo *μετὰ τὸ δειπνῆσαι*, quod in Missa Latina exponitur *postquam coenatum est.* Lucas autem et in coena et post coenam propinatum memorat; sed post coenam cum mansuri ritus institutione. Etiam apud Graecos postremum poculum, idque pro sacro habitum, bibebatur eo ipso tempore quo tollebantur mensae. Nicostratus:

Ἀλλ' ἐγχέασα θᾶττον ἀγαθοῦ δαίμονος,
Ἀπενεγκάτω μοι τὴν τράπεζαν ἐκ ποδῶν.
[*Sed infundentes poculum Genii boni,*
Mihi de pedibus protinus mensam auferant.]

Xenophon: *Ὡς δὲ ἀφῃρέθησαν αἱ τράπεζαι καὶ ἐσπείσαντο καὶ ἐπαιάνισαν* [*At postquam sublatis mensis libarunt et paeana cecinerunt*]. Scholiastes Aristophanis ad Vespas: *Ἔθος ἦν ὁπότε μέλλοι ἡ τράπεζα αἴρεσθαι ἀγαθοῦ δαίμονος ἐπιῤῥοφεῖν* [*Moris erat cum tollenda esset mensa poculum sorbere boni Genii*]. Seneca Thyeste:

—— *Hoc, hoc mensa claudatur scypho.*

Meminerunt et Scholiastae ad tertium et quintum Odysseae. Primi quoque Christiani inter coenandum celebrarunt hoc mysterium: *Κλῶντές τε κατ' οἶκον ἄρτον μετελάμβανον τροφῆς ἐν ἀγαλλιάσει καὶ ἀφελότητι καρδίας* [*Frangentes domatim panem, sumebant cibum cum exsultatione et simplicitate cordis*] inquit Lucas Act. 2: 46. Vide et confer quod dicitur Act. 20: 7 et 11. Hoc est quod Plinius ait, *Coiisse Christianos ad capiendum cibum, sed promiscuum et innoxium.* Idque ipsum est quod *δεῖπνον κυριακὸν* [*coenam Dominicam*] Paulus ad Corinthios vocat;

cat; Ignatius in epistola ad Smyrnenses δοχὴν [*convivium*], ut et Scriptor vetustissimus Constitutionum quae Clementis nomen praeferunt, qui et δοχὴν interpretatur ἀγάπην [*dilectionem*]. Nomen *Agapae*, quod in Iudae Epistola est, in hoc sensu venisse putat Tertullianus inde quod inopes isto refrigerio iuvarentur. Sed videndum an non συνεκδοχικῶς [*per complexionem*] ex poculo mystico id datum sit nomen toti convivio, quomodo εὐχαριστία [*Eucharistia*] dicta est ἐκ τοῦ ἄρτου τοῦ εὐχαριστηθέντος [*a pane super quo actae gratiae*]. Nam poculum illud, certissimum quippe testimonium amoris quo nos Christus dilexit, quemque nobis imitandum proposuit, ἀγάπη dicebatur. Ignatius: *Πόμα θέλω τὸ αἷμα αὐτοῦ, ὅ ἐστιν ἀγάπη, ἄφθαρτος καὶ ἀέvναος ζωή* [*Potum volo sanguinem eius, qui est dilectio, incorruptibilis et aeterna vita*]: unde intelligendus alter eiusdem locus ad Ephesios: *Ἀναζωπυρήσαντες ἐν αἵματι Χριστοῦ* [*Exsuscitantes per sanguinem Christi*]: vult enim μεταληπτικῶς [*per transnominationem*] significare dilectionem mutuam. Mos ille in convivio celebrandi hoc sacramentum prima illa aetate nihil habebat vitii plerisque in locis. *Edebatur*, ut ait Tertullianus, *quantum esurientes capiebant, bibebatur quantum pudicis esset utile*: quod et de Iudaeorum conviviis quae σύνδειπνα vocantur praedicant Iosephus et Philo. Sed quorundam irreverentia effecit ne diu retineretur. Nam Corinthiorum inaequales epulas, contra naturam τῆς ἀγάπης, castigat Paulus; et Socrates Historicus Aegyptiorum notat ἀκρασίαν [*intemperantiam*], quod παντοίων ἐδεσμάτων ἐμφορηθέντες [*omnifariis dapibus impleti*] participarent mysteria. Hinc constitutum ne mysteria sumerentur nisi a ieiunis; quod ab initio ita non esse factitatum recte observat Chrysostomus. Iustinus nobis τὴν τῆς εὐχαριστίας μετοχὴν [*Eucharistiae participationem*] extra convivii formam describit: et Clemens istis quae suo tempore celebrabantur conviviis de nomine ἀγάπης controversiam movet, nimirum cum iam ab iis conviviis mysteria essent segregata. At Tertullianus indicare videtur iam suo tempore celebrata mysteria antelucanis maxime coetibus: mansit tamen antiquissimi moris testimonium in eo quod fiebat ipso die Coenae Dominicae anniversario. Canon

Con-

Concilii Carthaginiensis tertii huc spectat ut *sacramenta altaris non nisi a ieiunis hominibus celebrentur, excepto uno die anniversario quo Coena Domini celebratur:* quicum convenit epistola Augustini ad Ianuarium. Sed et segregatis iam mysteriis fidelium convivia (ut Pauli tempore) in ipsis Ecclesiarum aedibus celebrabantur ad tempora Synodi Laodicenae, in Africa etiam serius.

Τὸν ἄρτον, panem] Azymum, contra quam sentiunt Graeci: quanquam enim anticipato tempore omnia tamen *πασχατιζόντων*, [*pascha celebrantium*] servavit Christus quae quidem servari poterant.

Εὐλογήσας, benedixit] Moris semper Iudaeis fuit, ut ex Thalmudicis Scriptoribus et Philone apparet, cibum nullum aut vinum sumere nisi prius Deo tanquam conditori donatorique laudes et grates egissent, addita precatione: quod *γεραίρειν τὸν Θεὸν ὡς χορηγὸν τῆς τροφῆς* [*honorare Deum ut alimenti datorem*] dixit Iosephus: ipsam precationem קדש id est, *ἁγιασμὸν* [*consecrationem*] vocant, aut ברכה, id est, *εὐλογίαν* [*benedictionem*]. Diotogenes ex Pythagorae Schola: *Καλῶς δὲ καὶ τὸ τὸν Θεὸν ἐν ἀρχᾷ τῶ δείπνω καὶ τῶ ἀρίστω ἐπικαλεῖσθαι, οὐχ ὡς δεόμενόν τινος τῶν τοιούτων, ἀλλ' εἰς τὸ μνασθέντα κατακοσμηθῆναι τὰν ψυχάν* [*Rectum est in principio prandii ac coenae Deum invocare, non ut opus habentem tali re, sed ut per eius memoriam ornatior fiat anima*]. Antequam id fieret, cibus pro profano habebatur; hoc facto *ἅγιος* [*sanctus*], id est, quo vesci fas esset. Quem morem ut pium approbans Paulus, *Πᾶν κτίσμα Θεοῦ καλὸν*, inquit, *καὶ οὐδὲν ἀπόβλητον μετὰ εὐχαριστίας λαμβανόμενον, ἁγιάζεται γὰρ διὰ λόγου Θεοῦ καὶ ἐντεύξεως* [*Omnis creatura Dei bona est, et nihil reiiciendum quod cum gratiarum actione percipitur; consecratur enim per verbum Dei et orationem*]: quo sensu *ἁγιάζεσθαι*, quanquam in re alia, usurpavit et 1 Cor. 7: 14. Bene autem Paulus dicto loco *εὐχαριστίαν* explicat voce *ἐντεύξεως* erant enim ista coniuncta. Iosephus: *Δικαίας οὔσης φύσει τῆς εὐχαριστίας, καὶ γενομένης ἐπ' ἀμοιβῇ μὲν τῶν ἤδη γεγονότων, ἐπὶ δὲ προτροπῇ τῶν ἐσομένων* [*Cum naturaliter iusta sit gratiarum actio, quae fit ut agnoscantur percepta et percipiantur futura*]. Hinc est quod passim pro eodem ponuntur in hoc negotio

εὐ-

εὐλογεῖν καὶ εὐχαριστεῖν [*benedicere et gratias agere*]. Quod Matthaeus 14: 19, Marcus 6: 41, Lucas 9: 16 dixere in historia panum multiplicatorum *ἀναβλέψας εἰς τὸν οὐρανὸν εὐλόγησε* [*adspiciens ad coelum benedixit*], Iohannes *εὐχαριστήσας διέδωκε* [*cum gratias egisset distribuit*] 6: 11, Marcus dixit *εὐχαριστήσας ἔκλασε* [*gratias agens fregit*] 8: 6, quomodo et hic noster Matthaei Interpres 15: 36, in quibus locis Marci et Iohannis Syrus *εὐχαριστήσας* vertit ובריך [*et benedixit*]: hoc autem loco apud Matthaeum pro *εὐλογήσας* dixit ואודי ובריך, id est, *εὐχαριστήσας καὶ εὐλογήσας* [*gratias egit et benedixit*]. Sic et Paulus 1 Cor. 14: 15, 16, 17 pro eodem ponit *προσεύχεσθαι*, *εὐλογεῖν*, *εὐχαριστεῖν* [*orare*, *benedicere*, *gratias agere*], eodemque loco Latinus Interpres *εὐχαριστίαν* vertit *benedictionem*. Sic ubi mox est de poculo *εὐχαριστήσας*, Cyprianus epistola ad Caecilium citat *benedixit*: et Paulus hinc calicem vocat *ποτήριον εὐλογίας* [*calicem benedictionis*]. Non mirum igitur si in recitandis his verbis de sacrato pane Lucas et Paulus dixerunt *εὐχαριστήσας* quod Matthaei Interpres et Marcus *εὐλογήσας*. Imo et hoc ipso loco quidam Graeci codices habuerunt *εὐχαριστήσας* [*gratiis actis*], atque ita citant Veteres, inter alios Basilius Regulis moralibus, ex interpretamento scilicet. Plena autem et propria locutio est *εὐχαριστεῖν τῷ Θεῷ* [*Deo gratias agere*], quod passim invenimus, et quidem in mentione frangendi panis Act. 27: 35, cui tantumdem valet *εὐλογεῖν τὸν Θεὸν* [*Deo benedicere*], Luc. 1: 64 et 2: 28, 24: 53, Iac. 3: 9. Sed Hebraei, et hos secuti Hellenistae, amant dictionum compendia: itaque *εὐλογεῖν τινα* vel *τι* dicunt pro *εὐλογεῖν Θεὸν ὑπέρ τινος* [*benedicere Deo super re aliqua*]: quod loquendi genus apud LXX et hos nostros passim reperire est, ut Marc. 10: 16, Luc. 2: 34, 9: 16, 24: 50, 51. Sic *ἱλάσκεσθαι τὰς ἁμαρτίας* [*propitiare peccata*] dixit Scriptor ad Hebraeos pro *ἱλάσκεσθαι Θεὸν περὶ τῶν ἁμαρτιῶν* [*propitiare Deum de peccatis*]. Pari modo ברך הזבח *εὐλογεῖν τὴν θυσίαν* [*benedicere sacrificio*] 1 Sam. 9: 13 est *εὐλογεῖν τὸν Θεὸν ὑπὲρ τῆς θυσίας* [*benedicere Deo de sacrificio*]. Sic *εὐλογεῖν τὸ ποτήριον* [*benedicere poculo*] in hoc argumento dixit Paulus 1 Cor. 10: 16, et hic *εὐλογήσας* recte construitur cum eo quod praecessit *τὸν ἄρτον* [*panem*].

nem]. Similique modo, quod mox sequitur, εὐχαριστήσας [*gratias egit*] cum eo quod praecessit τὸ ποτήριον [*poculum*]. Nam et εὐχαριστεῖν ἄρτον aut ποτήριον non minus recte dicitur quam εὐλογεῖν. Atque ita loqui solitos Apostolorum exemplo Christianos veteres Iustinus nos docet, qui dixit εὐχαριστηθέντα ἄρτον καὶ οἶνον [*panem et vinum, de quibus gratiae actae*], deinde εὐχαριστηθεῖσαν τροφὴν [*alimentum, de quo gratiae actae*]. Formula communis τῆς εὐλογίας sive τῆς εὐχαριστίας apud Hebraeos haec erat: ברוך אתה אלהינו מלך העולם המוציא לחם מן הארץ, Εὐλογητὸς ὁ Θεὸς ἡμῶν ὁ Κύριος τοῦ κόσμου, ὁ εὑρήσας τὸν ἄρτον ἐκ τῆς γῆς [*Benedictus Deus noster Dominus mundi, qui invenit panem de terra*]. Similiter de vino dicebant ברוך אלהינו מלך העולם בורא פרי הגפן, Εὐλογητὸς ὁ Θεὸς ἡμῶν ὁ Κύριος τοῦ κόσμου, ὁ κτίσας τὸ γέννημα τῆς ἀμπέλου [*Benedictus Deus noster Dominus mundi, qui creavit fructum vitis*]. Sed diebus festis accedebat mentio beneficii cuius tum memoria celebrabatur; ut Paschate liberationis ex Aegypto. Sic et Christus panes multiplicaturus haud dubie ad communes preces addidit proprias rei quae tum agebatur. Et hoc loco non pro veteri tantum creatione sed et pro nova, cuius ergo in hunc orbem venerat, preces fudit gratiasque Deo egit pro redemtione humani generis quasi iam peracta, utpote cui implendae non multum temporis restaret: quae causa est cur et praesentis temporis verba hic usurpent sacri Scriptores, τὸ διδόμενον [*quod datur*], τὸ ἐκχυνόμενον [*qui effunditur*]. Secuti hac in re Christum sunt veteres Christiani, coniungentes in hac gratiarum actione beneficia vetera cum novis. Testis Iustinus: Τὸν ἄρτον τῆς εὐχαριστίας εἰς ἀνάμνησιν τοῦ πάθους οὗ ἔπαθεν ὑπὲρ τῶν καθαιρομένων τὰς ψυχὰς ἀπὸ πάσης πονηρίας ἀνθρώπων, Ἰησοῦς Χριστὸς ὁ Κύριος ἡμῶν παρέδωκε ποιεῖν, ἵνα ἅμα τε εὐχαριστῆμεν τῷ Θεῷ ὑπέρ τε τοῦ τὸν κόσμον ἐκτικέναι σὺν πᾶσι τοῖς ἐν αὐτῷ διὰ τὸν ἄνθρωπον, καὶ ὑπὲρ τοῦ ἀπὸ τῆς κακίας ἐν ᾗ γεγόναμεν ἠλευθερωκέναι ἡμᾶς, καὶ τὰς ἀρχὰς καὶ τὰς ἐξουσίας καταλελυκέναι τελείαν κατάλυσιν διὰ τοῦ παθητοῦ γινομένου κατὰ τὴν βουλὴν αὐτοῦ [*Panem Eucharistiae in memoriam passionis quam suscepit pro omnibus hominibus qui animas a vitiis emundantur, Iesus Christus Dominus noster nos facere praecepit, ut si-*

simul gratias agamus Deo et quod mundum condiderit cum omnibus quae in eo sunt hominis causa, et quod a malitia in quo fueramus nos liberaverit, et perfecta destructione destruxerit imperia et potestates per illum qui secundum ipsius voluntatem factus est patibilis]. Exstat et in Clementis quae dicuntur Constitutionibus libro VII cap. 27 gratiarum actio, in qua dicitur *τὰ πρὸς μετάληψιν προευτρεπίσας ἀνθρώποις* [*qui hominibus paravit quo vescerentur*]. Sequitur mox, *ὁ ἐπιςείλας ἐπὶ γῆς Ἰησοῦν τὸν Χριςὸν* [*qui misit in terras Iesum Christum*], et alia quae eo pertinent. Irenaeus libro V cap. 11, *Et quoniam membra eius sumus, et per creaturam nutrimur, creaturam autem ipse nobis praestat, solem suum oriri faciens et pluens quemadmodum vult, eum calicem qui est creatura, suum sanguinem, qui effusus est, ex quo auget nostrum sanguinem, et eum panem qui est creatura, suum corpus confirmavit, ex quo nostra auget corpora. Quando ergo et mixtus calix et fractus panis percipit verbum Dei, fit Eucharistia sanguinis et corporis Christi, ex quibus augetur et consistit carnis nostrae substantia.* Origenes VIII adversus Celsum: *Ἀλλὰ τὸ ἀχάριςοι εἶναι πρὸς τὸν Θεὸν περιϊςάμεθα, οὗ τῶν εὐεργεσιῶν πλήρεις ἐσμὲν, καὶ δημιουργήματα ὄντες αὐτοῦ, καὶ προνοούμενοι ὑπ' αὐτοῦ κριθέντες ὅπως ποτὲ εἶναι καὶ ἔξω τοῦ βίου, τὰς παρ' αὐτοῦ ἐλπίδας ἐκδεχόμενοι· ἔςι δὲ καὶ σύμβολον ἡμῖν τῆς πρὸς τὸν Θεὸν εὐχαριςίας ἄρτος εὐχαριςία καλούμενος* [*Cavemus ingrati esse adversus Deum, cuius beneficiis pleni sumus; quippe qui et opificium eius sumus, et digni ab ipso facti ut etiam extra hanc vitam simus aliquando, cum implebitur spes quam ab ipso accepimus. Est autem et symbolum gratiarum quas Deo agimus, panis dictus Eucharistia*]. Oratio vetus exstans in Missa Latina: *Deus qui humanae substantiae dignitatem mirabiliter condidisti, et mirabilius reformasti;* ibidem: *Per Christum Dominum nostrum, per quem haec omnia, Domine, semper bona creas, sanctificas, vivificas, benedicis et praestas nobis;* deinde: *Quod ore sumsimus, Domine, pia mente capiamus et de munere temporali fiat nobis remedium sempiternum.*

Ἔκλασε, fregit] Haec fractio tum perpessiones Christi, in

in cruce praesertim, significat, (unde Paulus adiecit de corpore *τὸ ὑπὲρ ὑμῶν κλώμενον* [*quod pro vobis frangitur*], et Liturgiae non paucae hanc significationem exprimunt, praesertim Syriaca) tum simul etiam liberalitatem Christi nos invitantis ad communionem omnium bonorum quae per crucem erant parienda. Nam quia panes Hebraeorum erant *κλαστοὶ* [*fragiles*], ideo receptum apud illos erat ut *frangere panem* dicerent pro *eius participes alios facere*, ut Esai. 58: 7, Thren. 4: 4. Marc. 8: 19, *Ὅτι τοὺς πέντε ἄρτους ἔκλασα εἰς τοὺς πεντακισχιλίους* [*Quando quinque panes fregi in quinque millia*]: erant enim panes Hebraeorum ita magni ut omnibus convivis sufficerent. Diogenes Laërtius Pythagora: *Ἐπὶ ἕνα ἄρτον οἱ πάλαι τῶν φίλων ἐφοίτων· καθάπερ καὶ νῦν οἱ βάρβαροι* [*Olim amici ad unum panem conveniebant, ut etiam nunc Barbari*]. Xenophon Expeditionis VII de Zeuthe Rege Thracum: *Ἀνελόμενος τοὺς παρακειμένους αὐτῷ ἄρτους διέκλα κατὰ μικρὸν καὶ διεῤῥίπτει οἷς αὐτῷ ἐδόκει* [*Tollens appositos sibi panes fregit in partes et dedit quibus voluit*]. Iamblichus: *Τὸ ἀρχαῖον βαρβαρικῶς πάντες ἐπὶ ἕνα ἄρτον συνῄεσαν οἱ φίλοι* [*Olim more barbarico omnes amici ad unum panem conveniebant*]: ideo cum de communione agunt veteres, nominant *partes*, *fragmenta*, *κλάσματα*. Vide Augustinum Sermone II De verbis Apostoli.

Φάγετε, comedite] Inter varia sacrificiorum genera illustre erat apud Hebraeos id quod vocabant שלם [*pacificum*]; Philo *σωτήριον* [*salutare*] vertit, Iosephus *χαριστήριον* [*de beneficio*], alii *εὐχαριστικὸν* [*gratiarum actionis*], sed *εὐχαριστικὸν* proprie est תודה [*Laudis*] species *τοῦ σωτηρίου*. Nam *σωτήρια* sacra non tantum pro obtinendis sed et pro obtentis beneficiis fiebant. Notum autem est Hebraeis שלם dici omne bonorum genus: sed sicut *εὐχαριστεῖν* [*gratias agere*] late sumtum est ab Hellenistis, ita non mirum si et *εὐχαριστικὴν θυσίαν* [*sacrificium gratiarum actionis*] largiore significatu dixere. In his igitur sacris illud erat quasi peculiare, quod victimae pars Deo eiusque Sacerdotibus, pars vero offerentibus cedebat: id Deus bonitatis suae erga ipsos testimonium esse volebat, quasi scilicet amicorum more communes cum ipsis epulas sumeret: nam *οἱ ἐσθίοντες τὰς θυσίας* [*qui edunt hostias*], ut

ut inquit Paulus, κοινωνοὶ τοῦ θυσιαστηρίου εἰσὶ [*participes sunt altaris*], 1 Cor. 10: 18. Atque itidem apud Graecos aliasque gentes usurpabatur ut qui victimas offerrent de earum carne epularentur, ut passim apud Poëtas videre est: sive id ab Hebraeorum exemplo originem traxit, seu, quod est probabilius, a communium parentum institutis. Itaque et Catalinarii, narrante Plutarcho, καταθύσαντες ἄνθρωπον ἐγεύσαντο τῶν σαρκῶν [*mactato homine de carne eius ederunt*]. Christus ergo sacrificium peracturus in se credentes vult participes facere eius sacrificii quod oblatum erat ab eo qui ipsorum naturam susceperat, μετέσχε γὰρ σαρκὸς καὶ αἵματος [*participavit carnem et sanguinem*] Hebr. 2: 14. Hanc sacrificii sui efficaciam, ita ut clare posset intelligi, ipsis explicabat cum diceret ad Patrem, Ἐγὼ ἁγιάζω ἐμαυτὸν, ἵνα καὶ αὐτοὶ ὦσιν ἡγιασμένοι ἐν τῇ ἀληθείᾳ [*Ego consecro me ipse, ut sint et ipsi consecrati in veritate*], Ioh. 17: 19, et mox, Θέλω ἵνα ὅπου εἰμὶ ἐγὼ κἀκεῖνοι ὦσι μετ' ἐμοῦ [*Volo ut ubi sum ego et illi sint mecum*], 24. Utrumque scilicet, tum veri cognitionem atque obsignationem, ut verum pastum animorum, tum gloriosa gaudia quae post hánc vitam expectantur, etiam vulgo sciebant Iudaei *manducandi* verbo significari. Prioris testis est Philo cum ita ait libro De Allegoriis: Τὸ φαγεῖν σύμβολόν ἐστι τροφῆς ψυχικῆς· τρέφεται δὲ ἡ ψυχὴ ἀναλήψει τῶν καλῶν καὶ πράξει τῶν κατορθωμάτων [*Edere symbolum est pastus animorum, pascitur autem anima perceptione honestorum dogmatum et effectione rerum honestarum*]. Et libro De Sacrificiis Abel et Cain: Ἴσασιν οἱ κεκοινωνηκότες ἤδη, καὶ οἷς ἡ φύσις ἵλεως, πάλιν γνώσονται, κληθέντες εἰς μετουσίαν θοίνης, οὐκ ἐξ ἧς αἱ γαστρὸς ἡδοναὶ πιμπλαμένης τὸ σῶμα πιαίνουσιν, ἀλλ' ἀφ' ἧς διάνοια ἐκτρεφομένη καὶ ἐγχορεύουσα ἀρεταῖς γήθει τε καὶ εὐφραίνεται [*Norunt qui participarunt, et si natura ipsis propitia est scient et in posterum vocati ad communicandas epulas, non ex quibus voluptates ventris impleti corpus saginant, sed quibus mens enutrita et in virtutum choro agens gaudet et laetatur*]. Sic et Moses Maimonides in Hebraeorum ὑπονοίαις [*latenti locutione*] *comedere* dicit id valere quod *intellectu apprehendere*: locus est in Ductore dubitantium lib. I cap. 29: quod verum esse ostendunt

iunt et Prophetarum loca Ier. 15: 16, Ezech. 3: 3, Prov. 9: 5, Apoc. 10: 9 et Eccl. 15: 3, 24: 29. Scriptor de coena Domini: *Quod esca est carni, hoc animae fides.* Servius ad illud in III Aeneidos,

——— *Vittasque resolvit,*

In ratione sacrorum par est et animae et corporis causa. Nam plerunque quae non possunt circa animam fieri, fiunt circa corpus. Et alibi libro IV, *In sacris quae exhiberi non poterant, simulabantur, et erant pro veris.* Tertullianus De Baptismo: *Ea forma qua semper carnalia in figuram spiritualium antecedunt.* Alterius indicia passim in libris Rabbinorum, ubi *edere et bibere in mundo futuro* saepe occurrit: itaque receptum hunc loquendi modum sequens Pharisaeus dicebat: *Μακάριος ὃς φάγεται ἄρτον ἐν τῇ βασιλείᾳ τοῦ Θεοῦ* [*Beatus qui edit panem in Regno Dei*], Luc. 14: 15. Et Christus, cuius sermo ubique erat conspicuus ac popularis, futura gaudia eadem imagine adumbrabat, non tantum apud Apostolos, ut Luc. 22: 30, sed et apud plebem, Matth. 8: 11. Sicut autem Christus apud Iohannem vocem *ἁγιάζειν* [*consecrandi*] a sacrificiis desumtam usurpaverat, ita eadem utitur Scriptor ad Hebraeos cum dicit: *Ὅ τε γὰρ ἁγιάζων καὶ οἱ ἁγιαζόμενοι ἐξ ἑνὸς πάντες* [*Qui consecrat et qui consecrantur ex uno omnes*]. Et Paulus sicut dixerat *κοινωνοὺς εἶναι θυσιαστηρίου τοὺς ἐσθίοντας τὰς θυσίας* [*participes esse altaris eos qui hostias edunt*], ita *τὸν ἄρτον* [*panem*] vocat *κοινωνίαν τοῦ σώματος* [*communionem corporis*]. Ac passim docent Christiani veteres institutum hoc sacramentum ut perpessionibus ipsius qui propter nos factus est *παθητὸς* [*patiens*], os ex ossibus nostris, caro ex carne nostra, et rursum gloriae communicaremus, coalescentes velut *εἰς σάρκα μίαν* [*in unam carnem*] ad complementum eius quod olim per matrimonii institutionem fuerat adumbratum, 1 Cor. 6: 17. Loca afferre longum esset. Bene autem panis species adhibita ad corporis significationem, quia ad eius naturam proxime accedit. *Ἅπαντα τρέφεται τοῖς αὐτοῖς ἐξ ὧνπέρ ἐστιν* [*Omnia nutriuntur ex iis unde constant*], inquit Aristoteles. Et *σιτίον ὕλη σαρκός* [*frumentum materia carnis*] apud Galenum. Atque adeo non Arabibus tantum vox לחם, quae *panis*

proprie est Hebraeis, *carnem* significat, sed et Hebraeis vox eadem illo significatu reperitur, ut Sophoniae 1: 17, Levit. 2: 7, 21: 6, 22: 7, Os. 9: 4 caro victimarum vocatur לחם [*panis*], pro quo Chaldaei ponunt קרבן προσφοράν [*oblationem*]. Nec aliter nonnulli interpretantur illud Iob. 6: 7, ut sensus sit, *languores carnis meae.*

27. *Τὸ ποτήριον, calicem*] Saepius calix circumferebatur in coena: sed hic de postrema potatione agitur, quae caeteris sollemnior etiam apud Gentes, ut iam ante ostendimus. Fuisse autem in eo calice vinum aqua temperatum docet nos liber Misnaioth De benedictione VII. Et videtur hoc postulasse coeli eius ingenium, ut vina, praesertim paulo largius solito, nisi aqua temperata non biberentur: vide Prov. 9: 2, 5, Apoc. 18: 6, et Scriptorem de quaestionibus Hebraicis, qui inter opera Hieronymi legitur. Hic quoque mos ad Christianos veteres transiit. Iustinus: *Ποτήριον ὕδατος καὶ κράματος* [*Calix aquae et vini*]. Hinc *mixtum calicem* dixit Irenaeus. Clemens: *Κίρναται ὁ οἶνος τῷ ὕδατι* [*Miscetur aquae vinum*]. Cyprianus *Dominicam traditionem* vocat ut calix qui in commemorationem Domini offertur mixtus vino offeratur. Adde Canonem XL inter Africanos, et Liturgias veteres Syriacas, Graecas, Arabicas, Latinas.

Εὐχαριστήσας, gratias egit] Idem valet quod εὐλογήσας [*benedixit*], ut supra diximus. Ipsum nomen receptum poculi expressit Paulus cum dixit ποτήριον εὐλογίας [*calicem benedictionis*]. Nam Hebraei vocabant כוס הלל: solent autem הלל [*laudare*] et ברך [*benedicere*] sumi συνωνύμως [*eodem significatu*], ut apparet Ps. 10: 3, ubi altera vox alteram explicat. Et Esai. 64: 11 הללו ab Interpretibus LXX vertitur εὐλόγησαν [*benedixerunt*].

Πίετε ἐξ αὐτοῦ πάντες, bibite ex hoc omnes] In sacris (ac proinde et in federibus quae interposito sacro peragebantur, Ps. 50: 5) sanguis quidem in pateras fundi solebat, ut quarto Thebaidos Papinianae et aliis in locis legimus: sed quia bibere sanguinem inhumanum erat (quanquam id quoque in federibus nonnullis factum legimus: sic enim Plutarchus Publicola iuvenes patricios ait inter se federatos ἀνθρώπου σφαγέντος ἐπισπείσαντες αἷμα [*libantes sanguinem hominis occisi*], et *fedus cruore sa-*

cra-

cratum dixit Tacitus Annalium XII et Diodorus in fragmentis a Valesio editis firmatam ab Apollodoro coniurationem esu humanae carnis et sanguinis humani potu; et morem eundem Magellanus apud Americanos reperit; et Tigrani in Armenia id factitatum narrat Valerius Max. lib. IX cap. 11, unde mos ille venit ad Comanos, mansitque ad tempora usque Ludovici Sancti Francorum Regis, ut testatur Ioinvillius: Scythis idem factum memorat Solinus et Mela, Saracenis Nicetas Choniates, Danis Saxo Sialandicus), institutum est apud populos mansuetiores ut vinum sanguinis loco biberetur, unde יין עבודת זרה Hebraeis est *vinum profanorum sacrificiorum:* quo alludit Ezech. 39: 19, 20, et vinum *sanguis uvae* dicitur, et ipso colore (nam rubebant fere vina, Ps. 75: 9) sanguinem referebat. Hoc vinum qui potabant ipso victimae sanguine imbuti censebantur. Philo: *Ἀπὸ τούτου γέ τοι φασὶ τὸ μεθύειν ὠνομάσθαι ὅτι μετὰ τὸ θύειν ἔθος ἦν τοῖς προτέροις οἰνοῦσθαι* [*Inde dictum putant μεθύειν quod Veteres post sacrum potarent*]. Federa quoque, ut dixi, admoto calice firmari solita ostendit Aristophanes Lysistrata, qui et alibi ad eum morem alludens *σπονδὰς ἐκπίομαι* [*federa ebibo*] dixit: et Diodorus Siculus a vini libatione natum dicit nomen *σπονδῶν* [*federum*]. Hinc Homero *σπονδαὶ ἄκρητοι* [*vinosa federa*]. Originem ostendit Plutarchus libro de Iside de Aegyptiis loquens: *Οὐκ ἔπινον οἶνον οὐδὲ ἔσπενδον ὡς φίλιον θεοῖς, ἀλλ' ὡς αἷμα τῶν πολεμησάντων ποτὲ τοῖς θεοῖς* [*Non bibebant neque libabant vinum ut Diis gratum, sed ut sanguinem eorum qui in Deos bellassent*]. Coniunge quae mox sequentur de sanguinis usu in federe. Certe non in hoc tantum sed et in Baptismi sacramento videtur omnino Christus se non Hebraeorum tantum sed et Gentium in idem fedus cooptandarum captui accommodasse.

28. *Τὸ αἷμά μου τὸ τῆς καινῆς διαθήκης, sanguis meus novi Federis*] Recte sentiunt, me iudice, Grammatici veteres, qui *sanctionem* dictam aiunt a *sanguine*. Nam in legibus *sanctio* dicebatur ea pars quae vitam hominis legi obligabat; in federibus ipsa effusio sanguinis victimalis, cui inerat comminatio similis excidii adversus eum qui federi non stetisset, Exod. 24: 8. Sic apud Home-

merum ἐν ταῖς σπονδαῖς [*in federibus*] haec legitur imprecatio in eos qui pactis non stetissent:

Ὧδέ σφ' ἐγκέφαλος χαμάδις ῥέοι ὡς ὅδε οἶνος.

[*Ut fluit hoc vinum, cerebrum sic effluat illi.*]

Eustathius ad III Iliados: Τῶν θυθησομένων ἐπὶ ὅρκοις ἀρνῶν τρίχας ἐκ κεφαλῆς τέμνων ὁ βασιλεὺς ἔνειμε τοῖς τῶν Τρώων καὶ Ἀχαιῶν ἀρίςοις διὰ τῶν κηρύκων, ἵνα πάντες δοκῶσι συνεφάπτεσθαι τῆς θυσίας· σύμβολον δὲ ἦν τοῦτο τοῦ εἰς κεφαλὴν τραπήσεσθαι τὰ κακὰ τοῖς ἐπιορκήσουσι [*Agnorum super quos iurabatur pilos de capite abscecans Rex distribuebat primoribus Troianorum et Graecorum per praecones, ut omnes viderentur victimas tetigisse: symbolum autem hoc erat, mala ventura in caput eius qui iuratis non stetisset*]. Hinc illa vetus formula: *Si prior defexit, tu illum, Iupiter, sic ferito ut ego hunc porcum hodie feriam, tantoque magis quanto magis potes pollesque.* Nec alio respicit severa illa comminatio in Epistola ad Hebraeos adversum τοὺς κοινὸν ἡγησαμένους τὸ αἷμα τῆς διαθήκης [*eos qui sanguinem federis pro profano habent*], quo in loco, ut et hic et Exod. 24: 8 et Zach. 9: 11, αἷμα τῆς διαθήκης est sanguis quo fedus solemniter sancitur, quod ἐγκαινίζεσθαι [*dedicari*] dixit dictae Epistolae divinus Scriptor. *Sacrificiis conspirationem sancire* dixit Tacitus Agricolae Vita: atque inde recte suppleas quod apud Lucam et Paulum est, ἡ καινὴ διαθήκη ἐν τῷ αἷματί μου vel ἐν τῷ ἐμῷ αἷματι [*novum Fedus sanguine meo*] scilicet ἐγκαινισθεῖσα [*dedicatum*]. Dicitur autem calix διαθήκη ut panis κοινωνία [*communio*]. Ab hac antiqua federum natura non abludit historia 1 Sam. 11, ubi pecudes discinduntur cum comminatione poenae in desertores, sed quae in res ipsorum non in personas dirigitur. Zenobius: Οἱ Μόλοττοι ἐν τοῖς ὁρκωμοσίοις κατακόπτοντες εἰς μικρὰ τοὺς βοῦς τὰς συνθήκας ἐποιοῦντο [*Molossi iurabant federa bobus in minutas partes dissectis*]. In Apollodori Bibliotheca legimus de Peleo, qui Acasti uxorem dissecuerat, καὶ διελὼν μέλη διήγαγε δι' αὐτῆς τὸν ςρατόν [*et membra in duas partes ponens inter ea traduxit exercitum*]. Sic et Abrahamus cum Deo fedus facit dissectis pecudibus, Gen. 15: 10, atque eum morem Chaldaeis fuisse sanciendi fidem tradit Cyrillus adversus In-

ianum ultimo. Livius lib. XXXIX, *Caput mediae ca- praecisae et prior pars ad dextram cum extis, pos- ior ad laevam viae ponitur: inter hanc divisam hos- m copiae armatae traducuntur.* Plutarchus Quaestio- ıus Romanis: *Βοιωτοῖς δημοσίᾳ καθαρμός ἐςι, κυνὸς διχο- ηθέντος τῶν μερῶν διεξελθεῖν* [*Boeotis publica purifi- io est, cane in duas partes secto inter eas partes nsire*]. Adde ad loci huius intellectum locum Lucae t. 23: 21.

Τὸ περὶ πολλῶν ἐκχυνόμενον εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν, *qui pro ltis effunditur in remissionem peccatorum*] Πολλοὺς hic elligo eos tum ex Iudaeis tum ex Gentibus qui federis ıditiones amplectuntur. Vide quae Rom. 5: 15. Sic in Barnabae quae dicitur epistola: *Καὶ αὐτὸς ὑπὲρ τῶν τέρων ἁμαρτιῶν ἤμελλε σκεῦος τοῦ πνεύματος προσφέρειν σίαν* [*Et ipse pro peccatis nostris hostiam offerre de- t vas illud Spiritus*]. Simul autem transit Christus comparatione federum ad comparationem sacrificiorum cularium, in quibus anima pecudis offerebatur velut cidanea animae hominis qui mortem meruisset; unde tima *ferre peccata* dicebatur in Lege. Hinc *mori vic- am pro homine, emi* aut *redimi hominem victimis*, ım Graeci et Latini dixere. Vide quae supra 20: 28. imam autem non visibilem visibiliter sanguis reprae- tabat: *Anima carnis in sanguine*, inquit Lex, *ego o destinavi eum vobis in altari ad expiationem fa- ıdam pro animis vestris. Nam sanguis est qui pro ma expiationem facit.* Neque aliud Gentes per san- nem in sacris eiusmodi significabant. Hinc Virgilius d, *Sanguine quaerendi reditus*, exponit, *animaque ndum.* Et passim *pacem sanguine exposci, Numen guine placari, sanguinem dari pro sanguine*, apud tas aliosque legimus: quem morem Iudaeis aliisque ulis communem respiciens Scriptor ad Hebraeos ait, ὶς αἱματεκχυσίας οὐ γίνεσθαι ἄφεσιν [*sine sanguinis ef- ione non fieri remissionem*]. Sicut autem per *corporis* nen Veteres intellexerunt communicationem perpessio- n et gloriae Christi, ita per *sanguinem* communica- ıem mortis et immortalitatis, quia sanguis, ut dixi- s, vitam significat. Hinc Ignatius *αἷμα Χριςοῦ* [*san- gui-*

guinem Christi] vocat ἄφθαρτον καὶ ἀέναον ζωὴν [*vitam perpetuam et incorruptam*]. Clemens: Τοῦτ' ἐςι πιεῖν τὸ αἷμα τοῦ Ἰησοῦ, τῆς κυριακῆς μεταλαβεῖν ἀφθαρσίας [*Hoc est bibere sanguinem Iesu, participem fieri Dominicae immortalitatis*]. Oratio in Missa Latina: *Sanguis Domini nostri Iesu Christi custodiat animam meam in vitam aeternam.* Auctor libri De coena Domini: *Panis est esca, sanguis vita;* deinde: *Bibimus autem de sanguine Christi ipso iubente, vitae aeternae cum ipso et per ipsum participes.* Quod optime cohaeret cum remissione peccatorum; quia cum mors sit ex peccato, tunc remissionis peccatorum fructus perfecte percipietur cum mors abolebitur. Ἐκχυνόμενον significat *iamiam effunditur:* praesens pro proxime futuro: ita supra 3: 10, ἐκκόπτεται valet *iamiam exciditur:* et ὁ ὀπίσω μου ἐρχόμενος, *qui iamiam me est secuturus:* et 5: 23, ἐὰν οὖν προσφέρῃς, *si iamiamque sis oblaturus:* 6: 6, ὅταν προσεύχῃ, *iamiam oraturus:* et 22: 22, βαπτίζομαι, id est, *tingar.* Marc. 9: 31, παραδίδοται, id est, *tradetur;* ut apparet Matth. 17: 22, 20: 18. Luc. 17: 12, εἰσερχομένου δὲ αὐτοῦ εἴς τινα κώμην, id est, *cum iamiam intraturus esset:* et 23: 54, Σάββατον ἐπέφωσκε, id est, *in eo erat ut brevi illucesceret:* 24: 48, ὑμεῖς δέ ἐςε μάρτυρες [*vos autem estis testes*], id est, ἔσεσθε [*eritis*], ut idem ipse Lucas interpretatur Act. 1: 8. Luc. 24: 49, ἀποςέλλω [*mitto*], id est, ἀποςελῶ [*mittam*], ἔρχεται pro ἐλεύσεται [*venit* pro *veniet*] Ioh. 4: 21, νίπτεις pro νίψεις [*lavas* pro *lavabis*] Ioh. 13: 6, καθαίρει pro καθαρεῖ [*purgat* pro *purgabit*] Ioh. 15: 2. Itaque vetus Interpres Latinus, et cum eo Canon Missae qui dicitur, hoc ipso loco ἐκχυνόμενον vertit *qui effundetur:* ac similiter Marc. 14: 24, et quod de corpore Christi in hoc eodem argumento dicitur 1 Cor. 11: 24, τὸ ὑπὲρ ὑμῶν κλώμενον [*quod pro vobis frangitur*], idem Interpres vertit *quod pro vobis tradetur.*

29. Λέγω δὲ ὑμῖν, *dico autem vobis*] Ex Luca apparet dicta haec in ipsa coena, et proinde ante panis et vini consecrationem. Sed quia vini mentio hic praecesserat, ideo visum est Matthaeo id dictum hic subtexere. Lucas etiam *esus* meminit. Solebat autem apud Iudaeos felicitas vitae alterius per verba *edendi* et *bibendi* populariter de-

accumbere quo sensu et ἀνακλίνεσθαι [recumbere] habuimus supra 8: 11.

Τοῦ γεννήματος τῆς ἀμπέλου, de hoc fructu vitis] Ita loqui Christus maluit quam nude *vinum* appellare, quia in coena Paschali atque adeo in ipsa formula τῆς εὐλογίας [*benedictionis*] aliter nominari non solebat quam פרי הגפן [*fructus vitis*]. Allusit et Philo περὶ μέθης [*De ebrietate*] libro, τοῦ γεννῶντος φυτοῦ τὸν οἶνον ἀμπέλου [*vitis, quae planta vinum gignit*].

Καινὸν, novum] Id est, τὸν οἶνον νοητὸν [*vinum quod mente percipitur*], laetitiam immortalem, quae per vinum adumbrata intelligebatur. Nam sic in Onirocritico Rabbi Hai vita aeterna significatur vocibus *vini servati a creatione mundi*: cuius vini mentio etiam apud Ionathanem Paraphrasten et alios. Vide eos ad Ps. 35: 9 et ad Cant. 8: 2, et librum Berachot et Zoar titulo *Toldot*. Simile est Ἱερουσαλὴμ καινὴν [*Hierosolyma nova*] in Apocalypsi: nam solent τὰ ἀλληγορούμενα [*quae ad aliud significandum dicuntur*] aliquo additamento emolliri. Sic τὴν ἄνω Ἱερουσαλὴμ [*Hierosolyma quae sursum sunt*] dixit Paulus Gal. 4: 26. Tale est οἶκος πνευματικὸς [*domus spiritualis*] et ἀνενέγκαι πνευματικὰς θυσίας [*offerre spirituales hostias*] 1 Pet. 2: 5. Sic Apocalypsis urbem Hierosolymorum vocari ait πνευματικῶς Σόδομα καὶ Αἴγυπτον [*spiritualiter Sodoma et Aegyptum*]. Ex simili Lucae loco ubi de Paschali coena agitur exponere liceat, τὸν οἶνον τὸν πληρούμενον [*vinum quod impletur*]. Sunt enim τὰ νοητὰ πληρώματα τῶν αἰσθητῶν [*intelligibilia implementa sensibilium*]: qua de re ad Lucam plenius. Neque novum est ut idem nomen, quemadmodum hic γέννημα τῆς ἀμπέλου, duobus sensibus serviat. Ita aqua Ioh. 4: 13, 14 dicitur et illa vulgaris et alia spiritualis. Ita Marc. 10: 15 βασιλεία τοῦ Θεοῦ [*Regnum Dei*] et doctrinam coelestem significat et gloriam vitae alterius: nam δέξηται τὴν βασιλείαν [*recipere Regnum*] ad priorem sensum pertinet, οὐ μὴ εἰσέλθῃ εἰς αὐτὴν [*non intrabit in illud*] ad secundum, ut docet collatio locorum quos citavimus supra 5: 20. Bene hunc locum explicat Nazianzenus secundo sermone De Paschate.

30. *Ὑμνήσαντες, hymno dicto*] Censent viri eruditi can-

cantatos a Christo hymnos qui Paschate cani solerent; quales sunt Ps. 114 et sequentes. Sed sicut ad veterem gratiarum actionem Christus novam addidit suo instituto congruentem, ita et de hymno fecisse credibile est. Ac forte ea ipsa hymni in modum dixit Christus quae apud Iohannem 17 legimus. Nam solebant pro re nata ex tempore hymnos, quos שירות vocant, effundere Hebraei, nullis numeris adstrictos: qualia sunt carmina Deborae, Annae, Zachariae, Mariae, Iudaeorum 2 Macc. 10: 38 et hymnus ille Christianorum qui exstat Act. 4: 24. Philo De vita Contemplativa: *Ὡς οὐ θεωροῦσι μόνον, ἀλλὰ καὶ ποιοῦσιν ᾄσματα καὶ ὕμνους εἰς τὸν Θεὸν διὰ παντοίων μέτρων καὶ μελῶν, ἃ ῥυθμοῖς σεμνοτέροις ἀναγκαίως χαράττουσι* [*Neque contemplantur modo, sed et faciunt carmina et hymnos in Deum variis mensuris ac sonis, quos non nisi severis numeris figurant*]. Nec dubito quin et hoc canendi genus vel praecipue commendet Paulus Eph. 5: 19, Col. 3: 16. Mansit diu is mos in Ecclesia vetere. Tertullianus: *Post aquam manualem et lumina, ut quisque de Scripturis vel de proprio ingenio potest, provocatur in medium Deo canere.* Meminit et Plinius carminum quae Christo dicebantur; et Synodus Toletana IV, canone 12, et Scriptor contra Artemonem memoratus Eusebio.

Εἰς τὸ ὄρος] Id est, *versus montem:* nam Gethsemane erat inter torrentem Cedron et montem ipsum.

31. *Τότε*] *Circa hoc tempus:* nam haec ante exitum e domo dicta ex Luca et Iohanne videtur colligi.

Σκανδαλισθήσεσθε ἐν ἐμοί, offendemini in me] Simile loquendi genus habuimus supra 11: 6. Est autem late patens significatio, sed ex locorum circumstantiis restringenda: *σκανδαλίζεσθαι* hic est ab officio discipuli atque amici deficere, minusque digne de Magistro sentire: *ἐν ἐμοί*, occasione eorum quae mihi evenient.

Γέγραπται γάρ, Πατάξω τὸν ποιμένα καὶ διασκορπισθήσεται τὰ πρόβατα τῆς ποίμνης. Scriptum est enim, Percutiam pastorem et dispergentur oves gregis] Videtur hoc dicto proverbii in modum uti Christus: ut sensus sit: *Fiet quod dici solet, quodque alicubi scriptum meministis, Pastore percusso oves disperguntur.* Atque ideo Chris-

Christus imperativum modum in indicativum mutavit, quia proverbiali locutioni magis id congruebat. Neque illud *πατάξω* certam personam designat, sed prima persona pro quavis ponitur: nec aliud est *πατάξω τὸν ποιμένα* quam *πατάσσεται ὁ ποιμήν* [*percutietur pastor*]. Neque ab hac interpretatione abducere nos debet Zachariae locus. Nam quae in historiis posita *νοήματα* [*cogitationes*] sunt, extra historias posita *γνῶμαι* [*sententiae*] fiunt: neque tum respicitur qua occasione sint primitus dicta, sed quam late se vis *γνώμης* porrigat. Simile est illud Virgilii de apibus:

> —— *Rege incolumi, mens omnibus una;*
> *Amisso rupere fidem.*

Et Livii: *Sicut acies funditur Duce occiso, ita dilapsi passim alii alio.* Homerus circa Sarpedonis mortem dixerat:

> ——— *Ἀλλ' ἐφόβηθεν*
> *Πάντες, ἐπεὶ βασιλῆα ἴδον βεβλαμμένον ἦτορ*
> *Κείμενον ἐν νεκρῶν ἀγύρει.*
> [——— *Timuere sed omnes*
> *Postquam adspexerunt perfossum pectore Regem*
> *In medio caedis cumulo.*]

32. *Προάξω ὑμᾶς, praecedam vos*] Translationem Christus continuat: Rursum pastoris more vos praeibo in Galilaeam. Ioh. 10: 4 de pastore: *Καὶ ὅταν τὰ ἴδια πρόβατα ἐκβάλῃ ἔμπροσθεν αὐτῶν πορεύεται* [*Et cum proprias oves emiserit, ante eas vadit*]. Haec ipsa Christi verba in memoriam reducit Discipulis Angelus infra 28: 7, *Ἰδοὺ προάγει ὑμᾶς εἰς τὴν Γαλιλαίαν* [*Ecce praecedit vos in Galilaeam*].

34. *Πρὶν ἀλέκτορα φωνῆσαι, antequam gallus cantet*] Nimirum *τὸ ὄρθριον* [*matutinum*], ut Aristophanes loquitur: quod *ἐξ εὐνᾶς* [*e lecto*] dixit Theocritus. Nam alioqui, ut recte a Theophylacto ad Marcum atque aliis notatum est, bis canit gallus, primum medinoctio; deinde sub adventum lucis, *quarta vigilia*, ut ait Plinius lib. V. Histor. Nat. cap. 22. Et *Casii montis e vertice conspici Solem quarta vigilia* Solinus dixit, *secundis galliciniis* Ammianus: quae vox *secundorum gallicinorum* etiam apud Melam est: *ὅτε τὸ δεύτερον ἀλεκτρύων ἐφθέγ-*

γετο [*postquam secundum gallus ediderat sonum*] apud Aristophanem. Posterior cantus, ut nobilior atque alacrior, proprie vocatur ἀλεκτοροφωνία Marci 13: 35., *gallicinium* Gellio, Macrobio, Apuleio, Censorino. Videtur Marcus ipsa Christi verba expressisse a Petro accepta πρὶν ἢ δὶς ἀλέκτορα φωνῆσαι, id est, *antequam gallus iterum canat;* quod *ad cantum galli secundi* dixit Iuvenalis: Synesius δευτέραν ὀρνίθων ᾠδὴν [*secundum gallorum cantum*] vocat. At Matthaeus, Lucas, Iohannes *cantus galli* simpliciter nominare contenti fuerunt, gnari ubi nihil additur matutinum intelligi.

Τρὶς ἀπαρνήσῃ με, ter me negabis] Mire emphatica sunt haec Christi verba. Negaverat Petrus se ab officio discessurum: Christus ostendit discessurum non leviter, sed graviter, id est, non solum fuga sed Magistri abdicatione: id enim est ἀπαρνεῖσθαι, negare se Iesum qui esset nosse, ut Lucas παραφράζει [*latius exponit*]. Dixerat Petrus, οὐδέποτε [*nunquam*], Christus docet facturum eum quod facturum se negabat ea ipsa nocte antequam dies oriretur, et facturum non semel sed ter: quod signum erat non qualiscunque πάθους [*motus animi*] sed expectoratae constantiae. Gallus Deum opificem suum laudat, Petrus Servatorem negat. Post galli cantum Christus munus suum Sacerdotale auspicatur, ut Pontifex Maximus Hebraeorum facere solebat. Scriptum id in Ioma.

35. *Οὐ μή σε ἀπαρνήσομαι, non te negabo*] Dicit hoc Petrus bona fide boni propositi sibi conscius, sed neque virium suarum imbecillitatem neque periculi ingruentis magnitudinem satis ponderans. Ita nimirum fieri solet. Voluntas aliqua honesti cognitione imbuta facile eo fertur quamdiu nihil est quod sensus et per sensus τὸ τῆς ψυχῆς ἄλογον [*partem animae irrationalem*] moveat. At ubi res ipsae excitare coeperunt τὰ πάθη [*affectus*], saepe illa pulchre cogitata excidunt, quia male verum examinat blanditiis aut metu corruptus iudex animus. Hinc Philemon:

Ἑτέρων τό τε ἀλγεῖν καὶ θεωρεῖν ἔσθ' ἴσως.

[*Credo, una nolunt dolor esse et curatio.*]

Adversus hanc imbecillitatem implorandus nobis est Spiritus ille fortitudinis, quem ne Apostolis quidem suis initio

tio disciplinae dedit Deus, ut infirmitatem humanam lapsu suo discentes tanto magis aliorum infirmitatibus condolescerent; iuxta illud:

Non ignara mali miseris succurrere disco.

36. *Χωρίον*] Ita Graeci vocant vicum extra urbem; quem posterior Latinitas *villam* coepit appellare, quo sensu hic sumenda ea vox apud Latinum Interpretem. Arabs vertit قرية quod in veteri Glossario interpretatum legitur *Villa*, *Vicus*. In hoc vico erat is hortus in quem ivit Christus.

Γεθσημανῆ] גיא שמנים vocatur Esai. 28: 1 pars agri Israelitici quae ad pedes est Libani Montis. Similem ob causam, aut forte ad id exemplum, vicus iste sub Montem Olivarum situs idem nominis habuit. Fieri potest ut vulgo dictus sit hic locus גיא את שמני, id est, *Vallis cum oleitate*. Notat Aben Esdra iunicem illam piacularem, cuius mentio Num. 19, in Monte Olivarum solitam comburi. Eo credibile est Christum respexisse cum huc locorum concessit inchoandae perpessioni.

Καθίσατε αὐτοῦ, sedete hic] Verba Abrahami cum filium iret oblatum, Gen. 22: 5.

37. *Πέτρον καὶ τοὺς δύο υἱοὺς Ζεβεδαίου, Petro et utroque Zebedaei filio*] Tanquam ἐκλεκτῶν ἐκλεκτοτέρους [*electorum selectiores*], ut alibi loquitur Clemens Alexandrinus. Testes tres, ne quid excipi possit. Vide Deut. 17: 6.

Ἤρξατο λυπεῖσθαι καὶ ἀδημονεῖν, coepit contristari et moestus esse] Voce ἀδημονεῖν utitur Plutarchus in Antonio et in praeceptis ad Sanitatem.

38. *Περίλυπός ἐστιν ἡ ψυχή μου ἕως θανάτου, tristis est anima mea usque ad mortem*] אפפוני חבלי מות [*Circumdederunt me dolores mortes*]. Verba sunt Davidis, Christi plerumque typum gerentis, Ps. 116: 3. Graece περιέσχον με ὠδῖνες θανάτου. Ita vocantur dolores maximi et quales circa mortem esse solent, quibus non immerito comparatur horror ipse mortis et quidem tam cruentae tam ignominiosae ob oculos versantis. Ovidius:

Morsque minus poenae quam mora mortis habet.

Errant qui ἕως hic pro temporis limite accipiunt. Confer et Ps. 42 et 43.

39. *Ἔπεσεν ἐπὶ πρόσωπον αὐτοῦ, procidit in faciem suam*]

suam] Mos cum summa demissione precantium, Gen. 17: 17, 1 Macc. 4: 40, Eccl. 50: 19.

Προσευχόμενος, orans] *Μετὰ κραυγῆς ἰσχυρᾶς καὶ δακρύων* [*cum clamore valido et lacrymis*], ut ait Scriptor ad Hebraeos: quod quanquam ad alias etiam Christi preces referri potest, ad has tamen peculiariter pertinet.

Πάτερ μου, εἰ δυνατόν ἐςι, παρελθέτω ἀπ' ἐμοῦ τὸ ποτήριον τοῦτο, Pater mi, si fieri potest, transeat a me calix iste] Quod hic et apud Lucam est *ποτήριον*, Marco et *ποτήριον* et *ὥρα* [*hora*] dicitur. Dubitari poterat de imminente morte ageret Christus, an de isto horrore quem tum animus sentiebat. Sed prae horroris sensu ob mortem concepto haec ipsa de morte eum esse locutum ut credam facit affine isti quod apud Marcum loquendi genus in Iohannis historia, ubi Christus ita loquitur: *Νῦν ἡ ψυχή μου τετάρακται· καὶ τί εἴπω; Πάτερ, σῶσόν με ἐκ τῆς ὥρας ταύτης; ἀλλὰ διὰ τοῦτο ἦλθον εἰς τὴν ὥραν ταύτην* [*Nunc anima mea turbata est: et quid dicam? Pater, serva me ex hac hora? Atqui ob hoc veni in horam hanc*], ubi *ὥρα* omnino mortis tempus denotat. Cum autem verba haec Christi et quae sequuntur uno nexu cohaereant, non est putandum quicquam illi velut impraemeditatum excidisse, et quod prius dixerat vere ac proprie per id quod posterius est emendari; cum multo rectius dicatur uno eodemque tempore Christum exprimere voluisse tum quid vellet, tum quid velit. Saepe enim accidit ut quis aliquid faciat:

——— *Ἑκὼν ἀέκοντί γε θυμῷ·*

[——— *Pariter nolensque volensque*;]

imo in omnibus molestiis subeundis talem *μικτὴν πρᾶξιν* [*mixtam actionem*], ut Aristoteles nominat, est animadvertere; cuius exemplum ipse ponit in eo qui cum vellet merces habere salvas, vult tamen maioris mali vitandi causa iactum facere: *οὐδεὶς γὰρ ἂν ἕλοιτο καθ' αὑτὸ τῶν τοιούτων οὐδὲν* [*nemo enim tale aliquid eligat propter id ipsum*]. Si ergo mors sola coniuncta tanta cum ignominia ac cruciatu spectetur, haud dubie vellet Christus eam declinare; quippe cum natura omnis praecipueque animantium saluti suae studeat, vitetque nocitura: at Patris voluntatem respiciens, mortem talem non invitus su-

subit, καὶ γίνεται ὑπήκοος μέχρι θανάτου, θανάτου δὲ ςαυροῦ [*et fit obediens usque ad mortem, mortem autem crucis*], Phil. 2: 8. Hoc modo ipse καίπερ υἱὸς ὢν ἔμαθεν ἀφ' ὧν ἔπαθε τὴν ὑπακοὴν [*quamvis esset filius didicit ex iis quae passus est obedientiam*], experiendo scilicet quam sit arduum ac difficile, tali praesertim tempore, omnes obedientiae partes explere. Quomodo autem cohaeret conditio illa εἰ δυνατόν ἐςι, quam cum Matthaeo etiam Marcus ponit, cum eo quod apud Marcum sequitur πάντα δυνατά σοι [*omnia tibi fieri possunt*]? Nimirum recurrendum hic est ad illam tritam in Scholis distinctionem, eius quod ἀδύνατον [*impossibile*] sit per se, et eius quod ἀδύνατον sit hoc vel illo posito. Nam per se nihil est Deo ἀδύνατον, ut vidimus supra 19: 26, extra ea quae sunt in semetipsis ἀσύςατα [*repugnantia*], aut quae Divinae naturae repugnant. At sensus est: Si tua decreta ferunt ut alio modo tuae gloriae et hominum saluti aeque consulatur.

Πλὴν οὐχ ὡς ἐγὼ θέλω, ἀλλ' ὡς σὺ, *veruntamen non ut ego volo, sed sicut tu*] Scilicet γενέσθω [*fiat*], quod addit Lucas. Hic more Hebraeorum, qui neque potentialem neque optativum modum habent, θέλω est pro θέλοιμι [*vellem*], vel, ut Graeci loquuntur, ἔθελον. Sic Rom. 9: 3, ηὐχόμην est *optarem*. Sic infra καὶ παραςήσει est dictum pro παραςῆσαι ἂν [*exhiberet*], nisi scilicet decretum illud definitum obstaret. Sic supra 12: 34, πῶς δύνασθε ἀγαθὰ λαλεῖν πονηροὶ ὄντες; [*quomodo potestis bene loqui cum sitis mali?*] id est, *quomodo possetis?* et 18: 6, συμφέρει αὐτῷ, id est, *praestaret illi*: λυσιτελεῖ [*utile est illi*] sensu eodem Luc. 17: 2 et 18: 9, ὅτι εἰσὶ δίκαιοι, *quasi essent iusti:* et 16: 26, οἱ θέλοντες, *si qui vellent*. Sensus ergo hoc loco est: *Vellem quidem quam maxime declinare hoc malum si velles, Pater: veruntamen volo fiat non quod alioqui ego vellem, sed quod tu vis.* Illud quod Christus alioqui se voliturum naturaliter dicit, Lucae vocatur θέλημα [*voluntas*], nimirum κατά τι [*relative*], nam ἁπλῶς [*absolute*] et simul assumtis omnibus rei circumstantiis idem Christus volebat quod Pater volebat: atque haec praecipua pars erat obedientiae, quod voluntatem suam contra naturale desiderium Patris voluntati

sub-

subiecit. Simili sensu Petro dicitur Ioh. 21: 18, οἴσει ὅπου οὐ θέλεις [*aget te quo nolles*], cum tamen ipsi non minus quam aliis Dei testibus conveniat illud Apoc. 12: 11, *οὐκ ἠγάπησαν τὴν ψυχὴν αὐτῶν ἄχρι θανάτου* [*usque adeo non amarunt vitam, ut mortem oppetierint*], et quod Paulus de se dicit Act. 21: 13, *ἑτοίμως ἔχω ἀποθανεῖν ὑπὲρ τοῦ ὀνόματος τοῦ Κυρίου* [*paratus sum mori propter nomen Domini*]. Bene ergo Origenes septimo adversus Celsum: *Μετὰ τῆς πρὸς τὸν Θεὸν εὐσεβείας καὶ ἡ εὐχὴ εἴρηται· παντὸς οὐτινοσοῦν τὸ περιστατικὸν οὐ προηγούμενον εἶναι νομίζοντος, ἀλλ' ὑπομένοντος τὸ μὴ προηγουμένως εἶναι συμβαῖνον, ὅταν καιρὸς καλῇ· ἀλλὰ καὶ οὐκ ἐνδεδωκότος ᾖ, εὐαρεστουμένου δὲ τοῖς συμβαίνουσι, καὶ προτιμῶντος τὰ ἀπὸ προνοίας περιστατικά, ἡ λέγουσα φωνή, Πλὴν οὐ τί ἐγὼ θέλω, ἀλλὰ τί σύ* [*Cum pietate in Deum coniuncta est haec precatio: cum nemo sit qui adversa putet esse principalia, sed feruntur quae non principaliter et ob se ipsa eveniunt, ubi poscit tempus. Caeterum erat non succumbentis, sed contenti qualibuscunque eventibus, et praeponentis suae voluntati illa adversa quae ex Divina providentia accidebant, vox ista, Veruntamen non ut ego volo, sed ut tu*].

40. *Τῷ Πέτρῳ*] Ei praecipue, et per eum caeteris. Nam et nimium de se pollicendo Petrus aliis praeiverat, supra commate 35.

Οὕτως οὐκ ἰσχύσατε, siccine non potuistis] Non assentior iis qui *οὕτως* a sequentibus interstinguunt. Solet enim *οὕτως*, *usqueadeo*, *siccine*, *adeone*, connecti cum oratione interrogativa aut admirativa potius. Sic apud Marcum optime legi arbitror: *Οὕτω πῶς οὐκ ἔχετε πίστιν;* [*Adeone nondum habetis fidem?*]

41. *Γρηγορεῖτε, vigilate*] Voce una duo significat: neque enim hoc tantum vult tempus esse somno temperandi, sed et quam maxime se parandi ad praelium intentis meditationibus. Nam *γρηγορεῖν* est *προσέχειν* [*attendere*], ut supra cap. 24 et 25 aliquoties, Act. 20: 31, 1 Cor. 16: 13, Apoc. 3: 2 et alibi passim.

Προσεύχεσθε ἵνα μὴ εἰσέλθητε εἰς πειρασμόν, orate ne intretis in tentationem] Non possum iis subscribere qui praecipi putant Apostolis ut orent Deum ne ullus ipsis ne-

πειρασμὸς adveniat, quod, posito decreto de iis quae Christo erant eventura, videtur esse τῶν ἀδυνάτων [*inter ea quae fieri non possunt*], itaque rectius est, ut et supra ad caput 6 diximus, εἰσέρχεσθαι hic esse, quod 1 Tim. 6: 9, ἐμπίπτειν *immergi* scilicet et *succumbere*. Est autem μετωνυμία [*transnominatio*]: nam effectus pro causa ponitur. Monentur enim a Christo Discipuli orare, ut detur ipsis auxilium quoddam maius solito, quo fulti possent id consequi ne oppugnati succumberent. Atque hinc liquet non ita destricte subtractum ipsis spiritus etiam robustioris auxilium ut non potuerit attentione et precibus impetrari. Sed cum hoc quoque neglectum ab ipsis esset, permissi sunt alii plus alii minus labi, quo magis, ut supra diximus, discerent μετριοπαθεῖν τοῖς ἀγνοοῦσι καὶ πλανωμένοις [*condolere iis qui ignorant et errant*]: quae non exigua pars erat muneris ipsis crediti.

Τὸ μὲν πνεῦμα πρόθυμον, ἡ δὲ σὰρξ ἀσθενής, *spiritus quidem promtus est, caro autem infirma*] Causa redditur cur implorandum sit solito maius auxilium, nimirum quod ita adhuc essent constituti ut τὸ φρόνημα τῆς σαρκὸς [*affectus carnis*] non satis audiret habenas mentis. Hebraei animae facultatem vitalem ac sensitivam vocant נפש [*animam*], illam vero quae ratione utitur, τὸ ἡγημονικὸν [*principale animae*], appellant רוח [*spiritum*]: ita πνεύματος vocem usurpat Paulus Rom. 8: 16, 1 Cor. 2: 11, 6: 20, et Scriptor ad Hebr. 4: 12, πνεῦμα νοὸς [*spiritus mentis*] dicitur Eph. 4: 23. Dicitur Paulo alibi tum νοῦς tum ὁ ἔσω ἄνθρωπος [*homo interior*] quae pro eodem poni liquet Rom. 7: 22, 23, Eph. 3: 16. Alibi vero πνεῦμα totum animum significat comprehensis etiam affectibus, ut supra diximus 5: 3, sic Act. 19: 21. Animus igitur, utpote doctrina Christi, adde et mysteriorum participatione imbutus, habebat in se πρόθυμον [*promptitudinem*] sed nondum profecerat ad τὸ ἐμμενετικὸν [*constantiam*], nempe ut instante periculo facile posset edomare affectus illos quos anima vitae tutatrix et incommodorum inimica suggerebat; quae hic et alibi σὰρξ dicitur, quia corpori consulit. Hoc sensu hi qui prima ponunt Christianae pietatis rudimenta, οἱ νήπιοι ἐν Χριστῷ [*parvuli in Christo*] etiam σαρκικοὶ [*carnales*] vocantur 1 Cor. 3: 1, 3, quia

τὸ

τὸ φρόνημα τῆς σαρκὸς [*affectus carnis*] nondum satis est ab ipsis edomitum. Sed notandum est id quod in Apostolis eo tempore adhuc menti rebellabat, non fuisse de crassiore illa faece affectuum circa opes et sensuum voluptates et si qua sunt similia, sed desideria maxime naturalia, ut puta vitae curam, dolorum fugam. Non igitur erant in illorum genere quos Aristoteles ait ἡττᾶσθαι καὶ ὧν οἱ πολλοὶ κρείττους [*vinci ab iis quae a multis vincuntur*], aut ἐλλείπειν πρὸς ἃ πολλοὶ καὶ ἀντιτείνουσι καὶ δύνανται [*deficere in iis in quibus multi et contra nituntur et pernituntur*], sed in eorum ordine quos ait ἰσχυρῶν καὶ ὑπερβαλουσῶν λυπῶν ἡττᾶσθαι καὶ ἀντιτείνοντας [*a magnis et eximiis doloribus vinci quanquam contra nitentes*], quod maxime ait esse συγγνωμονικὸν [*venia dignum*]. Σάρκα autem ἀσθενῆ vocat Christus, non quod vires non haberet, sed quod non haberet veram sanitatem, ut solent qui morbo insaniunt. Nam sanitas animae est, mentis imperium ἀκούειν καὶ οὐ παρακούειν [*audire et ei se non opponere*]. Egregie Papinius:

— Odi artus, fragilemque hunc corporis usum
Desertorem animi.

42. *Εἰ οὐ δύναται, si non potest*] *Si* positum pro *quandoquidem:* neque enim ignotum erat Christo decretum Patris.

Τοῦτο τὸ ποτήριον, hic calix] Vide supra 20: 22.

Παρελθεῖν ἀπ' ἐμοῦ ἐὰν μὴ αὐτὸ πίω, abire a me, nisi bibam illum] Id est, quando ita tibi visum est ut me non serves a morte nisi per mortem. *Παρελθεῖν* hic et Marc. 14: 35, est *abire*, quomodo העביר est *amovere* 2 Reg. 24: 10, Zach. 3: 4, Ps. 119: 39.

Γενηθήτω τὸ θέλημά σου, fiat voluntas tua] Voces sunt non ferentis tantum quod vitari nequeat, sed toto animo acquiescentis, ut Act. 21: 14.

43. *Οἱ ὀφθαλμοὶ βεβαρημένοι, oculi gravati*] Prae moestitia, ut Lucas docet, unde torpor ille somnolentus oritur quem καταφορὰν Graeci vocant.

44. *Ἐκ τρίτου, tertio*] Solemnis numerus iterandarum precum quoties quid maius inciderat, Paulus 2 Cor. 12: 8. *Τρὶς τὸν Κύριον παρεκάλεσα* [*Ter Dominum rogavi*]. Frequens hic numerus in Sacris literis, ut Numer. 22: 28,

24:

24: 10, 1 Sam. 3: 8, 20: 41, 1 Reg. 18: 34, Prov. 22: 20, Ier. 7: 4, 22: 29, Ezech. 21: 14, Ioh. 21: 14 et sequentibus.

45. *Καθεύδετε τὸ λοιπὸν καὶ ἀναπαύεσθε, dormite iam et requiescite*] Supra dixerat: *Οὐκ ἰσχύσατε μίαν ὥραν γρηγορῆσαι μετ' ἐμοῦ; [Non potuistis una hora vigilare mecum?*] Iam ostendit nulli amplius usui sibi esse posse ipsorum pervigilium; cum iamiam ab ipsis avellendus esset. Sensus ergo est: Per me iam vobis licet dormire et requiescere quantum lubet. Neque aliter ut interpretemur cogit nos quod apud Marcum sequitur *ἀπέχει*· omnino enim *ἀπέχει* et Marco et Anacreonti significat idem quod Latine Virgilius, Terentius, Seneca dicunt *habet*, cui voci interpretamenti loco Seneca addidit *peractum est*. Atque ita apud Marcum vertunt Arabs et Syrus, *adest finis*: quo datur intelligi praeteriisse tempus quo Apostoli Christo poterant esse solatio.

Ἤγγικεν ἡ ὥρα, καὶ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου παραδίδοται, appropinquavit hora, qua Filius hominis traditur] Hebraico more coniunctio copulativa vim habet relativi; sensus enim est, prope esse tempus quo tradendus sit Christus.

Ἁμαρτωλῶν, peccatorum] Militum Romanorum. Nam *ἀλλοφύλους* [*alienigenas*] gentiliter viventes Iudaei proprie vocabant *ἁμαρτωλούς*, Gal. 2: 15, id est, *ἀνόμους* [*homines sine Lege*], ut Act. 2: 23, 1 Cor. 9: 21. Solebant Romani Praesides diebus festis, quia tum magnus erat populi conventus, ad Templi custodiam, ne quid ibi contra mores Iudaeorum tentaretur, cohortem mittere, quam *σπεῖραν* vocat Iohannes 18: 3, *τάξιν* Iosephus: cuius verba supra quoque allata a nobis hic repetenda sunt ex libro *Ἀρχαιολογίας* [*Originum*] XX cap. 4, *Τῆς πάσχα προσαγορευομένης ἑορτῆς ἐνστάσης, καθ' ἣν ἔθος ἐστὶν ἡμῖν ἄζυμα προσφέρεσθαι, πολλοῦ καὶ πανταχόθεν πλήθους συναχθέντος ἐπὶ τὴν ἑορτὴν, δείσας ὁ Κούμανος μή νεώτερόν τι παρὰ τούτων προσπέσῃ, κελεύει τῶν στρατιωτῶν μίαν τάξιν ἀναλαβοῦσαν τὰ ὅπλα ἐπὶ τῶν τοῦ ἱεροῦ στοῶν ἱστάναι, καταστελοῦντας τὸν νεωτερισμὸν εἰ ἄρα τις γένοιτο· τοῦτο δὲ καὶ οἱ πρὸ αὐτοῦ τῆς Ἰουδαίας ἐπιτροπεύσαντες ἐν ταῖς ἑορταῖς ἔπραττον [Cum instaret festum tempus Paschale, quo nobis mos est azy-*

ma offerre, *et magna vis hominum undique ad hanc celebritatem convenisset, metuens Cumanus, ne quid ab eis moveretur, iussit militum cohortem unam sumtis armis stare super Templi porticus, ad reprimendum tumultum, si quis exoriretur. Idem autem facere soliti fuerant tali tempore et alii Iudaeae Praesides*]. Unde apertum est hoc praesidium festis diebus translatum ex Antonia, quae erat in potestate Romanorum, in porticus Templi. Idem Iosephus *Ἁλώσεως* [*Belli Iudaici*] V cap. 15, agens de Antonia: *Καθὰ δὲ συνῆπτο ταῖς τοῦ ἱεροῦ ϛοαῖς εἰς ἀμφοτέρας εἶχε καταβάσεις, δι' ὧν κατίοντες οἱ φρουροὶ (καθῆϛο γὰρ ἀεὶ ἐπ' αὐτῆς τάγμα Ῥωμαίων) καὶ διϊϛάμενοι περὶ τὰς ϛοὰς μετὰ τῶν ὅπλων, ἐν ταῖς ἑορταῖς τὸν δῆμον, ὡς μήτι νεωτερισθείη, παρεφύλαττον· φρούριον γὰρ ἐπέκειτο τῇ πόλει μὲν τὸ ἱερὸν, τῷ ἱερῷ δὲ ἡ Ἀντωνία· κατὰ δὲ ταύτην οἱ τῶν τριῶν φύλακες ἦσαν* [*Qua autem connectebatur porticibus Templi in utramque partem descensus habebat, per quos descendentes vigiles (semper enim in Antonia erat Romana legio) et variis locis ad porticus stantes cum armis, festis diebus populum, ne quid moveret, continebant. Custodia enim Urbis erat Templum, Templi Antonia: ibi vero erant trium illorum locorum custodes*]. Extra festos dies Sacerdotes per suos vigiles Iudaeos Templum asservabant, qui *ὑπηρέται* [*ministri*] vocantur Act. 5: 22, 26, Marc. 14: 65, Ioh. 7: 32, 45, 18: 3, 12, 22, 19: 6. Sacerdotes autem uni ex suorum numero imperium tum in vigiles quotidianos tum in additos milites mandabant: is *ϛρατηγὸς τοῦ ἱεροῦ* [*Praetor Templi*] vocabatur: non dissimilis Magistratus ei quem *Praefectum vigilum* Romani vocabant. Iosephus eum Summo Pontifici dignitate proximum fuisse ostendit *Ἀρχαιολογίας* VIII, 5, *Τοὺς δὲ περὶ Ἀνανίαν τὸν ἀρχιερέα καὶ τὸν ϛρατηγὸν Ἄνανον* [*Iis qui apud Ananiam erant Pontificem Maximum et Ananum Templi Praetorem*]: et cap. 8, *Συλλαμβάνουσι ζῶντα τὸν γραμματέα τοῦ ϛρατηγοῦντος Ἐλεαζάρου· παῖς δὲ ἦν οὗτος Ἀνάνου τοῦ ἀρχιερέως* [*Vivum prehendunt Scribam Eleazari qui Templi erat Praetor, filius autem Anani Pontificis Maximi*]. Eius Magistratus mentio est apud eundem Iosephum aliquot in locis, et apud Lucam Act. 4: 1, 5: 24, 26, unde simul discimus eiusdem officio

cio commissum fuisse, ut ex Synedrii iussu in Legem delinquentes vel in Templo vel etiam extra Templum prehenderet. Nam prehensionis ius et coerctionis citra mortem Iudaeis Romani permiserant. At in hac historia Lucas plurali numero *ςρατηγοὺς* nominat qui et consiliis interfuerant, 22: 4, et per quos facta est prehensio, 22: 52; nimirum Praefecto vigilum connumerans adiutores ipsius officio additos, qualis ille quem *γραμματέα* vacari a Iosepho vidimus, id est, שטר, quod generale nomen est omnium eorum qui maiores Potestates consilio aut opera iuvant. Sic et *γαζοφύλακι* [*aerarii sacri Praefecto*] suum fuisse *γραμματέα* ex eodem Iosepho discimus. Isti ergo *ςρατηγοὶ* metuentes sibi a Christi sectatoribus, praeter quotidianos Templi vigiles Iudaeos, etiam Romanam cohortem assumserant ut Iesum prehenderent. Hi sunt quos hic Christus *ἁμαρτωλοὺς* vocat, utpote exleges, quos nulla Dei reverentia tenebat. Latine cohors ista Templo custodiendo ad id tempus destinata dicebatur *custodia;* quo nomine hic noster Scriptor utitur. Atque in eam custodiam imperium pro eo tempore permissum fuisse Sacerdotibus, illud quoque Pilati docet: *Ἔχετε κουςωδίαν* [*Habetis custodiam*]: de quo plura infra cum eo ventum erit.

47. *Ἀπὸ τῶν ἀρχιερέων καὶ πρεσβυτέρων, a principibus Sacerdotum et Senioribus*] *Περίφρασις* [*circumlocutio*] Synedrii, cuius decreto fiebat prehensio.

Πρεσβυτέρων τοῦ λαοῦ, Senioribus populi] Alibi diximus ita dici Magni Synedrii Senatores ad discrimen *τῶν πρεσβυτέρων τῶν πόλεων* [*Seniorum in oppidis*]. Iidem Lev. 4: 15 dicuntur *οἱ πρεσβύτεροι τῆς συναγωγῆς τῶν υἱῶν Ἰσραήλ* [*Seniores congregationis Israelitarum*].

48. *Αὐτοῖς, illis*] Nempe *τῷ ὄχλῳ* [*turbae*] de quo dixerat; id est, praecipue militibus Romanis, qui Iesum non noverant. Videntur Pontifices certo consilio maluisse Iesum prehendi manibus Romanorum quam suorum vigilum. Vide Ioh. 18; 12.

49. *Κατεφίλησεν αὐτὸν, osculatus est eum*] Hebraei non tantum post longam absentiam aut valedicentes, ut quidam existimant, sed alias etiam in signum dilectionis osculum adhibebant, quod praecipue docemur Luc. 7: 44, 45. A Iudaeis hunc morem accepere Christiani, ut Ter-

tullianus tum alibi tum apertissime Ad uxorem secundo nos docet. Hoc est *φίλημα ἀγάπης* [*osculum charitatis*] et *φίλημα ἅγιον* [*osculum sanctum*], cuius toties apud Paulum mentio. Iustinus Apologetico: *Ἀλλήλους φιλήματι ἀσπαζόμεθα παυσάμενοι τῶν εὐχῶν* [*Consummatis precibus alii alios osculamur*]. *Osculum pacis* vocat idem Tertullianus libro De Oratione: quod nunc etiam usurpant Orientis Ecclesiae. Huc pertinet illud quod ex veteri traditione citat Athenagoras: *Ἐάν τις διὰ τοῦτο ἐκ δευτέρου καταφιλήσῃ ὅτι ἤρεσεν αὐτῷ* [*Si quis iterum osculatus fuerit quia id ei placuit*], supple *vae illi*; item: *Οὕτως οὖν ἀκριβώσασθαι τὸ φίλημα, μᾶλλον δὲ τὸ προσκύνημα δεῖ, ὡς εἴπου μικρὸν τῇ διανοίᾳ παραθολωθείη, ἔξω ἡμᾶς τῆς αἰωνίου τίθηται ζωῆς* [*Tam exacta cura esse debet osculi aut potius adorationis, ut si vel minimum nos mente inquinet, expertes nos faciat vitae aeternae*].

50. *Ἐφ' ᾧ πάρει*] Id est, *Quo animo me osculatum venis?* Nonne eo quo olim Ioab Amasam? Ita ex Luca interpretamur. Paucis verbis et conscientiam perfidi hominis verberat et se *καρδιογνώστην* [*cordium introspectorem*] ostendit. Recte autem observatum est *ᾧ* hic pro *τίνι* poni: quod et alibi apud Christianos veteres reperire est. Nam Iustinus Ad Graecos dixit *δι' ἣν αἰτίαν* [*quam ob causam*] interrogando, pro *διὰ τίνα αἰτίαν*.

51. *Τὸ ὠτίον*] *Ὠτίον* Graecis, *auricula* Latinis, est pars auris infima: unde adagium, *Auricula mollior*. Ictum in caput destinatum Deus ita direxit, ut quam minimo damno abiret: idque ipsum damnum resarsit Christus reposita auricula. Nam *ἰᾶσθαι* [*sanare*] hoc loco apud Lucam est pro *ἀρτίζειν* [*restituere*]: ita et supra 15: 31 dicuntur *οἱ κυλλοὶ* [*mutili*] redditi *ὑγιεῖς* [*sani*], id est, *ἄρτιοι* [*integri*]: quod propter quosdam dico qui eo verbo moti negant auriculam fuisse abscissam.

52. *Εἰς τὸν τόπον αὐτῆς, in locum suum*] נדנה אל, *εἰς τὸν κολεὸν αὐτῆς* [*in vaginam suam*], 1 Par. 21: 27, *εἰς τὴν θήκην αὐτῆς*, ut hic Iohannes. Genus pro specie. Causam cur gladio uti Petrum prohibeat Christus adfert decretum Patris, qui velit se vincula et mortem pati *καὶ πίνειν τὸ ποτήριον* [*et bibere calicem*], Ioh. 18: 11; cuius decreti olim per Prophetas obscurius, iam vero per Christum

tum saepius clare enuntiati ignorantia Petrum excusare non poterat. Neque vero ad Petrum tantum admonitio ista pertinet, sed et ad Christianos omnes qui a publicis Potestatibus ad poenam expetuntur ob pietatis professionem. Vult enim Deus, cum talis necessitas imminet, patientiam nostram omnibus testatam esse et nos παρατίθεσθαι τὰς ψυχὰς τῷ κτίςῃ. [*Creatori commendare animas nostras*]: quid enim aequius, quam ut vitam impendamus eius honori a quo vitam accepimus? Hoc nos Petrus Magistri voce edoctus edocuit 1 Epist. 4: 16, 19. Solet contra hoc adferri ius naturalis defensionis. Sed multum interest id ius usurpetur adversus latrones et si quid est simile; contra quos si quis pugnat (quanquam pios multos etiam hoc iure non usos certissimum est), pugnat auctoritate legum et eorum quibus reipublicae cura mandata est, ut videre est tum alibi tum imprimis titulo Codicis, *Quando liceat unicuique sine iudice se vindicare vel publicam devotionem*: an vero contra Summarum Potestatum imperia vis paretur. Non frustra dicitur Praetor *ius reddere* etiam cum inique decernit: *ius* enim dicitur etiam id quod quamvis iniustum est, ferendum tamen est; ita ut vi opposita depelli non debeat. Neque id ratione caret. Nam τὰ ἠθικὰ [*moralia*], in quibus est et reipublicae administrandae ratio, habent regulas suas, ad quarum rectitudinem satis est ut ἐπὶ τὸ πολὺ [*plerumque*] sint utiles: neque tamen vim suam amittunt, si quo casu ea utilitas peculiariter deficiat. Manet enim utitilas illa generalis exempli. Atqui cum nemo sibi non faveat, si id semel admittatur posse privatos a Magistratu iniuria affectos vim vi repellere, omnia erunt tumultuum plena; nulla legum, nulla iudiciorum auctoritas. Quare ipsa nos ratio eo ducit ut concedamus aliquam esse vim quae sit toleranda, ne effraeni licentiae detur locus. Certe in religionis negotio talem vim quae infertur παρὰ τῆς ὑπερεχούσης ἐξουσίας [*a subliniori Potestate*] patienter ferendam docent nos primae Christianitatis exempla. Multum enim errant qui ante Constantini tempora a vi abstinuisse Christianos credant imbecillitatis suae aestimatione. Audiamus vel illud Tertulliani: *Sed absit ut aut igni humano vindicetur Divina secta, aut doleat pati in quo*

probatur. Si enim et hostes exsertos non tantum vindicet occultos agere vellemus, deesset nobis vis numerorum et copiarum? Plures nimirum Mauri et Marcomanni, ipsique Parthi, vel quantaecunque unius tamen loci et suorum finium gentes, quam totius orbis? Externi sumus et vestra omnia implevimus, urbes, insulas, castella, municipia, conciliabula, castra ipsa, Tribus, Decurias, Palatium, Senatum, Forum. Sola vobis relinquimus templa. Cui bello non idonei, non prompti fuissemus, etiam impares copiis, qui tam libenter trucidamur, si non apud istam disciplinam magis occidi liceret quam occidere? Cyprianus ad Demetrianum: *Inde est quod nemo nostrum quando apprehenditur, reluctatur, nec se adversus iniustitiam violentam vestram, quamvis nimius et copiosus sit noster populus, ulciscitur. Patientes facit de secutura ultione securitas. Innocentes nocentibus cedunt.*

Πάντες γὰρ οἱ λαβόντες μάχαιραν, ἐν μαχαίρᾳ ἀπολοῦνται, omnes enim qui capessunt gladium, gladio peribunt] Solet hoc vulgo exponi quasi ad Petrum haec comminatio pertineat. Atqui sententia ista non ferit eos qui innocentiam alterius ab iniuria defendunt, etsi forte in eo modum excedant, quod hic faciebat Petrus. Nam culpa Petri erat impatientia, non autem libido effundendi sanguinis, quo proprie spectat istud enuntiatum. Sensus igitur mihi hic videtur esse: Noli, Petre, consideratione eius quae mihi infertur iniuriae concitatior Deo praeripere ultionem. Levia enim sunt vulnera quae a te pati possunt. Stat enim rata sententia, crudeles istos et sanguinarios, etiam te quiescente, gravissimas Deo daturos poenas suo sanguine. Idem sensisse mihi videntur Origenes, Titus, Theophylactus, Euthymius. Hoc autem argumentum maxime patientiam nobis debet commendare, quod scimus Deum severe exsecuturum illatas piis iniurias. Hanc interpretationem valde confirmat Divina Apocalypsis: *Εἴτις ἐν μαχαίρᾳ ἀποκτενεῖ, δεῖ αὐτὸν ἐν μαχαίρᾳ ἀποκτανθῆναι· ὧδέ ἐστιν ἡ ὑπομονὴ καὶ ἡ πίστις τῶν ἁγίων* [*Qui gladio occidet, oportet eum gladio occidi: hic est patientia et fides sanctorum*]. Paulus Rom. 12: 19, *Μὴ ἑαυτοὺς ἐκδικοῦντες ἀγαπητοί· ἀλλὰ δότε τόπον τῇ ὀργῇ· γέ-*

γρα-

γέγραπται γάρ· Ἐμοὶ ἐκδίκησις· ἐγὼ ἀνταποδώσω, λέγει Κύριος [*Non vosmet ipsi defendentes, carissimi; sed date locum irae: scriptum est enim: Mihi vindicta; ego retribuam, dicit Dominus*]. Tertullianus: *Adeo satis idoneus patientiae sequester Deus. Si iniuriam deposueris penes eum, ultor est; si damnum, restitutor est; si dolorem, medicus est; si mortem, resuscitator est. Quantum patientiae licet, ut Deum habeat debitorem?* Minus obscurum fuit Christi dictum, quia sententia haec proverbio trita erat inter Iudaeos et de Divino iudicio solebat intelligi. Neque vero unquam manifestior eius veritas fuit quam cum Romanus ensis Iudaicae crudelitatis poenas exegit.

53. *Καὶ παραστήσει, et exhibebit*] Id est, *παραστῆσαι* [*exhiberet*], nisi scilicet decretum illud obstaret cui nos reniti nefas est.

Δώδεκα λεγεῶνας ἀγγέλων, duodecim legiones Angelorum] Satis fuerat duodecim Angelos duodecim Discipulis comparare; sed Christus, ut apertius Patris potentiam ostenderet, totidem legiones nominavit. Vide Dan. 7: 10 et 2 Reg. 6: 17.

54. *Πῶς οὖν, quomodo ergo*] Si prehensio haec, et quae eam secutura sunt, impediatur quocunque modo.

Αἱ γραφαί, ὅτι οὕτω δεῖ γένεσθαι, Scripturae, testantes sic oportere fieri?] Esai. 53: 8, מעצר וממשפט לקח, ubi מ, ut saepe, causam efficientem denotat; ut sensus sit, Christum *e vivis ereptum per captivitatem et iudicium.*

55. *Τοῖς ὄχλοις, turbis*] Sed praecipue ducibus *τῶν ὄχλων*, nimirum *στρατηγοῖς* [*Praetoribus*], quibus et alii aderant e Sacerdotum primariorum et e Senatorum numero, quo res tota maiori specie ageretur. Lucam vide. Ad Iudaeos pertinet illud *πρὸς ὑμᾶς* [*apud vos*].

Μετὰ ξύλων, cum lignis] *Ῥοπάλων* [*fustibus*], quae מפיצים Hebraeis, ut Prov. 25: 18.

Καὶ οὐκ ἐκρατήσατέ με, et me non comprehendistis] Divina scilicet providentia, cum hoc et facile et sine strepitu fieri posse videretur, inhibente, quod nunc eadem sapientissimo consilio permittit. Ita Lucas.

56. *Ἵνα πληρωθῶσιν αἱ γραφαὶ τῶν προφητῶν, ut adimplerentur Scripturae Prophetarum*] *Μετωνυμία* [*trans-*

nominatio]; sensus est: Ut exitum habeat decretum Patris pridem enuntiatum per Esaiam, Danielem, atque alios.

Τότε οἱ μαθηταὶ πάντες ἀφέντες αὐτὸν ἔφυγον, *tunc Discipuli omnes relicto eo fugerunt*] Alii citius, alii serius paulo. Videtur enim post Petrum et Matthaeum aliquamdiu substitisse cum aliquot aliis Iohannes, atque eo tempore accidisse ea quae ille peculiariter narrat 18: 4 et deinceps. Nam certe vulnerati Malchi historia a Iohanne per retrocessum posita est.

57. Πρὸς Καϊάφαν τὸν ἀρχιερέα, *ad Caiapham Pontificem Maximum*] Qui proinde intelligendus quoties nomen ἀρχιερέως apud Iohannem nude ponitur. Nam perductionem Christi ad Annam omittunt caeteri, quia nihil ibi insigne gestum: tantum detentus ibi Christus videtur dum apud Caiapham concilium cogitur. Quod autem Iohannes commate 24 narrat, per retrocessum itidem, ut alterum illud de quo iam diximus, interpretandum est. Sed hac de re ad ipsum plenius.

Ὅπου οἱ γραμματεῖς καὶ οἱ πρεσβύτεροι, *ubi Scribae et Seniores*] Ob eruditionem praeponuntur οἱ γραμματεῖς, cum alioqui πρεσβυτέρων maior esset dignitas. Et reticetur ordo τῶν ἀρχιερέων, quia is ex Caiaphae persona satis dabatur intelligi. At mox eos nominat commate 59 et nomen *consessus* proprium exprimit συνέδριον. Illis temporibus nullus fuit נשיא [*princeps Senatus*] alius a Pontifice Maximo. Itaque quod dictum erat περὶ τοῦ Νασὶ [*de principe Senatus*], Paulus Pontifici Maximo aptat Act. 23: 5. Nam נשיא Graeci vertunt ἄρχοντα [*principem*], ut videre est Levit. 4: 22, Exod. 22: 28. Itaque Pontifex Maximus, ut hic Caiaphas, solebat καθίζειν συνέδριον [*convocare Senatum*], quod de Anano narrat Iosephus. Alioqui si alius fuisset ἄρχων a Pontifice Maximo, ut olim, ipsius fuisset concilium cogere. Sed de hac re egimus alibi plenius. Consederunt autem Senatores in porticu aliqua, in quam prospectus dabatur ἐν τῇ αὐλῇ, id est, sub dio consistentibus. Quo respectu Petrus, qui sub dio erat, dicitur constitisse κάτω [*infra*] Marc. 14: 66.

59. Ἐζήτουν ψευδομαρτυρίαν, *quaerebant falsum testimonium*] Non quod illis considentibus conquirere testes va-

vacaret, sed quod inquisitionem, quam ἀνάκρισιν Graeci vocant, ita instituerent ut omnino a testibus conarentur aliquid elicere quod ad damnandum Iesum valeret. Nam id genus inquisitiones, cum in officio ac religione iudicis consistant, magnam praebent occasionem improbis hominibus adversum innocentes. Testes enim auctoritate et gratia permoti plerumque dicta sua eo flectunt quo trahi se vident a quaesitore. Et hoc illi fecere quibus Lex talis criminis ultionem severe imperaverat, Deut. 19: 19. Vide Ps. 27: 12 et 35 totum.

60. *Οὐχ εὗρον, non invenerunt*] Utcunque cupide adversus Iesum testabantur, nihil tamen tale adferebant quod capital posset videri. Repetendum enim ἀπὸ τοῦ κοινοῦ [*ex eo quod communiter dictum*] illud ὅπως αὐτὸν θανατώσωσι [*ut eum morti traderent*], per Praesidem Romanum scilicet, cui persuadendo tota haec scena struebatur.

Δύο, duo] Nam singulare testimonium in re criminum non admittebat Lex Hebraea, Deut. 19: 15.

Ψευδομάρτυρες, falsi testes] Merito ita appellantur ob depravata Christi verba. Neque enim dixerat Christus, δύναμαι καταλῦσαι τὸν ναὸν [*possum destruere Templum*]; sed, λύσατε τὸν ναὸν τοῦτον [*destruite templum hoc*]. In quo multum est discriminis. Controversum erat apud Iudaeos an cuiquam liceret saeva vaticinia contra Templum proferre. Nam in Ieremia id capital indicabant Sacerdotes et Prophetae, contra censentibus Proceribus: et in Stephani accusatione primum est: Οὐ παύεται ῥήματα βλάσφημα λαλῶν κατὰ τοῦ τόπου ἁγίου [*Non cessat loqui verba contumeliosa adversus locum sanctum*].

61. *Διὰ τριῶν ἡμερῶν, post triduum*] Brevis locutio Hellenistarum pro διαγενομένων τριῶν ἡμερῶν [*intercedente triduo*]. Ita δι' ἑπτὰ ἐτῶν [*anno septimo*], Deut. 15: 1; Lucas Act. 24: 17, δι' ἐτῶν δὲ πλειόνων [*post annos plures*]. Vide quae infra 27: 63. Sic διὰ πολλοῦ χρόνου [*multo post tempore*] Pluto Aristophanis.

62. *Οὐδὲν ἀποκρίνῃ, nihilne respondes*] Videbat Caiaphas ne illud quidem factum quod maxime ad invidiam Christi pertinebat sufficere ad damnationem: quod Marcus dixit, Ἴσαι αἱ μαρτυρίαι οὐκ ἦσαν [*Sufficientia testi-*

timonia non erant]. Nihil enim mali Templo ominabatur etiam qui demoliturum se dicit et restituturum se addat: neque pollicitatio, utcunque vana, capite erat luenda. Itaque testimoniis aliorum diffisus quaerit ex ipsius ore aliquid elicere quod ipsum oneret. Sperabat enim in prolixa defensione facile aliquid repertum iri *εὐδιάβλητον* [*quod in calumniam pateret*].

63. *Ἐσιώπα*, *tacebat*] Dixit alicubi Tacitus: *Non intererat occidentium quid diceret.* Et Christus sciebat ad defensionem se prolici tantum ut ex defensione crimen eliceretur; quae vero a testibus obiecta erant esse eiusmodi ut refellere ea opus non esset. Bene ergo Origenes adversus Celsum: *Ἡ παρὰ ταῖς μάςιξι καὶ ταῖς πολλαῖς αἰκίαις αὐτοῦ (Ἰησοῦ) σιωπὴ παντὸς τοῦ ἐν Ἕλλησιν ἐν περιςάσεσι τυγχάνοντος φθεγξαμένου μᾶλλον ἐνέδειξε καρτερίαν καὶ ὑπομονήν* [*Silentium Iesu inter flagra et contumelias plurimas multo maiorem ostendit constantiam et patientiam quam omnes voces Graecorum in rebus adversis*]. Maximus Tyrius in Dissertatione, *Εἰ καλῶς ἐποίησε Σωκράτης μὴ ἀπολογησάμενος* [*An recte fecerit Socrates quod pro se nihil dixerit*], multa habet quae ad nostram hanc causam iustius accommodes: *Τίνος δ' ἂν καὶ ἕνεκα ἀπελογήσατο ἐπ' ἐκείνων; ὡς ἐπὶ δικαςῶν; ἀλλὰ ἄδικοι· ὡς ἐπὶ φρονίμων; ἀλλὰ μοχθηροί· ὡς ἐπὶ εὐμενῶν; ἀλλὰ οἱ ὠργίζοντο· ὡς ἐπὶ ὁμοίων; ἀλλὰ ἀνομοιότατοι* [*Cur apud illos causam suam egisset? an ut apud iudices? at iniusti erant: an ut apud prudentes? at scelerati erant: an ut apud bene sibi volentes? at erant infestissimi: an ut apud similes? at dissimillimi*]. Item: *Τὰς μὲν γὰρ ἄλλας ἀπολογίας μάρτυρες ἀποφαίνουσι, καὶ πίςις, καὶ ἔλεγχος, καὶ τεκμήρια, καὶ βάσανοι, καὶ ἄλλα τοιαῦτα, ἵνα τὸ ἀφανὲς τέως ἐπὶ δικαςηρίου φωραθῇ· ἀρετῆς δὲ καὶ καλοκἀγαθίας ὁ ἔλεγχος εἷς ἡ πρὸς ταῦτα αἰδώς· ἧς ἐξεληλαμένης τότε, τί ἔδει λόγου;* [*Alias defensiones approbant testes et eorum fides et probationes, signa, tormenta et si qua sunt eiusmodi, ut quod ante latuit apud tribunal pateat; virtutis vero et probitatis exploratrix est earum reverentia: quae cum tunc exularet, quorsum verba?*] Sed et hoc: *Ἢ τίς ἠνέσχετο ἑςῶτα ἐν δικαςηρίῳ ταπεινὸν καὶ ἐπτηχότα καὶ τὴν ἐλπίδα τοῦ ζῆν ἐρανιζόμενον παρ' ἄλλων; τοῦτο γάρ που τῆς ἀ-*

ἀπολογίας τὸ σχῆμα ἦν. ἢ λέγειν ἐχρῆν ταπεινὸν μὲν οὐδὲν, οὔτε ἐπτηχὸς, οὔτε ὑφειμένον, ἀλλ' ἐλεύθερόν τι καὶ ἄξιον φιλοσοφίας; οὐκ ἀπολογίαν μοι λέγεις, ἀλλ' ὀργῆς ζωπύρωσιν καὶ φλεγμονήν [*Quis ferre potuisset stantem illum coram tribunali humilem et trepidam et spem vivendi ab aliis emendicantem? Talis enim esse debuit pro se dicentis figura. An vero dicere aliquid oportuit neque humile, neque trepidum, neque submissum, sed plenum libertatis et Philosophiae? Iam non purgationem mihi monstras, sed irae incitamen et fomitem*]. Huc et Euripidis illud pertinet: Σιωπὴ τοῖς σοφοῖς ἀπόκρισις [*Sapientibus tacere responsi vice est*]. Philo De legatione: Ἔςι γάρ πως καὶ δι' ἡσυχίας ἀπολογεῖσθαι [*Interdum et tacendo nos ipsos defendimus*]. Vide Esai. 53: 7 et Act. 8: 32.

Ἐξορκίζω σε] Ἐξορκίζειν aut ὁρκίζειν, Hebraice השביע, modo est *iureiurando adigere*, ut Gen. 24: 3, 50: 6, 25, Exod. 13: 19, Ios. 2: 20, Esdr. 10: 5, in qua historia et Iosephus hoc verbo utitur: interdum vero *gravi obtestatione per nomen Divinum religionem alicuius animo iniicere*, quod Latini veteres dicebant *obsecrare*, ut Num. 5: 19, Ios. 7: 19, 1 Sam. 14: 27, 28, 1 Reg. 2: 43, Cant. 5: 19, qui sensus huic loco est proprius, ut et apud Marcum 5: 7. Solebant iudices talem ὁρκισμὸν adhibere, ut aut testibus testimonium aut reis confessionem exprimerent. De testibus lex exstat Lev. 5: 1, ubi culpae obnoxius pronuntiatur testis qui verum subticet postquam audierit φωνὴν ὁρκισμοῦ [*vocem adiurationis*] קול אלה. Ea enim vera est legis illius a multis perperam intellectae sententia. Erant autem formulae quaedam solemnes talium ὁρκισμῶν in iudiciis usitatae, ut אני משביעך אשר לא תדבר אלי רק אמת בשם יהוה, 1 Reg. 22: 16, 2 Paral. 18: 15. Graece: Ἐγὼ ὁρκίζω σε ὅπως λαλήσῃς πρὸς ἐμὲ ἀλήθειαν ἐν ὀνόματι Κυρίου [*Ego te obsecro ut loquaris mihi verum per nomen Domini*]. Vel sic, שים נא כבוד ליהוה Ios. 7: 19, ubi Graece est, Δὸς δόξαν τῷ Θεῷ [*Da gloriam Deo*], quae ipsa formula exstat apud Iohannem 9: 24.

Εἰ σὺ εἶ ὁ Χριςὸς, ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ, an tu sis Christus, Filius Dei] Supra 14: 33 notavimus etiam apud Iudaeos exspectatum illum Messiam vocari solitum *Dei Filium* ex Ps. 2, itaque et hic apud Lucam pro eodem ponitur primum:

mum: Εἰ σὺ εἶ ὁ Χριστός; [*Tune es Christus?*] deinde; Σὺ οὖν εἶ ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ; [*Tune es igitur Filius Dei?*]

64. Σὺ εἶπας, *tu dixisti*] Cum prius dixisset non recte eos interrogare qui neque affirmanti sibi essent credituri, neque responsuri ad argumenta quae esset allaturus (id enim est ἐρωτᾷν [*interrogare*] apud Lucam), urgente Pontifice tandem iam edidit professionem. Omnino enim persuadent mihi circumstantiae plurimae eundem esse conventum de quo hic agitur cum eo, quem Lucas describit post historiam de Petro absolutam, quia eam ab initio ad finem pertexere quam interruptam tradere malebat. Illud autem ὡς ἐγένετο ἡμέρα apud Lucam est *cum dies adventaret*, et συνήχθη τὸ πρεσβυτέριον *Senatus habebatur:* nam ad diem usque protractus est coetus nulla facta discessione.

Πλὴν λέγω, *veruntamen dico*] Id est: Quanquam mihi Christum me affirmanti non creditis.

Καθήμενον ἐκ δεξιῶν τῆς δυνάμεως, *sedentem a dextris virtutis*] Inter nomina Dei recensent Hebraei גבורה, quod est δύναμις. Lucas hic dixit δυνάμεως τοῦ Θεοῦ [*virtutis Dei*]. Ex Tobia quod affertur huc pertinere non arbitror: nam receptior et melior lectio habet τῇ Βαὰλ τῇ δαμάλει [*Baal iuvencae*]. Neque solebant Hebraei Gentium Deos Dei veri indigetamentis decorare. Quod autem hic Christus dicit fore ut Iudaei se videant sedentem ad Dei dexteram, referendum arbitror ad diem missionis Spiritus Sancti, quod certissimum erat indicium sessionis ad dexteram, ut nos docet Petrus Act. 2: 33, quanquam si quis adiungat admirabilem profectum Euangelicae praedicationis, non refragabor. Favere interpretationi videtur illud ἀπ᾽ ἄρτι [*abhinc*], quod Lucae est ἀπὸ τοῦ νῦν [*ex hoc tempore*], quae rem iamiam futuram videntur notare.

Καὶ ἐρχόμενον ἐπὶ τῶν νεφελῶν τοῦ οὐρανοῦ, *et venientem in nubibus coeli*] Supra diximus posse hoc etiam de virtute Christi per Euangelium intelligi, iuxta id quod in Daniele est et alibi; aut etiam de poenis quas Christus infligi curavit populo Iudaico, quia *descensus in nube* iram ac vindictam solet significare, ut Maimonides annotavit. Attamen cum visibili etiam modo in nube descen-

censurus sit Christus ad iudicium, sicut in nube adscendit, nihil prohibet ad eum adventum haec referre, quo cogentur eum agnoscere qui ex signo missi Spiritus agnoscere eius maiestatem noluerunt.

65. *Διέῤῥηξε τὰ ἱμάτια αὐτοῦ, scidit vestimenta sua*] Quod facere Iudaei solebant quoties verba audirent in Deum contumeliosa, praesertim prolata ab homine Hebraeo: unde Rabsacen fuisse Iudaeum qui ad *ἀλλοφυλισμὸν* [*Gentilium sacra*] defecerat colligunt Iudaeorum Magistri, quia verbis eius auditis Hierosolymitae vestem lacerant, 2 Reg. 19: 1. Errant qui putant Pontifici Maximo non licuisse ullo casu vestem lacerare. Nam interdictum quod in Levitico bis exstat ad causam funebrem pertinet, ut antecedentia et consequentia ostendunt. Alioqui in luctu publico etiam Pontifex Maximus disscindebat vestimenta. Clarum id 1 Macc. 11: 71, ubi Ionathan Pontifex Maximus post cladem acceptam in Cades Galilaeae narratur διαῤῥῆξαι τὰ ἱμάτια αὐτοῦ [*scidisse vestimenta sua*]. Iosephus quoque Ἁλώσεως [*Belli Iudaici*] II, Οἱ δυνατοὶ σὺν τοῖς ἀρχιερεῦσι τὰς ἐσθῆτας περιεῤῥήξαντο [*Primores cum Summis Sacerdotibus vestes suas lacerabant*]. Et postea: Τοὺς δὲ ἀρχιερεῖς αὐτοὺς ἦν ἰδεῖν καταμωμένους μὲν τῆς κεφαλῆς κόνιν, γυμνοὺς δὲ τὰ στέρνα τῶν ἐσθήτων περιεῤῥηγμένων [*Videre erat Sacerdotes etiam Summos cinerem capiti inspergere, nudatis vero conspici pectoribus ideo quod vestes lacerassent*]. Etiam Rex Persarum in luctu vestem scindit apud Aeschylum Persis. Sed notant Hebraeorum Magistri Maximo Pontifici id fuisse proprium quod vestem ab inferna parte laceraret, cum a superna alii solerent.

Λέγων, Ὅτι ἐβλασφήμησε, dicens, Blasphemavit] *Βλασφημίαν* [*blasphemiam*] vocat quod Iesus se Christum profiteretur. Et sane erat, ni Christus fuisset. Nam qui sibi eam potestatem falso arrogat, in Deum est contumeliosus. At hoc quaesitum oportuit, an non in ipsum vaticinia congruerent, an non apertissimis miraculis probasset se eum esse. His illi praeteritis pro manifesto sumunt Iesum Christum esse non posse, futilibus nixi argumentis; ut, quod Nazaretae natus crederetur, Ioh. 1: 46, 7: 52, quod originem eius paternam maternamque notam om-

omnino arbitrarentur, 7: 27. Praecipue vero quod fabrilem artem exercuisset, nihilque externi apparatus secum ferret, supra 13: 55, Marc. 6: 3.

66. *Τί ὑμῖν δοκεῖ, quid vobis videtur*] Ut Princeps Senatus sententias exquirit.

Οἱ δὲ ἀποκριθέντες εἶπον, illi respondentes dixerunt] Ordo fecisse dicitur quod fecit pars maior: imo et omnes id fecisse dicuntur, ut hic apud Marcum. Id enim ut in Senatusconsultis, ita et in iudiciis usurpatur. Nam Nicodemum dissensisse non dubium est; si tamen adfuit. De Iosepho Arimatheensi alibi videbimus.

Ἔνοχος θανάτου ἐστὶ, reus est mortis] בן מות [*filius mortis*], ut 2 Sam. 12: 5. Ita pronuntiare solebant indices Hebraei, dum capitalia iudicia penes ipsos erant. Ablatis capitalibus iudiciis, quod post confiscatam ab Augusto Iudaeam factum est (nam antea Herodis beneficio manserat aliqua iudiciorum species) quanquam cum effectu sententiam proferre non poterant, veterem tamen formulam retinebant: cuius ea vis erat, ut de quo ita pronuntiatum esset, is apud Iudaeos omnes morte dignus, id est, sacer atque intestabilis haberetur, in eum denique nihil esset illicitum. Quo praeiudicio populus concitatus saepe per vim ac tumultum poenas expetivit, quanquam Romanis legibus id facere vetabatur. Pertinebat autem hoc *πρόκριμα* [*praeiudicatum*] in Iesum eo, ut scilicet Senatores Iudaei possent salva religione Iesum accusare apud profanum iudicem, eiusque supplicium flagitare, velut qui nulla amplius necessitudine ipsos attingeret, et omnia hominis Iudaei *προνόμια* [*privilegia*] amisisset.

67. *Τότε, tunc*] Post istam pronuntiationem scilicet; qua audita Iudaei *ὑπηρέται* [*ministri*] Iesum ut hominem devotum omni ludibriorum atque contumeliarum genere vexare coeperunt.

Ἐνέπτυσαν εἰς τὸ πρόσωπον αὐτοῦ, conspuebant faciem eius] Contemtus signum frequens apud Hebraeos, Num. 12: 14. Quod de se dicit Esaias, forte figurato loquendi genere, 50: 6, id in Christo impletum est *κατὰ τὴν τοῦ ῥητοῦ ἀκρίβειαν* [*iuxta exactam verborum proprietatem*].

Ἐκολάφισαν, colaphis eum caedebant] *Κολαφίζειν*, ut Graeci Scholiastae interpretantur, est *παίειν ἐπὶ κόῤῥης*

[tem-

[*tempora ferire*], contracto pugno scilicet: neque aliter hic Origenes et Theophylactus. Terentius: *Colaphis tuber est totum caput.* Quam contumeliosum id verberandi genus habitum sit, ex Demosthenis adversus Midiam oratione intelligi datur, cuius verba citant Romani Iurisconsulti in Pandectis, titulo De poenis.

'Ἐῤῥάπισαν, *alapis incessebant*] Per ῥαπίσματα *alapas* intelligi dubitandum non puto. Nam ita et supra id verbum usurpat hic Interpres 5: 39. Quibus adde quae ex Glossario, Iurisconsultis Graecis et Sedulio vir eruditissimus ad huius vocis intellectum annotavit. Adde Syrum Marc. 14: 65. Nec aliud est apud Marcum ῥαπίσμασι ἔβαλον. Nam βάλλειν est *ferire*, *incessere.* Ignatius ad Trallianos hanc de Christo historiam referens, ἐπὶ κόῤῥης ἐῤῥαπίσθη [*genam alapis caesus est*] inquit: quomodo et Nazianzenus loquitur: ubi κόῤῥη *genam* significat, non, ut alias, *tempora.* Confer cum huius loci historia et iis, quae Lucas habet 22: 64, vaticinium Esai. 50: 6 et 53: 3, 4, 5, 6, 7.

68. Προφήτευσον, *divina*] Hoc ideo quia oculos obvelaverant, ut Marcus addit. Prophetarum autem erat non tantum futura praedicere (quod proprie vox indicat), sed et alia quae naturali cognitione sciri nequibant. Sic et vox μαντεύεσθαι [*vaticinandi*] Graecis ponitur. Aristoteles III Rhet. 17 de Epimenide Crete: Περὶ τῶν ἐσομένων οὐκ ἐμαντεύετο, ἀλλὰ περὶ τῶν γεγονότων μὲν, ἀδήλων δέ [*De futuris non vaticinabatur, sed de iis quae iam erant, sed incognita*].

69. 'Ἐκάθητο, *sedebat*] Modo sedens, modo, ut fieri solet, assurgens, ut collatio docet.

'Ἐν τῇ αὐλῇ, *in subdiali*] Quae pars domus inferior porticu: unde κάτω [*infra*] dixit Marcus. In eius meditullio prunae erant in batillo, ut credibile est, positae; ut ex Luca et Iohanne discimus.

Μία παιδίσκη] *Ancilla:* ita vox haec sumitur tum alibi tum Gal. 4: 22. Erat autem haec ancilla ἡ θυρωρὸς *ianitrix*, ut est apud Iohannem. Vide et Act. 12: 13.

'Ἦσθα μετά] Id est, *fuisti partium ipsius.* Hebraismus: 2 Reg. 6: 16, 9: 32, Rom. 8: 31. Non pugnat autem quod hic affirmare dicitur cum eo quod Iohannes exprimit

interrogandi sono. Nam Hebraeis interrogatio cum negatione vehementissime affirmat.

Τοῦ Γαλιλαίου, Galilaeo] Discriminis causa. *Iesu* enim nomen eo tempore erat inter communissima, ut ex Iosepho quoque apparet. Eodem modo infra Ἰησοῦ τοῦ Ναζωραίου [*Iesu Nazareno*]. Aut mira est Iudaeorum ἀνιστορησία [*imperitia circa historias*], aut ante Dominum nostrum alter fuit Iesus itidem a Nazaretha, quem Hyrcano Simonis filio coaevum faciunt Thalmudistae.

70. *Οὐκ οἶδα τί λέγεις, nescio quid velis*] *Neque ipsum novi, neque satis intelligo quid velis:* ita enim hoc quod apud Matthaeum cum eo quod Lucas et Iohannes habent connectit Marcus, haud dubie Petro suggerente.

71. *Ἐξελθόντα*] *Egredi parantem.* Neque enim exiit, ut sequentia ostendunt.

Πυλῶνα, ianuam] Προαύλιον Marco. *Subdiale minus extra fores:* ita et Syrus hic accipit.

Ἄλλη, alia] Παιδίσκη [*ancilla*] Marco, ubi articulus non certam sed incertam personam designat, quod et in his et in aliis Scriptoribus saepe occurrit. Apud Lucam est ἕτερος [*alius*]. Sed commune est omnium linguarum ut masculinum usurpetur ἀντὶ τοῦ ἐπικοίνου [*pro communi*], quando sexum scire non multum refert: itaque ἕτερος est *alius quidam e servorum grege,* seu mas seu femina. Sic Plutarchus: dixit χαλεπαίνοντος Ἀπόλλωνι [*iratus Apollini*] cum de Thetide sermo esset. Euripides Troadibus:

—— Δύσγαμον αἶσχος ἑλὼν,

[—— *Nactus probrosas nuptias,*]

de Helena. Sopater in Declamatione τὸν μηδὲν ἀδικήσαντα [*nullius iniuriae compertum*], loquens de femina captiva: et Laertius masculino genere exprimit personam incertam in Vita Socratis, quam mulierem fuisse ostendit Plato Critone et Cicero De Divinatione I.

Καὶ λέγει αὐτοῖς, et dicit illis] Ita codices antiqui et Syrus: quare illud τοῖς ἐκεῖ [*iis qui illic erant*] putem interpretamentum esse praelatum ab iis qui non meminerant αὐτοῖς Hellenistis more Hebraeo dici etiam ubi nomen non antecessit. Vide quae supra 11: 1.

73. *Μετὰ μικρὸν δὲ, post pusillum*] *Post horae intervallum*

phallum: aut eo amplius (nam ὡσεὶ [*quasi*] addidit Lucas) quantum scilicet inter primum et secundum galli cantum intercedit: ita enim Marcus.

Οἱ ἑστῶτες, qui stabant] Malchi cognato praeeunte, adstipulantibus caeteris qui una ad ignem adstabant, ut docent nos Marcus, Lucas, Iohannes.

Ἀληθῶς] *Certe:* ita verti solere Hebraeum אכן alibi dictum.

Ἡ λαλία σου, *loquela tua*] Ad Samaritanum et Syriacum idioma propius accedens quam sermo Hierosolymitarum: quali nota olim Ephraimitas a suis popularibus dignoscebant Galaaditae, Iud. 12. Pronuntiatio Petrum Galilaeum docebat: porro Galilaei suspecti tanquam Iesu discipuli aut fautores. Accedebat et aliud indicium ab eo qui Petrum a se in horto visum meminisse sibi videbatur.

74. Καταναθεματίζειν] Non possum iis assentire qui καταναθεματίζειν hic idem esse volunt quod Act. 26: 11, et Iustino in Apologetico est βλασφημεῖν, apud Plinium *maledicere Christo.* Ut enim extenuandum non est delictum quod Petrus tanto cum dolore deflevit, ita non video cur causas conquirere debeamus onerandae ipsius culpae. Imo καταναθεματίζειν hic, ut ἀναθεματίζειν Act. 23: 14, Hebraeis החרים, est *sibimet male precari.* Formula quae saepe in Veteris Federis historia occurrit τοῦ ἀναθεματισμοῦ [*devovendi se*] haec est, *Haec mihi Deus faciat et haec addat si hoc ita se habet.* Eo tum modo Petrus diris se obligavit si Christum nosset, super iusiurandum quod et secundae negationi accesserat: ut solemus ex malis in peiora prolabi, nisi matura poenitentia succurrat. In manuscripto vetustissimo qui ex Graecia in Angliam venit est hic καταθεματίζειν, sicut et Apocal. 22: 3 κατάθεμα, quae vox eodem sensu est apud Iustinum.

Οὐκ οἶδα τὸν ἄνθρωπον, non novi hominem] Magnam apparet consternationem fuisse quae Petrum adegit ad tam incredibile mendacium. Vix enim quisquam erat Iudaeus qui Iesum de vultu non nosset, tot miraculis celebrem. Neque causam adferre Petrus ullam poterat quorsum eo venisset, si eum non noverat.

75. *Καὶ ἐμνήσθη ὁ Πέτρος, et recordatus est Petrus*] Simul excitatur et galli cantu, ut somnolenti solent, et Domini adspectu qui de superiore loco aciem oculorum in ipsum dirigebat, ut apud Lucam est.

Ἔκλαυσε πικρῶς, flevit amare] Sic Es. 22: 4, אמרר בבכי Graeci vertunt *πικρῶς κλαύσομαι* [*amare flebo*].

CAPUT XXVII.

1. *Συμβούλιον ἔλαβον, consilium inierunt*] Tantilli temporis spatio discessisse tot Senatores, iterumque ex tot Urbis regionibus convenisse, neque credibile est, et sine causa fingitur. Sensus est, post auditum Iesum seorsim Senatores inter se deliberasse quid esset faciendum. Ita *συμβούλιον ἔλαβον* et alibi sumitur ut *captum consilium* significet, supra 12: 14, 22: 15. Sed de hac re ad Lucam plenius.

Ὥστε θανατῶσαι αὐτὸν, ut eum morti darent] Non per insidias, quod infame; nec per tumultum, quod periculosum: sed publico iudicio, quod fieri non poterat nisi per Romanum Praesidem. Quare tota deliberatio in eo vertebatur, quomodo Praesidi id persuaderetur.

2. *Δήσαντες, cum vinxissent*] Id est, *δεδεμένον* [*vinctum*]. Ita solent *ἀόριστοι* significare etiam id quod ante contigerat. Nam vinctus erat Christus statim post prehensionem, ut ex Iohanne discimus. Vide quae ad Marc. 16: 1.

Παρέδωκαν, tradiderunt] Ut moris illis erat si quem prehendissent capitaliter noxium. Ita solebant in Provinciis Irenarchae quos apprehenderant interrogare, deinde cum interrogationibus ad Praesidem mittere, L. *Divus Hadrianus*, Digestis De custodia et exhibitione reorum. Hieronymus de Iudaeis: *Habebant hunc morem, ut quem adiudicassent morti, ligatum Iudici traderent.*

Τῷ ἡγεμόνι, Praesidi] Sic et Iosephus: *Πιλάτος δὲ τῆς Ἰουδαίας ἡγεμών* [*Pilatus vero Iudaeae Praeses*]. Bene vertit Latinus Interpres *Praesidi*, quanquam Procuratorem fuisse Pontium satis constat vel ex Tacito et Philone, qui *ἐπίτροπον* vocat. Nam *Praesidis* nomen, quod

ἡγε-

ἡγεμόνα plerumque Graeci vertunt, ut ait Macer citatus Lege prima Pandect. De officio *Praesidis*, generale est, quo omnes Provincias regentes appellantur. Quanquam vero Procuratorum officium proprie erat τὰ αὐτοκρατορικὰ χρήματα διοικεῖν [*Imperatoris pecunias administrare*], ut Dio loquitur, usurpatum tamen in minoribus Provinciis ut etiam extra fisci causas ius dicerent, atque etiam gladio animadverterent. Tales Procuratores dicuntur *vice Praesidis fungi*, Lege II. C. De poenis, et L. IV. C. Ad Legem Fabiam De plagiariis; et apud Ulpianum lib. IX De officio Proconsulis, ut citatur in veteri collatione legum Mosaicarum cum Romanis: *partibus Praesidis fungi* L. Ex consensu, § *Cum Procurator*, D. De Appellationibus. Ideo Iosephus de talibus agens Procuratoribus addit τῇ ἐπὶ πᾶσιν ἐξουσίᾳ [*cum potestate rerum omnium*], aut μέχρι τοῦ κτείνειν λαβὼν ἐξουσίαν [*etiam vitae ac necis accepto iure*].

3. Ὅτι κατεκρίθη, *damnatum esse*] Omnino referendum hoc ad Synedrii praedamnationem de qua supra 26: 66, quam Iudas accipiebat ut securae mortis indicium. Raro enim elabi solebant tali praeiudicio confossi.

Μεταμεληθεὶς, poenitentia ductus] Non video observari discrimen quod a multis traditur μεταμελείας et μετανοίας. Nam et οἱ ἔξω [*Scriptores profani*] ista permutant, et nostri itidem Scriptores, ut ecce Hebr. 12: 17 μετάνοια est id quod μεταμέλειαν dici volunt, *contractus initi poenitentia*, ut Iurisconsulti etiam loquuntur; contra μεταμεληθεὶς, supra 21: 29, is dicitur qui mentem meliorem recepit. Et Clemens Alexandrinus duplicem esse ait τρόπον μετανοοῦντος, τὸν μὲν κοινότερον, φόβον ἐπὶ τοῖς πραχθεῖσιν, τὸν δὲ ἰδιαίτερον τὴν δυσωπίαν τὴν πρὸς ἑαυτὴν τῆς ψυχῆς ἐκ συνειδήσεως [*poenitendi modum, alterum vulgarem, qui metus est ob res actas; alterum rariorem, qui est animae apud se ipsam ex conscientia pudor*]. Neque tamen vocabuli ambiguitas iis favere censenda est qui de Iuda misericordius quam par est pronuntiant. Aliud enim suadet et Petri oratio in Actis, et destricta Christi verba υἱὸν ἀπωλείας [*filium perditionis*] appellantis, addentisque *melius ei futurum fuisse si natus omnino non esset*. Ex circumstantiis igitur historiae magis quam ex sola vocis

proprietate enim moerorem hic intelligere debemus cui non adfuerit vera animi emendatio, idque tum ipsius culpa, tum Dei obdurantis iudicio. Neque interim improbo quod adversus Celsum secundo notat Origenes, tantam vim fuisse documentorum Christi ut etiam deploratae malitiae homini pudorem quendam peccandi et ex peccato cruciatum gravem incusserint.

4. *Αἷμα ἀθῷον, sanguinem iustum*] *Αἷμα* Hellenistis mortem quamvis violentam significat, ut et infra comm. 6. Hic *μετωνυμικῶς* [*per transnominationem*] ipsum eum qui morti destinatur.

Σὺ ὄψει, tu videris] Sic infra comm. 24, *ὑμεῖς ὄψεσθε* [*vos videritis*]. Est autem loquendi genus ex Latino sermone desumtum. Nam Romani curam rei alicuius a se in alium reiicientes aiunt, *Tu videris:* quod Graeci dicerent, *Σοὶ μελέτω* [*Tibi id curae sit*]. Quare mirum non est haud satis recte acceptam a Syro vim huius locutionis. Ad modum Caini loquuntur vera progenies Caini.

5. *Ἐν τῷ ναῷ, in Templo*] In ea parte Templi in qua considebat Synedrium, qui locus vocabatur לשכת הגזית [*Exedra caesi lapidis*].

Ἀπήγξατο] Est quidem Graecis *ἀπάγξασθαι suspendio sibi vitam adimere*, ut

— *Ἀπάγξασθαί με ποιήσεις*,
[— *Facies me pensilis ut sim*,]

apud Theocritum. Sed difficulter id conciliatur cum Petri narratione Act. 1, ubi aliud mortis genus Iudae tribuitur, effusis scilicet intestinis, cum pronus in faciem corruisset. Notum satis est quae sint excogitata ut ista inter se conciliarentur. Neque satis se expediunt qui laqueo fracto corruisse Iudam volunt. Videtur enim Petrus omnino casui inopinato, quem Divina providentia direxerit, non Iudae ipsius facto exitii causam adscribere. Nisi illis malumus accedere qui Iudam putant se iecisse praecipitem; ut *ἐλάκησε* sit *dissiluit*, quod evenire solet ex tali iactu. Videamus igitur an hoc loco Matthaeus non agat de morte Iudae, ut quae serius contigerit et forte post resurrectionem, ut multorum fert coniectura; sed de gravissimo exulceratae conscientiae tormen-

mento. Nam compressionem spiritus, e moerore summo hac voce indicari vel unus Tobiae liber nos docet, ubi de Sara dicitur 3: 10, Ἐλυπήθη σφόδρα ὥστε ἀπάγξασθαι [*Tristata est valde ut suffocaretur*]. Et de Achitophele, in quem quae dicta sunt a Davide in Iudam apprime congruunt, et de quo similiter legimus ἀπήγξατο [*suffocatus est*], ubi in Hebraeo est חנק, quod verbum et Syrus et Arabs hic usurpant, sentiunt Hebraeorum non ineruditi non laqueo sed moestitia eum periisse. Sic Πολίαγρος ἀπήγξατο [*Poliagrus moerore se confecit*], apud Aelianum: τῷ συνειδότι ἀπάγχεσθαι [*conscientia strangulari*] apud Chrysostomum Homilia XXII ad Antiochenos. Videri potest suspendii mortem Iudae adscribere Ignatius in Epistola ad Philippenses, ubi de Diabolo dicitur: Μετάμελον ἐμβάλλει τῷ προδότῃ ὃ βρόχον αὐτῷ δείκνυσι, ἀγχόνην διδάσκει [*Poenitentiam proditori eam inicit quae laqueum ei ostendit, suspendium docet*]. Sed qui eam epistolam cum iudicio leget facile deprehendet dictionem et χαρακτῆρα τοῦ λόγου [*dicendi ductum*] floridiorem quam est Ignatii. Nimirum scripserat ad Philippenses Ignatius, ut Polycarpus meminit. Sed cum ea epistola non exstaret, alia supposita est: quare nec Theodoretus nec Hieronymus nec Rufinus hanc agnoscunt.

6. Τὸν κορβονᾶν, *in Corbonam*] Iosephus Ἁλώσεως [*Belli Iudaici*] II, Τὸν ἱερὸν θησαυρόν· καλεῖται δὲ Κορβονᾶς [*Sacrum thesaurum; is autem Corbonas dicitur*]. Alibi γαζοφυλάκιον idem Iosephus et Lucas appellant. Iosephus etiam ἱερὰ χρήματα [*sacras pecunias*] et Θεοῦ θησαυρὸν [*Dei thesaurum*], atque in eo fuisse aliquando duo millia talentorum.

Ἐπεὶ τιμὴ αἵματός ἐστι, *quia pretium sanguinis est*] Argumentum a ratione Legis desumtum. Vetat Lex stupri pretium sacris inferri. At apud Hebraeos, cultus idolorum, stuprum, caedes velut paria censentur. Damnant hic se impuri Pontifices cum in venditore id facinus exsecrantur cuius ipsi emtores erant. At certe *cui prodest scelus is fecit.*

7. Τὸν ἀγρὸν τοῦ κεραμέως, *agrum figuli*] Exigui pretii locum fuisse oportet qui triginta siclis argenteis non pluris licuerit. Quare ἀγρὸν κεραμέως hic intelligo eum cu-

ceius uber omne ad figlina opera exhaustum fuerit, ita ut nullus inde fructus sperari posset.

7. Εἰς ταφὴν τοῖς ξένοις, *in sepulturam peregrinis*] Non ἀλλοφύλοις [*allenigenis*], quorum cura minime tangebat Sacerdotes, sed Iudaeis qui ex longinquis regionibus Hierosolyma adventabant religionis ergo, ac morte occupati non habebant ubi sepelirentur, qui οἱ ἐπιδημοῦντες [*advenae*] Act. 2: 10. Credibile est et ante prospectum fuisse eorum sepulturae. Sed ingens confluentium et subinde morientium multitudo plus loci desiderabat.

8. Ἀγρὸς αἵματος, *ager sanguinis*] Dialecto Hierosolymitana חקל דמא Act. 1: 19. Id nomen huic agro datum Deus voluit quo celebrior esset rei memoria. In Petri oratione Iudas hunc agrum acquisivisse dicitur, non tanquam rem suam, sed tanquam aeternum infamiae monumentum. Dicebat enim populus praeteriens, Hic est ager ille emtus ex pecunia pro qua Iudas Magistrum suum vendidit.

9. Διὰ Ἱερεμίου, *per Ieremiam*] Pro certo haberi debet multa apud Iudaeos Vatum veterum oracula conservata fuisse non scripto sed memoria, quanquam postea qui a parentibus acceperant ea privatim annotarunt: unde factum est ut ea oracula in libris ab Esdra digestis non extarent. Ἐκπυρώσεως [*incendii*] universalis exspectatio, etiam Graecis celebrata, non potuit non ab aliquo vaticinio ortum habuisse; quod quidem vaticinium ipsi Adamo adscribere non veretur Iosephus. Tale est et Enochi illud: Ἰδοὺ ἦλθε Κύριος ἐν μυριάσιν ἁγίαις αὐτοῦ [*Ecce venit Dominus cum sanctis millibus suis*], et quae sequuntur apud Iud. 14, 15. Tale illud: "Ἃ ὀφθαλμὸς οὐκ εἶδε, καὶ οὖς οὐκ ἤκουσε, καὶ ἐπὶ καρδίαν ἀνθρώπων οὐκ ἀνέβη, ἃ ἡτοίμασεν ὁ Θεὸς τοῖς ἀγαπῶσιν αὐτὸν [*Quod oculus non vidit, nec auris audivit, nec in cor hominis adscendit, quae praeparavit Deus iis qui diligunt illum*], quod inter Eliae dicta antiquitus celebrabatur. Talis et ille παλαιὸς λόγος ἀνδρῶν [*vetus hominum sermo*] Iosepho memoratus: Ἔνθα τότε τὴν πόλιν ἁλώσεσθαι καὶ καταφλεγήσεσθαι τὰ ἅγια νόμῳ πολέμου, στάσις ἐὰν κατασκήψῃ καὶ χεῖρες οἰκεῖαι προμιάνωσι τὸ τοῦ Θεοῦ τέμενος [*Tunc fore ut Urbs capiatur et Templum belli lege incendatur, ubi seditio in-*

invaserit et indigenarum manus polluerit sacratum Dei locum]. Et illud λόγιον [*oraculum*] apud eundem: Ἁλώσεσθαι τὴν πόλιν καὶ τὸν ναὸν, ἐπειδὰν τὸ ἱερὸν γένηται τετράγωνον [*Tunc fore ut capiatur Urbs et Templum, ubi Templum quadratam formam acceperit*]. Iam vero et illud sciendum est, veterum Prophetarum verbis uti solitos Prophetas posteriores. Ita Ezechiel multa habet verbotenus ex Ieremia desumta, ut apparet collatis locis Ier. 31: 29, 30, Ezech. 18: 2, 3, et alibi. Sic et in Apocalypsi Iohannis multas περικοπὰς [*sectiones*] invenire est ex Ezechiele et Daniele. Et illud quod ex antiqua traditione, cuius Origenes meminit et post eum Hieronymus, ut Eliae citavimus, ab Elia mutuatus est Esaias 64: 4. Imprimis autem Zacharias amat imitari locutiones Ieremiae. Quis enim non videt quod apud eum est 1: 4, sumtum ex Ier. 18: 11 et 35: 15, quod est apud eum 1: 6, ex Thren. Ier. 2: 17, quod est 3: 8, ex Ier. 23: 5, atque alia eiusmodi. Quapropter dicere etiam solent Iudaei *spiritum Ieremiae fuisse in Zacharia*, atque adeo Ieremiam eundem esse et Zachariam. Quare non video quid obstet quominus et dictum hoc de *triginta siclis* ab Ieremia primitus usurpatum, hominumque memoria conservatum, per Zachariam repeti Deus voluerit; quod tamen hic a Christo citetur primi auctoris nomine, quanquam in libris ab eo scriptis non exstat. At Hieronymus ostensum sibi ait a Nazarenae sectae homine librum in quo id exstaret sub Ieremiae nomine, qui liber privatam continuit annotationem famae antiquitus traditae per ora Hebraeorum. Tales autem annotationes, quia publica auctoritate factae non sunt, merito vocantur ἀκανόνιςοι [*extra canonem positae*]: neque tamen id obstat quo minus in eis multa contineantur et vera et vetera. Sic idem Zacharias illud, *Increpet te Deus, o Satan!* sumsit ex antiqua traditione, quae deinde perscripta est in libro ἀποκρύφῳ [*spurio*] cui titulus Ἀνάληψις Μωσέως [*Assumtio Mosis*]. Quin et illud apud Ephesios: Ἔγειραι ὁ καθεύδων καὶ ἀνάςα ἐκ τῶν νεκρῶν, καὶ ἐπιφαύσει σοι ὁ Χριςός [*Surge qui dormis, et exsurge e mortuis, et illuminabit te Christus*], Graeci notant desumtum ἐκ τῶν Ἱερεμίου λεγομένων ἀποκρύφων [*ex Ieremiae iis quae spuria dicuntur*]. Sicut

et illud: *Οὔτε περιτομή τί ἐστιν, οὔτε ἀκροβυστία, ἀλλὰ καινὴ κτίσις* [*Neque circumcisio valet aliquid, neque praeputium, sed nova creatura*], antiquitus sub Mosis nomine celebrabatur. Quod autem quidam existimant ab audace librario adiectum nomen *Ieremiae*, cum Matthaeus Prophetam nominasset, probare non possum, quia video iam ab Origenis temporibus laboratum ut hic nodus solveretur; qui labor supervacuus fuerat si qua exemplaria caruissent nomine *Ieremiae*. Multo credibilius est a Syro id nomen omissum, quia constabat in scriptis Ieremiae istud non reperiri. At agnoscit Arabs et Latinus et quicquid est Veterum. Dictum autem hoc Ieremiae, repetitum a Zacharia, in eorum est genere quae primitus res illorum temporum significarent, ita tamen ut in Christi tempora etiam magis congruerent; quod Deus manifestum fecit singulari eventuum directione. Nam apud Zachariam sensus hic est primo intentus, qualem et apud Ieremiam fuisse credibile est: Deus ut sua beneficia in populum Hebraeum collata ingrate nimis accepta doceat, ait operae in illos impensae mercedem a se postulatam; assignatum autem sibi a populo vile pretium, quo minima aestimari solent mancipia, triginta siclos; se vero illud pretium iussisse proiici in agrum aliquem in quem fragmenta fictilium proiici solebant: quo facto demonstratum voluit omnem pompam ceremoniarum, qua impleta egregiam se beneficiis Divinis gratiam referre Hebraei existimabant, cum abesset pius animus, indignam esse quae a se acceptaretur. Hoc vero omne sicut ad Ieremiae et Zachariae tempora pertinebat, ita multo magis congruebat Christi temporibus. Atque ideo factum est Divinae providentiae gubernatione, ut, quod *ἀλληγορικῶς* [*sermone aliud innuente*] tunc erat dictum, Christi aetate, manente sensu illo *κατ' ἀλληγορίαν* [*ad aliud respiciente*] etiam secundum proprietatem verborum impleretur. Quod genus impletionis vaticiniorum in hac mortis Christi historia saepe occurret. Deus enim in Christo aestimatus est a Pontificibus siclis triginta, cum tanti emtus est in Christum proditor: atque ea pecunia vere in agrum figlinum non tam impensa quam contemtim proiecta est, facto quidem Pontificum, consilio autem Divi-

vino: unde quod illi fecerunt, recte Deo dirigenti adscribitur.

Καὶ ἔλαβον, et acceperunt] Ἔλαβον et quod sequitur ἔδωκαν [*dederunt*] sumenda hic sunt indefinite sine ulla personae aut numeri consideratione. Factum enim notatur, non quis faciat. Apud Zachariam ipsi Zachariae ut id faciat, atque eo modo ingratum populi animum testatum reddat, imperatur; hic vero Deus curavit id ipsum per Pontifices fieri, quod ostendit sequens clausula, *Καθὼς συνέταξέ μοι Κύριος* [*Sicut constituit mihi Dominus*]. Sed per quemcunque fiat, eadem manet significatio. Quare nihil peccavit Syrus qui hic primae personae verbis usus est; quem si sequi volumus erit illud ἔδωκαν mutandum in ἔδωκα [*dedi*].

Τὰ τριάκοντα ἀργύρια, triginta argenteos] Supple νομίσματα [*nummos*], ut diximus supra. LXX, Symmachus, Aquila, τριάκοντα ἀργυροῦς· supple σίκλους [*siclos*]. Vide quae diximus supra.

Τὴν τιμὴν τοῦ τετιμημένου, pretium appretiati] אדר היקר apud Zachariam. אדר est τιμὴ, non tamen qua *pretium* sed qua *honorem* significat; sed haec solent inter se commutari. Legisse autem videtur Matthaei Interpres הַיָּקָר; nam יָקָר est adiectivum, significatque τὸν τιμήεντα, aut, ut hic effertur, τὸν τετιμημένον, cum יְקָר sit substantivum significans *gloriam* aut *reverentiam*. LXX vertunt, Σκέψαι εἰ δόκιμόν ἐστιν [*Vide an probum sit*], nimirum per illud σκέψαι ostendentes dicti εἰρωνείαν [*illusionem*]. Aquila satis ad verbum, Ὑπερμεγέθης ἡ τιμὴ, *Egregium vero pretium*.

Ὃν ἐτιμήσαντο ἀπὸ υἱῶν Ἰσραὴλ, quem appretiaverunt e filiis Israëlis] Matthaei Interpres quod sequitur אשר retulit ad τὸν τετιμημένον, quomodo acceptum ab eo היקר iam diximus: Aquila ad τὴν τιμήν· ideo ἣν ἐτιμήθην ὑπὲρ αὐτῶν [*quo aestimatus sum ab illis*] transtulit. LXX pro *quomodo* sumunt, ὃν τρόπον ἐδοκιμάσθην ὑπὲρ αὐτῶν [*quomodo honoratus sum ab illis*]. Nam δοκιμάζειν omnino illi pro τιμᾶν [*honorare*] posuerunt; ut Plato, cum dicit πρὸς ἀνθρώπων δοκιμάζεσθαι [*ab hominibus honorari*]. Ἐτιμήσαντο hic positum est pro eo quod apud Prophetam

ἐτιμήθην· recte: quia ibi Deus loquitur, hic res narratur. Ἀπὸ υἱῶν recte exponitur ἐξ υἱῶν [*ex filiis*]: nam istae praepositiones sunt ἰσοδύναμοι [*idem pollentes*]: ita infra commate 21 dicitur τίνα ἀπὸ τῶν δύο [*utrum ex duobus*]. Sed hic est ἔλλειψις [*defectus*] vocis τινές [*aliqui*]. Similem notare est supra 23: 34, Marc. 6: 43, Luc. 11: 44, 21: 16, Act. 21: 16. Sic et Abydenus in historia de Sisithro, quo nomine Noam appellat, μετίει τῶν ὀρνίθων [*misit avium*] id est, τινὰς τῶν ὀρνίθων [*aliquas avium*]. Ioh. 16: 17, εἶπον οὖν ἐκ τῶν μαθητῶν [*dixerunt igitur ex Discipulis*], id est, τινὲς ἐκ τῶν μαθητῶν [*quidam ex Discipulis*]. Tale est et illud supra αἴρει ἀπὸ τοῦ ἱματίου [*tollit a vestimento*], id est, τὶ ἀπὸ τοῦ ἱματίου [*aliquid a vestimento*], 9: 16.

10. *Εἰς ἀγρὸν τοῦ κεραμέως, in agrum figuli*] אל יוצר, *ad figulum*. Videtur ignobilis fuisse locus ita vulgo appellatus, simili figura ut cum dicitur:

Iam proximus ardet
Ucalegon.

Neque longe a Templo hunc agrum, cuius Zacharias meminit, fuisse indicio est id quod additur בית יהוה [*in domum Domini*], quod an et in Ieremiae dicto fuerit dubitari potest. Forte ex eo agro sumi solebat humus ad fictilia Templi, ut idem sit locus qui שער החרסית [*Porta fictilium*] Ier. 19: 2, ס nimirum posito pro ש, quod non caret exemplo. Nam quod יוצר Kimchi interpretatur τὸν γαζοφύλακα [*Praefectum aerario*] sine exemplo est: ubicunque enim reperitur *figulum* significat, et proinde κεραμέα vertunt LXX Esai. 41: 25, Thren. 4: 2. Aquila hoc loco: Ῥίψον αὐτὰ πρὸς τὸν πλάστην [*Proiice illa ad fictorem*]. Apud LXX videtur χωνευτήριον [*conflatorium*] dictum καταχρηστικῶς [*per abusionem*] pro eo quod dicendum erat κεραμεῖον [*figlinam*]: cuiusmodi abusiones passim apud eos reperire est.

Καθὰ συνέταξέ μοι Κύριος, sicut constituit mihi Dominus] Hoc ex superioribus Prophetae verbis non frustra hic additum, ut intelligantur haec omnia Divini consilii dispensatione accidisse. Cum autem hoc dictum Ieremiae per Zachariam repetitum hic recitat Matthaeus, simul ostendit tacite eas poenas imminere Iudaeis quas iidem

Pro-

Prophetae olim sui temporis hominibus praedixerant; fore enim ut populus ille, a Deo fastiditus et extra eius tutelam positus, intestinis discordiis agitaretur.

11. *Σὺ εἶ ὁ βασιλεὺς τῶν Ἰουδαίων, tune es Rex Iudaeorum*] Nam cum hoc elogio Pontifices Iesum Pilato tradiderant, quia hoc crimen affectati Regni maxime putabant valiturum ut Pilatus Iesum morti addiceret; semet interim capitis damnantes, ut qui Messiam Regem Regni adspectabilis et eversorem Romanae dominationis, avidissime exspectarent.

Σὺ λέγεις, tu dicis] Haec est *praeclara* illa *confessio* cuius meminit Paulus 1 Tim. 6: 13. Cum vero Iesus hic Regem se fateatur, negari mihi videtur non posse *Regnum* eius aliquo modo inchoatum esse cum veritatem coepit docere: nam ita ipse apud Iohannem Regnum interpretatur. Neque obstat quod passim Regni eius initium duci videtur ab evectione in coelum: id enim de plena Regni possessione intelligendum est. Et sane videri potest David etiam hac in re imaginem Iesu gessisse. Nam et is primum in Regem unctus est, post id, Regni portione aliqua accepta, mox ius Regni in solidum accepit, 2 Sam. 2 et 5. Certe potestas remittendi peccata, quam Iesus vitam mortalem agens exercuit, ad Regnum pertinebat, ut et liberrima illa miraculorum pro arbitrio dispensandorum potestas.

12. *Καὶ ἐν τῷ κατηγορεῖσθαι αὐτὸν, et cum accusaretur*] Haec erat secunda et intentior accusatio, cum vidissent Pontifices Pilatum priori criminatione non multum moveri, ut ex Luca discimus. Haec reo coram facta, more Romano, Act. 25: 16.

Οὐδὲν ἀπεκρίνατο, nihil respondit] Causa silentii, praeter deliberatam mortis patientiam, haec erat, quod apud religiosum iudicem accusatio ista sua sponte evanesceret. Nam *in criminibus Maiestatis*, ut Modestinus inquit, *persona spectanda est an potuerit facere:* Iesum autem, plebeiae sortis hominem, nullas habentem armatorum copias, praesidia nulla, res ipsa satis ab hac suspicione liberabat. Quodsi Pilatus, ut factum est, vellet suam religionem Iudaeis gratificari, supervacua erat omnis defensio. Vide quae dicta sunt supra 26: 63. Et confer illud Esaiae ולא יפתח פיו [*neque aperuit os*] 53: 7.

13.

13. *Πόσα σου καταμαρτυροῦσι, quanta adversum te dicunt testimonia*] Multa quidem adferebant, sed partim ea quorum fidem implere non poterant, ut de non solvendis tributis; partim nihil pertinentia ad Maiestatem, ut de doctrina sparsa per omnem Iudaeam. Neutra refutationis egebant.

14. *Ὥστε θαυμάζειν τὸν ἡγεμόνα λίαν, ita ut miraretur Praeses vehementer*] Confer Esai. 49: 7. Cogitabat forte Terentianum illud:

An quisquam iudex est qui possit noscere
Tua iusta, ubi tute verbum non respondeas?

At profecto in criminum causis non modo tacentes, nisi convicti certissimis testimoniis, damnari non possunt, sed ne confessio quidem perire volentium admittenda est.

15. *Κατὰ δὲ ἑορτὴν, festo autem tempore*] Τὸ πάσχα [*Paschate*], ut ait Iohannes. Nam ea eminenter ἑορτὴ dicebatur, ut supra 26: 2, 5 et Ioh. 4: 45, collato loco eiusdem libri 2: 13. Iosephus, τῆς πάσχα προσαγορευομένης ἑορτῆς [*festi temporis quod Pascha dicitur*]: alibi, ἀζύμων ἑορτὴ Φάσκα [*Azymorum festum tempus Phasca*]: rursum alibi, ἑορτὴ καλουμένη Φάσκα [*festum tempus vocatum Phasca*]: quomodo et Lucas, ἐν τῷ πάσχα ἐν τῇ ἑορτῇ [*Paschate, tempore festo*]: quibus in locis Pascha συνεκδοχικῶς [*per complexionem*] vocatur totum tempus Azymorum. Veterem hunc morem fuisse non credo. Nam Lex Mosis erat χωρὶς οἰκτιρμῶν [*sine ulla miseratione*], ut ait Scriptor ad Hebr. 10: 28. Ὁ νόμος τὸ ἀσύγγνωστον ἔχει [*Lex ignoscere nescit*], inquit Scriptor Responsionum ad Orthodoxos. Nec cuiquam homini data ignoscendi potestas, non Regi, non Synedrio, non populo universo. Nam Ionathan, cuius poenam populus deprecabatur, aut contra aequum ad poenam poscebatur a patre, aut certe non ex Lege Mosis, sed ex novo edicto Regio: nam in Legem nihil peccaverat. David Absalomo veniam dare ausus non est, donec forte propositum paterno affectui, Ioabo annitente, succubuit. Ioabo quoque homicidii poena dilata, non donata est. Ipsi Synedrio Sameas exitium vaticinatus est quod Herodem accusatum non condemnasset. Quare credibile est a Romanis

nis hoc esse. Nam in Livii historia invenimus *lectisternii* indicti *diebus vinctis demta vincula; religioni deinde fuisse quibus eam opem Dii tulissent vinciri*. Ad hoc exemplum putem ab Augusto hanc gratiam concessam populo Iudaico; idque mandatis Procuratorum fuisse comprehensum. Nam alioqui Praesides Romani nullam habebant ignoscendi libertatem, ut leges nos docent. Sic Christiani Imperatores Valentinianus, Theodosius et Arcadius, generali lege indicibus mandarunt ut primo die Paschali omnium in carcere clausorum, nisi ob certa crimina quae Lex enumerat, vincula dissolverentur.

16. *Εἶχον*] Impersonaliter dictum; quod genus loquendi saepe iam annotavimus. *Habebant vinctum quendam*, id est, *quidam vinctus habebatur*.

Ἐπίσημον] *Famosum*; ut qui inter capita fuisset seditionis ad caedem usque progressae. Quare λῃστὴς apud Iohannem significat φονέα [*homicidam*] quo nomine hunc Barabbam Petrus appellat Act. 3: 14. Sed et Iosephus seditionum principes λῃστὰς appellat, ut et σικαρίους [*sicarios*], quia scilicet arma habebant publico iniussu. Lege Cornelia de Sicariis teneri eum qui auctor seditionis fuerit ait Marcianus L. *Eiusdem*, D. Ad Legem Corneliam. Sic σικαρίων vox sumitur et Act. 21: 38.

17. *Συνηγμένων οὖν αὐτῶν*, *congregatis ergo illis*] Synedrio scilicet coacto, adstante populo: ita colligimus ex Luc. 23: 13, et ex eo quod infra sequitur 20. Solitum id fieri ex Iosepho apparet, apud quem ad Flori tribunal accedunt οἵ τε ἀρχιερεῖς καὶ δυνατοὶ, τό τε γνωριμώτατον τῆς πόλεως πᾶν [*primi Sacerdotum et Magistratus, et quicquid in urbe conspicuum erat*].

Λεγόμενον Χριστὸν, *qui dicitur Christus*] Χριστὸν hic non ponitur vice cognominis: nondum enim ita increbuerat id vocabulum ut Iesus eo velut proprio vocaretur. Sed λεγόμενον Χριστὸν significat eum qui a multis credebatur esse promissus Messias. Vide Ioh. 9: 22. Marcus hic pro eodem dixit ὃν λέγετε βασιλέα τῶν Ἰουδαίων [*quem dicitis Regem Iudaeorum*].

18. *Ἤιδει γὰρ*, *sciebat enim*] Tum ex antegressa fama; tum ex ipsius Iesu modestia, et quod nulla in eum crimina adferrentur.

Ὅτι

Ὅτι διὰ φθόνον παρέδωκαν αὐτόν, illos per invidiam tradidisse eum] Ut olim fratres Iosephum.

19. *Ἐπὶ τοῦ βήματος, pro tribunali*] Factum hoc mihi videtur non in ultima cognitione qua Christus cruci damnatus est, sed in alia priore. Nam aliquoties in tribunal processit Pilatus ex eo scilicet loco in quo habebat Consilium suum: nam de Consilii sententia Praesides pronuntiare solebant. Is locus a tribunali velo interposito discernebatur: unde illud *velo levato* in iure, id est, nulla adhibita consultatione; cui contrarium est *παραπετάσματος μέσου*, id est, *velo interposito* in Constitutionibus quae dicuntur Clementis lib. II cap. 52. Hunc locum τὸ ἀπόῤῥητον δικαστήριον [*secretum iudicii locum*] vocat Philostratus Vita Apollonii lib. IV cap. 16, *τὰ σήκρητα τῶν δικαστηρίων, secreta iudiciorum* Synodus Africana. *Secretarium* saepe est in Martyrologiis, ut apud Adonem Pridie Eidus Augusti de Euplo: *Cum esset extra velum secretarii, intromissus est iubente Calvisiano Consulari in auditorium.* Exstat eadem vox in Collatione Carthaginiensi; et L. 3 C. *Ubi Senatores;* et L. *In causis*, C. De accusat. et alibi. Priorem hanc cognitionem secuta est interlocutio de Christo flagris caedendo, nimirum quaestionis in eum habendae ergo: quod *μάστιξιν ἀνετάζεσθαι* [*flagris inquiri*] dixit Lucas Act. 22: 24. Tacitus de Herennio Gallo: *Scissa veste, verberato corpore; quo pretio, quibus consciis prodidisset exercitum dicere iubent.* Cicero Verrina de suppliciis, *virgam*, ait, *magis in tormento esse quam in supplicio.* Gordianus Imperator L. *Nullam*, C. Ex quibus causis infamia irrogatur: *Nullam existimationis infamiam avunculus tuus pertimescat ictibus fustium subiectus ob crimen quaestione habita.* Est huius moris viva descriptio in Chrysostomi oratione XIII De statuis. Sperabat quidem Pilatus aliud quoque ex hac flagellatione, populi scilicet misericordiam; verum interim oportebat speciem aliquam iuris adhiberi iniuriae. Quod quidam volunt caesum flagris Christum in partem poenae ex more Romano, consistere non potest. Nam Iohannes aperte docet, post Christum flagris caesum aliquantum temporis intercessisse antequam cruci Christus addiceretur. At in his qui suppli-

plici causa caedebantur una erat sententia, cuius haec erant verba legitima: *Summove, lictor, despolia, verbera, lege age, animadverte.* Quare quod infra est comm. 26 φραγελλώσας, dictum est per retrogressionem; id est, cum eum iam ante flagris cecidisset. Iosephus de Iudaeis quibusdam a Floro comprehensis, οὓς μάστιξι προαικισάμενος ἀνεσταύρωσεν [*quos flagris cum cecidisset, mox adfixit cruci*]. Ita nihil necesse est tantillo tempore bis flagris caesum Christum comminisci, quod quidam sine causa ac probabilitate faciunt.

Ἡ γυνὴ αὐτοῦ, *uxor eius*] Invaluerat Tiberii tempore contra morem veterem, ut in Provincias missos uxores suae comitarentur. Notat Tacitus Annalium III. Addit ibi Caecina *ab his negotia suscipi, transigi; duorum egressus coli; duo esse praetoria.*

Τῷ δικαίῳ] Id est, *innocenti;* ut et infra 24. A Deo enim patefacta ipsi per insomnium Iesu innocentia, forte et mala quae Pilatum ex iniusta damnatione manebant: et fieri potuit ut fuerit mulier θεοσεβής [*Dei timens*], quales interdum et aliorum Praesidum Romanorum uxores fuisse apparet.

23. *Τί γὰρ κακὸν ἐποίησεν*] Subintelligitur recusatio postulationis: *Non faciam, Quid enim mali patravit?* Nam Scriptores nostri non ipsa verba Pilati exprimunt, sed sensum: atque ideo etiam cum ille loquens inducitur observare est Hebraismos, ut infra 24. Hebraeis autem mos est reticere id cuius ratio redditur. Exempla alibi allata sunt.

Περισσῶς ἔκραζον, λέγοντες, Σταυρωθήτω, magis clamabant, dicentes, Crucifigatur] Tales sunt illi clamores populi apud Tertullianum, *Christianos ad leonem; Christianos ad bestias.* Apud Lampridium, *Delatores ad leonem.* Sic in Actis clamant Iudaei, *Αἶρε αὐτὸν* [*Tolle eum*], et *Αἶρε ἀπὸ τῆς γῆς* [*Tolle de terra*], 21: 36, 22: 22. Similia sunt, *Tiberium in Tiberim*, apud Suetonium; *Ardeat Valens*, apud Ammianum. Tales vanas populi voces quanquam non audiendas esse Imperatores pronuntiarunt, ut L. *Decurionum*, C. De Poenis, multi tamen Magistratus iis supra aequum movebantur. Crucem autem Christo optant, quia id ignominiosissimum erat sup-

supplicium. *Summo supplicio*, id est, cruce, inquit Paulus in Sententiis: Apuleius *extremam poenam* dixit. Vide et Ciceronem Verrina ultima.

24. *Θόρυβος γίνεται, tumultus fieret*] Cum narret Iohannes dictum a Iudaeis, *Nos Legem habemus secundum quam debet mori, quia Filium Dei se fecit*, et magnis clamoribus rem agitatam omnes Scriptores sacrae huius historiae tradant, vero simile est metum iniectum Pilato ne populus per tumultum Iesum ad mortem raperet, et si ipse obsisteret, defectionem moliretur, tanquam Mosis Lege contemta. Nam et ante fuerant qui Christum lapidibus obruere tentarent; et postea in Stephano idem accidit. Qui metus quanquam indignus viro constante, ac ne Romanis quidem nedum Divinis legibus Pilatum liberaturus a crimine condemnatae innocentiae, multum tamen culpam eius in comparatione Iudaicae saevitiae elevat: quod Christus significare videtur Ioh. 19: 11. Atque ita interpretor quod apud Marcum est *βουλόμενος τῷ ὄχλῳ τὸ ἱκανὸν ποιῆσαι* [*volens populo satisfacere*], non quod popularem auram Pilatus captaverit (*ἦν γὰρ τὴν φύσιν ἀκαμπὴς καὶ μετὰ τοῦ αὐθάδους ἀμείλικτος* [*erat enim ingenio inflexibilis et cum arrogantia implacabilis*], ut de eo scribit Philo; a quo non dissident quae tradit Iosephus), sed quod cum signa inferret Hierosolymis et cum gazophylacium vellet attingere, expertus esset quam facile ad vim parandam impelli populus ille posset obtentu patriae legis. Hoc igitur periculum innocentis supplicio redemtum voluit; eorum more qui ius et aequum violant reipublicae, ut aiunt, causa, cum interim eo facto rempublicam ex imis sedibus convellant.

Ἀπενίψατο τὰς χεῖρας, lavit manus] Iis assentio qui manuum lotionem ad testandam innocentiam putant non Iudaeorum fuisse propriam, quam ad rem viri eruditi pridem locum Deut. 21: 6, Ps. 26: 6, et alium Aristeae attulerunt (quibus addi potest et Iosephi locus Originum XX cap. 2.), sed notam aliis quoque gentibus, quia puritatem aquae elemento designare admodum naturale est. Certe qui Diis Gentium sacrificare volebant afferre debebant *ὁσίας χεῖρας* [*puras manus*], idque ipsum testari solemni manuum lotione: unde qui scelere aliquo erant con-

contaminati solebant, ut Demosthenes loquitur, χερνίβων εἴργεσθαι [pollubro arceri]. Sophocles:

—— *Μήτε θύμασι*
Κοινὸν ποιεῖσθαι, μήτε χερνίβων νέμειν.
[—— *Nec de victimis*
Tribuere partem, lavare nec pariter manus.]

Meminit eius moris et Scholiastes Aristophanis plus uno loco. Vide quae supra notavimus ad cap. 3. Sed et moris antiqui fuit ut iudices ex legibus aliquem damnaturi manibus ad solem elevatis testarentur ἀθῷοι ὑπάρχειν τοῦ αἵματος τοῦ ἀνθρώπου [*insontes se esse circa sanguinem hominis illius*], ut videre est in libro satis antiquo cui titulus est *Constitutionum Apostolicarum Clementis* lib. II cap. 52. Philoni, tertio De vita Mosis, λουτὴρ σύμβολον ἀνυπαιτίου ζωῆς [*Lavacrum symbolum vitae insontis*]. Iudaeis mos vetus nunc etiam manet a funere venientibus manus lavandi, quo testantur se causam morti non praebuisse et omnia ministrasse necessaria.

Ὑμεῖς ὄψεσθε, *vos videritis*] Vide supra 4.

25. Τὸ αἷμα αὐτοῦ ἐφ' ἡμᾶς, *sanguis eius super nos*] Id est, nos tenebimur. Ita LXX Levit. 20: 9 et 11, דמיו בו [*sanguis eius super eum*] et דמיהם בם [*sanguis eorum super eos*] bene vertunt ἔνοχος ἔσται [*reus erit*] et ἔνοχοί εἰσιν [*sontes erunt*]. At 2 Sam. 1: 16 servarunt Hebraismum: Τὸ αἷμά σου ἐπὶ τὴν κεφαλήν σου [*Sanguis tuus super caput tuum*]: quomodo et Romani dicebant, *Sit capiti tuo*. Testes solebant dicere, *Sit sanguis istius super nos*. Vide Praeceptorum iubentium CV.

Καὶ ἐπὶ τὰ τέκνα ἡμῶν, *et super filios nostros*] Mos vetus non se modo sed et liberos devotandi. In federe Smyrnaeorum cum Magnetibus est: Ἐπιορκοῦντι γε ἐξώλεια, καὶ αὐτῷ καὶ γένει τῷ ἐξ αὐτοῦ [*Iurata violantem exitium sequatur atque etiam posteros eius*]. Seneca Rufum ait optasse ut quod male erat ominatus *id in se et filios suos recideret*. Certe magnis sceleribus etiam posteritatem obstringi, non Hebraeorum tantum sed et omnium prope gentium fuit opinio. Docent passim historiae. Thucydides libro I, ubi de Cylonio piaculo agit: *Καὶ ἀπὸ τούτου ἐναγεῖς καὶ ἀλιτήριοι τῆς θεοῦ ἐκεῖνοί τε ἐκαλοῦντο καὶ τὸ γένος τὸ ἀπ' ἐκείνων* [*Ex eo contacti piaculo De-*

Denique expositi habiti et ipsi et eorum posteritas]. Adde quod narratur 2 Sam. 21, et locum ex Hebraico libro Praeceptorum adductum a Iohanne Drusio, viro optime de his literis merito. Multa hac de re habet Plutarchus libro περὶ τῶν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ βραδέως τιμωρουμένων [*De sera Numinis Vindicta*]. Quae eo minus iniqua nobis videbuntur, si addamus, potuisse posteros seria ac sollemni detestatione paternorum scelerum piaculo solvi. Certe Hebraeis praecipitur ut non sua tantum singuli sed et parentum delicta suppliciter agnoscant; quod et populi nomine facit Daniel 9 et Nehemias 9.

26. Φραγελλώσας, *flagellatum*] Vide quae supra diximus ad comm. 19. Est autem haec vox e Latina translata in usum Graeci sermonis, ut κουςωδία [*custodia*] et quae apud Ignatium leguntur, δεσέρτωρ, δεπόσιτα, ἄκκεπτα, ἐξεμπλάριον [*desertor, deposita, accepta, exemplar*].

Παρέδωκεν ἵνα ςαυρωθῇ, *tradidit ut crucifigeretur*] Dubitant quidam permiserit duntaxat Iudaeis Christum Pilatus, an iudicis more damnaverit. Ambigue loquitur Tertullianus: *Ad doctrinam vero eius, qua revincebantur magistri primoresque Iudaeorum, ita exasperabantur, maxime quod ad eum ingens multitudo deflecteret, ut postremo oblatum Pontio Pilato, Syriam tunc ex parte Romana procuranti, violentia suffragiorum in crucem Iesum dedi sibi extorserint.* Lactantius autem prolatam a Pilato sententiam diserte negat lib. IV Institutionum cap. 8, quomodo et Chrysostomus sensit Oratione secunda de Eleemosyna. Sed contrarium multa evincunt; primum locus tribunalis in quem processit Pilatus; deinde quod per solos milites Romanos exactum supplicium; ipsa poena propria Romani iuris: nam crux Iudaeis legibus ignota: titulus a Pilato dictatus; corpus ab eo postulatum, aliaeque circumstantiae. His adde, quod iam ante, cum Pilatus dixisset, *Vos de eo ex lege vestra iudicate*, Iudaei responderant, sibi capitalium iudiciorum potestatem ablatam: quare et omnes insecuti clamores non alio tendebant quam ut Pilatus sua voce Iesum damnaret: atque hoc est in quo populo furenti contra ius et aequum et mentis suae sententiam obsequium commodavit. Sed et provocatio Catholicorum et Τεσσαρεσκαιδεκατιτῶν [*Quatuor-*

Quordecimanorum] ad Acta Pilati ostendit rem iudicii specie gestam. Adde Tacitum: *Auctor nominis eius Christus, qui Tiberio imperitante per Procuratorem Pontium Pilatum supplicio affectus erat.* Ipse Christus supra 20: 19 dixit de se: Παραδώσουσιν αὐτὸν τοῖς ἔθνεσιν εἰς τὸ ςαυρῶσαι [*Tradent eum Gentibus ad crucifigendum*]. Neque aliter senserunt veteres Christiani. Ignatius de Christo: Ἀπόφασιν ἐδέξατο παρὰ τοῦ Πιλάτου [*Sententiam accepit a Pilato*]. Cyprianus adversus Demetrianum: *Hunc magistri eorum atque primores, hoc est, quos et doctrina ille et sapientia revincebat, accensi ira et indignatione provocati, Pontio Pilato, qui tunc ex parte Romana Syriam procurabat, tradiderunt, crucem eius et mortem suffragiis violentis ac pertinacibus flagitantes.* Crucem autem irrogatam Christo, tanquam seditionis auctori, verissime ab aliis notatum est: eam enim poenam ei crimini statuunt Romanae leges, ut notat Paulus V Sent. Tit. XXII, pro qua nunc *furcam* in Pandectis legimus, quippe crucis usu in suppliciis per Constantinum sublato. Exempla crucifixorum seditionis crimine in ipsa Iudaea et a Varo et a Floro habes apud Iosephum.

27. Εἰς τὸ πραιτώριον, *in praetorium*] Non erat tribunal Pilati intra praetorium, sed in stadio, quod erat non longe a praetorio. Iosephus: Ὁ Πιλάτος καθίσας ἐπὶ βήματος ἐν τῷ μεγάλῳ ςαδίῳ [*Pilatus tribunali insidens in magno stadio*]. Pars huius areae lapidibus erat constrata, ut ex Iohanne discimus: ibi erat et consistorii locus et tribunal.

Ὅλην τὴν σπεῖραν, *universam cohortem*] Aliam cohortem ab ea quae Templo et Sacerdotibus erat assignata, et quae *custodia* vocabatur. Σπεῖρα δέ ἐςιν ὃ καλοῦμεν νῦν νοῦμερον [*Cohors id quod nunc numerum vocant*], Oecumenius.

28. Περιέθηκαν αὐτῷ χλαμύδα κοκκίνην, *chlamydem coccineam circumdederunt ei*] Πορφύραν [*purpuram*] Marcus et Iohannes, id est, *eius coloris qui purpuram mentiretur.* Atque eodem modo hic *coccina* dicitur *chlamys*, quod coccinam referret: nam eius et purpurae vicinus color. Vide L. *Si cui lana*, D. De Legatis III, Par. *versicoloribus.* Sic Horatius Satyrarum II, 6 vestem ean-

 dem

dem vocat *cocco tinctam* et *purpuream*. Hebraei תלע vocant id quod nos vulgo *Cramosinum*, quod Graeci Interpretes vertunt *κόκκινον*. Pertinebant haec ad exprobrationem velut stulte affectati Regni. Simile est quod Alexandrini ut Agrippam, qui se Regem diceret tanquam eius nominis maiestate indignum, irriderent, Carabam quendam, hominem mentis parum compotem, per ludibrium ornarunt quibusdam quasi regni insignibus: quae narratio apud Philonem in Flaccum meretur cum hac comparari. Nam quod hic est *χλαμὺς κοκκίνη*, ibi est *Χαμαιστρώτῳ δὲ τὸ ἄλλο σῶμα περιβάλλουσιν ἀντὶ χλαμύδος* [*Stragulo quale in terra sternitur corpus eius caeterum pro chlamyde obvelant*].

29. *Στέφανον ἐξ ἀκανθῶν, coronam de spinis*] In dicta Philonis narratione: *Βύβλον μὲν εὐρύναντες ἀντὶ διαδήματος ἐπιτιθέασιν αὐτοῦ τῇ κεφαλῇ* [*Papyrum extensam vice diadematis capiti eius imponunt*]. Maledictio in spinis coepit, Gen. 3. 18, in spinis desiit. *Lilium in medio spinarum*, Cant. 2. 2.

Καὶ κάλαμον ἐπὶ τὴν δεξιὰν αὐτοῦ, et arundinem in dextram eius] Philo: *Ἀντὶ δὲ σκήπτρου βραχύ τι παπύρου τμῆμα τῆς ἐγχωρίου καθ᾽ ὁδὸν ἐῤῥιμμένον ἰδών τις ἀναδίδωσιν* [*Pro sceptro fragmentum papyri indigenae humi proiectum quis videns ei tradit*]. Deinde addit quod et huic loco quadrat: *Ἐπεὶ δὲ ὡς ἐν θεατρικοῖς μίμοις τὰ παράσημα τῆς βασιλείας ἀνειλήφει καὶ διακεκόσμητο εἰς βασιλέα* [*Postquam vero tanquam in theatricis mimis insignia regni accepit et in Regem ornatus est*].

Λέγοντες, Χαῖρε ὁ βασιλεὺς τῶν Ἰουδαίων, dicentes, Ave Rex Iudaeorum] Philo: *Εἶθ᾽ ἕτεροι προσῄεσαν οἱ μὲν ὡς ἀσπασόμενοι* [*Accessere postea alii quidam ut salutaturi*]: deinde: *Εἶτ᾽ ἐκ περιεστῶτος ἐν κύκλῳ πλήθους ἐξήχει βοή τις ἄτοπος Μάριν ἀποκαλούντων· οὕτως δέ φασιν τὸν κύριον ὀνομάζεσθαι παρὰ Σύροις* [*Post haec ex circumstante multitudine vox sonuit ridicula Marin vocantium: sic aiunt a Syris dominum appellari*]. Recte, מרן enim Syrum est. Sic Livius narrat Philippum Megalopolitanum a Philippo Rege ad ludibrium *Regem* consalutari iussum. Mos autem salutandi etiam Principes addito *ave:* sic *Caesar ave* apud Martialem Apophoretis, et Macrobium II Saturn. 4.

31.

31. *Ἀπήγαγον αὐτὸν εἰς τὸ σταυρῶσαι, duxerunt eum ut crucifigerent*] Per milites supplicium exactum a Romanis Magistratibus etiam extra castra notatum est a viris doctissimis. Hinc *tribunus exactor mortis* Tacito; Suetonio *miles decollandi artifex*, qui *spiculator* Marco, Iurisconsultis Romanis, Iulio Firmico. Tertullianus ubi Christiano militiam dissuadet: *Et vincula et crucem et supplicia administrabit, nec suarum ultor iniuriarum?*

32. *Ἐξερχόμενοι δὲ, exeuntes autem*] *Extra Urbem*, ut narrat Iohannes, et observat Scriptor ad Hebr. 13: 12. Congruebat id Hebraeo mori: nam sontes Mosis tempore extra castra morte afficiebantur, Num. 15: 35, constituta Republica extra urbes, 1 Reg. 21: 13. Sed et Romano: De castris docet Seneca: *Damnatus extra vallum ad supplicium deductus fuerat.* Vegetius: *Decumana deducebantur olim extra vallum ut capite plecterentur.* Scriptor belli Africani Caesaris: *Sic extra vallum deducti sunt et cruciabiliter interfecti.* De urbibus Aggenus: *Sunt in suburbanis loca noxiorum poenis destinata.* Cicero Verrina V; *Cum Mamertini more atque instituto suo crucem fixissent post urbem in via Pompeia.* Plautus:

——*Credo ego istuc extemplo tibi*
Esse eundem actutum extra urbem dispessis manibus
Patibulum cum habebis.

Prolata in rem eandem ab aliis testimonia ex Lampridio et Theodoreto.

Κυρηναῖον] Ex Libyae Pentapoli Cyrenaica oriundum quae plena Iudaeis, ut apertissime docet Iosephus *Ἁλώσεως* [*Belli Iudaici*] VII cap. 38, et Lucas Act. 2: 10 et 6: 9. Nec dubium falli qui de alia Cyrene haec accipiunt. Origenes recte interpretatur.

Ἵνα ἄρῃ τὸν σταυρὸν αὐτοῦ, ut tolleret crucem eius] Cum iam ante Christus ipse patibulum tulisset per urbem, ut Plautus loquitur, Ioh. 19: 17, more haud dubie Romano, iuxta quem *ὁ μέλλων προσηλοῦσθαι πρότερον σταυρὸν ἐβάσταζε* [*qui cruci affigendus erat prius crucem portabat*], ut iam omnibus notam. Videntur autem milites hunc Simonem arripuisse qui in onus Christo succederet, Iudaeorum instigatu, qui eum sciebant Christo favere;

quod Marcus confirmat, filios quoque eius, Christi nimirum discipulos, nominans. Ita conspicuo signo expressum est quod Christus omnibus discipulis suis praeceperat, sublata in humeros cruce ipsum sequi. Nam et hoc exprimit Lucas in hac historia: Ἐπέθηκαν αὐτῷ τὸν σταυρὸν ὄπισθεν τοῦ Ἰησοῦ. [*Imposuerunt illi crucem portare post Iesum*].

33. Γολγοθᾶ] Elisionem literae non carere exemplo aperte a viro doctissimo demonstratum est. In Zohar, ut et hic in Syriaco et Arabico, plene legitur. Quam non aliud significat quam quod Graece exprimitur a Matthaei Interprete Κρανίου τόπος [*Calvariae locus*]. Nec causam nominis aliunde quaerendam arbitror quam quod ibi decollari homines solerent, qualia loca Romae erant Sestertium et Gemoniae. Mansisse eo loco diu post mortem nuda capitum ossa vix credo; nam neque Iudaico neque Romano mori id satis congruit; et Hebraei גלגלת quodvis caput appellant; quorum imitatione κράνιον ab Interprete factum puto: quod tamen ipsi quoque Graeci interdum de viventium capite usurpant, ut *calvam* Latini. Videtur autem mihi expressio huius nominis non ad historiam tantum sed et ad vaticinii implementum pertinere, quod ibi scilicet avolutum a nobis sit opprobrium nostrum, quomodo loquebatur Iesus nostri Iesu imago, qui exinde locum quendam גלגל nominavit, quod cum additamento Syriaco est גלגלתא, ut ex רמה factum est רמתא: id nomen גלגל Iosephus ἐλευθέριον [*Liberatorium*] interpretatur. Sic et *Nazaraei* vox patriam significans, alio sensu abstrusiorem habebat significationem.

34. Ὄξος μετὰ χολῆς μεμιγμένον, *vinum cum amarore mixtum*] Ita pleraque exemplaria et Syrus. Nec aliter legit Origenes diligens exemplarium inquisitor. Neque tamen Latinum Interpretem culpo qui *vinum* vertit, ut nec eos qui Graeco margini ad vocem ὄξος adiecere οἶνον [*vinum*], interpretamenti gratia, quod postea in contextum quorundam librorum irrepsit. Nam ὄξος Graeci vocant vinum factitii saporis; quale ὄξος ἑψητὸν [*coctum acetum*] ex palmulis Xenophonti atque aliis memoratum: idem autem et *vinum* non minus recte dicitur, sicut cervisiam οἶνον

κρίθινον [*vinum hordeaceum*] appellat Athenaeus. Tale erat et hoc vinum, sive thure, ut Hebraeorum Magistri tradunt, sive myrrha, ut Marcus ait, conditum, quod recepto more ad supplicium euntibus dari solebat. Sed et חמץ Hebraeum, quod in Psalmo est, *id quod infectum est* significat; ut observatum est a summae diligentiae viro; cui et in hoc accedo quod χολὴν laxius sumit pro *omni amaritie:* quippe cum ea voce *absinthium* significent Graeci Interpretes Prov. 5: 4, Thren. 3: 15. Nam et Hebraeum ראש sive רוש [*fel*] late patet, et voce πικρὸν [*amarum*] vertitur Ier. 23: 15, atque adeo ad herbas etiam venenatas amari gustus porrigitur; ut liquet collato loco Deut. 29: 18 cum Hebr. 12: 15. Atque ita vocem χολῆς hic sumsit Syrus vertens ܡܪܪܬܐ, quod *amarorem* significat, et propterea absinthio non minus quam felli aptatur. Neque aliter ad Marcum Theophylactus; et Augustinus lib. III De consensu Euangelistarum: *Fel quippe pro amaritudine posuit.* Non dimovet me ab hac sententia quod myrrhatum vinum quasi pro beneficio sontibus dabatur. Nam hoc ipsum crudelitatem Iudaeorum abunde notat, quod Christum curassent eo malorum perduci ut quasi pro solatio offerendus ei esset potus qui mentem exsternaret: quo facto verba Davidis κατὰ λέξιν [*secundum verba*] simul et κατὰ διάνοιαν [*secundum mentem*] in Christo impleta sunt. Etiam de virginibus Maxima et Donatilla in persecutione Valeriani ante supplicium aceto et felle potatis in Martyrologio legimus.

Γευσάμενος] *Cum leviter degustasset*, implendo tantum vaticinio; non ut imbiberet, quod est λαμβάνειν [*accipere*] Marco: sicut λαμβάνειν τὸ ψωμίον est *panem iusculo tinctum devorare*. Noluit autem imbibere Christus, quia, ut diximus, menti exsternandae adhibebatur: in cruce autem pendens postea, quia sitiebat, ἔλαβε τὸ ὄξος [*accepit acetum*], id est, *imbibit*, Ioh. 19: 30.

35. *Διεμερίσαντο τὰ ἱμάτια αὐτοῦ, βάλλοντες κλῆρον, diviserunt vestimenta eius, sortem mittentes*] Id est, partim diviserunt, partim alea addixerunt victori, ut nos docet Iohannes; Deo scilicet rem ita dirigente, ut quod David de se dixerat figurate, in Christo secundum exactissimam propietatem impleretur. Veniebat autem hoc ex mo-

more Romano. Milites enim supplicii exactores sontium spolia sibi vindicabant, quod Adrianus Imperator vetuit fieri nisi Praesidum iussu: *Pannicularia*, inquit, *sunt ea quae in custodiam receptus secum attulit: spolia quibus indutus est cum quis ad supplicium ducitur, ut et ipsa appellatio ostendit: ista neque speculatores ultra sibi vindicent, neque optiones ea desiderent quibus spoliatur quo momento quis punitus est.* Quod in quibusdam libris hic sequitur ἵνα πληρωθῇ [*ut impleretur*] ex Iohanne adiectum, non dubito; quia Graeca optima exemplaria, multa etiam Latina non habent, nec agnoscit Syrus Arabe haud dubie antiquior. Etiam Origenes non legit.

36. *Καὶ καθήμενοι ἐτήρουν αὐτὸν ἐκεῖ, et sedentes servabant eum ibi*] Et hoc ex more Romano. Petronius Arbiter Satyrico: *Miles qui cruces asservabat.*

37. *Τὴν αἰτίαν, causam*] *Γράμματα τὴν αἰτίαν τῆς θανατώσεως δηλοῦντα* [*literas causam mortis indicantes*] dixit Dio Cassius: *titulum*, ut Iohannes, Suetonius duobus locis, et Tertullianus Apologetico; *πίνακα* [*tabellam*] Eusebius, ubi de Attalo agit. Brevibus verbis causa supplicii indicari solebat scripto aut praeconis voce: scripto, ut apud Suetonium: Impie Locutus Parmularius: apud Eusebium dicto loco: *Οὗτός ἐστιν Ἄτταλος ὁ Χριστιανός* [*Hic est Attalus Christianus*]. Voce praeconis, quod *superindictum* Iurisconsulti vocant, ut, *Προπετῶς μὴ ὄμνυε* [*Temere ne iura*], L. *Si duo*, D. De iureiurando. *Ἐσυκοφάντησας* [*Calumniatus es*], L. *Fustibus*, Ex quibus causis infamia. *Ὅτι τὴν πόλιν ἔπεισεν ἑλέσθαι τὸν πόλεμον* [*Quia civitati auctor fuit belli sumendi*], apud Diodorum Siculum. Legatum Populi Romani Homo Plebeius Temere Amplecti Noli, apud Spartianum. Quod Tibi Non Vis, Alteri Ne Feceris, apud Lampridium. Fumo Punitur Qui Vendidit Fumum, apud eundem. *Πολύκαρπος ὡμολόγησεν ἑαυτὸν Χριστιανὸν εἶναι* [*Polycarpus confessus est se esse Christianum*], apud Eusebium. Agnem Sacrilegam Virginem, Diis Blasphemiam Inferentem: Scortum Lupanaribus Datam, apud Ambrosium. Latino sermone scripta haec *αἰτία* ob maiestatem Imperii; Hebraeo, ob locum in quo supplicium sumebatur; Graeco, ob maximam tur-

turbam Hellenistarum quae ad Pascha convenerat, quanquam alioqui Graeco sermoni a Macedonicis temporibus et in Palaestina Iudaei vicinaeque gentes assueverant. Itaque apud Iosephum C. Caesar Dictator Sidoniis, atque M. Antonius Triumvir Tyriis imperant, ut edicta quaedam sua in publicas tabulas referantur tum Latino tum Graeco etiam sermone. Et edictum quo vetabantur alienigenae procedere intra τὸν δρύφακτον [*loricam*] Templi, proscriptum erat tam Graecis quam Latinis literis. In sepulchro etiam Gordiani Imperatoris legimus fuisse et harum trium linguarum literas; et Persicas praeterea atque Aegyptiacas. Iustinianus uti se ait Graeco sermone διὰ τὸ τῷ πλήθει κατάλληλον [*ob id quod plebi usitatus est*], Latino διὰ τὸ σχῆμα τῆς πολιτείας [*ob Imperii maiestatem*]. Ne hoc quidem indignum notatu, Deo res dirigente, factum ut more Imperatorum Christi crux praeferret titulos gentium nondum quidem subactarum sed brevi subigendarum. Ille enim erat cui cedere debebat religio Iudaica, eruditio Graeca, robur Latinum. Neque novum est quod Pilatus per ludibrium, sed, ni fallor, Iudaeis magis quam Iesu illusum cupiens, eum in titulo vocavit *Regem Iudaeorum*; cum apud Livium quoque praeco iussu Fulvii in supplicio Taureae Subellii pronuntiasse dicitur, *Lictor, viro forti adde virgas*. Inscriptionem Latinam fuisse arbitror Iesus Nazarenus Rex Iudaeorum, quomodo eam ponit Iohannes. A Matthaeo et Luca additum οὗτός ἐστιν [*hic est*] ex Hebraeo in quo fuerit ישוע הוא [*hic Iesus*].

38. Σταυροῦνται σὺν αὐτῷ δύο λῃσταὶ, [*crucifixi sunt cum eo duo latrones*] Nam crux poena latronum. Petronius: *Cum interim Imperator provinciae latrones iussit crucibus affigi*. Seneca: *Latrocinium fecit aliquis? Quid ergo meruit? Ut suspendatur*. Firmicus: *Homicidam et latronem efficiet: istis facinoribus comprehensus patibulo suffixus in crucem crudeliter erigitur*. Vocabantur autem λῃστῶν et *sicariorum* nomine etiam qui iniussu publico arma cepissent, ut modo ad comma 16 notavimus. Hi autem duo asservati erant ad tempus adventantium Azymorum, ut quam maximo populi conventu punirentur: id enim in Iudaea receptum erat, meritoque a Romanis re-

 ten-

tentum, cum ab eorum institutis non dissideret. Nam et Romae olim in comitio, postea quoque ad classicum exigi poenas solebant. Quintilianus quoque *in suppliciis curatum* ait, *ut plurimi intueri, plurimi commoveri metu possint*; causa addita, *Omnis enim poena non tam ad delictum pertinet quam ad exemplum*.

39. *Κινοῦντες τὰς κεφαλὰς αὐτῶν, moventes capita sua*] Signum insultationis: quo sensu κινεῖν κεφαλὴν reperies Ps. 22: 8, 2 Reg. 19: 21, Esai. 37: 22, Thren. 2: 15, σαλεύειν κεφαλὴν [*concussare caput*], Ps. 109: 25. Secutus est hunc Hebraismum Scriptor Eccl. 13: 8, *Τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ κινήσει ἐπί σοι* [*Caput suum movebit super te*]. Notandum hic quam facile diversa Iesu fortuna omnia eius beneficia vulgi animis excusserit. Bene Sophocles:

Φεῦ φεῦ θανόντος ὡς ταχεῖα τοῖς βροτοῖς
Χάρις διαῤῥεῖ καὶ προδοῦσ' ἁλίσκεται.
[*O quam celeriter ante partae gratiae*
Praecipite cassos luce destituunt fuga.]

40. *Εἰ υἱὸς εἶ τοῦ Θεοῦ, si Filius Dei es*] Non ad nativitatem hoc pertinet, de qua plebs nihil inaudiverat, sed ad specialem Dei amorem, qualis est quo patres filios suos prosequuntur. Sic quod infra 43 est Θεοῦ υἱὸς Lucas dixit Θεοῦ ἐκλεκτὸς, id est, *Deo eximie dilectus*. Scriptor Sapientiae impios viro pio sic obtrectantes inducit: *Ἐπαγγέλλεται γνῶσιν ἔχειν Θεοῦ, καὶ παῖδα Κυρίου ἑαυτὸν ὀνομάζει* [*Promittit se scientiam Dei habere et filium Dei se nominat*], 2: 13. Et mox: *Ἀλαζονεύεται πατέρα Θεόν· ἴδωμεν εἰ οἱ λόγοι αὐτοῦ ἀληθεῖς, καὶ πειράσωμεν τὰ ἐν ἐκβάσει αὐτοῦ· εἰ γάρ ἐστιν ὁ δίκαιος, υἱὸς Θεοῦ, ἀντιλήψεται αὐτοῦ, καὶ ῥύσεται αὐτὸν ἐκ χειρὸς ἀνθεστηκότων* [*Gloriatur patrem se habere Deum. Videamus ergo an sermones illius veri sint, et tentemus quae ventura sunt illi, et sciemus quae erunt novissima illius. Si enim est verus filius Dei, suscipiet eum, et liberabit eum de manibus contrariorum*].

42. *Εἰ βασιλεὺς Ἰσραήλ ἐστι, Si Rex Israelis est*] Apparet hinc a Messia exspectata miracula, quod quidam Iudaeorum contentionis studio negare coeperunt, aliis fatentibus.

Καταβάτω νῦν ἀπὸ τοῦ σταυροῦ, descendat nunc de cruce] Satanae filius ita loquitur, ut Satanas supra 4: 3.

Illi-

Πιστεύσομεν αὐτῷ, credemus ei] Hanc lectionem veriorem arbitror. Non enim hoc volunt, si id praestat fiduciam se in eo collocaturos (quod dici solet πιστεύειν ἐπ' αὐτὸν vel ἐπ' αὐτῷ [*credere in eum*]), sed fidem habituros asseverationi eius de Divina in se benevolentia; ut modo citabamus ex libro Sapientiae: Ἴδωμεν εἰ οἱ λόγοι αὐτοῦ ἀληθεῖς. Is autem credendi sensus in his libris dativo exprimi solet.

43. *Πέποιθεν ἐπὶ τὸν Θεὸν, confidit Deo*] Divina dispensatione factum est ut eadem verba scelerati Senatores et Pontifices de Christo usurparent quibus olim se incessi David miserabiliter querebatur Ps. 22, quem ipsum Psalmum vaticinium de Messia continere agnoscit Scriptor Midras Thehillim: ibi enim verba impiorum μιμητικῶς [*per imitationem*] ita exprimuntur, גל אל יהוה, ubi גל quidam putant esse imperativum, insultantis significatu; sed Kimchi atque alii nomen participiale, quasi dicas πίσυνος [*confidens*] supple ἐςί [*est*]. Quod secuti videntur LXX, ἤλπισεν ἐπὶ Κύριον [*speravit in Dominum*].

Ῥυσάσθω νῦν αὐτὸν, εἰ θέλει αὐτὸν, liberet nunc, si amat eum] Nullo modo sollicitanda est haec lectio. Nam Hellenistae θέλειν cum quarto casu construunt in *amandi* notione. Nam quod in Psalmo sequitur יפלטהו יצילהו כי חפץ בו, ita verterunt LXX, Ῥυσάσθω αὐτὸν, σωσάτω αὐτὸν, ὅτι θέλει αὐτόν [*Eripiat eum, salvum faciat eum, quoniam amat eum*]. Sic Ps. 18: 20 ἠθέλησέ με. Ps. 41: 12 τεθέληκάς με. At 1 Sam. 18: 22 iidem Interpretes dixerunt θέλει ἐν σοὶ ὁ βασιλεὺς [*places Regi*]. Est et ubi Hebraeum hoc loquendi genus exprimunt per ἐγκεῖσθαι [*adhaerere*], ut Gen. 34: 9, et per αἱρεῖσθαι [*diligere*], 1 Sam. 19: 1, et per εὐδοκεῖν [*probare*], Ps. 147: 11.

Εἶπε γὰρ, Ὅτι Θεοῦ εἰμι υἱὸς, dixit enim, Filius Dei sum] Hoc quoque ex eo quem diximus Psalmo; sed εἶπε γὰρ est supplementum ἐλλείψεως [*reticentiae*] Hebraicae. Ὅτι Θεοῦ εἰμι υἱὸς simplicior enuntiatio eius quod poëtice ibi dicitur, כי אתה גחי מבטן, Ὅτι σὺ εἶ ὁ ἐκσπάσας με ἐκ γαστρός [*Tu es, qui extraxisti me de ventre*].

44. *Λῃςαί, latrones*] Pluralem numerum usurpari ubi unum e multis sed indefinite indicatur, veteres novique Interpretes monuerunt. Ita Scriptor ad Hebraeos de istis

tis loquens Veteris Foederis, *Clauserunt*, inquit, *ora leonum et serra dissecti sunt*; quorum illud ad unum Danielem, hoc ad unum Esaiam pertinet. Sed quia nominari eos eo loco nihil attinebat, satis erat πληθυντικῶς [*plurali sono*] rem efferri. Sic in hac ipsa historia Lucas: Ἐνέπαιζον δὲ αὐτῷ καὶ οἱ στρατιῶται, προσερχόμενοι καὶ ὄξος προσφέροντες αὐτῷ [*Illudebant autem ei et milites, accedentes et vinum offerentes ei*]: et Iohannes similiter: Πλήσαντες σπόγγον ὄξους προσήνεγκαν [*Spongiam plenam vino obtulerunt ei*], atqui ab uno militum id factum diserte mox dicet Matthaeus. Haec a multis indicata eo libentius congessi, ne quis cum antiquis aliquot ad eam interpretationem confugiat quae parum probabiliter statuit latronem qui in Christum credidit subito a convitiis ad eam pietatem conversum: quo commento sublato manet nihilominus beneficium in ipsum multis modis insigne et non temere trahendi in consequentias exempli.

45. Ἀπὸ δὲ ἕκτης ὥρας, *a sexta autem hora*] Tertia hora diei iudicia apud Romanos exerceri incipiebant:

Exercet raucos tertia causidicos.

In id tempus incidit et Pilati cognitio. Bene Ignatius ad Smyrnenses: Τῇ οὖν παρασκευῇ, τρίτῃ ὥρᾳ, ἀπόφασιν ἐδέξατο παρὰ τοῦ Πιλάτου [*In Parasceue, tertia hora, sententiam accepit a Pilato*]: ita ut ante sextam Christus sit crucifixus; post sextam coeperint tenebrae, mortuus autem Christus paulo post nonam. Idem Ignatius: Ἕκτῃ ὥρᾳ ἐσταυρώθη, ἐννάτῃ ἀνέπνευσε [*Sexta hora crucifixus, nona exspiravit*]: qui sensus legitur et in libro satis antiquo cui nomen est *Constitutiones Clementis*, lib. V cap. 14 et VIII cap. 34., quae movere nos debent ne quid in scriptura Marci aut Iohannis immutemus contra vetustissimorum codicum et μεταφραστῶν [*eorum qui transtulerunt*] auctoritatem. Neque vero illi inter se pugnant. Nam mos loquendi natus ex Templi consuetudine, ubi sacrificia et preces fieri solebant hora tertia, sexta, nona; ut praeter Hebraeos Hieronymus notat ad Dan. 7, quae ipsa tempora festis maxime diebus tubae sono significabantur, ut docemur Num. 10. 10., quo factum ut hae horae tanquam notiores vulgo celebrarentur. Neque alia nomina horarum reperies ubi statarum precationum

fit

fit mentio. Vide Act. 3: 1, 10: 3, 9, et Tertullianum De ieiuniis, ubi has horas *insigniores ait in rebus humanis, quae diem distribuunt, quae negotia distinguunt, quae publice resonant.* Quicum congruunt quae scribunt Cyprianus De oratione Dominica, et Hieronymus tum ad Laetam, tum ad Demetriadem. Atque eo pertinet quod est supra 20: 3, 5, ubi inter tertiam, sextam, et nonam nulla hora nominatur, cum post nonam undecimae fiat mentio. *Factum* autem *tertia* aut *sexta hora* dicitur quicquid inter illa stata precandi tempora evenerat, ut solent quae in medio sunt posita nunc ad hunc nunc ad illum terminum referri. Perinde enim hoc est ac si diceretur factum aliquid ἐν τῇ δευτέρᾳ τριώρῳ [*in secundo trihorio*], ut loquuntur Genethliaci. Tubae sono partes diei etiam apud Graecos quosdam significatas docet nos Hesychius, quo loco ἀσάλπιγκτον ὥραν [*horam tubae silentis*] Sophocli vocari ait conticinium noctis.

Σκότος ἐγένετο ἐπὶ πᾶσαν τὴν γῆν, *tenebrae factae sunt super universam terram*] Sole scilicet obscurato, ut Lucas nos docet, non interposita luna, ut quae tum plena esset, neque nube obducta, sed modo quodam hominibus ignoto. Ἐπὶ πᾶσαν τὴν γῆν hic, quod Marcus dixit ἐφ᾽ ὅλην τὴν γῆν [*per totam terram*], sicut pro toto telluris globo sumi non potest (multis enim in partibus dies non erat), ita de sola Iudaea nolim accipi; cum veteres Astrologi et Chronographi hanc caliginem annotaverint, nullo addito loci nomine: unde late eam patuisse datur intelligi. Phlegon XIII Olympiadum: Τῷ Δ ἔτει τῆς ΣΒ ὀλυμπιάδος ἐγένετο ἔκλειψις ἡλίου μεγίστη τῶν ἐγνωρισμένων πρότερον, καὶ νὺξ ὥρᾳ ς´ τῆς ἡμέρας ἐγένετο, ὥστε καὶ ἀστέρας ἐν οὐρανῷ φανῆναι· σεισμός τε μέγας κατὰ Βιθυνίαν γενόμενος τὰ πολλὰ Νικαίας κατεστρέψατο [*Quarto anno Olympiadis* CCII *factum est deliquium solis omnibus cognitis maius, et nox facta est hora diei sexta, ita ut et stellae in caelo conspicerentur: praeterea terrae motus per Bithyniam magnam partem Nicaeae urbis evertit*]. Terrae motus locum nominat, tenebrarum non nominat; et eum maiores ante visis memorat, ita ut mero meridie velut nox esset, satis demonstrat non fuisse proprium Iudaeae hoc spectaculum. Eusebius Graecum alium citat

quem

quem non nominat, ita scribentem de hac ipsa re: Ὁ ἥλιος ἐξέλιπεν· Βιθυνία ἐσείσθη· Νικαίας τὰ πολλὰ ἔπεσεν [Sol defecit: Bithyniae terra movit: Nicaeae pars magna cecidit]. Is Scriptor Eusebio non nominatus haud dubie est Thallus, cuius ita meminit Africanus: Τοῦτο τὸ σκότος ἔκλειψιν ἡλίου Θάλλος ἀποκαλεῖ ἐν τρίτῃ τῶν ἱστοριῶν, ὡς ἐμοὶ δοκεῖ, ἀλόγως. Ἑβραῖοι γὰρ ἄγουσι τὸ πάσχα κατὰ σελήνης ΙΔ, πρὸ δὲ μιᾶς τοῦ πάσχα τὰ περὶ τὸν Σωτῆρα συμβαίνει· ἔκλειψις δὲ ἡλίου σελήνης ὑπελθούσης τὸν ἥλιον γίνεται· ἀδύνατον δὲ ἐν ἄλλῳ χρόνῳ πλὴν ἐν τῷ μεταξὺ μιᾶς καὶ τῆς πρὸ αὐτῆς κατὰ τὴν σύνοδον αὐτῶν ἀποβῆναι· πῶς οὖν ἔκλειψις νομισθείη κατὰ διάμετρον σχεδὸν ὑπαρχούσης τῆς σελήνης ἡλίῳ; [Has tenebras solis deliquium Thallus vocat Historiarum III, ut mihi videtur non recte. Hebraei enim Pascha celebrant ad lunam decimam quartam, et ante primam Paschatis evenere ea quae de Servatore nostro narrantur. At deliquium solis fit tunc cum luna solem subit: quod tunc fieri non potuit nisi inter primam Paschatis et praecedentem diem coiissent ista sidera. At quomodo deliquium credi potest cum luna ferme tota dimetiente a sole distaret?] Quo loco Africanus Thalli illud ὁ ἥλιος ἐξέλιπε stricte interpretatur, quasi Thallus voluerit naturalem fuisse ἔκλειψιν [defectum solis], cum alioqui ἐκλείπειν [deficere] sol dici possit cum quovis modo deficit. Sic et in Lucae quibusdam exemplaribus Origenes conqueritur mendose scriptum fuisse ἡλίου ἐκλείποντος [sole deficiente], quod ille itidem ut Africanus pertinere arbitratur ad sensus iniuriam. Tertullianus in Apologetico: *Tamen suffixus multa mortis illius propria ostendit insignia. Nam spiritum cum verbo sponte dimisit, praevento carnificis officio. Eodem momento dies, medium orbem signante sole, subducta est. Deliquium utique putaverunt, qui id quoque super Christo praedicatum non scierunt. Et tamen eum mundi casum relatum in archivis vestris habetis.* Ubi non video cur *archiva* alia quam Acta publica Romana accipiamus: ad quae, ni fallor, et Lucianus martyr provocat apud Eusebium. Et cum *mundi casum* vocat, satis cavit ne Iudaeae peculiaris crederetur. Quare πᾶσαν τὴν γῆν hic ita sumendum arbitror ut apud Lucam 2: 1, πᾶσαν τὴν οἰκουμένην [universam

versum orbem] de orbe Romano, aut certe de potissima eius parte.

Quid Deus his tenebris significatum voluerit multi disputant. Ego omnino arbitror non ad Iudaeos tantum pertinuisse hoc ostentum, quorum Prophetae tristissima tempora solis caligine depingunt; sed ad alias etiam gentes. Nam hoc quoque inter ea fuit quibus Centurio in stuporem est datus. Quare ea significatio sumenda est quae quam latissime possit intelligi. Apud omnes autem populos receptum erat ut crederent talibus ostentis scelus aliquod insigne patratum indicari. Nota est coena Thyestea, ubi Seneca:

O nos dura sorte creatos,
Seu perdidimus solem miseri,
Sive expulimus.

De qua re sic Euripides Iphigenia:

——— *'Αλλάξας*
Δ' ἐξέδρασ' ἱερὸν ὄμμ' αὐγᾶς ἥλιος.
[——— *Fugit*
Sol averso lumine terras.]

Eodem pertinet illud Medea:

——— *Spectat haec nostri sator*
Sol generis et spectatur, et curru insidens
Per solita puri spatia decurrit poli?

Et Phaedra:

——— *Tuque sidereum caput,*
Radiate Titan, tu nefas stirpis tuae
Speculare?

Virgilius de Sole:

Cum caput obscura nitidum ferrugine tinxit,
Impiaque aeternam timuerunt secula noctem.

Marcus Antonius Triumvir in epistola ad Hyrcanum Pontificem Maximum: *Διὸ καὶ τὸν ἥλιον ἀπεστράφθαι δοκοῦμεν, ὡς καὶ αὐτὸς ἀηδῶς ἐπιδὼν τὸ ἐπὶ Καίσαρα μύσος* [*Unde et avertisse se Solem putamus quod non sine moerore conspiceret scelus in Caesarem patratum*]. Lucanus:

Ipse caput medio Titan cum ferret Olympo
Condidit ardentes atra caligine currus,
Involvitque orbem tenebris, gentesque coëgit
Desperare diem; qualem fugiente per ortus
Sole Thyesteae noctem duxere Mycenae.

Oae-

Caeterum Iudaeis peculiariter ostentum hoc in memoriam revocare potuit Amosi verba, qui dixerat *futurum ut sol meridie occideret*, addens *luctum fore velut super unigenito*, 8: 9, 10. Nam et quae olim impleta erant in sensu μεταφορικῷ [*translato*], ea nunc implebantur etiam in sensu proprio, ut saepe diximus. Quanquam vero quae hic describitur caligo, ut in summo Iudaeorum et Romanorum scelere, summa fuit, non negandum tamen arbitror aliis quoque temporibus, si non pares, at similes irae Divinae adversus graviora peccata significationes exstitisse. Certe veteribus Christianis constanter id creditum. Unum adferam Tertulliani locum: is est ad Scapulam: *Omnia haec signa sunt imminentis irae Dei, quam necesse est quoquo modo possumus, ut et annuntiemus, et praedicemus, et deprecemur, interim localem esse. Universalem enim et supremam suo tempore sentient qui exempla eius aliter interpretantur. Nam et sol ille in conventu Uticensi extincto pene lumine adeo portentum fuit, ut non potuerit ex ordinario deliquio hoc pati, positus in suo hypsomate et domicilio. Habetis Astrologos.*

Ἕως ὥρας ἐννάτης, *usque ad horam nonam*] Id est, ad tempus usque oblationis vespertinae. Nam sic Hebraei diem partiebantur. Vide quae supra hoc cap. 42.

46. Ἠλὶ, Ἠλὶ, λαμμὰ σαβαχθανί] Et hinc et aliunde colligitur Christum neque veteri usum Hebraeorum sermone, neque Syriaco, sed mixta dialecto quae tum in Iudaea vigebat. Ea lingua quaedam retinebat avitae pronuntiationis, ut Ἠλὶ, אלי, pro quo Syri dicere solent איל; quaedam cum Syris habebat communia, ut שבק pro עזב. *Eli* a Christo pronuntiatum ipse sonus ad Eliam proxime accedens evincit. Quare mihi persuadeo in Syriaca versione tum hic tum apud Marcum transpositas literas, et quod אלי scriptum fuerat mutatum in איל, inde nato errore quod אלי Syris esset incognitum, quidam autem Syrorum Deum איל appellarent. Ἦλον scribebat Philo Byblius ex Sanchuniathone. Sic apud Ezechielem, qui interdum χαλδαΐζει [*Chaldaizat*], 31: 11, ubi nunc אל legimus, libri Orientales Iudaeorum habebant איל, et ubi nunc est אל Ezech. 32: 21, iidem codices habebant איל. Enimvero,

ut

ut dixi, a Syro non איל scriptum, sed aut אלי, aut certe אילי, indicio est ipsius interpretatio quam subiungit apud Marcum, quae est אלהי cum affixo primae personae. Marcum quoque non *'Ελωὶ* scripsisse sed *'Ηλεὶ* cur arbitremur dicemus ubi eo ventum erit. Quod autem Latina quaedam exemplaria hoc loco pro *lamma sabactani* habuerunt *lamma azabtani*, si quid recte iudico, ab Hieronymi est manu, qui ipsa Psalmi verba hic ponenda existimavit.

῾Ινα τί, cur] Vox est deprecantis. Ita Moses Exod. 32: 11, *῾Ινα τί, Κύριε, θυμοῖ ὀργὴ εἰς τὸν λαόν σου;* [*Cur, Domine, irascitur furor tuus contra populum tuum?*] Ps. 10: 1 (in Graeco est pars noni), *῾Ινα τί, Κύριε, ἀφέστηκας μακρόθεν;* [*Cur, Domine, recessisti longe?*]

'Εγκατέλιπες] עזב *ἐγκαταλείπειν* est *auxilio destituere*, ut Es. 49: 14 et alibi.

47. *Τινὲς δὲ τῶν ἐκεῖ ἑστώτων, quidam autem illic adstantium*] Hos puto fuisse non Romanos milites, quibus de Elia nihil erat cognitum, neque Iudaeos Palaestinos, sed Hellenistas, qui cum Hebraea verba non intelligerent, Eliae nomen sibi notum audire se existimabant. De redituro autem Elia vetus fama ex vaticiniis male intellectis hausta non Palaestinos tantum Iudaeos sed et Hellenistas pervaserat, ut ex Ecclesiastici libro manifestissimum est. Eius tempus iam instare putabatur, Matth. 17: 10.

48. *Πλήσας τε ὄξους, implevit vino*] Quia *sitire se* dixerat Iesus, ut Iohannes docet. Adstabat autem vas *ὄξους* (id est, *vini factitii*, ut supra exposuimus) plenum, non accelerandae morti, ut quidam putant, sed adversus animi deliquium. Hinc Christo potandum aliquis dedit, quasi in spem adventantis coelitus auxilii vitam ei sustentans.

Περιθεὶς καλάμῳ, circumposuit arundini] *῾Υσσώπῳ περιθέντες* [*hyssopo circumponentes*], inquit Iohannes. Verbum idem ostendit *κάλαμον* idem fuisse quod *ὕσσωπον*, id est, bacillum ex hyssopo; quam in aliquam magnitudinem arbori convenientem excrescere in Iudaea, non minus quam sinapi, cur negemus satis causae non video. Unum est quod contra affertur argumentum ex historia Salomonis, 1 Reg. 4: 33. Atqui non ibi de quavis hysso-

sopo agitur, sed de una eius minima specie quae vocatur אזוב בקיר, quasi Latine *parietariam* dicas. Huic opponitur *cedrus*, non quaevis, sed *Libani*, quae caeteris celsior. Et sane אזוב Hebraeis latius patet quam ὕσσωπος Graecis; adeo ut septem eius genera dicat esse Kimchi, qui et *origanum* exponit. Simile quid apud Plinium de Malva lib. XIX, *Tradunt auctores in Arabia malvas arborescere baculorumque usum praebere.* Vide eundem de origano.

49. *Οἱ δὲ λοιποί, caeteri vero*] Simul cum ipso qui ὄξος [*vinum factitium*] porrigebat, ut ex Marco docemur. Itaque λοιποὶ non opposite dicitur, sed ut plures uno id dixisse intelligantur.

Ἄφες] Vox est πλεονάζουσα [*abundans*], ut ἄφετε [*sinite*] apud Marcum; non prohibentis, sed subiunctivo sequenti inserviens: quasi dicas, *Age videamus.* Et sic nunc etiam populi nonnulli loquuntur. In Actis urbis Constantinopolitanae, quibus describitur seditio, cui *Νίκα* [*Vince*] nomen, *Ἄφες κολαζώμεθα* [*Sine puniamur*] nihil aliud est quam *Puniamur.* Dixerunt pro eodem et εἴς [*quaeso*] Graeci sub Iustino, ut *εἴς ἄνελθε* [*quaeso adscendas*], *εἴς πεῖσον* [*quaeso persuade*] in acclamationibus Synodi sub Menna. Apud LXX *ἔα* simili sensu, ut Iob. 19: 5.

50. *Κράξας φωνῇ μεγάλῃ ἀφῆκε τὸ πνεῦμα, clamans voce magna emisit spiritum*] Simul cum ipso clamore, ut Tertullianum dicentem audivimus, *Spiritum cum verbo sponte dimisit.* Clamor is fuit *Τετέλεσται* [*Consummatum est*] apud Iohannem, et *Πάτερ, εἰς χεῖράς σου παρατίθεμαι τὸ πνεῦμά μου* [*Pater, in manus tuas commendo spiritum meum*]. Hoc autem ipsum pro miraculo accepit Centurio, *ὅτι οὕτως κράξας ἐξέπνευσεν* [*eum sic clamantem exspirasse*]: nam verbis eius res ipsa statim respondens ostendebat vere animam eius a Deo suscipi. Accelerata quippe mors erat Divino consilio antequam vires eius naturales defecissent: alioqui nondum mors exspectari poterat: Marc. 15: 44; ideo latrones crurifragio peremti. Videtur Origenes ad acceleratam hanc a morte liberationem referre illud ad Hebr. 5: 7, *Ὃς ἐν ταῖς ἡμέραις τῆς σαρκὸς αὐτοῦ δεήσεις τε καὶ ἱκετηρίας πρὸς τὸν δυνάμενον σώζειν*

αὐ-

αὐτὸν ἐκ θανάτου μετὰ κραυγῆς ἰσχυρᾶς καὶ δακρύων προσενέγκας, καὶ εἰσακουσθεὶς ἀπὸ τῆς εὐλαβείας, καίπερ ὢν υἱὸς, ἔμαθεν ἀφ' ὧν ἔπαθε τὴν ὑπακοήν [*Qui in diebus carnis suae preces supplicationesque ad eum qui posset illum salvum facere a morte, cum clamore valido et lacrymis offerens, exauditus est ut ab isto metu liberaretur, et quamvis esset Filius Dei, didicit ex iis quae passus est obedientiam*]. Cyprianus adversus Demetrianum: *Crucifixus, praevento carnificis officio, spiritum sponte dimisit.* Illa autem ἀφῆκε τὸ πνεῦμα exprimunt unam vocem Hebraeam גוע, pro qua ἐξέπνευσε posuere Marcus et Lucas. Sensus autem est apud Esaiam 53: 12.

51. Τὸ καταπέτασμα τοῦ ναοῦ ἐσχίσθη εἰς δύο, *velum Templi scissum est in duas partes*] Et veteres et novi Interpretes parum constare arbitrantur agaturne hic de velo interiore, quod oppansum erat penetrali, an de velo exteriore, quod erat oppansum foribus templi sacerdotalis. Mosis temporibus tria erant aulaea, extimum τῆς αὐλῆς [*subdialis*], Exod. 27: 16, medium τοῦ ἁγίου [*Loci sancti*], Exod. 26: 36, intimum τοῦ ἁγίου τῶν ἁγίων [*Sancti sanctorum*], Exod. 26: 31, id est, adyti sive penetralis. In templo Salomonis et quod ei surrogatum vice extimi aulaei fuit porta, ut ex Iosepho discimus: προπύλαιον vocat Philo. Manserant ergo duo aulaea, quae τὰ ἐνδότερα καταπετάσματα [*vela interiora*] vocat Iosephus Ἀρχαιολογίας [*Originum*] VIII. 11. Et hinc aulaeum adyto oppansum δεύτερον καταπέτασμα [*velum secundum*] vocat divinus ad Hebraeos Scriptor 9: 3. Caeterum ubi nude dicitur καταπέτασμα, omnino intelligendum est illud quod adyto erat oppansum: id enim proprie ac peculiaris discriminis causa id nomen occupaverat. Philo De vita Mosis: Ἐκ δὲ τῶν αὐτῶν (id est, ex hyacintho, coccino, purpura, bysso) τό τε καταπέτασμα καὶ τὸ λεγόμενον κάλυμμα κατεσκευάζετο· τὸ μὲν εἴσω κατὰ τοὺς τέσσαρας κίονας, ἵν' ἐπικρύπτηται τὸ ἄδυτον, τὸ δ' ἔξω κατὰ τοὺς πέντε, ὡς μηδεὶς ἐξ ἀπόπτου δύναιτο τῶν μὴ ἱερωμένων καταθεάσασθαι τὰ ἅγια [*Ex iisdem autem materiis constabant velum et id quod dicebatur operimentum; illud quidem inter quatuor columnas velando adyto; hoc vero inter quinque, ne quis extra Sacerdotalem Ordinem posset ex improviso conspicere*

Locum sanctum]. Et post: *Ἐν δὲ τῷ μεθορίῳ τῶν τεττάρων καὶ πέντε κιόνων, ὅπερ ἐςὶ κυρίως εἰπεῖν πρόναον ἱερόμενον δυσὶν ὑφάσμασι, τὸ μὲν ἔνδον ὃν καλεῖται καταπέτασμα, τὸ δ' ἐκτὸς προσαγορεύεται κάλυμμα* [*Inter vero quatuor illas et has quinque columnas, quod est, ut accurate loquamur, protemplum duobus conclusum aulaeis, eorum quod erat interius dicebatur Velum, quod exterius Operimentum*]. Distincte aulaeum adyto oppansum vocat *καταπέτασμα*, alterum oppansum templo sacerdotali appellat *κάλυμμα*. Nam et Mosi distincte illud inferius vocatur פרכת Exod. 26: 33, istud exterius מסך. Vocem פרכת etiam LXX vertunt *καταπέτασμα*, Exod. 26: 33, 36: 35, at vocem מסך, quam Philo transfert *κάλυμμα*, *ἐπίσπαςρον* [*operimentum*] Exod. 26: 36, 36: 37. Quare non dubito quin *τὸ καταπέτασμα* intelligi debeat aulaeum quo penetrale defendebatur. Sed neque magis inter Veteres convenit quae propria fuerit significatio huius scissurae. Mihi vero ne dubitandum quidem videtur eam fuisse quam Iudaei non pertinaces ex re ipsa facillime coniectare poterant. Cum dicit nunquam satis laudatus ad Hebraeos Scriptor τὰ ἅγια, id est, *τὰ ἅγια τῶν ἁγίων* (nam post discrimen positum initio capitis noni semper brevitati studens adytum vocat *ἅγια*) esse *ἀντίτυπα τῶν ἀληθινῶν* [*verorum figuram*] summi illius coeli scilicet, nihil novi dixit, sed id sumsit quod erat apud Iudaeos omnes confessum: quod perspicuis testimoniis ostendam. Iosephus *Ἀρχαιολογίας* III, 5; *Τὸ μὲν γὰρ τρίτον αὐλῆς μέρος τὸ ἐντὸς τῶν τεσσάρων κιόνων, ὃ τοῖς ἱερεῦσιν ἦν ἄβατον, ὡς οὐρανὸς ἂν εἴη τῷ Θεῷ* [*Tertia pars aedificii quae intra columnas quatuor, quae nec Sacerdotibus fas accedere, erat velut coelum illud Deo sepositum*]. Et cap. 8, *Τὴν δὲ τρίτην μοῖραν μόνῳ περιέγραψε τῷ Θεῷ, διὰ καὶ τὸν οὐρανὸν ἀνεπίβατον εἶναι ἀνθρώποις* [*Tertiam autem partem soli Deo seposuit, quia id coelum inaccessum hominibus*]. Philo De vita Mosis: *Τὰ ἄδυτα τῆς σκηνῆς, ἅπερ ἐςὶ συμβολικῶς νοητά* [*Adyta Tabernaculi, quae symbolice sunt ea quae intelliguntur tantum*]. Quare de hac parte praecipua Templi praecipue accipi debet quod in libro est Sapientiae, Templum fuisse *μίμημα σκηνῆς ἁγίας ἣν ὁ Θεὸς προητοίμασεν ἀπ' ἀρχῆς* [*imitamentum sacri Tabernaculi quod Deus praeparavit ab* ini-

initio], eius scilicet de qua agitur Ps. 15, quod et Ps. 78: 69 innuitur. Quae enim extra adytum erant, non obscure adumbrabant Mundum hunc adspectabilem. Nam in aulaeo coccinum Ignem, byssus Tellurem, hyacinthus Aera, purpura Mare, septem Lychni totidem Planetas, panes duodecim totidem Zodiaci signa et Menses notabant: quanquam potuerunt horum quaedam aliam Israelitis propriam habere significationem. Obscurum igitur non erat, adytum *κόσμου τοῦ νοητοῦ εἶναι σύμβολον* [*symbolum esse mundi intelligibilis*], ut Clemens loquitur Stromateon quinto: in quo adyto antiquitus fuerant *Χερουβὶμ δόξης κατασκιάζοντα τὸ ἱλαστήριον* [*Cherubim gloriae obumbrantia propitiatorium*], quorum interpretationem in aliud tempus differt Scriptor ad Hebraeos. At Philo haud dubie ex veteri disciplina *ἱλαστήριον* quidem ait fuisse *σύμβολον τῆς ἵλεω τοῦ Θεοῦ δυνάμεως* [*symbolum Divinae misericordiae*]. Per Cherubim vero arbitratur designari *τὰς τοῦ Ὄντος δυνάμεις, τήν τε ποιητικὴν καὶ βασιλικήν* [*facultates eius qui Est creatricem et regalem*]. Iosephus Cherubim vocat *τὸ ἅρμα τοῦ Θεοῦ* [*currum Dei*]: tanquam sit per *μετάθεσιν* [*literarum traiectionem*] ex verbo רכב [quod est *currus*]. Confer Ps. 18: 11 et 2 Sam. 22: 11. Puto his intellectis non esse obscurum quid significet aulaei scissura. Significat enim aditum per Christi mortem apertum Christo primum, deinde eius beneficio sanctis Prisci Novique Federis ad coelum illud inadspectabile quod *οὐρανὸν τῶν οὐρανῶν* [*coelum coelorum*] vocant sacri Scriptores, quae Maiestatis Divinae velut propria est sedes. Paulus Rom. 3: 25 de Christo: *Ὃν προέθετο ὁ Θεὸς ἱλαστήριον διὰ τῆς πίστεως ἐν τῷ αὐτοῦ αἵματι* [*Quem proposuit Deus piaculum per fidem in sanguine ipsius*]. Scriptor ad Hebr. 9: 8, *Τοῦτο δηλοῦντος τοῦ Πνεύματος ἁγίου, μήπω πεφανερῶσθαι τὴν τῶν ἁγίων ὁδόν* [*Hoc significante Spiritu Sancto, nondum propalatam esse Sanctorum viam*]: mox 24, *Οὐ γὰρ εἰς χειροποίητα ἅγια εἰσῆλθεν ὁ Χριστὸς, ἀντίτυπα τῶν ἀληθινῶν, ἀλλ' εἰς αὐτὸν τὸν οὐρανὸν* [*Non enim in Sancta manu facta introivit Christus, exemplaria verorum, sed in ipsum coelum*], utique *οὐκ ἐν αἵματι ἀλλοτρίῳ* [*non per sanguinem alienum*] sed per suum ipsius sanguinem. Quanquam enim

possessionem non statim est adeptus, sed post quadraginta et quod excedit dies, ius tamen ipsi et per ipsum aliis quaesitum est eo tempore quo se dedit θυσίαν περὶ ἁμαρτίας [*victimam pro peccato*], ut vaticinatus erat Esaias; scisso scilicet velo peccatorum quod inter hunc mundum adspectabilem et τὴν ἵλεων τοῦ Θεοῦ δύναμιν [*Dei misericordiam*] interiiciebatur, Es. 59: 2. Quod autem per *velum* peccatum intelligam minime repugnat Scriptori ad Hebraeos, qui ipsam Christi carnem Divinitati ipsius oppansam vocat καταπέτασμα [*velum*]. Nam ea ipsa caro non tantum erat ἐν ὁμοιώματι σαρκὸς ἁμαρτίας [*in similitudine carnis peccati*], sed partim, etiam apud Apostolos, figuram gerit peccati ipsius; ut apparet iis ex locis quae de peccati crucifixione, morte, sepultura agunt. Atque ita Veterum nonnulli explicant illud Rom. 6: 10, Ὃ γὰρ ἀπέθανε τῇ ἁμαρτίᾳ ἀπέθανεν ἐφάπαξ [*Quod enim mortuus est, peccato mortuus est semel*], id est, corpore mortali. Quomodo forte intelligi posset et illud ad Hebr. 5: 3, Διὰ ταύτην ὀφείλει, καθὼς περὶ τοῦ λαοῦ, οὕτως καὶ περὶ ἑαυτοῦ προσφέρειν ὑπὲρ ἁμαρτιῶν [*Et propterea debet, quemadmodum pro populo, ita etiam et pro semet ipso offerre pro peccato*], quatenus scilicet universalis ista locutio etiam Christum complectitur, ubi ἁμαρτίαν vocat quod paulo ante ἀσθένειαν [*infirmitatem*]: et apertius eadem epistola cap. 7: 27, Ὃς οὐκ ἔχει καθ' ἡμέραν ἀνάγκην, ὥσπερ οἱ ἀρχιερεῖς, πρότερον ὑπὲρ τῶν ἰδίων ἁμαρτιῶν θυσίας ἀναφέρειν, ἔπειτα τῶν τοῦ λαοῦ· τοῦτο γὰρ ἐποίησεν ἐφάπαξ ἑαυτὸν ἀνένεγκας [*Qui non habet necesse quotidie, quemadmodum Sacerdotes, prius pro suis delictis hostias offerre, deinde pro populi delictis: hoc enim fecit semel, semet offerendo*]: ut ἴδιαι ἁμαρτίαι sint qualitates inseparabiles mortalis corporis, quae ut in nobis sunt effecta, partim etiam causae peccati, ita in Christo erant figura peccati; quomodo contactus cadaveris, et alia quae insciis aut invitis accidunt, in Lege peccata dicebantur. Nam et pro illis obtulisse dici potest Christus quatenus ex decreto paterno liberari ab illis non potuit, nisi per mortem, nobis in exemplum. Apud Romanos autem et aliarum gentium homines idem hoc miraculum non obscure indicabat commissi in Christum faci-

cinoris atrocitatem. Philippides in Comoedia de Demetrio, quod se Diis aequari passus esset, verba faciens, ita inquit:

Δι' ὃν ἀσεβοῦνθ' ὁ πέπλος ἐῤῥάγη μέσος.

[*Ob cuius impietatem disruptum est peplum.*]

Plutarchus eandem historiam tangens: *Ἐπεσήμαινε δὲ τοῖς πλείςοις τὸ θεῖον· ὁ μὲν γὰρ πέπλος ὥσπερ ἐψηφίσαντο μετὰ τοῦ Διὸς καὶ τῆς Ἀθηνᾶς προσενυφηναμένων Δημήτριον καὶ Ἀντίγονον, πεμπόμενος διὰ τοῦ Κεραμεικοῦ μέσος ἐῤῥάγη θυέλλης ἐμπεσούσης* [*Iram suam ostendit vis Divina: nam cum in peplo iuxta Iovem et Minervam ex novo decreto intexuissent Demetrium et Antigonum, id peplum, cum per Ceramicum transduceretur, incidente procella, disruptum est in partes duas*]. Quod autem narrant Thalmudistae 40 ante Excidium annis Templi fores sponte patuisse, valde dubito an huc referri debeat. Vereor enim ne, ut sunt *ἀνιςόρητοι* [*historiae ignari*], confuderint signa illa quae in Christi passionem inciderunt cum illis quae Excidium proxime antecesserunt, quod et aliis accidit in narratione vocis auditae in Templo *Μεταβαίνωμεν ἐντεῦθεν* [*Exeamus hinc*]. Aut valde fallor, aut id quod dicere volunt Thalmudistae idem est quod breviter dixit Tacitus, *Expassae repente delubri fores;* latius autem Iosephus, ita ut de aulaeo adyti nullo modo possit intelligi. Verba apponam: *Ἡ δὲ ἀνατολικὴ πύλη τοῦ ἐνδοτέρου* [*Porta Orientalis partis interioris*]. (melius forte legitur *τοῦ ἐξωτέρου* [*exterioris*]: nam portae interiores erant auratae, exterior ex aere Corinthio), *χαλκῆ μὲν οὖσα καὶ ςιβαρωτάτη, κλειομένη δὲ περὶ δείλης μόλις ὑπ' ἀνδρῶν εἴκοσι, καὶ μοχλοῖς μὲν ἐπερειδομένη σιδηροδέτοις καὶ καταπῆγας δ' ἔχουσα βαθυτάτους εἰς τὸν οὐδὸν ὄντα διηνεκοῦς λίθου καθιεμένους, ὤφθη κατὰ νυκτὸς ὥραν ἕκτην αὐτομάτως ἠνεῳγμένη· δραμόντες δ' οἱ τοῦ ἱεροῦ φύλακες ἤγγειλαν τῷ ςρατηγῷ· κἀκεῖνος ἀναβὰς, μόλις αὐτὴν ἴσχυσε κλεῖσαι* [*Cum ex aere esset et firmissima, aegre clausa vesperi per homines viginti, ferro munitis vectibus sustentata, tum vero liminibus inferis alte in solum plane lapideum descendens, visa est nocte circa horam sextam sponte aperta: quod Templi custodes currentes ad Templi Praetorem ei indicarunt: ille vero adscendens aegre eam claudere potuit*].

Καὶ ἡ γῆ ἐσείσθη, et terra mota est] Aliquot in locis; non in Iudaea tantum. Voluit enim Deus ostenti huius memoriam exstare. Vide quae ex Phlegonte et Thallo citavimus. Verissimum est apud Prophetas terrae motu alibi rerum mutationem, alibi Dei maiestatem significari: sed hic apertior est ea significatio quae pariter a Iudaeis et gentibus aliis poterat intelligi, irae scilicet Divinae ob hominum scelera, Ps. 18: 8, Ioel. 3: 16. Ita Virgilius solis caligini addidit terrae motum, nec aliter Lucanus et Seneca. Sane Centurio et qui cum eo erant ita interpretati sunt hoc prodigium. Inde enim colligebant Iesum inique damnatum, Luc. 23: 47.

Καὶ αἱ πέτραι ἐσχίσθησαν, et petrae scissae sunt] Puto consequens esse terrae motûs. Saepe enim cum terra movet ἐπιπολάζει πλῆθος λίθων [*emergunt multi lapides*], ut ait Aristoteles II Meteor. 8. Seneca Troadibus:

Cum subito caeco terra mugitu fremens
Concussa, caecos traxit ex imo sonos,
Movere silvae capita, et excelsum nemus
Fragore vasto tonuit, et lucus sacer;
Idaea ruptis saxa ceciderunt iugis.

Sed et hoc apud Hebraeos irae Divinae habebat significationem, Nah. 1: 6, 1 Reg. 19: 11. Terrae motum et saxa rupta coniungit et Psalmus 114: 7, 8.

52. *Καὶ τὰ μνημεῖα ἀνεῴχθησαν, et monumenta aperta sunt*] In ipso mortis Christi articulo aperta sunt monumenta, quo clarius appareret ipsum διὰ τοῦ θανάτου καταργῆσαι τὸν τὸ κράτος ἔχοντα θανάτου [*per mortem destruxisse eum qui habebat mortis imperium*], Hebr. 2: 14. Aristides in descriptione terrae motus quo Rhodus eversa est: *Μνήματα ἀνεῤῥήγνυντο* [*Monumenta dirupta sunt*]: et mox: *Ἔξω μὲν τὰ μνήματα ἀνέῤῥιπτε τοὺς κειμένους* [*Monumenta foras eiiciebant mortuos*].

Καὶ πολλὰ σώματα τῶν κεκοιμημένων ἁγίων ἠγέρθη, et multa corpora sanctorum qui dormierant surrexerunt] Quidam statim putant mortuo Christo hos mortuos resurrexisse: quod aliquos movit ut in eo quod sequitur legerent non μετὰ τὴν ἔγερσιν αὐτοῦ [*post resurrectionem eius*] sed αὐτῶν [*eorum*], inter quos est Arabs Interpres et inter Graecos Glycas. Sed vero est similius in morte vim mor-

mortis Christi apertione monumentorum demonstratam; neque tamen ad vitam pervenisse hos mortuos nisi postquam Christus revixerat, ut sic appareret ipsum esse *πρωτότοκον ἐκ τῶν νεκρῶν* [*primogenitum ex mortuis*]. Nemo enim mortuorum antea ad vitam immortalem surrexit; quod de his credi par est, in qua sententia est Scriptor Responsionum ad Orthodoxos ad quaestionem LXXXV. Confer Dan. 12: 2.

53. *Εἰς τὴν ἁγίαν πόλιν, in sanctam civitatem*] Sepulti enim in suburbanis locis fuerant. *Ἁγίαν πόλιν* dixit ex populari more loquendi, ut supra 4: 5.

Ἐνεφανίσθησαν πολλοῖς, apparuerunt multis] Credentibus in Christum, ut et Christus ipse *οὐ παντὶ τῷ λαῷ* [*non omni populo*], ut Petrus loquitur Act. 10: 41.

54. *Ἑκατόνταρχος, Centurio*] *Centurio supplicio praepositus*, ut Seneca loquitur libro I De ira, cap. 7.

Τηροῦντες, custodientes] Vide quae supra ad comma 31. Et nota etiam post mortem mansisse milites, *ne quis* scilicet, ut Petronius loquitur, *ad sepulturam corpora detraheret:* adde, nisi publico permissu.

Καὶ τὰ γενόμενα, et quae fiebant] Caliginem solis, et, quod non frustra Marcus addit, exspirationem statim post clamorem.

Ἐφοβήθησαν σφόδρα, timuerunt valde] In se, ut saevitiae ministros, iram Dei metuentes.

Ἀληθῶς Θεοῦ υἱὸς ἦν οὗτος, vere filius Dei erat iste] Cum Romani fuerint qui hoc dicebant, puto eos de Iesu ita existimasse quomodo de Hercule, Baccho, Castoribus, Aesculapio, Quirino existimabant. Et maxime ad celebrem de Quirino fabulam respexisse eos credibile est, circa cuius mortem et tenebrae et fragor contigisse dicebantur. Tertullianus de Christo: *In coelum est receptus multo verius quam apud vos asseverare de Romulo Proculi solent.* Lucas, ut diximus, dictum ab ipsis aït Iesum esse innocentem. Credibile est id initio ab illis dictum; sed aliis ostentis ad alia accedentibus auctam admirationem, ita ut iam non hominem tantum innocentem, sed et homine maiorem crederent.

55. *Ἀπὸ μακρόθεν, e longinquo*] *Παρὰ τῷ ςαυρῷ* [*iuxta cru-*

crucem] quidem, ut ait Iohannes, sed non ut crucem attingerent, quae militum turba cingebatur.

Διακονοῦσαι αὐτῷ, ministrantes ei] Nimirum ἀπὸ τῶν ὑπαρχόντων αὐταῖς [*de facultatibus suis*], Luc. 8: 3.

56. *Μαρία ἡ Μαγδαληνή*] Galilaea femina, ut ex Luca discimus.

Μαρία ἡ τοῦ Ἰακώβου καὶ Ἰωσῆ μήτηρ, Maria Iacobi et Iose mater] *Cleopae* Iohanni. Nam eandem esse indicio est quod praeter matrem Domini non fuerant plures duabus Mariae nomine quae Iesum sectarentur, infra 61. Inter multas sententias expeditissima est quae Cleopam eius patrem, Alphaeum maritum statuit. Pro *Iose* veteres quidam codices et Graeci et Latini habebant *Ioseph*. Sed idem est nomen pronuntiatione diversa; qua de re alibi.

Ἡ μήτηρ τῶν υἱῶν Ζεβεδαίου, mater filiorum Zebedaei] Salome, de qua supra.

57. *Ὀψίας δὲ γενομένης, cum autem sero factum esset*] Statim post nonam. Festinata res, ut posset Iosephus, Christo tumulato, ex more ante duodecimam Pascha mactare.

Πλούσιος, dives] *Εὐσχήμων*, inquit Marcus, id est, *vir honesti loci*, quippe βουλευτής [*Decurio*], ut ipse addit et Lucas exprimit. Quaeritur an in Synedrio Magno Iosephus hic fuerit. Fuisse multi credunt, quia Lucas *eum* dicit non consensisse consilio et actibus aliorum: sed id non satis certum est argumentum. Improbant enim multi multa etiam qui ius suffragii non habent. Deinde non est quod verba illa praecise sumantur de illa consultatione postremae diei, cum antea quoque deliberatum aliquoties de re Iesu fuerit, ut cum constitutum est ut ἀποσυνάγωγοι [*extra Synagogam*] haberentur qui Iesum esse Messiam dicerent; in qua historia Iohannes non Synedrii meminit, sed dicit συνετέθειντο οἱ Ἰουδαῖοι [*conspiraverant Iudaei*]; ut credibile sit eam rem actam in Conventu maiore, quam συναγωγὴν μεγάλην [*Synagogam magnam*] vocari diximus, et in quam praeter Synedrii Iudices alii etiam magistratum gerentes vocabantur: sicut et Gorionides narrat convenisse super rebus gravioribus Senatum et minorem et maiorem, id est, urbanum et communem po-

populi. Iosephum igitur hunc oriundum quidem ab Arimathaea, caeterum domicilium et sedem fortunarum suarum habentem Hierosolymis (quo commigrare opulentiores solebant) credo fuisse Senatorem Senatus urbis Hierosolymitanae. Ideo non vocatur ἄρχων [*Princeps*], quod nomen erat τῶν συνέδρων [*eorum qui in Synedrio*], ut Nicodemus Ioh. 3: 1, sed βουλευτής, quae duo etiam Iosephus in Belli Iudaici historia distinguit lib. II cap. 29. *Βουλευτὴς* a Latino Interprete non male vertitur *Decurio*. Sic et in Glossario vetere non uno, *Decurio*, βουλευτής: Putat Pomponius in coloniis Romanis primum natam eam vocem, quod initio cum coloniae deducerentur decima pars eorum qui ducerentur consilii publici gratia conscribi solita esset. Postea certe ad alias quoque urbes transferri coepit, ut nos Leges docent et ἀμοιβαῖοι [*mutuae*] literae Plinii et Traiani, ubi corpus ipsum *Bule*, eius participes in Bithyniae urbibus *Decuriones* vocantur. Ipsa vox Graeca *Buleutae*, ut a Syro Marci Interprete, ita apud eum quem dixi Plinium et Spartianum in Latino sermone legitur. Quod vero putat vir doctus Iosephum hunc ex Pilati consilio fuisse, id plane Romanis moribus repugnat. Nam Romanorum civium consilio Praesides utebantur: imo etiam qui ius nacti erant Romanae civitatis, in ea provincia ex qua orti erant adsidere vetabantur. Accurate autem huius viri dignitas describitur, ut videamus statim a morte quaedam gloriae Christo destinatae apparuisse initia. Honos enim ei mortuo habetur qualis Iacobo gentis principi, cuius nomen in Prophetis saepe fert Christus. Huic discipulus, qui item *filius* recte dicitur, illi filius, ambo Iosephi, ambo in dignitate positi, pollinctores.

Ἀπὸ Ἀριμαθαίας, ab Arimathaea] Quae forte ארומה Iud. 9: 41. Plures sunt voces ad hoc nomen accedentes, ut רמתים Ephraimitarum, 1 Sam. 1: 1, רמה, quae et רמות et ירמות in Isacharis parte, Ios. 19: 21, 21: 29. Alia רמת discriminis causa מצפה dicta intra Gaditarum terminos, Ios. 13: 26. Rursum רמה in portione Aseritarum, Ios. 19: 29. Neque mirum id videri debet, cum vox ipsa nihil aliud quam *locum eminentiorem* significet; unde quod in Hebraeo Deut. 3: 27, est פסגה Chaldaeus vertit רמתא.

Sed

Sed cum Lucas diserte hanc vocet *πόλιν Ἰουδαίων* [*civitatem Iudaeae*], ubi non dubito quin *Ἰουδαῖοι* stricte dicantur ii qui circa Hierosolyma habitabant, adducor ut credam designari hic oppidum Beniaminis רמה, memoratum Ios. 18: 25. Eadem putatur esse רמה 2 Reg. 23: 36. Hanc suis temporibus *Remtin* appellatam Hieronymus et Eusebius tradunt. Syrorum est pro רמה dicere ארמתא: quomodo Iosephus illam Ephraimiticam Samuelis sedem vocat *Ἀρμαθᾶ*. Sic *Cana* Syro est קנא: et pro Hebraeo קריה, quod *urbem* significat, Syri dicunt קריתא, unde *Tigranocerta*, et alia ad eam formam. Simile est חמתא apud Chaldaeum pro Hebraeo חם Gen. 14: 5, et pro חדקל, quod Hebraeum nomen est Tigridi fluminí, omissa prima gutturali דקלת *Diglito* apud Plinium.

Ἐμαθήτευσε τῷ Ἰησοῦ, discipulus erat Iesu] Vir quippe probae vitae, *ἀγαθὸς καὶ δίκαιος* [*bonus et iustus*], Samuelis in iudiciali munere imitator, et Regnum Divinum per Prophetas promissum *avide exspectans*, ut Marcus et Lucas docent; ac proinde veram agnoscens Christi doctrinam, sed, quod Iohannes addit, profiteri eam non audens hactenus, metu prohibente. Ita videmus quomodo fidei semina, humanis vitiis oppressa aliquandiu, subito interdum erumpant, Deo ita disponente occasiones.

58. *Ἠιτήσατο τὸ σῶμα, petiit corpus*] *Eorum*, inquit Ulpianus, L. I De cadav. punit, *in quos animadvertitur corpora non aliter sepeliuntur quam si fuerit petitum et permissum*. Faciles autem in hanc rem Romani Magistratus. Ulpianus dicto loco: *Corpora eorum qui capitis damnantur cognatis eorum neganda non sunt*. Diocletianus et Maximianus: *Obnoxios criminum digno supplicio affectos sepulturae tradi non vetamus*. Verri inter alia obiicitur a Cicerone quod *securi percussorum corpora feris obiecisset*, aut *pretio* vendidisset *sepeliendi potestatem*. Excipit Ulpianus dicto loco *Maiestatis damnatos*: unde colligi potest Pilatum Christo non tam maiestatis (quippe nequaquam credibile) quam seditionis crimen adscriptum voluisse. Quanquam et perduellionis damnatis indulta interdum sepultura, ut his qui cum Catilina coniuraverant. Nam, ut bene Fabius declamatione VI tractans hoc argumentum de sepeliendis facinorosis: *Etiamsi*

qua

qua sunt iura quae obstent, si tamen angustus saltem detur accessus per quem intrare humanitas possit, vera clementia occasione contenta est. Corpora tamen crucifixorum, etiam latronum, solebant aliquandiu in cruce servari ostentui, ut ex Petronio discimus. Sed quia cum Iudaeorum institutis pugnabat corpora peremtorum ultra vesperam ostentari, Deut. 21: 23, credibile est Praesides Romanos ea in re, ut in multis rebus aliis, secutos morem regionis. Iosephus: *Τοσαύτην Ἰουδαίων περὶ τὰς ταφὰς πρόνοιαν ποιουμένων ὥςε καὶ τοὺς ἐκ καταδίκης ἀνασαυρουμένους πρὸ δύντος ἡλίου ἀνελεῖν τε καὶ θάπτειν* [*Tanta Iudaeis erat cura sepulturae ut etiam post damnationem suspensos ante solem occasum tollerent et humarent*]. Quare non hoc proprie rogatum a Iudaeis, Ioh. 19: 31, ut ante noctem corpora demerentur, sed ut paulo maturius, ne milites in eo opere occupatos initium Sabbati deprehenderet. Nam maioris cautionis ergo hora ferme una ante solem occasum Iudaei otium suum auspicabantur; ac tunc quidem eo religiosius, quia, qui imminebat dies, festus erat, etiam absque Sabbato fuisset.

59. *Σινδόνι καθαρᾷ, in sindone munda*] Hebraea vox סדין, quo significatur non *sericum*, quod nos nunc simili voce appellamus (nam cum serico sepeliri ne quidem Senatus Princeps poterat), sed operimentum ex lino pretii haud magni, ut a Gamaliele seniore institutum notant Hebraei: quod et ex ea historia colligere est quae exstat apud Marcum 14: 52. Sindonem e lino fuisse testis inter Graecos Pollux, inter Hebraeos David Kimchi. Quaedam sindones ex bysso. Herodotus Aegyptiorum pollincturam describens: *Λούσαντες τὸν νεκρὸν κατειλίσσουσι πᾶν αὐτοῦ τὸ σῶμα σινδόνος βυσσίνης* [*Corpus mortui lotum totum involvunt in sindone byssina*]. Quanquam autem unum nominat Matthaeus, praecipuum videlicet, quo corpus involvebatur, plura tamen fuisse certum est: quare *ὀθόνια* [*lintea*] recte dixit Iohannes 19: 40 et 20: 6, inter quae erat et sudarium velando capiti, quod a reliquis operimentis distinguit Iohannes 20: 7. Idem in Lazari historia ostendit praeter sudarium fuisse et *κειρίας* [*institas*], de quibus suo loco agemus 11: 44. *Ὀθόνας* apud Homerum interpretes exponunt *ὑφάσματα λινᾶ* [*e lino texta*].

In

In Glossario est, *'Οθόνη, linteamen:* et alibi, *Σινδὼν, tunica lintea.* Nonnus de Lazaro:

Καὶ λινέῳ πεπύκαστο καλύμματι κυκλάδα κόρσην.

[Lineus illi orbem capitis velabat amictus.]

60. *Ὃ ἐλατόμησεν ἐν τῇ πέτρᾳ, quod excavaverat in petra*] Is enim mos erat Iudaeorum e rupe specum *excavare* condendis corporibus, ut observavit vir summae eruditionis ac diligentiae. *Λαξευτὸν μνῆμα* [*monumentum excisum*] Lucas dicit: Hebraeis חצב. Nam *λατομεῖν excavare* est LXX Interpretibus Deut. 6: 11, ubi de cisterna: et Es. 21: 16, ubi de sepulchro: et Straboni, qui Hierosolyma describens ait *τάφρον λατομητὸν ἔχων* [*fossam habens excisam*]. Idem in Aegypti descriptione: *Ὑπὲρ δὲ τοῦ Μεμνονείου θῆκαι βασιλέων ἐν σπηλαίοις* [*Ultra Memnoneum in specubus Regum loculi*]. Haec autem omnia tam exacte notata sunt ab Euangeliorum Scriptoribus, quia valde pertinent ad stabiliendam fidem de Christi morte et resurrectione; in quibus duobus capitibus velut fundamentum totius Christianismi continetur. Vide Paulum 1 Cor. 15: 3, 4, 5, et orationes Apostolorum passim in Actis.

Προσκυλίσας λίθον μέγαν, advolvit saxum magnum] גלל Thalmudistis. Polybius: *Οὐ μὲν ἀλλὰ κομίσαντες αὐτὸν εἰς τὸν καλούμενον θησαυρὸν οἴκημα κατάγειον, οὔτε πνεῦμα λαμβάνον οὔτε φῶς ἔξωθεν, οὔτε θύρας ἔχον, ἀλλὰ μεγάλῳ λίθῳ περιαγομένῳ κατακλειόμενον, ἐνταῦθα κατέθεντο* [*Verum portantes eum in locum subterraneum, cui Thesauro nomen, qui locus nec ventos nec lucem accipiebat, nec ianuas habebat, sed magno saxo quod verti posset claudebatur, ibi deposuere*].

62. *Μετὰ τὴν παρασκευὴν, post Parasceuen*] Intelligit primam septem *ἀζύμων* [*Azymorum*], cuius *παρασκευὴ* erat is dies quo agnus edebatur. Quia enim dies edendi agni erat celeberrimus, ideo non male consequens dies ab eo nomen accepit; ut et Exod. 12: 14, 15. Alioqui Sabbatum ordinarium non conveniebat notari ex prosabbato.

Οἱ ἀρχιερεῖς καὶ οἱ Φαρισαῖοι, principes Sacerdotum et Pharisaei] Non potuit eo die Synedrium haberi; ideo nec *πρεσβυτέρων* [*Seniorum*] nec *γραμματέων* [*Scribarum*] hic

hic fit mentio. Sed privato consilio Sacerdotum principes quidam et Senatores aliqui Pharisaicae factionis Pilatum convenerunt, tanquam acturi de negotio ad summam rempublicam pertinente: nec difficulter ab eo impetrarunt rem in qua ille nihil situm existimabat. Videmus autem credidisse tunc Iudaeos, quod et nunc credunt eorum doctissimi, otii Sabbatici lege alienigenas non teneri, cum ipsi auctores sint Romanis ut ea faciant quae ab Iudaeis salva Sabbati religione expediri nequibant.

63. Ὁ πλάνος, *seductor ille*] מסית. Hoc cognomen referre solent verae ac solidae pietatis magistri ab hominibus lucifugis. Ita Iudaeos quosdam de Christo dixisse ait Iohannes, πλανᾷ τὸν ὄχλον [*seducit turbas*], 7: 12. Apud Lucam legati Synedrii accusant Iesum ut διαστρέφοντα τὸ ἔθνος [*subvertentem gentem*] 23: 2, id est, עכר ישראל [*subvertentem Israelem*], ut de Elia dicebat Achab. Nam et ibi LXX habent, ὁ διαστρέφων τὸν Ἰσραήλ. Iustinus adversus Tryphonem narrat ab Iudaeis Palaestinis missos legatos ad Synagogas post Iesu mortem, κηρύσσοντας ὅτι αἵρεσίς τις ἄθεος καὶ ἄνομος ἐγήγερται ἀπὸ Ἰησοῦ τινος Γαλιλαίου πλάνου [*vulgantes sectam quandam excitam, impiam et Legi adversam, ab Iesu Galilaeo impostore*]. Paulus, 2 Cor. 6: 8, ait se aliosque Apostolos habitos ut πλάνους [*seductores*]: idem a Philosophis vocatur σπερμολόγος, ξένων δαιμονίων καταγγελεύς [*circumforaneus, novorum Numinum annuntiator*], Act. 17: 18. Similibus vocabulis Christum eiusque Apostolos Celsus vocabat ut ex Origene apparet. Ulpianus, qui de poenis Christianorum libros aliquot scripsit, cum dicit, *si, ut vulgari verbo impostorum utar, exorcizaverit*, Christianos haud dubie notat; forte et Iudaeos.

Εἶπεν ἔτι ζῶν, *dixit adhuc vivens*] Nunquam id Christus aperte ipse dixerat. Sed quae de Ionae signo et de Templo obscurius dixerat, animus male sibi conscius in eam quam timebat partem interpretabatur: nisi forte etiam de familiari sermone Iudas aliquid prodidit.

Μετὰ τρεῖς ἡμέρας] Id est, *Intra tres dies:* בעוד שלשת ימים Gen. 40: 13, ubi LXX ἔτι τρεῖς ἡμέρας [*adhuc tres dies*], cum tamen quod ibi dicitur impletum sit ipso die tertio,

ut

ut apparet ibidem commate 20. Ita Christus ipse, apud Marcum 8: 31, dicit oportere se *μετὰ τρεῖς ἡμέρας ἀναστῆναι* [*post tres dies resurgere*]. Ita מקץ שבע שנים, Deut. 15: 1, LXX vertunt *δι' ἑπτὰ ἐτῶν* [*per septem annos*] (quomodo et Iosephus loquitur; et supra 26: 61 et Marc. 14: 58 scriptum est *διὰ τριῶν ἡμερῶν* [*per triduum*]): at eadem verba Hebraea, ubi de eadem re agitur Ier. 34: 14, Graece non tam *κατὰ λέξιν* [*ad verbum*] quam *κατὰ διάνοιαν* [*ad sensum*] vertuntur *ὅταν πληρωθῇ ἓξ ἔτη* [*cum completi fuerint sex anni*], quomodo et Rabbinorum eruditissimi exponunt, Abraham et Kimchi. At Deut. 31: 10 Hebraismo retento verterunt *μετὰ ἑπτὰ ἔτη* [*post septem annos*]. Simile est Ioh. 20: 26, *μεθ' ἡμέρας ὀκτὼ* [*post dies octo*], ubi Syrus ut et hoc loco illud *μετὰ* reddidit verbum verbo בתר [*inter*], cum apud Marcum explicet per ל, quod respondet voci *ἐν* [*in*].

64. *Καὶ ἔσται ἡ ἐσχάτη πλάνη χείρων τῆς πρώτης, et erit novissimus error peior priore*] Locutio proverbialis, ut supra 12: 45, Luc. 11: 26, 2 Petr. 2: 20.

65. *Ἔχετε κουστωδίαν, habetis custodiam*] *Habetis*: ita recte Latinus et Syrus; non, *Habete*. Sensus omnino est: Habetis cohortem quae hoc tempore ad omnes tumultus arcendos vestro imperio commissa est: ea utimini pro arbitrio. Nam quanquam proprie ea cohors Templo serviebat, tamen etiam alibi eius usum fuisse docet ipsa prehensio Christi. *Custodia* vocantur hic qui Iosepho *φύλακες* [*custodes*], ut ex loco ante citato apparet. Ita Tibullus, *Custodia victa est*, id est, custos. Et Tertullianus de hac ipsa historia agens „ *Custodia pavore disiecta*. Atque ita recte hic accepit Arabs: cum alioqui *custodia* Latine et *locum* et *eum qui custoditur* significet. Vox haec Graeca facta ex Latina apud Historicos et Lexicographos invenitur. Verum est quod vir rarae diligentiae et doctrinae Nicolaus Fullerus nuper observavit, cum Syrus hic pro *custodia* posuit קסטונרא, non voluisse eum vocem *custodiae*, sed alteram recentioris Latinitatis exprimere, *Quaestionarii* scilicet; quomodo posteriori aevo vocati sunt *οἱ βασάνων ὑπηρέται* [*tormentorum administri*]: quo sensu ea vox tum alibi exstat tum apud Iuvenalis Scholiasten Sat. VI, et apud Hieronymum ad Ps.

107,

107, et in edicto Valentiniani, Theodosii et Arcadii, quod edidit vir reverendus Iacobus Sirmondus. Unde etiam apparet non tam antiquum esse hunc Interpretem quam Syri credunt. Sed sententiam non satis expressit. Nam et qui Christi supplicii exactores adfuerant non erant peculiariter ei ministerio addicti, sed delecti ad hoc milites sub Centurionis imperio. Theophylacto *Κουςωδία ἑξήκοντά ἐςι ςρατιωτῶν* [*Custodia est militum sexaginta*] ut *Σπεῖρα διακοσίων* [*Cohors ducentorum*]. At vero de his non agit Pilatus qui iam expletum id officium renuntiaverant, sed de illis qui Iudaeorum primoribus eo tempore attributi erant adversus omnes *νεωτερίζοντας* [*qui res novas moliri possent*].

Ὡς οἴδατε, sicut scitis] Ut fieri oporteat pro sollertia vestra iudicabitis.

66. *Σφραγίσαντες τὸν λίθον, signantes lapidem*] Ita in Danielis historia 6: 17, *Καὶ ἤνεγκαν λίθον ἕνα, καὶ ἐπέθηκαν ἐπὶ τὸ ςόμα τοῦ λακκοῦ καὶ ἐσφραγίσατο ὁ βασιλεὺς ἐν τῷ δακτυλίῳ αὐτοῦ* [*Allatusque est lapis unus et positus est super os foveae: quem obsignavit Rex annulo suo*]. Iosephus in eadem historia ait illos *σφραγῖσαι τὸν ἐπὶ τοῦ ςομίου κείμενον ἀντὶ θύρας λίθον* [*signasse eum lapidem qui pro ostio erat in ore specus*]. Hoc autem Danielis loco adducor ut credam Pilati annulo et hunc lapidem signatum, hoc Deo agente ut res anteactae res Christi undique adumbrarent. Quemadmodum publica sigilli fide constitit Danielem nulla ope humana periculo exemtum, ita simili fide constitit Christi corpus nulla humana manu exemtum sepulchro. Adde Apoc. 20: 3.

Μετὰ τῆς κουςωδίας, cum custodibus] Construendum est cum verbo *ἠσφαλίσαντο* [*munierunt*] eo sensu quem Tertullianus exprimit: *Sepulchro conditum magna militari manu custodiae diligentia circumsederunt.* Quare istud *σφραγίσαντες τὸν λίθον* accipiendum est per modum *παρεμβολῆς* sive *μεταξυλογίας* [*interpositionis*].

CAPUT XXVIII.

1. Ὀψὲ δὲ σαββάτων] Cum Marcus ita Matthaei legat vestigia ut saepe ei praestet interpretis vicem, sensum in his vocibus eundem esse non dubito qui est in illis Marci verbis διαγενομένου σαββάτου [*cum transiisset Sabbatum*]. Neque me dimovet quod apud Marcum est ἠγόρασαν ἀρώματα [*emerant aromata*], unde nonnulli putarunt hic agi de re gesta statim post occasum solis Sabbati. Nam cum apud Lucam apertissime liqueat aromata ab his mulieribus non Sabbato sed die τῆς παρασκευῆς [*Parasceues*] comparata, ἠγόρασαν illud apud Marcum interpretandum est, *habebant emta aromata*. Nam quando exiissent mulieres dici multum attinebat; habuisse eas secum aromata itidem, quia id causam exitionis indicat; quando autem ea aromata comparassent nihil referebat sciri: quare id ἀορίστως [*tempore indefinito*] expressum est. Sic Matth. 14: 3 ἔδησεν αὐτὸν significat non *vinxit* sed *vinxerat*. Adde quae supra 27: 2. Nulla igitur peculiaris itio ad sepulchrum apud Marcum quaerenda est. Apud Matthaeum vero hoc loco agi de aliqua itione vespertina qua nihil relatu dignum acciderit, matutinam ad quam sequentia omnia pertinent silentio omitti, nihil habet probabilitatis. Poterat dici ὀψίαν [*vesperam*] Hellenistis dici interdum *noctem*, ut Hebraeis ערב, quod supra annotavimus; atque ita ὀψὲ hic esse *noctu*, quomodo cepisse hunc locum videntur Syrus et Arabs et Graecorum nonnulli; quo et illud aptari potest quod totam noctem quae est post Sabbatum Hebraei vocant מוצאי שבת *exitûs Sabbati*. Sed duo obstant, primum quod ὀψὲ cum casu secundo plane Graeca est constructio; deinde quod ut שבתות Hebraeis, ita σάββατα Hellenistis multitudinis numero plerumque dicuntur non ipsi dies otio dati, sed tota dierum hebdomas ab unius Sabbati initio ad initium alterius: quarum dierum prima eam ob rem vocatur μία σαββάτων (ex Hebraismo quem et LXX Interpretes sequuntur) tum hic tum apud Marcum, Iohannem, Lucam in Euangelio et in Actibus, et apud Paulum. Imprimis

autem novum videri poterat hoc loco quatuor duntaxat voculis interpositis idem nomen σαββάτων sine ulla causa significatu diverso usurpari. Quare nulla est simplicior interpretatio quam ὀψὲ σαββάτων hic esse, *exacta dierum hebdomade.* Nam ὀψὲ cum casu secundo Graecis non modo significat *id quod sero fit* (quod multis testimoniis probatum huc proprie non pertinet) sed et *quicquid temporis ordine est posterius.* Philostratus de Pythiis ludis: *Τὴν Πυθὼ τοὺς εἰς αὐτὴν ἥκοντας αὐλῷ τε παραπέμπειν καὶ ᾠδαῖς καὶ ψάλσει, κωμῳδίας τε καὶ τραγῳδίας ἀξιοῦν· εἶτα τὴν ἀγωνίαν παρέχειν τὴν γυμνὴν ὀψὲ τούτων* [*Pytho*, sive *Delphorum urbem, eos qui ad se veniunt tibia excipere et cantu et fidibus, quin et comoediis et tragoediis oblectare: post haec armis exhibere nudorum certamen*], id est, *his omnibus peractis:* et alibi ὀψὲ τῶν Τρωϊκῶν *post res Troianas*, ὀψὲ τῶν βασιλέως χρόνων [*post huius Regis tempora*]. Similiter Plutarchus Vita Numae: *Πυθαγόραν ὀψὲ γένεσθαι τοῦ Νουμᾶ χρόνων* [*Pythagoram fuisse post Numae tempora*].

Τῇ ἐπιφωσκούσῃ εἰς μίαν σαββάτων, cum lucesceret in primam septimanae] Post temporis latius patentis indicium altera pressior notatio requirebatur. Neque dubium est quin in huius temporis designatione optime conveniat horum librorum Scriptoribus. Nam quid est quod maiore diligentia ab illis inquiri debuit aut fidelius tradi quam certum tempus eius rei in qua fidei nostrae cardo vertitur? Quare et hic et aliis multis in locis si quid est obscurum aut ἐναντιοφανὲς [*speciem habens repugnantiae*] id proficiscitur non ex scribentium sed ex legentium vitio. Ἐπιφώσκειν aut ἐπιφαίνειν (sunt enim haec significatus eiusdem) de quavis luce dicitur cum primum se ostentare incipit, sive illa solis sit sive siderum: *μήτε ἡλίου, μήτε ἄστρων ἐπιφαινόντων* [*neque sole neque sideribus apparentibus*] inquit Lucas Act. 27: 20. Apud eundem Lucam in Euangelica historia 23: 54, σάββατον ἐπέφωσκε [*Sabbatum illucescebat*] dicitur aut lunae aut siderum ratione. Maxime autem proprie de solis luce dicitur; quomodo dictum a Polybio τῆς ἡμέρας ἐπιφαινούσης [*die apparente*] ostendit is cui non Polybius tantum sed et quantum est literarum plurimum debet. Hinc illa translatio in carmi-

mine Zachariae Luc. 1: 78, 79, Ἐπεσκέψατο ἡμᾶς ἀνατολὴ ἐξ ὕψους, ἐπιφᾶναι τοῖς ἐν σκότει [*Visitavit nos splendor ex alto, apparens iis qui in tenebris*]. Sic et ex Ignatio ἐπιφωσκούσης κυριακῆς [*cum illucesceret dies Dominica*] et ex Epiphanio ἐπιφωσκούσῃ τῇ τετράδι [*cum quarta dies illucesceret*] idem vir doctissimus annotavit. Sed et Herodoto dictum ἡμέρᾳ διαφωσκούσῃ [*die apparente*]. Neque aliter hic sumendum τῇ ἐπιφωσκούσῃ deest enim ἡμέρᾳ [*dies*], ut cum Graeci dicunt τῆς ἐπιούσης [*postera*]. Noster hic Scriptor supra τὴν αὔριον [*crastinum*] 6: 34, ut et Lucas Act. 4: 3, 5, et Iacobus 4: 14, Iohannes vero 1: 35 et 12: 12, Lucas Act. 20: 7, τῇ ἐπαύριον [*crastina*]. Est autem notandus Hebraismus in eo quod dicitur εἰς μίαν σαββάτων, sensus enim est, *cum ea dies illucesceret quae erat futura prima hebdomadis*. Designatur igitur hic diluculum; ut et apud Lucam 24: 22, Γενόμεναι ὄρθριαι ἐπὶ τὸ μνημεῖον [*Quae ante lucem fuerunt ad monumentum*]. Diluculi primam partem Iohannes describit, dicens πρωΐ, σκοτίας ἔτι οὔσης [*mane, cum adhuc tenebrae essent*] 20: 1, cum adhuc noctis aliquid restaret; quomodo πρωΐ etiam Marcus usurpat, addens ἔννυχον λίαν [*cum adhuc multum de nocte restaret*] 1: 35. Sic Philemon: Περὶ ταύτην πρωΐαν ἀφ' ἧς ἡ δείλη ἄρχεται [*Eo mane unde diluculum incipit*]: notatum id Eustathio ad sextum Iliados: et Lucas pro eodem hic dicit ὄρθρου βαθέος [*valde diluculo*]. Finem ipsum, quod est *mane primum* Latinis, notat hic Marcus cum dicit λίαν πρωΐ [*bene mane*], ἀνατείλαντος [*orto*] aut, ut alia exemplaria habent, ἀνατέλλοντος [*oriente*] vel, quod eodem recidit, ἔτι ἀνατείλαντος τοῦ ἡλίου [*adhuc oriente sole*]. Ego quid in his narrationibus tantum sit difficultatis non video. Nimirum primo diluculo surrexerant mulieres: dum alia aliam opperiuntur, dum parant aromata, dum progrediuntur per Urbem et extra Urbem ad sepulchrum, facile tantum temporis transiit ut cum ad sepulchrum ventum esset aliquid iam solis appareret. Habent autem singulae circumstantiae suum pondus. Quod primo diluculo surgant mulieres ostendit metuisse eas ne Sabbato iam transacto corpus alio transferretur, quasi illic duntaxat depositum pro tempore propter imminens Sabbatum. Quod

iam

iam illuxerat nonnihil cum ad sepulchrum ventum est, eo facit ut certa oculorum fide comperta constet quae mulieres renuntiarunt. Qua die de septem creatio inchoata est, eadem et nova creatio. Ibi *μία* in Graeco Gen. 1: 5, hic *μία*.

Μαρία Μαγδαληνή] Quam ut ducem agminis Iohannes nominat: et credo ab ea factos praecipue sumtus. Sane caeteris nobilior fuisse videtur, quia nomen eius aliis praeponi solet, supra 27: 56 et 61, hoc loco, et apud Marcum 15: 40, 16: 1, Lucam 8: 2, 3, 24: 10.

Καὶ ἡ ἄλλη Μαρία, et altera Maria] Cleopae filia, mater Iosae et Iacobi, ut supra diximus. Omittit Matthaeus *Salomen*, quam Marcus nominat, et *Iohannam*, uxorem scilicet Chuzae, qui Herodis erat Procurator, Lucae memoratam. Fuerunt ergo mulieres quatuor nominatae, praeter *ἀνωνύμους* [*non nominatas*] quas Lucas indicat.

Θεωρῆσαι τὸν τάφον, ut viderent sepulchrum] "*Ἵνα ἀλείψωσιν* [*ut ungüerent*] addit Marcus, quod et Lucas non obscure indicat. Venerunt igitur ut viderent an sepulchrum ad unctionem pateret. Hic est *ἐνταφιασμὸς* [*pollinctura*] de quo diximus supra. Solebat id fieri antequam corpora sepulchro mandarentur: sed sepeliendi festinatio id officium anteverterat.

2. *Σεισμὸς ἐγένετο μέγας, terrae motus factus est magnus*] Motus hic signum fuit secuturae *ὀπτασίας* [*visionis*] satis notum Iudaico populo, Ps. 68: 8, 9, 99: 1, 114: 1, 7. Ostendit hoc quod sequitur, "*Ἄγγελος γὰρ* [*Angelus enim*] et caetera. Quare nulla alia quaerenda est ratio. Putem autem hoc, ut et lapidis devolutionem, sed et fugam custodum, evenisse dum mulieres in itinere essent; neque id ex mulierum testimonio notum, sed ex aliorum militum relatu qui accepta pecunia redemtum silentium non praestiterunt: ut fieri solet. Argumento est quod Marcus de mulieribus narrat: *Καὶ ἀναβλέψασαι θεωροῦσιν ὅτι ἀποκεκύλισται ὁ λίθος* [*Et respicientes viderunt devolutum lapidem*]. Devolutum igitur viderunt cum id minime sperarent; devolvi non viderunt: neque ausae fuissent accedere si monumentum obseptum vidissent militari custodia.

 Κα-

Καταβὰς ἐξ οὐρανοῦ, descendens de coelo] Habet Deus Angelos quotidianae providentiae ministros: habet et velut Satrapas, quorum opera ad res maximi momenti utitur, ut alibi annotavimus. Hi peculiariter dicuntur *ἐξ οὐρανοῦ καταβαίνειν* [*ex coelo descendere*], hoc est, tanquam a latere mitti. Itaque ubicunque *καταβάσεως ἐξ οὐρανοῦ* [*descensus ex coelo*] est mentio, ut Apoc. 10: 1, 18: 1, 20: 1, magnum quiddam atque eximium agi intelligas.

Ἀπεκύλισε τὸν λίθον ἀπὸ τῆς θύρας, devolvit lapidem ab ostio] An ut ianitoris officio non necessario quidem sed honorifico fungeretur? Certe Veterum quosdam ita existimasse negari non potest, et torquent eorum verba qui id praefracte negant. Alii aliter: quos inter ille quisquis est Scriptor antiquus (non unum esse libri istius pro certo habeo, sed ex multorum non unius aevi scriptis factam collectionem) in Responsionibus ad Orthodoxos: *Οὐ γὰρ διὰ τὴν αὐτοῦ ἔγερσιν τοῦ λίθου ἐκ τοῦ μνήματος ἐγένετο ἡ ἀφαίρεσις, ἀλλὰ διὰ τὸ δηλωθῆναι τοῖς ὁρῶσι τὴν ἀνάστασιν* [*Non enim ut ille resurgeret lapis de monumento ablatus est, sed ut videntibus constaret eum resurrexisse*]. Prior sententia, ut certa non sit, qui refelli possit non video. Praefiguratum videri hoc potest in Iacobo Gen. 29: 8. Verba eadem.

Καὶ ἐκάθητο ἐπάνω αὐτοῦ, et sedebat super eum] Unum nominat Matthaeus, ut et Marcus; Lucas duos, ut et Iohannes: nam apud Iohannem eadem quae hic historia narratur 20: 13, nihil enim video cur aliam putemus cum tot circumstantiae congruant. Iohanni Maria Magdalena hanc *ὀπτασίαν* [*visionem*] videt; aliis eadem cum caeteris: nam initio Iohannes Magdalenam pro reliquis nominaverat. Cui simile est quod Iohanni *duo Angeli*, Lucae *δύο ἄνδρες* [*duo viri*], id est, Angeli virili specie, nominantur, Matthaeo unus *Angelus*, ut et Marco unus *νεανίσκος* [*iuvenis*]: nimirum quia unus ille et propior et pro duobus verba fecit: quod solemne notant Hebraei ex loco Gen. 18: 1 et 3. Itaque quod Lucas Angelos dixisse perhibet, *Non est hic, sed surrexit*, id ab Angelo dictum narrant Matthaeus et Marcus. Sic quod Matthaeo est *Μὴ φοβεῖσθε* [*Ne timete*], Marco, *Μὴ ἐκθαμβεῖσθε* [*Ne expavescite*], Iohanni, *Τί κλαίεις;* [*Quid ploras?*]. *Vestes*

can-

candidas Iohannes memorat, item ut tres alii: *sessionis* meminit ut Matthaeus et Marcus. Cur diversae narrationes credantur plane nihil est, nisi quod Iohannes suam et Petri itionem prius narrat, deinde ea quae Magdalena viderat, cum alium fuisse temporis ordinem tum ex Lucae historia hoc loco appareat, tum apertissime ex iis quae Cleopas dicit in itinere Emauntem versus, Luc. 24: 22, 23, 24. At me id non movet, qui sciam ut alios Annalium conditores ita et hosce nostros non semper se adstringere ad eas angustias, ut quod prius gestum est prius etiam narrent, cum multa ubique sit reperire πρωθύστερα [*praepostera*], multas προλήψεις [*anticipationes*], multas ἐπανόδους [*retrogressiones*]. Neque Iohanni cur naturalem hic ordinem inverteret iusta causa defuit. Sciebat quam imbecille futurum esset apud multos testimonium muliebre ob eam quae sexui isti tribui vulgo solet iudicii imbecillitatem. Nam et Celsus contra Christianos id testimonium eludens Magdalenam γυναῖκα πάροιστρον [*feminam fanaticam*] vocavit. Quare Iohannes acturus de re ut verissima ita creditu difficili, suum et Petri testimonium narrationi praestruxit; Petri, ut qui id ipsum morte sua iam obsignasset; suum, ut qui tunc etiam cum scriberet paratus esset omnia perpeti propter eius testimonii veritatem. Hoc posito fundamento, quod apud aequos iudices valere plurimum debebat, tuto deinde addit sexus sequioris testimonium. Neque tamen omnino abiecit temporis ordinem: sed cum de itione Magdalenae dicere coepisset, 20: 1, adiicit deinde ea quae ipse cum Petro compererat, mox ad Magdalenam rediens ea pertexit quae prius quidem gesta, sed posterius tamen accurate et cum suis circumstantiis per Magdalenam Apostolis erant renuntiata. Quare illud *Μαρία δὲ εἱστήκει*, 20: 11, intelligendum est *Steterat autem Maria*, et ita deinceps caetera, reditu facto ad id quod post comma primum Iohannes intermiserat. Haec ideo hoc loco dicenda sum arbitratus ut probato, unam esse eandemque historiam apud Scriptores quatuor, ea quae ab aliis sunt prodita aliorum interpretationi serviant. Videamus quid restet difficultatis. *Sedere*, ut dixi, *Angelos* dicit Iohannes, cum Matthaeo et Marco; ait Lucas eos *stetisse* videtur dicere: sed videtur tantum: nam

ἐφιστάναι est supervenire: ut cum Hippocrates dicit: Ὥσπερ γὰρ δμῶες καὶ δμωΐδες ἐν τοῖς οἴκοισι θορυβέοντες καὶ στασιάζοντες ὁκόταν ἐξαπιναίως ἡ δέσποινα ἐπιστῇ πτοηθέντες ἐφησυχάζουσι [*Sicut enim servi et ancillae si domi tumultuosi dissideant, subito apparente hera prae metu silent*]. Et Herodianus: Ἐλπίδος θᾶττον τοῖς Βρεττανοῖς ἐπέστη [*Citius exspectato Britannis se ostendit*]. Ac Lucae peculiariter ea vox de coelestibus visis usurpatur Euang. 2: 9, Act. 12: 7 et 23: 11. Sic cum Demosthenes in ea quae est De corona dixisset, Ἀφ' ἧς ἡμέρας ἐπὶ ταῦτα ἐπέστην ἐγὼ [*Ex quo tempore ego super haec apparui*], notat Ulpianus: Ὥσπερ τινὸς δαίμονος ἐπιστασίαν λέγει τοῦ αὐτοῦ κηδεμόνος τὴν παρουσίαν [*Curae suae praesentiam eloquitur tanquam Numinis alicuius superventum*]. De loco ubi sederint Angeli itidem dubitatur. Nam extra specum sedisse Angelum illum cuius Matthaeus meminit inde colligitur quod *lapidi supersedisse dicitur;* is autem lapis maior ore specus haud dubie extrorsum, non introrsum erat devolutus. At contrarium dicere putantur tum Marcus, tum Iohannes: unde sunt qui dixerunt Angelum sedisse non super lapidem ab ore devolutum, sed super lapidem alium qui Christi loculo impositus fuerit. At quid est Matthaeo contradicere si hoc non est? Is enim apertissime ait: Ἀπεκύλισε τὸν λίθον ἀπὸ τῆς θύρας, καὶ ἐκάθητο ἐπάνω αὐτοῦ. Mihi res videtur expedita, si Marci verba commode interpretemur. Is ait εἰσελθοῦσαι εἰς τὸ μνημεῖον εἶδον νεανίσκον [*Introeuntes in monumentum viderunt iuvenem*]. Atqui in specum nondum intraverant: nam postea dicit eis Angelus, Δεῦτε ἴδετε τὸν τόπον ὅπου ἔκειτο [*Venite et videte locum ubi situs fuit*]. Vocat ergo Marcus μνημεῖον partem horti quae ab horto reliquo, sepimento aliquo sive lorica, separabatur. Nam μνημείου laxius sumti partes erant duae, חצר τὸ ὕπαιθρον [*subdiale*] et מערה σπήλαιον [*spelunca*]. In oratione Demosthenis adversus Macartatum: Τὸ μνῆμα Βεσελιδῶν πολὺς τόπος περιβεβλημένος, ὥσπερ οἱ ἀρχαῖοι ἐνόμιζον [*Monumento Beselidarum multum loci circumiectum est, ex veteri ritu*]: et illud ὕπαιθρον iure Pontificio Romano *forum* vocabatur. Strabo ubi Augusti et cognatorum monumentum describit: Ἐν μέσῳ δὲ τῷ πεδίῳ ὁ τῆς καύστρας αὐ-

αὐτοῦ περίβολος (id est, *forum*) κύκλῳ περικείμενον ἔχων σιδηροῦν περίφραγμα [*In medio autem campo forum busti ipsius habens circum ferreum septum*]. Sic et apud Romanos in pedes aliquammultos monumentum patebat, ut nos docent Inscriptiones. Omnino autem errare eos arbitror qui totum hunc hortum putant fuisse vice ὑπαίθρου. Nam quod monumenti pars erat, exemtum erat humanis usibus. At hortus ille colebatur et suum habebat κηπουρὸν [*hortulanum*], Ioh. 20: 15. Erat ergo hortus extra loricam terra pura, qualis illa quam Romani *tutelam monumenti* vocabant, ut in veteri inscriptione: *Huic monumento tutelae nomine cedunt agri puri iugera decem*: et apud Frontinum: *Habent enim et Mausolaea* (ita enim legendum) *iuris sui hortorum modus circumiacentes*. Loricam illam, quae Hebraeis מעקה Deut. 22: 8, recte Graece γεῖσον dici arbitror. Neque enim *proiecta* tantum ita appellari satis Iosephus nos docet, apud quem in Templi descriptione γείσιον vocatur *sepimentum* ὅσον πηχυαῖον ὕψος [*altitudine cubiti*] quod populum a Sacerdotibus arcebat. Sic et alterum *sepimentum* quo ἀλλόφυλοι [*alienigenae*] arcebantur vocat δρύφακτον λίθινον [*loricam e lapide*]. Idem alibi itidem Templum describens quod Graeci vocant θριγκὸν [*septum*], id ait γεῖσον vocari κατὰ ἐπιχώριον γλῶτταν [*lingua patriae*], cum tamen ea vox Hebraea non sit origine, sed, ut multae aliae, ex Graeco sermone in Hebraeum traducta. Rursum alibi περίβολον, alibi ἑρκίον appellat: Philo τοῖχον θωρακείου τρόπον [*parietem ad loricae modum*]. Vocem θριγκοῦ de monumento etiam Pausanias usurpat: Ἐνταῦθά ἐστι μὲν Ὀφέλτου τάφος· περὶ δὲ αὐτὸν θριγκὸς λίθων, καὶ ἐντὸς τοῦ περιβόλου βωμός [*Est hic Opheltae monumentum: circumpositum e lapidibus septum, et in eo ambitu ara*]: ubi περίβολον est חצר [*subdiale*]. Latini quam *loricam* diximus etiam *munimentum* vocant, ut videre est in L. *Funeris*, Dig. De Religiosis: Homerus θεμείλια illo versu:

Τορνώσαντο δὲ σῆμα θεμείλιά τε προβάλοντο.

[*Tornato septum circumposuere sepulchro.*]

Tale δρύφακτον, θριγκὸν sive γεῖσον, id est, *loricam* haud dubie Cyrillus σκέπην vocat, qua vallata ait fuisse Iudae-

daeorum monumenta. Sed et Augustinus, ex vetere haud dubie fama, ingressas ait mulieres in spatium maceria communitum. In hanc ergo partem horti intra loricam cum venissent mulieres, in isto *ὑπαίθρῳ* super lapidem sedentem Angelum conspexere ad dextram speluncae partem, quam versus caput mortui positum fuisse credo. Nam etiam in mortuo caput pars potissima est, ut Paulus Iurisconsultus respondet. Quare idem esse puto Iohanni *πρὸς τῇ κεφαλῇ* [*ad caput*], et Marco *ἐν τοῖς δεξιοῖς* [*in dextris*]. Itaque alter Angelus, Matthaeo et Marco dissimulatus, sedit ad sinistram speluncae partem quam versus pedes positi fuerant. Si vera est Bedae descriptio, dextra pars versus Aquilonem fuerit, sinistra versus Austrum; os ipsum specus Orientem spectaverit.

3. *Ἰδέα*] Puto non aliud esse quam *πρόσωπον* [*faciem*]. Vide supra 17: 2. Quanquam alioqui latius patet; ut cum Plutarchus dicit *ἰδέαν τοῦ σώματος ἄμεμπτον* [*formam corporis in qua culpari nihil posset*]. At hic manifeste distinguitur a parte corporis vestita. Adde quod non obscure Danielis locus respicitur 10: 6, ופניו כמראה ברק, ubi Graece, *Τὸ πρόσωπον αὐτοῦ ὡς ἡ ὅρασις ἀστραπῆς* [*Facies eius velut species fulguris*].

Τὸ ἔνδυμα, vestimentum] Vestimentum id ad talos erat demissum; *στολὴν* [*stolam*] enim vocat Marcus; qualis erat *ποδήρης* [*vestis talaris*] Pontificis Maximi Iudaeorum: quae *στολὴ* saepe Iosepho. Sic Christus Iohanni apparet *ἐνδεδυμένος ποδήρη* [*vestitus talari*] Apoc. 1: 13. Angelus Danieli *lineis indutus* 12: 6.

Λευκὸν ὡσεὶ χιών, album sicut nix] Vide Act. 1: 10. Summus candor nivi comparatur, ut apud Graecos et Latinos, ita et apud Hebraeos, Num. 12: 10, Ps. 51: 9, Thren. 4: 7. Candor haud dubie signum puritatis ac sanctimoniae, Dan. 7: 9, Apoc. 3: 4, 5, 18, 4: 4, 6: 11, 7: 9, 13. Ideo apud omnes gentes receptum *λευχειμονεῖν* [*albis indui*] cum rem Divinam facerent: quo illud alludit comoediae Graecae:

Θεῷ δὲ θῦε διὰ τέλους δίκαιος ὤν,
Μὴ λαμπρὸς ὢν ταῖς χλαμύσιν ὡς τῇ καρδίᾳ.
[*Deo sacrifica semper ingenio probo,*
Nec tu albas vestes magis quam mores induas.]

Sed

Sed huic candori in veste Angelorum splendor suus aderat, quemadmodum et Christo ἐν τῇ μεταμορφώσει [*in transformatione*], supra 17: 2, ideo Lucas, ἐν ἐσθήσεσιν ἀστραπτούσαις [*in vestibus fulgentibus*], quod signum honoris est coelestis. Hoc est quod imitari voluit Herodes Agrippa, de quo Iosephus: Ἔνθα ταῖς πρώταις τῶν ἡλιακῶν ἀκτίνων ἐπιβολαῖς ὁ ἄργυρος καταυγασθεὶς θαυμασίως ἀπέστιλβε, μαρμαίρων τι φοβερὸν καὶ τοῖς εἰς αὐτὸν ἀτενίζουσι φρικῶδες [*Deinde illapsu solis radiorum illustratum argentum miro modo refulsit, rutilans sic ut horrorem incuteret oculos in id defigentibus*]. Quo conspecto populus eum vocavit κρείττονα τῆς θνητῆς φύσεως [*superiorem natura humana*]. Lucas Act. 12: 22, ait ei acclamatum, Θεοῦ φωνὴ καὶ οὐκ ἀνθρώπου [*Vox Dei et non hominis*], quod eodem redit. Nam per Angelos Deus loquitur.

5. *Μὴ φοβεῖσθε ὑμεῖς, nolite timere vos*] Nam et illas timor pervaserat, non ex improba conscientia, ut milites, sed ex naturae humanae imbecillitate: quomodo plerumque pios timuisse legimus in Veteri Novoque Federe quoties viderunt ὀπτασίας [*visiones*], praesertim augustiores, ut Ezech. 1: 28, Iob. 4: 13. Addit Lucas *vultus mulierum in terram deiectos fuisse:* quod itidem stuporis indicium est. Vide quae supra 17: 6. Magdalena vero etiam flevit: quod lugentibus accidit. Solent autem Angeli pios perculsos hunc in modum consolari, Iud. 6: 23, Luc. 1: 13, 30, Dan. 10: 12. Sic et Christus Iohannem erigit, Apoc. 1: 17.

Ζητεῖτε, quaeritis] Perculsae oculos immittebant intra specum, videntes an Christi corpus in eo specus cavo conspicerent ubi positum viderant ἐν τῇ παρασκευῇ [*tempore Parasceues*]. Nam cavum illud, testante Beda, qua patebat obversum erat ori specûs, ita ut pars aliqua corporis in cavum immissi (is enim mos erat Hebraeorum) ex ore specus conspici posset. Nam et die παρασκευῆς Magdalena aliaeque mulieres non intrarant in specum, sed erant καθήμεναι ἀπέναντι τοῦ τάφου [*sedentes contra sepulchrum*], supra 27: 61, id est, ἐν τῷ ὑπαίθρῳ [*in subdiali*] ad os specus. Inde videbant ὡς καὶ ποῦ ἐτέθη τὸ σῶμα [*ubi et quomodo positum esset corpus*], Marc. 15: 47, Luc. 23: 55. Sic et hic Magdalena stans πρὸς τὸ

μνη-

μνημεῖον [*iuxta monumentum*], id est, ad specum, qui stricte μνημεῖον dicitur Ioh. 20: 1, atque ita ut in ore esset specus (quamobrem Lucas hic dixit εἰσελθοῦσαι [*ingressae*], κατὰ συνεκδοχὴν [*per complexionem*] plurale pro singulari usurpans), oculos in specum iniicit, sed corpus non videt. Lucas συνεκδοχὴν persequens, Οὐχ' εὗρον, inquit, τὸ σῶμα τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ [*Non invenerunt corpus Domini Iesu*]. Hic stanti dicit Angelus *videre se Iesum ab iis quaeri*, Matthaeus hic, Marc. 16: 6, Luc. 24: 5; quod ipsa fatetur dicens Angelo, Ἦραν τὸν Κύριόν μου, καὶ οὐκ οἶδα ποῦ ἔθηκαν αὐτὸν [*Sustulerunt Dominum meum et nescio ubi posuerunt eum*], Ioh. 20: 13. Postea demum ab Angelo monetur ut intret specum et propius omnia consideret, infra 6, Marc. 16: 6. Sic et Iohannes postea non intrans in specum, sed *capite inserto introspectans* (quod est παρακύπτων) *videt fasciae funerales*, 20: 5, nempe proiectas ante ipsum cavum, aut in cavo.

6. Οὐκ ἔστιν ὧδε· ἠγέρθη γὰρ, *non est hic: surrexit enim*] Addit Lucas quod ad eandem sententiam pertinet, Τί ζητεῖτε τὸν ζῶντα μετὰ τῶν νεκρῶν; [*Quid quaeritis viventem inter mortuos?*]

Ἴδετε, *videte*] Oculis credite, quae certissima ad veri perceptionem via: Marc. 16: 14, 1 Ioh. 1: 1.

Τὸν τόπον, *locum*] Cavum illud in specu. *Loculum* vocat Beda, θήκην Iosephus aliquoties. Atque hinc intelligimus non vanum esse quod produnt descriptores Palaestinae de spelunca duplici: nam cavum hoc in latere speluncae, qui proprius corporis locus, vocant *interiorem speluncam*.

Ὅπου ἔκειτο] Proprie, *ubi situs fuit*. Frequens Graecorum epitaphiis, Ἐνθάδε κεῖται, ut in Latinis, *Hic situs est*.

Ὁ Κύριος, *Dominus*] Absolute: quasi dicat Angelus, *Non vester tantum, sed noster quoque Dominus*. Nam resurrectione inchoabatur Regnum illud Christi sub quo sunt et Angeli.

7. Ταχὺ, *cito*] Ut nutantes confirmentur, flentes et lugentes fruantur solatio. Vide Marcum hic comm. 10.

Προάγει ὑμᾶς εἰς τὴν Γαλιλαίαν, *praecedit vos in Galilaeam*] Ubi plures discipulos Christus habebat, quibus, tan-

tanquam *μάρτυσι προκεχειροτονημένοις* [*testibus praeordinatis*], ut loquitur Petrus Act. 10: 41, resurrectionem suam testatam esse voluit: nam quingenti fuerunt quibus videndum se dedit, ut ex Paulo discimus. Plus praestitit Christus quam promisit. Promiserat enim in Galilaea se ipsis appariturum; at cunctantibus eo ire Hierosolymis primum apparuit, deinde in Galilaea saepius. De voce *προάγειν* vide supra 26: 32, et confer verba Mich. 2: 13.

Ἰδού, εἶπον ὑμῖν, ecce, praedixi vobis] Et ille praedixit et ego nunc iterum praedico. Haec omnia pertinebant ad excutiendum *τῆς ὀλιγοπιστίας* [*tenuitatis in fide*] veternum; quod ne sic quidem excussum est.

8. *Μετὰ φόβου καὶ χαρᾶς μεγάλης, cum timore et gaudio magno*] Quae timoris atque etiam stuporis (nam *τρόμον καὶ ἔκστασιν* [*tremorem et pavorem*] ponit Marcus) causa fuerit vidimus supra ad com. 5. Gavisae autem erant non tam quod Christi resurrectionem crederent (quam ne animo quidem comprehendere satis poterant), quam quod dignatae essent viso coelesti. Vide Luc. 24: 22. Simili modo timor ille per quem salus efficitur, Phil. 2: 12, non est abiunctus a gaudio, 1 Petr. 1: 8, 4: 13, 1 Thess. 1: 6.

9. *Ὡς δὲ ἐπορεύοντο ἀπαγγεῖλαι, cum vero irent nuntiatum*] Ibant quidem ut Apostolis visa referrent; at nemini obvio rem aperire audebant prae metu Iudaeorum: ita interpretamur illud apud Marcum, *Οὐδενὶ οὐδὲν εἶπον· ἐφοβοῦντο γάρ* [*Nemini quicquam dixerunt: timebant enim*]. Verba autem haec cum sint in plerisque codicibus, et Syrus Graecique Interpretes agnoscant, delere non ausim. Nam quod vocula *καὶ* [*et*] *παρέλκει* [*abundat*] notissimus est Hebraismus, ut supra 9: 10.

Ἀπήντησεν αὐταῖς, occurrit illis] *Συνεκδοχὴ* [*complexio*] sive numeri *ἐναλλαγὴ* [*mutatio*]: nisi dicere malumus, quod credibile est, ancillam Magdalenae adfuisse. Magdalena autem nescio quo mota ex itinere recurrerat ad monumentum: ita enim recte exponi puto quod Iohannes dicit *ἐστράφη εἰς τὰ ὀπίσω* [*conversa est retrorsum*]. Eadem est *ἐπιφάνεια* [*apparitio*] quam Marcus commemorat 16: 9, nulla enim causa est cur diversas comminiscamur: *ἀναστὰς* enim apud Marcum est non *simul ac resurrexerat Christus*, sed *ipse qui resurrexerat*. Hoc enim

vult

vult indicare, ipsum Christi corpus ipsis apparuisse; quod fieri non poterat nisi revera resurrexisset. *Πρωῒ πρώτῃ σαββάτων* [*mane primo hebdomadis*] ideo addidit idem Marcus ut ostenderet iam clarum mane fuisse cum id accidit. Nam priora acciderant *λίαν πρωῒ primo mane;* hoc *πρωῒ*, id est, *mane claro.*

Χαίρετε, avete] Etiam Mariam nomine compellans, ut salutantes solent. Ita Iohannes.

Ἐκράτησαν αὐτοῦ τοὺς πόδας, tenuerunt pedes eius] Mariam pedes suos amplexantem abstinere Christus iussit. Haec enim erat causa cur diceret *Μή μου ἅπτου* apud Iohannem, id est, *Parce me amplexari.* Futurum ut illius praesentia iam plene frueretur sperabat Maria; quod significabat familiaris amplexatio; at Christus docet istas *ἐπιφανείας* [*apparitiones*] fuisse tantum *οἰκονομικὰς* [*dispensatorias*] firmandae fidei: frui autem ipsius praesentia datum ipsis iri in Regno demum coelesti, quo praeibat hospitium suis paraturus: quo cum ipsae olim pervenissent tum amplexaturae essent Christum, eo scilicet modo quo Christus se in Regno Patris et Pascha esurum et vinum bibiturum pronuntiaverat, *ἀπὸ τῶν αἰσθητῶν εἰς τὰ νοητὰ ἀνάγων* [*a sensibilibus ad intelligibilia attolens*]. Videtur Magdalena, quia ab amplexu Christi reiecta erat, hinc collegisse id quod Christi viderat non fuisse corpus illud quod sepulchro conditum fuerat: ideo cum rem omnem Apostolis renuntiaret, narravit quidem *ὀπτασίαν* [*visum*] *Angelorum*, sed *corpus* dixit *non repertum*, Luc. 24: 22, suspicata etiam tunc *sublatum fuisse ex monumento*, Ioh. 20: 2. Certe Apostolorum quoque nonnullis tale aliquid animo insederat, quod ut avellat Christus ait, *Πνεῦμα σάρκα καὶ ὀςέα οὐκ ἔχει* [*Spiritus carnem et ossa non habet*], Luc. 24: 39, et Thomas conspicari non contentus tactu etiam explorare corpus voluit. Quibus argumentis permotus Origenes contra Celsum II existimat creditum Iudaeis, *ὅτι δύναται ὀφθαλμοῖς αἰσθητοῖς φανῆναι ψυχῆς σῶμα αὐγοειδὲς* [*posse oculis exterioribus videri lucidum illud animae corpus*], Pythagoreos secutus: atque eo refert Homeri illud:

Πάντα δ' ἐοικυίῃς μέγεθός τε καὶ ὄμματα καλά.

[*Cuncta illi similis molemque oculosque micantes.*]

Est

Est illustris περὶ τοῦ αὐγοειδοῦς σώματος (nam eadem voce utitur) locus apud Hieroclem ad illud Aurei carminis:

'Ηνίοχον γνώμην ϛήσας καθύπερθεν ἀρίϛην.

[*Aurigam faciens mentem, verum optima quae sit.*]

Ubi ille ex Pythagoricorum sententia ait animos humanos, perinde ut astra, μήτε σῶμα εἶναι μήτε ἄνευ σώματος [*neque corpus esse neque sine corpore*], sed habere συμφυὲς ἀθάνατον σῶμα [*cognatum corpus immortale*]: atque hoc esse Platoni ὑπόπτερον ζεῦγος [*volucre vehiculum*], cuius auriga sit animus. Ipse etiam ψυχικὸν σῶμα [*corpus animae proprium*] vocat, quod τῷ θνητῷ σώματι [*corpori mortali*] opponit; idemque ait ἐν χρησμοῖς [*in oraculis*] vocari:

Ψυχῆς λεπτὸν ὄχημα.

[*Tenue vehens animam.*]

Vehiculum animae dixit Augustinus hac de re disputans Epist. 218. Porphyrius: *Τὸ αἷμα νομὴ καὶ τροφή ἐϛι τοῦ πνεύματος· τὸ δὲ πνεῦμά ἐϛιν αὐτὴ ἡ ψυχὴ ἢ ὄχημα τῆς ψυχῆς* [*Sanguis est pabulum et alimentum spiritus; spiritus vero aut anima aut animae vehiculum*]. Chaldaei hoc vocant מלבוש הנפשׁ, et Arabs Meir Aldati exponit *spiritum medium inter animam et corpus: εἴδωλον* [*simulacrum*] apud Homerum dici notant Graeci: nec aliter appellatur in iis carminibus quae adscribuntur Zoroastri. Caeterum an haec opinio de corpore animi, quod tale sit ut humanis oculis conspici possit, veterum Hebraeorum fuerit, an ut multa a Chaldaeis et Graecis ad posteriores Hebraeos venerit dubitari potest. Iosephus Pharisaica scita describens ait ψυχὰς μεταβαίνειν εἰς ἕτερον σῶμα [*animas transire in aliud corpus*], quod longe est aliud. Quare credibilius est existimasse Magdalenam Angelum sibi apparuisse; idque eo magis quia nec tangere eum licuerit, neque ipse Iesum se esse liquido pronuntiaverit: atque inde factum reor ut haec quoque ἐπιφάνεια [*apparitio*] comprehendatur sub nomine ὀπτασίας ἀγγέλων [*visionis Angelorum*], Luc. 24: 23.

Καὶ προσεκύνησαν αὐτῷ, et adoraverunt eum] Ita et infra comm. 17 de Discipulis, προσεκύνησαν αὐτῷ. Solebat quidem Christus, ut et Prophetae olim, ab his qui aliquid oraturi accedebant προσκυνεῖσθαι [*gestu flexi corporis hono-*

norari], at non itidem ab iis qui familiarius ipsi aderant. Quare hinc intelligimus has feminas quanquam de resurrectione sepulti corporis nondum satis persuasas, maius tamen quiddam animo concepisse de Christo quam unquam antea.

10. *Τοῖς ἀδελφοῖς μου, fratribus meis*] Non *consanguineis*, ut quidam volunt, sed *Discipulis:* unde et lectio altera *μαθηταῖς μου* [*Discipulis meis*] ex veteri interpretamento in textum quorundam codicum penetravit. Hac voce Christus alludens ad locum Ps. 22: 22, significare voluit quod olim innuerat, supra 12: 48, se per mortem et resurrectionem factum esse Principem novae cuiusdam *ἀδελφότητος* [*societatis fraternae*], quippe cum iam apertissime declaratus esset Dei Filius. Ioh. 20: 17, *Πορεύου πρὸς τοὺς ἀδελφούς μου, καὶ εἰπὲ αὐτοῖς, Ἀναβαίνω πρὸς τὸν πατέρα μου καὶ πατέρα ὑμῶν, Θεόν μου καὶ Θεὸν ὑμῶν* [*Vade ad fratres meos, et dic eis, Adscendo ad patrem meum et patrem vestrum, Deum meum et Deum vestrum*]. Scriptor ad Heb. 2: 11, *Ὅ τε γὰρ ἁγιάζων καὶ οἱ ἁγιαζόμενοι ἐξ ἑνὸς πάντες· δι' ἣν αἰτίαν οὐκ ἐπαισχύνεται ἀδελφοὺς αὐτοὺς καλεῖν* [*Qui enim consecrat et qui consecrantur ex uno omnes: propter quam causam non veretur fratres eos vocare*], ubi et dictum Psalmi locum citat. Rom. 8: 29, *Οὓς προέγνω καὶ προώρισε συμμόρφους τῆς εἰκόνος τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ, εἰς τὸ εἶναι αὐτὸν πρωτότοκον ἐν πολλοῖς ἀδελφοῖς* [*Quos praescivit et praedestinavit conformes fieri imaginis Filii sui, ut sit ipse primogenitus in multis fratribus*].

11. *Πορευομένων δὲ αὐτῶν*] Praesens pro praeterito: id est, *Cum iam abiissent.* Neque enim vult hoc factum dum in itinere erant, sed postquam a sepulchro discesserant.

Ἰδού τινες τῆς κουστωδίας, ecce quidam de custodibus] Praecipui caeterorum nomine.

Τοῖς ἀρχιερεῦσιν, principibus Sacerdotum] Quorum imperiis ita parebant ut tamen ultimam actuum suorum rationem deberent Praesidi, ut diximus.

Ἅπαντα τὰ γενόμενα, omnia quae facta fuerant] Terrae motum, visum coeleste, devolutum lapidem, corpus non repertum.

12. *Μετὰ τῶν πρεσβυτέρων, cum Senioribus*] Synedrii de-

descriptio: iam enim convenire poterat Sabbato exacto. Impletur hic vaticinium Os. 12: 1.

13. Ἡμῶν κοιμωμένων, *nobis dormientibus*] Videmus hic τὸ αὐτοκατάκριτον [*iudicium propriae condemnationis*]. Veritate audita ex non suspectis testibus mendacium pecunia redimunt. Nimirum vitia in praeceps ducunt. Ambitio et invidia crudelitatem attraxit, ea expulit quod supererat conscientiae. Bene autem notant hic Veteres improbarum mentium caecitatem. Si quis enim placido animo res consideret,

Σφόδρ' εὐάλωτόν ἐςιν ἡ πονηρία.

[*Res non difficilis deprehensu est malitia.*]

Quomodo enim constare poterat fides testibus de eo quod se dormientibus dicerent evenisse? Deinde qua fiducia ausi hoc fuissent homines et inermes et piscatores? si impostorem Christum ipsi iam intra mentem animi sentiebant, cur pro ipso subirent periculum? si a Deo missum crederent, quae religio illos impellebat ad furtum et mendacium? Ut pro concepta opinione mortem quis subeat fieri potest; quanquam et hoc rarum est; at ut quis idem faciat pro testimonio rei quam falsam esse novit, et unde nihil aut ipsi aut aliis boni possit sperari, omnibus sani iudicii hominibus incredibile videri debet.

14. Ἐὰν ἀκουσθῇ τοῦτο, *si hoc auditum fuerit*] Nimirum male curatas excubias et desertam stationem, quae graviter puniebantur apud Romanos acres militaris disciplinae vindices. Vide Digestorum titulum De re militari.

Ἐπὶ τοῦ ἡγεμόνος] Bene Syrus קדם הגמונא [*coram Praeside*]. Proprie enim de iudicum consistorio ita loquuntur Graeci. Festus ad Paulum Act. 25: 9, Θέλεις εἰς Ἱεροσόλυμα ἀναβὰς ἐκεῖ περὶ τούτων κρίνεσθαι ἐπ' ἐμοῦ [*Visne Hierosolyma descendere et ibi de his iudicari apud me?*]

Πείσομεν αὐτόν] Id est, *placidum reddemus*: Πείσομεν τὰς καρδίας ἡμῶν [*Animos nostros tranquillabimus*] dixit Iohannes 1 Epist. cap. 3: 19. Neque aliunde puto accersendam originem Syriaci verbi פיס, quo idem illud significatur: nam sic παῤῥησία [*fiducia*] quoque et aliae voces Graecae significatum quendam peculiarem apud Syros et Iudaeos accepere.

'Αμερίμνους ποιήσομεν] Vox iuris. Ita enim Graeci dicunt, quod Latini *indemnem praestare*.

15. *Καὶ διεφημίσθη ὁ λόγος οὗτος παρὰ 'Ιουδαίοις μέχρι τῆς σήμερον, et divulgatum est verbum istud apud Iudaeos usque in hodiernum diem*] Veteres omnes magno consensu intelligunt famam illam mendacem de corpore Christi a Discipulis subtracto. Quod si recipimus, non male hoc referemus ad eam legationem quam a Synedrio ad totius orbis Iudaeos missam Iustinus duobus locis memorat. Eius enim legationis hanc docet summam fuisse: *"Οτι αἵρεσίς τις ἄθεος καὶ ἄνομος ἐγήγερται ἀπὸ 'Ιησοῦ τινος Γαλιλαίου πλάνου· ὃν ςαυρωσάντων ἡμῶν οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ κλέψαντες αὐτὸν ἀπὸ τοῦ μνήματος νυκτὸς ὁπόθεν κατετέθη ἀφηλωθεὶς ἀπὸ τοῦ ςαυροῦ, πλανῶσι τοὺς ἀνθρώπους, λέγοντες ἐγηγέρθαι αὐτὸν ἐκ νεκρῶν καὶ εἰς οὐρανὸν ἐληλυθέναι* [*Secta quaedam impia et Legi contraria excitata est ab Iesu Galilaeo impostore: quem cum a nobis crucifixus fuisset, Discipuli eius nocte eum furati de monumento in quo positus fuerat postquam a cruce erat refixus, decipiunt homines dicendo eum surrexisse a mortuis et in coelum pervenisse*]. Tertullianus: *Nihilominus tamen primores, quorum intererat et scelus divulgare et populum vectigalem et famularem sibi a fide revocare, surreptum a Discipulis iactitaverunt.* Et certe sparsum ab eis omni studio hunc rumorem eo est credibilius, quia sine tali aliquo figmento apertissime sceleris convincebantur. Neque enim fieri poterat ut qui Deum rebus humanis praesidere, simulque Iesum ad vitam resuscitatum crederent, de eius innocentia dubitarent. Quare merito in omnibus disputationum congressibus hic gradum figunt Apostoli. Malunt tamen alii diligentes atque eruditi harum literarum Interpretes ita haec Matthaei verba accipere, quasi dicatur, non potuisse ita celari sceleratam istam inter Sacerdotes et milites mendacii nundinationem, ut non aliquam rimam inveniret veritas per quam in publicum emanaret. Quod ipsum quoque verissimum credo, et hoc initium quoddam fuisse multorum ad Christum conversionis. Nam ad Pilatum quoque pervenisse videtur huius doli notitia; quando Tertullianus his quae ex illo citavimus ista subiicit: *Ea omnia super Christo Pilatus,*

et ipse iam pro sua conscientia Christianus, Caesari suo Tiberio nuntiavit. His ita expensis, ut neutram improbo, ita priorem interpretationem posteriori praefero. Locutio autem ista *μέχρι τῆς σήμερον*, quae in Veteris Federis Scriptoribus saepe occurrit, et in hoc libro supra quoque invenitur 27: 8, argumentum praebet, aliquanto post scripsisse Matthaeum quam res istae acciderant. Quando autem scripserit non est quod quisquam speret se certius aliquid posse adipisci quam a priscis auctoribus proditum est, quos inter vetustissimus Irenaeus ita hac de re tanquam nota confessaque loquitur: *Ὁ μὲν δὲ Ματθαῖος ἐν τοῖς Ἑβραίοις τῇ ἰδίᾳ διαλέκτῳ αὐτῶν καὶ γραφὴν ἐξήνεγκεν Εὐαγγελίου, τοῦ Πέτρου καὶ τοῦ Παύλου ἐν Ῥώμῃ εὐαγγελιζομένων καὶ θεμελιούντων τὴν ἐκκλησίαν* [*Matthaeus inter Hebraeos vivens scripturam Euangelii propria ipsorum lingua edidit, quo tempore Petrus et Paulus Romae Euangelium praedicabant et Ecclesiam fundabant*]. Vetus fama octavum ab assumtione Christi annum huic libro assignat.

16. *Ἕνδεκα, undecim*] Iuda se a sacro consortio abstinente ob sceleris conscientiam.

Εἰς τὸ ὄρος οὗ ἐτάξατο αὐτοῖς Ἰησοῦς, in montem quo praeceperat illis Iesus] Multas *ἐπιφανείας* [*apparitiones*] Christi factas Petro, Apostolis sine Thoma et cum Thoma praeterit Matthaeus, quippe una illustrissima, quae plurimos testes habebat cum hoc scriberet superstites, contentus. Obiter tamen et in transcursu has *ἐπιφανείας* indicat, cum dicit a Christo nominatum ipsis montem in quem convenirent, ipsi scilicet et qui eiusdem erant instituti. Nam cum nihil ante de eo monte dixerit Christus, datur intelligi mandata ab ipso data Apostolis cum adhuc Hierosolymis agerent. Montem hunc fuisse Itabyrium in quo Christus olim tribus Discipulis maiestatis suae gustum dederat, probabiliter dicitur et veteris famae habet auctoritatem.

17. *Προσεκύνησαν αὐτῷ, eum adoraverunt*] Ipsi cum collecta credentium manu ad quingentos, ut ex Paulo discimus. Nam cur has *ἐπιφανείας* [*apparitiones*] distinguamus non video. Et, ut dixi, credibile est ideo caeteras a Matthaeo dissimulari quia haec erat omnium celeber-

berrima. Si Ignatius ita scripsit, ut vult Hieronymus et secutus eum Sophronius, *Καὶ μετὰ τὴν ἀνάςασιν ἐν σαρκὶ αὐτὸν εἶδον* [*Et post resurrectionem in carne eum vidi*], credendum esset Ignatium a parentibus aut eis quorum curae tenera ipsius aetas erat mandata in hunc montem fuisse perductum: ut solemus ad res novas visendas pueros adducere, ut habeant quod olim senes aliis oculata non aurita fide narrent. Sed profecto, si quis locum Ignatii cum cura inspiciat videbit rectam esse lectionem *οἶδα* [*scio*], neque de visus sensu ibi agi, sed de fide, quam non suo sed aliorum testimonio confirmat. Adde quod Ignatius Iohanne rebus humanis exemto superfuit. Nusquam enim Iohannis meminit, ne in ea quidem quae est ad Ephesios. At tanta fuit Iohannis longaevitas ut vix credibile sit quenquam ei supervixisse qui visum a se Iesum posset meminisse.

Οἱ δὲ ἐδίςασαν] Indefinitum tempus pro circumstantia loci varias significationes admittit. Quare non video qui minus hic vertere liceat, *quidam vero addubitaverant*, nempe ante id tempus: quod maxime ob Thomam dictum videri potest qui caeteris iam credentibus dubitare perseveraverat. Habet autem et haec pars historiae suum momentum. Nam aeque rem aestimantibus omnem dubitationem de facti veritate adimit certa fides illis etiam facta qui ad credendum tam difficiles fuerant.

18. *Καὶ προσελθὼν ὁ Ἰησοῦς, et accedens Iesus*] Uno compendio Matthaeus complectitur praecipua capita sermonum quos Christus cum Apostolis non in monte tantum, sed et Hierosolymis antea et post, in coelum iamiam adscensurus, Bethaniae habuit. Vide quae ad Lucam hoc loco.

Ἐδόθη μοι πᾶσα ἐξουσία, data est mihi omnis potestas] שלטן Dan. 7: 14. Habuerat et ante vitam mortalem agens *ἐξουσίαν* [*potestatem*], ut supra 7: 29, 9: 6, Marc. 1: 27, quam ipsam *Regnum* etiam laxius appellari notavimus supra in verbis Christi ad Pilatum. At morte acquisivit Regnum infinitum, *πᾶσαν ἐξουσίαν* ut Paulus dicit Phil. 2: 8, *Ἐταπείνωσεν ἑαυτὸν γενόμενος ὑπήκοος μέχρι θανάτου, θανάτου δὲ ςαυροῦ· διὸ καὶ ὁ Θεὸς αὐτὸν ὑπερύψωσε, καὶ ἐχαρίσατο αὐτῷ ὄνομα τὸ ὑπὲρ πᾶν ὄνομα* [*Depressit semet*

ip-

ipse factus obediens usque ad mortem, mortem autem crucis: propter quod et Deus exaltavit illum, et donavit illi nomen quod est super omne nomen]. In hac tertia dignitate recte Matthaeus librum finit, cum, ut annotavimus, primum de Prophetico, deinde de Sacerdotali eius officio egisset.

'Εν οὐρανῷ, in coelo] In hac coelesti potestate comprehensa est *ἡ ἐπαγγελία τοῦ Πνεύματος* [*promissio Spiritus*] quam Christus a Patre accepisse dicitur Act. 2: 33, et imperium in Angelos, Phil. 2: 10, Hebr. 1: 4, Eph. 1: 10, Col. 1: 16.

Καὶ ἐπὶ γῆς, et in terra] Ius congregandi populum ex omnibus terrae finibus; ut clare praedixerant David, Esaias, Daniel. In hoc iure comprehensa est remissio peccatorum: Marcus hic 16: 16, *'Ο πιςεύσας καὶ βαπτισθεὶς σωθήσεται* [*Qui crediderit et baptizatus fuerit salvus erit*]: quod Ioel praedixerat, *Quisquis invocabit nomen Domini salvus erit.* Deinde libertas a Lege per Mosem data, quam Christus hic tecte innuit. Nam ut alienigenae adsciscerentur in populum Dei subeundo iugum Mosis nihil erat novi: at Christus ostendit ab his quos in populum suum adscisci cupit nihil requiri aliud quam *observationem eorum quae ipse praecepit*, infra 20, unde et professionis notam ponit, non Circumcisionem, sed Baptismum. Sed quia hoc minus intelligere poterant Apostoli assueti istis ritibus, ideo quod hic dictum erat involutius, Spiritus magisterio postea apertissime revelatum est.

19. *Πορευθέντες οὖν, euntes ergo*] Optime cohaeret cum superioribus. Quando id ius mihi datum est, vos estote eius iuris administri atque legati.

Μαθητεύσατε, discipulos facite] Vox *μαθητεύειν* facta adinstar Hebraicae תלמד. Utitur hac voce et Ignatius epistola ad Romanos, *"Α μαθητεύοντες ἐντέλλεσθε* [*Quae vos docete facientes discipulos*]. Sensum explicat Scriptor Constitutionum quae Clementi adscribuntur: *Δεῖ ὑμᾶς πρότερον πᾶσαν ἀσέβειαν ἐξελόντας, τότε τὴν εὐσέβειαν αὐτοῖς ἐγκαταβάλλεσθαι, καὶ τοῦ βαπτίσματος ἀξιῶσαι* [*Oportet vos exemta prius impietate omni, deinde pietatem ipsis inserere, et sic eos Baptismo dignari*]. Haec est fides prima credulitatis, canone XLII Eliberino.

 Πάν-

Πάντα τὰ ἔθνη, omnes gentes] Non ut hactenus solos Iudaeos, 10: 5.

Βαπτίζοντες αὐτοὺς, baptizantes eos] Populo congregando ex omnibus gentibus competebat professionis nota quae perspicuam apud omnes haberet significationem. Supra ostendimus apud Iudaeos moris fuisse ut baptizarentur qui se a falsorum Deorum cultu ad cultum unius Dei convertebant. Sed apud gentes etiam profanas usurpatum antiquitus fuit, ut qui initiari vellent, prius toto corpore abluerentur, haud dubie eo ipso testantes propositum innocentiae. Nam eius propositi sponsionem ab iis mystagogi exigebant, ut Libanius docet et Lampridius. Iustinus in Apologetico: *Τέλεον δὲ καὶ λούεσθαι ἀπιόντας πρὶν ἐλθεῖν ἐπὶ τὰ ἱερὰ ἔνθα ἵδρυνται ἐνεργοῦσι* [*Postremo curant et ut abluantur priusquam ad templi locum veniant*]. Clemens Strom. VI, *Ἐπεὶ καὶ πρὸ τῆς τῶν μυστηρίων παραδόσεως καθαρμούς τινας προσάγειν τοῖς μυεῖσθαι μέλλουσιν ἀξιοῦσιν· ὡς δέον τὴν ἄθεον ἀποθεμένους δόξαν ἐπὶ τὴν ἀληθῆ τρέπεσθαι παράδοσιν* [*Nam et priusquam mysteria tradant purificationes quasdam adhibent initiandis: hoc volentes, opinionibus impiis depositis ita demum ad rectam traditionem eundum*]. Idem alibi imaginem quandam Baptismi apud Homerum observat. Rursus alibi: *Τῶν μυστηρίων τῶν παρ᾽ Ἕλλησιν ἄρχει μὲν τὰ καθάρσια, καθάπερ καὶ τοῖς βαρβάροις τὸ λουτρόν* [*Mysteriis apud Graecos praemittuntur februa, ut apud Barbaros lavacra*]. Tertullianus De Baptismo: *Sed enim nationes extraneae ab omni intellectu spiritualium potestatum eadem efficacia idolis suis subministrant, sed viduis aquis sibi mentiuntur. Nam et sacris quibusdam per lavacrum initiantur, Isidis alicuius aut Mithrae.* Adiicit mox: *Certe ludis Apollinaribus et Pelusiis tinguntur, idque se in regenerationem et impunitatem periuriorum suorum agere praesumunt.* Et De praescriptionibus: *Tingit et ipse* (Diabolus) *quosdam, utique credentes et fideles suos: expositionem delictorum de lavacro repromittit.* Augustinus de Baptismo contra Donatistas: *In multis idolorum sacrilegis sacris baptizari homines perhibentur.* Nec aliunde Athenis *Baptarum* nomen Eupolidis comoedia celebratum. Eubulus:

Ἡ νῦν τετάρτην ἡμέραν βαπτίζεται
Νῆστιν πονηροῦ κεστρέως τρίβων βίον.
[*Quae nunc aquis se mersat quartus it dies*
Ieiunam ducens vitam miseri mugilis.]

Idem:

Ἐπεὶ δὲ σηκῶν περιβόλους ἠμείψαμεν
Ὕδωρ τε ποταμοῦ σῶμα διεπεράσαμεν.
[*At postquam templi septa transgressi sumus*
Corpusque aquas per amnicas traiecimus.]

Et Scholiastes ad primam Epistolam Horatii: *Ter pure: ut ter mergunt qui se expiant.* Habet quidem Baptismus alias plures significationes, quas passim Apostoli nos docent; sed haec maxime erat obvia, et vel nullo docente omnium se animis ingerebat.

Εἰς τὸ ὄνομα, in nomen] Cum locutio haec varias habeat ex Hebraismo significationes, eam his praeferendam arbitror quae Baptismo maxime propria est. Est autem *baptizari in aliquem* vel *in eius nomen*, se ei auctorare atque devovere et de eius nomine appellari velle. Paulus 1 Cor. 10: 2, *Πάντες εἰς τὸν Μωσῆν ἐβαπτίσαντο* [*Omnes in Mosen baptizati sunt*]; respiciens illud Exod. 14: 31, *Crediderunt in Deum et Mosem servum eius*, id est, Mosi tanquam Dei ministro cum bona fiducia regendos se commisere. Sic Paulus negat quenquam baptizatum in suum nomen, 1 Cor. 1: 13, 15, hoc est, sibi velut novi dogmatis auctori mancipatum. Maimonides de bello capta, מטבילה בשם גירות, *Baptizet eam in nomen proselytarum*, id est, in eam religionem quam profitentur proselytae. Christiani igitur tres sui dogmatis auctores agnoscere iubebantur, Patrem, Filium et Spiritum Sanctum, nihilque ut necessarium admittere quod non ab iis esset profectum, id est, quod non a Patre ortum, a Filio proditum, a Spiritu vero esset partim explicatum apertius, partim obsignatum. Administrabatur enim Baptismus, ut loquitur Hilarius, *in confessione et Auctoris et Unigeniti et Doni.* In canone Apostolico XXXIII legimus: *Δοξασθήσεται ὁ Θεὸς διὰ Κυρίου ἐν ἁγίῳ Πνεύματι* [*Honorabitur autem Deus per Dominum in Spiritu Sancto*]: ubi quae sequuntur a manu posteriore perperam adiecta apparet. In Clementis Constitutionibus lib. III, cap. 17, *Τοῦ Πα-*

τρὸς ἡ μνήμη ὡς αἰτίου, καὶ Υἱοῦ ὡς ἀποςολέως, τοῦ Πνεύματος ἡ συμπαράληψις ὡς μάρτυρος [*Mentio Patris ut primi auctoris, Filii ut ab eo missi, Spiritus vero ut testis assumitur*]. Libro VI, cap. 14, *Δηλοῦμεν ὑμῖν Θεὸν παντοκράτορα ἕνα μόνον ὑπάρχειν, παρ' ὃν ἄλλος οὐκ ἔςι, καὶ αὐτὸν μόνον σέβειν καὶ προσκυνεῖν διὰ Ἰησοῦ Χριςοῦ τοῦ Κυρίου ἡμῶν, ἐν τῷ παναγίῳ Πνεύματι* [*Apertum vobis facimus Deum omnipotentem unum tantum esse, praeter quem non est alius: eum solum colendum et adorandum per Iesum Christum Dominum nostrum, idque in Sancto Spiritu*]. Et lib. VII, cap. 23 dicitur Baptismus dari *in nomen τοῦ ἀποςείλαντος Πατρὸς, τοῦ ἐλθόντος Χριςοῦ, τοῦ μαρτυρήσαντος Παρακλήτου* [*Patris qui misit, Filii qui venit, Paracleti qui testimonium perhibuit*]. Quae autem ea esset doctrina breviter ante Baptismum docebantur. Haec est *βαπτισμῶν διδαχὴ* [*Baptismorum doctrina*] Hebr. 6: 2, quae institutio et *κατήχησις* qualis fuerit ex Iustino discimus: *Ὅσοι ἂν πεισθῶσι καὶ πιςεύωσιν ἀληθῆ ταῦτα τὰ ὑφ' ἡμῶν διδασκόμενα καὶ λεγόμενα εἶναι* (egerat autem paulo ante Iustinus de Patre, Filio et Spiritu Sancto, et de iudicio universali) *καὶ βιοῦν οὕτως δύνασθαι ὑπισχνοῦνται, εὔχεσθαί τε καὶ αἰτεῖν νηςεύοντες παρὰ τοῦ Θεοῦ τῶν προημαρτημένων ἄφεσιν διδάσκονται, ἡμῶν συνευχομένων καὶ συννηςευόντων αὐτοῖς· ἔπειτα ἄγονται ὑφ' ἡμῶν ἔνθα ὕδωρ ἐςὶ, καὶ τρόπον ἀναγεννήσεως ὃν καὶ ἡμεῖς αὐτοὶ ἀναγεννήθημεν ἀναγεννῶνται* [*Quibuscunque persuasum est et creditum vera esse quae a nobis docentur ac praedicantur, et sic vitam pollicentur se instituere posse, hi docentur cum ieiunio orare ac poscere Deum indulgentiam eorum quae ante peccarunt, nobis una et precantibus et ieiunantibus, deinde a nobis eo ducuntur ubi aqua est, et regenerantur ad eum modum quo et nos regenerati sumus*]. In Martyrologio Adonis ad III eid. Maias: *Quem beatus Callistus indicto ieiunio catechizavit, et allata aqua baptizavit.* Quibus confer illud Tertulliani: *Ingressuros Baptismum orationibus crebris, ieiuniis et geniculationibus et pervigiliis orare oportet! et cum confessione omnium retro delictorum.* Et illud Theodoti: *Διὰ τοῦτο νηςεῖαι, δεήσεις, εὐχαὶ χειρῶν, γονυκλισίαι, ὅτι ψυχὴ ἐκ κόσμου καὶ ἐκ ςόματος λεόντων ἀνασώζεται* [*Ob id fiunt ieiunia, pre-* ces

ces sublatis manibus, genibus flexis, quia anima ex mundo et ex ore leonis eripitur]. Obiter notari potest etiam profanas gentes suis lotionibus adhibuisse ieiunium; ut ex Eubuli dictis modo versibus apparet. Ante Baptismum, ut videmus, duo exigebantur a candidatis, fides et propositum vitae emendatioris: utrumque per interrogationes et responsiones expediri solebat. De fide hoc modo; *Credis? Credo. Εἰ πιςεύεις ἐξ ὅλης καρδίας, ἔξεςι* [*Si credis ex toto corde, licet*] dicebat Philippus Aethiopi. Ille respondebat: *Πιςεύω τὸν υἱὸν τοῦ Θεοῦ εἶναι τὸν Ἰησοῦν Χριςόν* [*Credo Iesum Christum esse Filium Dei*]. Neque vero in hac fidei interrogatione Pater, Filius, Spiritus Sanctus nominabantur tantum, sed certis notis describebantur. Pater apud Iustinum describitur, *ὁ πατὴρ τῶν ὅλων καὶ δεσπότης* [*Pater ac Dominus omnium*], in Constitutionibus Clementis, *ὁ ἐπὶ πάντων Θεός* [*Deus super omnia*]. Apud Irenaeum, qui itidem exponit *τὸν κανόνα τῆς ἀληθείας ἀκλινῆ τὸν διὰ τοῦ βαπτίσματος εἰλημμένον* [*regulam veritatis immutabilem quae in Baptismo accipitur*], Pater hoc modo notatur: *Εἷς Θεὸς πατὴρ παντοκράτωρ, ὁ πεποιηκὼς τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν καὶ τὰς θαλάσσας καὶ πάντα τὰ ἐν αὐτοῖς* [*Unus Deus Pater omnipotens, qui fecit coelum et terram et maria et omnia quae in eis sunt*]. Apud Tertullianum, ubi similiter tradit eam quam vocat Fidei regulam: *Unus Deus, nec alius praeter mundi Conditorem, qui universa de nihilo produxerit per Verbum suum primo omnium emissum.* Novatianus itidem describens Regulam veritatis: *Ut primo omnium credamus in Deum Patrem et Dominum omnipotentem, id est, rerum omnium perfectissimum Conditorem.* Filium breviter Iustinus describit: *Ἰησοῦν Χριςὸν τὸν ςαυρωθέντα ἐπὶ Ποντίου Πιλάτου* [*Iesum Christum cruci affixum sub Pontio Pilato*]. In dictis Clementis Constitutionibus: *Χριςὸς ὁ μονογενὴς Θεὸς, ὁ ἀγαπητὸς υἱὸς, ὁ τῆς δόξης Κύριος* [*Christus unigenitus Deus, Filius dilectus, Dominus gloriae*]. Latior descriptio est apud Irenaeum, qui eum dicit *τὸν υἱὸν τοῦ Θεοῦ τὸν σαρκωθέντα ὑπὲρ τῆς ἡμετέρας σωτηρίας* [*Filium Dei qui carnem accepit pro nostra salute*]: memorans simul *τὴν ἐκ παρθένου γέννησιν, καὶ τὸ πάθος, καὶ τὴν ἔγερσιν ἐκ νεκρῶν, καὶ τὴν ἔνσαρκον εἰς τοὺς οὐρανοὺς ἀνάληψιν, καὶ τὴν ἐκ τῶν οὐρανῶν ἐν τῇ δόξῃ τοῦ πατρὸς πα-*

παρουσίαν αὐτοῦ ἐπὶ τὸ ἀνακεφαλαιώσασθαι τὰ πάντα καὶ ἀναςῆσαι πᾶσαν σάρκα πάσης ἀνθρωπότητος, ἵνα Χριςῷ Ἰησοῦ τῷ Κυρίῳ ἡμῶν καὶ Θεῷ καὶ σωτῆρι καὶ βασιλεῖ κατὰ τὴν εὐδοκίαν τοῦ πατρὸς τοῦ ἀοράτου πᾶν γόνυ κάμψῃ ἐπουρανίων καὶ ἐπιγείων καὶ καταχθονίων, καὶ πᾶσα γλῶσσα ἐξομολογήσηται αὐτῷ, καὶ κρίσιν δικαίαν ἐν τοῖς πᾶσι ποιήσηται, τὰ μὲν πνευματικὰ τῆς πονηρίας καὶ ἀγγέλους τοὺς παραβεβηκότας καὶ ἐν ἀποςασίᾳ γεγονότας, καὶ τοὺς ἀσεβεῖς καὶ ἀδίκους καὶ ἀνόμους καὶ βλασφήμους τῶν ἀνθρώπων εἰς τὸ αἰώνιον πῦρ πέμψῃ, τοῖς δὲ δικαίοις καὶ ὁσίοις καὶ τὰς ἐντολὰς αὐτοῦ τετηρηκόσι, καὶ ἐν τῇ ἀγάπῃ αὐτοῦ διαμεμενηκόσι, τοῖς μὲν ἀπ' ἀρχῆς, τοῖς δὲ ἐκ μετανοίας, ζωὴν χαρισάμενος ἀφθαρσίαν δωρήσηται καὶ δόξαν αἰώνιον περιποιήσῃ [*nativitatem ex Virgine, et passionem, et resurrectionem ex mortuis, et corporalem in coelum assumtionem, et futurum eius ex coelis in gloria Patris adventum, ut reparet omnia, et omnem hominum carnem suscitet, ut Christo Iesu Domino nostro et Deo et Servatori et Regi secundum voluntatem Patris invisibilis flectatur genu coelestium et terrenorum et subterraneorum, et omnis lingua ipsi laudes reddat, ipse verò de omnibus iustum faciat iudicium; et spiritualia nequitiae, Angelos transgressores et defectores, hominum quoque impios et iniustos, et exleges, et blasphemos mittat in ignem aeternum; iustis vero et sanctis et qui praecepta eius servarunt et in dilectione eius permanserunt, partim ab initio, partim post poenitentiam, vitam det, immortalitatem largiatur, aeternam claritatem conferat*]. Tertullianus de Filio in dictae regulae recitatione ita loquitur: *Id Verbum Filium eius appellatum in nomine Dei varie visum Patriarchis, in Prophetis semper auditum, postremo delatum ex Spiritu Dei Patris et virtute in virginem Mariam, carnem factum in utero eius, et ex ea natum hominem, et esse Iesum Christum; exinde praedicasse novam legem et novam promissionem Regni coelorum, virtutes fecisse; fixum cruci, tertia die resurrexisse; in coelos ereptum sedere ad dexteram Patris; misisse vicariam vim Spiritus Sancti, qui credentes agat; venturum cum claritate ad adsumendos sanctos in vitae aeternae et promissorum coelestium fructum, ad prophanos iudicandos igni perpetuo, facta utriusque partis resuscitatione cum carnis resurrectione.* Quibus locis compa-

parandus est Ignatii ad Magnesios, qui Christum dicit *πρὸ πάντων μὲν αἰώνων γεννηθέντα παρὰ τοῦ πατρὸς, γεννώμενον δὲ ὕστερον ἐκ Μαρίας τῆς παρθένου δίχα ὁμιλίας ἀνδρὸς, καὶ πολιτευσάμενον ὁσίως, καὶ πᾶσαν νόσον καὶ μαλακίαν θεραπεύσαντα ἐν τῷ λαῷ, σημεῖα καὶ τέρατα ποιήσαντα ἐπ' εὐεργεσίᾳ ἀνθρώπων, καὶ τοῖς ἐξοκείλασιν εἰς πολυθεΐαν τὸν ἕνα καὶ μόνον ἀληθινὸν Θεὸν καταγγείλαντα τὸν ἑαυτοῦ πατέρα· καὶ τὸ πάθος ὑποστάντα, καὶ πρὸς τῶν Χριστοκτόνων Ἰουδαίων ἐπὶ Ποντίου Πιλάτου ἡγεμόνος καὶ Ἡρώδου βασιλέως καὶ σταυρὸν ὑπομείναντα καὶ ἀποθανόντα, καὶ ἀναστάντα, καὶ ἀνελθόντα εἰς τοὺς οὐρανοὺς πρὸς τὸν ἀποστείλαντα, καὶ καθισθέντα ἐν δεξιᾷ αὐτοῦ· καὶ ἐρχόμενον ἐπὶ συντελείᾳ τῶν αἰώνων μετὰ δόξης πατρικῆς, κρῖναι ζῶντας καὶ νεκροὺς, καὶ ἀποδοῦναι ἑκάστῳ κατὰ τὰ ἔργα αὐτοῦ* [*ante omnia secula genitum a Patre, rursum vero genitum ex Maria virgine sine opera virili; qui vixit sancte, omnemque morbum et infirmitatem in populo abstulit, signa et ostenta fecit bono hominum, et eis qui ad multos Deos deflexerant unum ac verum Deum annuntiavit, Patrem scilicet suum; qui et pati sustinuit, et a Christicidis Iudaeis tempore Pontii Pilati Praesidis et Regis Herodis crucem pertulit, mortuus est, resurrexit, et rediit in coelum ad eum a quo missus fuerat, sedetque ad eius dexteram: veniet autem in fine seculorum cum claritate Patris, ut iudicet vivos et mortuos, et det singulis secundum opera ipsorum*]. Spiritum Sanctum notat Iustinus *Πνεῦμα ἅγιον ὃ διὰ τῶν προφητῶν προεκήρυξε τὰ κατὰ τὸν Ἰησοῦν πάντα* [*Spiritum Sanctum qui per Prophetas omnia ad Iesum pertinentia praedixit*]. Irenaeus vero hunc in modum: *Πνεῦμα ἅγιον τὸ διὰ τῶν προφητῶν κεκηρυχὸς τὰς οἰκονομίας καὶ τὰς ἐλεύσεις καὶ τὴν ἐκ παρθένου γέννησιν* [*Spiritum Sanctum qui per Prophetas praenuntiavit dispensationes Dei, et adventus Christi et eius ex virgine nativitatem*], et caetera quae iam annotavimus; nam Spiritus mentionem rebus Filii interiungit: quemadmodum et Tertullianus eius non meminit nisi in Filii conceptione. Eius quod de Spiritu Sancto Iustinus et Irenaeus in Regula recitant vestigium est in Nicena formula: *Καὶ εἰς τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον τὸ λαλῆσαν διὰ τῶν προφητῶν* [*Et in Spiritum Sanctum qui locutus est per Prophetas*]. In Clementis Constitutionibus est *Πνεῦμα ἅγιον ὁ παράκλητος, τὸ ὑπὸ Χριστοῦ πεμπόμενον,*

καὶ

καὶ ἐκεῖνον κηρύττον [*Spiritus Sanctus, Paracletus, qui a Christo mittitur et eum praedicat*]. Horum locorum collatio docere nos potest, cum Veteres Regulam Fidei aut Baptismi immutabilem dicunt, non ad certam et receptam ubique verborum formulam eos respicere, sed ad vim atque sententiam interrogationum: quam breviter, ut solet, Lucas ita complectitur Act. 8: 12, Ὅτε ἐπίςευσαν τῷ Φιλίππῳ εὐαγγελιζομένῳ τὰ περὶ τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ ὀνόματος τοῦ Ἰησοῦ Χριςοῦ, ἐβαπτίζοντο [*Cum vero credidissent Philippo euangelium annuncianti Regni Divini et nominis Iesu Christi, baptizabantur*]. Et antiquissima quidem τοῦ βαπτισμοῦ διδαχὴ [*Baptismi doctrina*] intra eum quem dixi finem stetisse videtur: quam ita compendio recitat Tertullianus De Virginibus velandis: *Regula quidem fidei una omnino est, sola immobilis et irreformabilis, credendi scilicet in unicum Deum omnipotentem mundi conditorem, et Filium eius Iesum Christum, natum ex virgine Maria, crucifixum sub Pontio Pilato, tertia die resuscitatum a mortuis, receptum in coelis, sedentem nunc ad dexteram Patris, venturum iudicare vivos et mortuos per carnis etiam resurrectionem. Hac lege fidei manente, caetera iam disciplinae et conversationis admittunt novitatem correctionis, operante scilicet et proficiente usque in finem gratia Dei.* Basilius in Disputatione adversus Eunomium agnoscit hanc formulam veterem: Πιςεύομεν εἰς ἕνα Θεὸν πατέρα παντοκράτορα, ἐξ οὗ τὰ πάντα, καὶ εἰς ἕνα μονογενῆ υἱὸν τοῦ Θεοῦ, Θεοῦ λόγον τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριςὸν, δι' οὗ τὰ πάντα, καὶ εἰς ἓν Πνεῦμα ἅγιον τὸν παράκλητον [*Credimus in unum Deum Patrem omnipotentem, ex quo omnia, et in unum Filium eius unigenitum, Dei Verbum, Dominum nostrum Iesum Christum, per quem omnia, et in unum Spiritum Sanctum Paracletum*]. Hinc et Nicena formula, insertis quibusdam de Filio verbis contra Arium, in nomine Spiritus Sancti desinit. Gliscente secessionum licentia unitati consultum est addita interrogatione de Ecclesia Catholica. Tertullianus libro De Baptismo cum dixisset *ablutionem delictorum obsignatam in Patre, Filio, et Spiritu Sancto*, quos *arbitros fidei et sponsores salutis* vocat, *Sufficit*, inquit, *ad fiduciam spei nostrae etiam numerus nominum Divinorum. Quum autem sub tribus et testatio fidei et sponsio salutis pigne-*

nerentur, *necessario adiicitur Ecclesiae mentio*, *quoniam ubi tres*, *id est*, *Pater et Filius et Spiritus Sanctus*, *ibi Ecclesia quae trium corpus est.* Eodem tempore videntur de remissione peccatorum aut Baptismate in remissionem, item de carnis resurrectione et vita aeterna speciales factae interrogationes; cum alioqui in descriptione Filii ea ipsa satis aperte continerentur. Tertullianus rationem reddens, cur Christus ipse non tinxerit, *In quem*, inquit, *tingeret? in poenitentiam? quo ergo illi praecursorem? in peccatorum remissionem*, *quam verbo dabat? in semet ipsum*, *quem humilitate celabat? in Spiritum Sanctum*, *qui nondum a Patre descenderat? In Ecclesiam*, *quam nondum Apostoli struxerant?* Cyprianus ad Episcopos Numidas: *Sed ipsa interrogatio quae fit in Baptismo testis est veritatis. Nam cum dicimus*, *Credis in vitam aeternam et remissionem peccatorum per sanctam Ecclesiam? intelligimus remissionem peccatorum non nisi in Ecclesia dari.* Quae ipsa Cypriani verba ostendere mihi videntur Symbolum sive Regulam fidei ipsius aetate nondum adstrictam fuisse illis verbis quibus postea scripta invenitur, cum tamen eandem semper fuisse Regulae sententiam minime sit dubitandum. Quin serius etiam apud Scriptores ordo discrepat. Nam apud Hieronymum et Rufinum est: *Credis sanctam Ecclesiam? Credis Remissionem peccatorum?* Apud Cyrillum vero: *Credo in unum Baptisma*, *in Remissionem peccatorum et in unam sanctam Ecclesiam Catholicam.* Nec indignum notatu multis in partibus adversus Manichaeos adiectam Symbolo et liberi arbitrii mentionem; quod ex Origenis exordio περὶ ἀρχῶν [*De Principiis*] datur colligere; itemque ex eo Symbolo quod in Hieronymi exstat operibus, quod quanquam a Pelagio subsignatum est, ut fidem suam Romano Episcopo probaret, non tamen sequitur magis hoc esse Pelagii quam illud quod ex Basilio citavimus Eunomii fuit opus, qui illa formula antiqua utebatur. Certe Carolus Magnus et tota Synodus Francofurtensis illud ipsum Symbolum, quod, ut diximus, in Hieronymi exstat operibus, laudat sub Hieronymi nomine et omni ex parte approbat. Et tales quidem fuere fidei interrogationes aut primis temporibus aut proxime prima: quarum respectu βάπτισμα Basilio et aliis dicitur σφραγὶς τῆς πίστεως, *fidei obsignatio*

Ter-

Tertulliano libro De Poenitentia. Alterum interrogandi genus ad vitam pertinebat, quod plerisque in locis praecedebat ipsam fidei professionem. Promittere enim baptizandi debebant vitam se exacturos ad normam a Christo traditam, ut ex Iustino audivimus: quo omnino illud pertinet quod Petrus Baptisma vocat *συνειδήσεως ἀγαθῆς ἐπερώτημα* [*conscientiae bonae stipulationem*]. Hoc dicebatur *seculo renuntiare*. Neque dubito quin earum vocum antiquissimus fuerit usus in hoc ritu. Cyprianus: *Seculo renuntiaveramus cum baptizati sumus*. Quo forte respiciens Paulus monet baptizatos *μὴ συσχηματίζεσθαι τῷ αἰῶνι τούτῳ* [*non conformari huic seculo*], Rom. 12: 2. Solebat simul *renuntiari Diabolo et cultui, pompae et Angelis eius*; aut *Diabolo, pompis, spectaculis et operibus eius*: quae formula apud Tertullianum atque alios saepe occurrit; sed id proprie additum videtur propter eos qui ex idolorum cultu Christo nomen dabant. Responsionem tum de fide tum de vita emendanda breviter complectitur Lucas Act. 2: 41, *Οἱ μὲν οὖν ἀσμένως ἀποδεξάμενοι τὸν λόγον αὐτοῦ* [*Qui libenter receperunt sermonem eius*] (nam in oratione utrumque comprehendebatur) *ἐβαπτίσθησαν* [*baptizabantur*]. Graeca formula erat, *Ἀποτάσσομαί σοι, Σατανᾶ, καὶ συντάσσομαί σοι, Χριστέ* [*Renuntio tibi Satana, et adhaereo tibi Christe*]. Et plenior, *Ἀποτάσσομαι τῷ Σατανᾷ καὶ πᾶσι τοῖς ἔργοις αὐτοῦ καὶ ταῖς πομπαῖς αὐτοῦ καὶ πάσῃ τῇ λατρείᾳ αὐτοῦ* [*Renuntio Satanae et omnibus operibus eius et pompis eius et omni cultui eius*]. Post has ergo stipulationes atque responsiones, quas *verba sacramenti* Tertullianus vocat ad militiae morem alludens, sequebatur Baptismus, cui accedebant preces in quibus nominabantur Pater, Filius et Spiritus Sanctus. Orationem hanc proprie ad Patrem directam indicare videtur Iustinus: *Ἐπονομάζεται τῷ ἑλομένῳ ἀναγεννηθῆναι καὶ μετανοήσαντι ἐπὶ τοῖς ἡμαρτημένοις τὸ τοῦ πατρὸς τῶν ὅλων καὶ δεσπότου Θεοῦ ὄνομα, αὐτὸ τοῦτο μόνον ἐπιλέγοντες* [*Nominatur super eo qui velit renasci et poenitentiam egerit de peccatis nomen solum Dei Patris omnium ac Domini*]. Deinde: *Καὶ ἐπὶ ὀνόματος δὲ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ ἐπ' ὀνόματος Πνεύματος ἁγίου ὁ φωτιζόμενος λούεται* [*Et in nomine Iesu Christi et nomine Spiritus Sancti illuminatus abluitur*]. Solemne eius invocationis verbum erat

erat *Abba Pater*, ut notat Chrysostomus VIII ad Rom. 2: 15. His si addas id quod Act. 22: 16 refertur ab Anania dictum Paulo *Βάπτισαι ἐπικαλεσάμενος τὸ ὄνομα τοῦ Κυρίου* [*Baptizator invocato nomine Domini*], videbis tum eum qui baptizabatur tum eos qui Baptismo aderant (neque enim in toto coetu exercebatur primis temporibus; quod ostendunt illa apud Iustinum, *Ἄγονται ὑφ' ἡμῶν ἔνθα ὕδωρ ἐςί* [*Ducuntur a nobis ubi aqua est*]: et quod postea sequitur, *Ἡμεῖς δὲ μετὰ τὸ οὕτως λοῦσαι τὸν πεπεισμένον καὶ συγκατατεθειμένον, ἐπὶ τοὺς λεγομένους ἀδελφοὺς ἄγομεν*, [*Nos vero postquam sic abluimus eum cui ita persuasum est ut nobis consentiat, eundem ducimus ad eos qui fratres vocantur*]: quin et Constantini temporibus fontes in usum Baptismi exstructi non in Ecclesiarum aedibus sed *ἐν τοῖς περιβόλοις* [*in locis circumiectis*]) solitos orare Deum Patrem *ἐν τῷ ὀνόματι Χριςοῦ* [*in nomine Christi*], quomodo ipse orare nos docet, Ioh. 14: 13, 14, ut fidem eius qui baptizabatur et liberam illam Christianismi professionem muneraret Spiritu suo Sancto per gradus quosdam, quorum initium erat *ὁ φωτισμός* [*illuminatio*]. Cyprianus: *Undae genitalis auxilio superioris aevi labe detersa, in expiatum pectus ac purum desuper se lumen infundit:* unde ipsum Baptisma *κατὰ μετάληψιν* [*per transnominationem*] id nomen accepit. Iustinus: *Καλεῖται δὲ τοῦτο λουτρὸν φωτισμὸς, ὡς φωτιζομένων τὴν διάνοιαν τῶν ταῦτα μανθανόντων* [*Vocatur autem hoc lavacrum Illuminatio, quod qui ista discunt mentem illuminantur*]. Respexisse videri potest locum Pauli Eph. 1: 17, quanquam ibi non de initio sed de augmento huius doni in baptizatis mentio est: "*Ἵνα ὁ Θεὸς τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ὁ πατὴρ τῆς δόξης δώῃ ὑμῖν πνεῦμα σοφίας καὶ ἀποκαλύψεως ἐν ἐπιγνώσει αὐτοῦ, πεφωτισμένους τοὺς ὀφθαλμοὺς τῆς διανοίας ὑμῶν εἰς τὸ εἰδέναι ὑμᾶς τίς ἐςιν ἡ ἐλπὶς τῆς κλήσεως αὐτοῦ* [*Ut Deus Domini nostri Iesu Christi, Pater gloriae, det vobis spiritum sapientiae et revelationis in agnitione eius, illuminatos oculos animi vestri, ut sciatis quae sit spes vocationis eius*], et quae sequuntur. Hinc Syrus non male quod est Hebr. 6: 4 et 10: 32 *φωτισθέντες* [*illuminati*] interpretatur *baptizatos*. Patris, Filii et Spiritus Sancti mentio in eam quam dixi sententiam ut dicto Pauli loco, ita et in Petri ad Iudaeos allo-

cu-

cutione apparet, ubi proprie de Baptismo agitur, *Act.* 2: 38, *Μετανοήσατε, καὶ βαπτισθήτω ἕκαστος ὑμῶν ἐπὶ τῷ ὀνόματι Ἰησοῦ Χριστοῦ εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν, καὶ λήψεσθε τὴν δωρεὰν τοῦ ἁγίου Πνεύματος· ὑμῖν γάρ ἐστιν ἡ ἐπαγγελία καὶ τοῖς τέκνοις ὑμῶν καὶ πᾶσι τοῖς εἰς μακρὰν, ὅσους ἂν προσκαλέσηται Κύριος ὁ Θεὸς ἡμῶν* [*Poenitentiam agite, et baptizetur unusquisque vestrum in nomine Iesu Christi in remissionem peccatorum vestrorum, et accipietis donum Spiritus Sancti. Vobis enim est promissio et filiis vestris et omnibus qui longe sunt, quoscunque advocaverit Dominus Deus noster*]. Paulus quoque, Tit. 3: 5, coniungit *λουτρὸν παλιγγενεσίας καὶ ἀνακαινώσεως Πνεύματος ἁγίου* [*lavacrum regenerationis et renovationem Spiritus Sancti*]. Tertullianus De Baptismo: *Carni nostrae emergenti de lavacro post vetera delicta columba Sancti Spiritus advolat, pacem Dei adferens.* Verum quidem est primis illis temporibus etiam adspectabilia quaedam Spiritus dona baptizatis contigisse; quorum et Marcus hoc loco meminit: sed ea nihil aliud erant quàm accessio et ornamenta doni illius interni atque ad omnia tempora pertinentis, quod praecipue Prophetae spectaverant, vaticinati omnes fore *θεοδιδάκτους* [*a Deo edoctos*]. Hanc autem vetustissimam baptizandi formam eo libentius hic cum suis testimoniis posuimus, ut liqueat quoties in Actis aut alibi cum de Baptismo agitur *Christi* fit mentio non item *Patris*, aut *Christi* et *Spiritus* sine *Patris* nomine, ex parte rem totam, quippe satis omnibus notam, describi. Optime Irenaeus libro III cap. 20, *In Christi nomine subauditur qui unxit, et ipse qui unctus est, et ipsa unctio in qua unctus est.* Quod autem nonnulli ad infirmandum hoc Christi praeceptum obiiciunt Apostolos non esse hoc baptizatos Baptismate, caret pondere. Nam ipsis qui ex Christi ore coeleste dogma acceperant, non praecepit Christus baptizari, sed alios baptizare, quod fecerunt. Tertullianus libro De Baptismo: *Illis vel primae adlectionis et exinde individuae familiaritatis praerogativa compendium Baptismi conferre potuit.* Sed et ipsos baptizatos non isto sed Iohannis Baptismo, ut de quibusdam certum est, ita de caeteris cur negetur non video, praesertim cum etiam publicani ad id lavacrum venisse legantur.

20. *Διδάσκοντες αὐτοὺς ποιεῖν πάντα ὅσα ἐνετειλάμην ὑμῖν, docentes eos servare omnia quae mandavi vobis*] Doceri non aliud Christus iubet quam quae ipse praeceperat. Quare certum esse debet in illis totam religionis substantiam consistere, nihilque traditum ab Apostolis ad salutem necessarium (nam consiliorum et eorum quae pro locorum et temporum ratione ad *εὐταξίαν* [*conservationem ordinis*] ordinantur alia est ratio) extra praecepta Christi. Cum duplex sit docendi ratio, alia per modum *εἰσαγωγῆς τῶν ςοιχειουμένων* [*introductionis eorum qui prima elementa accipiunt*], alia per modum *διδασκαλίας* [*plenioris institutionis*], prior supra videtur indicari verbo *μαθητεύειν*, id enim est velut *in disciplinam initiare*, et Baptismo praeponitur: posterior verbo *διδάσκειν*, quod hic post Baptismum locatur. Sic Lucas ad Theophilum scribens de vita, morte ac resurrectione Christi, "*Ἵνα ἐπιγνῷς*, inquit, *περὶ ὧν κατηχήθης λόγων τὴν ἀσφάλειαν* [*Ut certo cognoscas res, quibus institutus es*], ubi itidem *κατήχησις* est prima institutio, quam sequitur *ἐπίγνωσις τῆς ἀσφαλείας* [*cognitio certior*]. Sic Apollos eidem Lucae in Actibus dicitur *κατηχημένος τὴν ὁδὸν τοῦ Κυρίου* [*institutus via Domini*]. Ab Hebraeis discrimen hoc, ut pleraque veteris Christianismi, apud quos משנה est *ἡ κατήχησις* [*Catechesis* sive *initialis institutio*], quam postea sequebatur גמרא fusior explicatio, et מחלי' *ἡ δι' ὑπονοιῶν* [*ea quae fit per sensus latentes*]. Clemens Alexandrinus, Stromateon VI, *γνῶσιν* [*scientiam*] esse ait *τῆς πίςεως τελείωσιν ἐπέκεινα τῆς κατηχήσεως* [*fidei perfectionem ultra Catechesin*]. Alibi *εἶδος διδασκαλικὸν* [*genus docendi*] facit duplex, *τὸ μὲν τῆς παιδαγωγίας, τὸ δὲ ἐποπτικὸν* [*aliud paedagogicum, aliud epopticum*, id est, *mysteria intus spectantium*], quod et *ἰσχνὸν* [*subtile*] et *πνευματικὸν* [*spirituale*] vocat. Pythagorici, ut idem Clemens notat, discipulos communioris notae *ἀκουσματικοὺς* [*Audientes*] vocabant, alios autem *τοὺς γνησίως ἀνθαπτομένους τῆς φιλοσοφίας* [*qui serio Philosophiae se dabant*] appellabant *μαθηματικοὺς* [*Disciplinatos*]. Sunt autem, explicante Malcho in Vita Pythagorae, *μαθηματικοὶ οἱ τὸν περιττότερον καὶ πρὸς ἀκρίβειαν διαπεπονημένον τῆς ἐπιςήμης λόγον ἐκμεμαθηκότες· ἀκουσματικοὶ δ' οἱ μόνας τὰς κεφαλαιώδεις ὑποθήκας τῶν γραμμάτων, ἄνευ ἀκριβεςέρας διη-*

γήσεως, ἀκηκόοτες [*Disciplinati, qui ulteriorem et exacte elaboratum scientiae modum edidicere; Audientes vero qui generalia tantum literarum praecepta sine exquisitiore explicatione hauserunt*]. Origenes commune omnibus Sapientum sectis ait fuisse ut alios haberent λόγους ἐξωτερικοὺς [*sermones externos*], alios ἐσωτερικούς [*internos*]. Vide initium capitis 6 ad Hebraeos.

Καὶ ἰδοὺ ἐγὼ μεθ' ὑμῶν εἰμι, et ecce ego vobiscum sum] Videtur adscensus Christi in coelum adeo notus fuisse omnibus Christianis in Palaestina ut de eo nihil Matthaeo opus fuerit dicere. Nam cum quingentis illis apparuit Christus, haud dubie futurum adscensum ipsis significavit. Obiter tamen hic indicatur. Est enim ἀνθυποφορὰ [*occupatio contra obiectionem tacitam*]. Abiturus quidem sum in coelum, nec adero vobis adspectabili modo; sed adero Divina efficacia. Notandum enim est *cum aliquo esse* peculiariter de Deo dici, Iud. 6: 12, 13, Ier. 1: 8, Act. 7: 9. Marcus autem et Lucas cum extra Iudaeam viventibus scriberent merito adscensus historiam adiecerunt. Iohanni id facere opus non fuit, ut qui παραλιπόμενα [*praetermissa*] scriberet, omittens aliis dicta nisi si quid contextus historiae desiderabat.

Πάσας τὰς ἡμέρας ἕως τῆς συντελείας τοῦ αἰῶνος, omnes dies usque ad consummationem seculi] Quid sit συντέλεια τοῦ αἰῶνος satis apparet supra 13: 39, 40, 49, 24: 3. Post id tempus, cum Christus Regnum traditurus est Patri, aderit nobis, sed non eo modo de quo hic agitur, ad imbecillitatis nostrae subsidium. Quare potest τὸ ἕως hic proprie accipi. Hinc autem manifestissime apparet voluisse Christum ut Apostoli aliis, illi rursum aliis πιστοῖς ἀνθρώποις καὶ ἱκανοῖς ἑτέρους διδάξαι [*viris fidelibus et ad docendum alios aptis*] munus illud magisterii commendarent, ut videre est 2 Tim. 2: 2. Nam cum promissio haec ad *consummationem seculi* se extendat, Apostoli autem tamdiu victuri non essent, omnino hic Christus in Apostolorum persona censendus est etiam successores eius muneris compellasse.

